

134 F 92

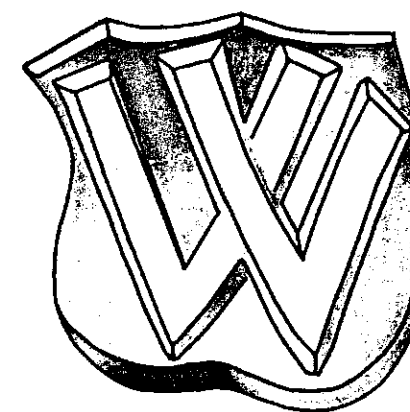

134

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

**a počátky ústavního zřízení
v českých zemích
(1500-1619)**

Uspořádali
Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK

Redakčně připravil
Dalibor JANIŠ

*DIE WLADISLAWSCHE LANDESORDNUNG UND DIE ANFÄNGE
DER VERFASSUNGSMÄßIGEN ORDNUNG IN DEN BÖHMISCHEN LÄNDERN
(1500-1619)*

*WŁADYSŁAWOWSKA USTAWA KRAJOWA I POCZĄTKI
SYSTEMU KONSTYTUCYJNEGO NA ZIEMIACH CZESKICH
(1500-1619)*

*Tagungsband der internationalen Konferenz
Prag 7. - 8. Dezember 2000*

*Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej
Praga 7 - 8 grudnia 2000*

*Herausgegeben von Karel Malý und Jaroslav Pánek
Redaktionelle Mitarbeit Dalibor Janiš*

*Redakcja Karel Malý i Jaroslav Pánek
Opracowanie Dalibor Janiš*

*Historisches Institut der Akademie der Wissenschaften Prag
Institut für Rechtsgeschichte an der Juristischen Fakultät der Karls-Universität Prag*

*Instytut Historii Akademii Nauk Republiki Czeskiej
Instytut Historii Prawa, Wydział Prawa, Uniwersytet Karola*

Prag / Praga 2001

**VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ
A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)**

Sborník příspěvků z mezinárodní konference
konané ve dnech 7. - 8. prosince 2000 v Praze

Uspořádali
Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK

Redakčně připravil
Dalibor JANIS

Historický ústav Akademie věd České republiky
Ústav právních dějin Právnické fakulty Univerzity Karlovy

Praha 2001

Publikace byla vydána péčí Historického ústavu Akademie věd ČR
a Ústavu právních dějin Právnické fakulty Univerzity Karlovy
za přispění Grantové agentury ČR (grant č. 404/00/1721)

2551078785

Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze

4-229/2002

ISBN 80 - 7286 - 035 - 6

Anthology © Karel Malý, Jaroslav Pánek, Dalibor Janiš

Cover & Typography © Historický ústav AV ČR

Zřízení Zemská

I.

SPOLEČNOST A PRÁVO V ČESKÝCH ZEMÍCH
MEZI VLADISLAVSKÝM ZŘÍZENÍM
A ČESKOU KONFEDERACÍ

*Gesellschaft und Recht in den böhmischen Ländern
zwischen Wladislawscher Landesordnung
und Böhmischer Konföderation*

*Spoleczeństwo i prawo w ziemiach czeskich
pomiędzy rozporządzeniem Władysława II
i Konfederacją Czeską*

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK

Praha 2001

ČESKÝ STÁT A STAVOVSKÁ SPOLEČNOST NA PRAHU NOVOVĚKU VE SVĚTLE ZEMSKÝCH ZŘÍZENÍ

Jaroslav P Á N E K

Když před rovným pětistícetím vyšlo tiskem Vladislavské zřízení zemské pro České království, nestalo se první kodifikací svého druhu. Ve střední Evropě, zejména v západním sousedství (v Dolních Bavorsch od roku 1474 a v Sasku od roku 1482), existovala podobná zemská zřízení (*Landesordnungen*), ale přinejmenším v jednom podstatném směru byl mezi těmito kodifikacemi a Vladislavským zřízením zemským zásadní rozdíl. Zatímco v sousedních zemích vydával zemské zřízení zeměpán, který do jisté míry vzal v úvahu zájmy stavů své země, v Čechách tomu bylo naopak. Zde rozhodovaly o zemském zřízení privilegované stavy, které podle vlastního uvážení zohlednily zájmy svého panovníka.

Ačkoli Vladislavské zřízení zemské působí jako poněkud nesoustavný kodifikační pokus, zahrnující prvky z různých oblastí práva (od ústavního, správního a procesního přes majetkové a dědické až po trestní),¹⁾ přece je svou podstatou výrazem

(1) Jan KAPRAS, *Právní dějiny země Koruny české I. Právní prameny a vývoj právnictví*, Praha 1913, s. 43; Otto PETERKA, *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder II*, Aalen 1965 (Neudruck der Ausgabe Reichenberg 1928-33), s. 67nn.; Václav VANĚČEK, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1970, s. 174; Karel MALÝ - Florián SIVÁK, *Dějiny státu*

intenzivního právního a politického usilování. Nemohlo by v této podobě vzniknout, kdyby za ním nestála cílevědomá legislativní činnost, která vyvěrala z potřeby vyrovnat se s nastolením řádu ve společnosti a dát této nové organizaci zřetelnou a fungující institucionální základnu. Ve válkách, bezkráloví a chaosu prvních tří čtvrtin 15. století se zhroutila představa o panovníku jako „slůpu a světlosti spravedlnosti vše“, a bylo třeba hledat jiné organizační principy, jež by nezávisely pouze na osobě vládců či na osobních svazcích, jak je až dotud přinášely provizorní organizační nástroje na způsob městských svazů, šlechtických jednot či regionálně pojatých landfrýdů.³⁾

Ve stavovské společnosti se prosazovala potřeba pevně strukturovaných institucí, které by pokryly celé území Českého království, klíčové země státu, neboť o celé České koruně – navíc dočasně rozdělené mezi dva panovníky a dva státy – se zatím nedalo uvažovat. Po ukončení otevřené války (olomouckými smlouvami z let 1478-1479) a nastolení smluvní rovnováhy mezi katolíky a utrakvisty kutnohorským náboženským mírem roku z 1485 bylo možno přistoupit k rychlé konsolidaci nejdůležitějších institucí – většího zemského soudu (1487), zemské vlády (1497), panského stavu (1500) – a v důsledku těchto proměn i k jisté stabilizaci zemského sněmu a královské rady. Dotvoření všech rozhodujících zemských institucí, jež sice neztratily stavovský charakter, ale už se výslovně vztahovaly na celé teritorium Čech, bylo v souladu s obecným hledáním nové podoby raně novověkého státu.⁴⁾ Přes všechny slabiny stavovského postupu šlo zcela zřetelně o konsenzuální přístup k řešení stěžejní otázky státu, který sice počítal s panovníkem, ale přiznával mu jen omezenou autoritu vedle kolektivních stavovských orgánů.⁵⁾

a práva v Československu, I (do r. 1918), Praha 1988, s. 174-175; Karel MALÝ a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 1999², s. 87.

(2) Ukázkou právního myšlení české šlechty předhusitské doby nabízí reprezentativní dílo Ondřeje z Dubé; František ČÁDA (ed.), *Nejvyššího sudího království Českého Ondřeje z Dubé Práva zemská česká*, Praha 1930, s. 116, čl. 2.

(3) Přehledný výklad o tomto období podal Josef PETRÁŇ, *Stavovské království a jeho kultura v Čechách (1471-1526)*, in: Jaromír Homolka a kol., *Pozdně gotické umění v Čechách (1471-1526)*, Praha 1978, s. 13-72. Nejnovější detailní pohled na tuto problematiku je zahrnut do rozsáhlé syntézy Josefa MACKA, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)*, I-IV, Praha 1992-1999.

(4) O rozdílných cestách k vybudování raně novověkého státu nejnověji uceleně pojednal Heinz SCHILLING, *Siedler Geschichte Europas. Die neue Zeit. Vom Christenheitseuropa zum Europa der Staaten. 1250 bis 1750*, Berlin 1999, s. 368nn.

(5) K vývoji stavovské organizace Josef VÁLKA, *Česká společnost v 15.-18. století (Úvod do problematiky sociálních dějin pozdního feudalismu)*, I. Předbělohorská doba, Praha 1972, s. 8nn.; Jaroslav PÁNEK, *Proměny stavovství v Čechách a na Moravě v 15. a v první polovině 16. století*, Folia Historica Bohemica (dále jen FHB) 4, 1982, s. 179-217; TÝŽ, *Hofämter – Landesämter – Staatsämter zwischen Ständen und Monarchie. Die böhmischen und österreichischen Länder im Vergleich*, in: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16. – 18. Jahrhundert*, hrsg. von J. Bahlcke, H.-J. Bömelburg und

Krystalizace stavovské moci a dotváření systému stavovských institucí na úkor panovníka se výrazně projevil v náplni *Vladislavského zřízení zemského*.⁶⁾ Okruh královské pravomoci⁷⁾ kromě ceremoniálních a arbitrážních funkcí ve státě zahrnul v podstatě jen torzo někdejších regálních oprávnění (ražba mince, vysazování cel a mýt, povolování stavby hrazených měst, hradů a tvrzí),⁸⁾ právo na disponování manskými statky uvnitř země,⁹⁾ na dohled nad královskými kláštery a konventy¹⁰⁾ a ovšem také na volné udělování erbů.¹¹⁾ Stavovská formulace královské moci byla však ve své podstatě převážně limitující a přinášela – v návaznosti na privilegia Vladislava II. z konce 15. století – zásadní omezení panovníka. Zejména ve čtvrtém smyslu bylo toto omezení směrodatné: 1. ochranou svobodného (alodiálního) majetku šlechty, a to zrušením panovníkova práva na odúmrtí¹²⁾ a tím, že alod ani v případě konfiskace jmění provinilci nesměl být snižen na úroveň manské držby;¹³⁾ 2. kontrolou komorního majetku – královny materiální základny – ze strany stavovského sněmu a v důsledku toho značným omezením panovníkovy možnosti disponovat vlastními materiálními zdroji;¹⁴⁾ 3. zákazem uvádět do zemských a řeholních úřadů cizozemce,¹⁵⁾ a tedy zřetelnějším vyhraněním stavovské

N. Kersken, Leipzig 1996, s. 39-49; František ŠMAHEL, *Obrisy českého stavovství od konce 14. století do počátku 16. století*, Český časopis historický 90, 1992, s. 161-187.

(6) Cituji z vydání František PALACKÝ (ed.), *Zřízení zemské Království českého za krále Vladislava r. 1500* vydané, in: Archiv český V, Praha 1862, s. 1-266; dále jen zkráceně VZZ (s odkazem na článek a stranu). – K počátkům první stavovské kodifikace českého zemského práva Ivan MARTINOVSKÝ, *Okolnosti vzniku Vladislavského zřízení zemského*, Ústecký sborník historický, 1979, s. 103-132; TÝŽ, *Zápas o uznání Vladislavského zřízení zemského*, Ústecký sborník historický, 1983, s. 133-171; Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)*, III. *Města*, Praha 1998, s. 334-343.

(7) VZZ, s. 216-228, čl. 450-471 („Milosti královské“) a s. 228-229, čl. 472-473 („O dokonalém svolení“).

(8) VZZ, s. 216, čl. 450; s. 223, čl. 466.

(9) VZZ, s. 218, čl. 456.

(10) VZZ, s. 218, čl. 457.

(11) VZZ, s. 221, čl. 462.

(12) VZZ, s. 219-220, čl. 460.

(13) VZZ, s. 219, čl. 458 (toto ustanovení je ovšem obsaženo až v pozdější redakci VZZ). Právě zákaz snížení alodu na léno se stal po nástupu Habsburků vážným problémem, neboť podobný zásah patřil mezi významné nástroje panovníka, sloužící k upevnění královské moci na úkor opoziční šlechty. K této otázce, jež si vyžádá samostatný rozbor, srov. Karel TIEFTRUNK, *Odpor stavů českých proti Ferdinandovi I. l. 1547*, Praha 1872, s. 291-301; Josef JANÁČEK, *České dějiny I/2. Doba předbělohorská*, Praha 1984, s. 323n.; Jaroslav PÁNEK, *Politický systém předbělohorského českého státu*, FHB 11, 1987, s. 45n., 73n. (pozn. 16-18).

(14) VZZ, s. 224-225, čl. 469.

(15) VZZ, s. 219, čl. 459; s. 223, čl. 467.

obce Českého království, jež ovšem v záležitostech majetkoprávních – a následně i administrativních – zůstávala otevřena stavovským osobám z ostatních korunních zemí; 4. zvláště důležité bylo ustanovení Vladislavského zřízení zemského o legislativní činnosti sněmu: sněmovní usnesení se stávalo zákonem, pokud se pro ně vyslovila vážená většina zúčastněných pánů a rytířů, a to bez ohledu na ty, kdož se sněmu nezúčastnili, popřípadě kdož pro nesouhlas ze sněmovního jednání odešli; pouze tehdy, když usnesení směřovalo proti právům a svobodám země nebo poškozovalo výsady některé stavovské osoby, bylo možné, aby jeho platnost zmařila menšina nebo dokonce jednotlivci; pravomoc krále se za takových okolností omezovala pouze na rozhodování mezi spornými stranami, a to navíc výlučně za panovníkova pobytu na českém území.¹⁶⁾

Vladislavské zřízení zemské tímto způsobem pojistilo jednoznačnou převahu stavů nad panovníkem a pánů i rytířů nad královskými městy a církví, stejně jako nejvyšší ochranu svobodného šlechtického majetku, dozor nad zeměpanským vlastnictvím a ochranu obyvatel země, včetně jejich individuálních výsad. Tak dalekosáhlá nerovnováha, jakkoli materiálně podpořená počínajícím ekonomickým vzestupem šlechtického režijního velkostatku na úkor městského cechovního hospodaření, se nemohla dlouhodobě udržet bez jakýchkoli změn. Po dílčím kompromisu s představiteli královských měst, završeném *Svatováclavskou dohodou* z roku 1517,¹⁷⁾ muselo nastat i vyrovnání s panovníkem, zejména když hluboká vnitropolitická krize v polovině dvacátých let 16. století ukázala i části šlechty záporné důsledky tak jednostranného narušení mocenské rovnováhy ve prospěch ambiciózních aristokratických seskupení.¹⁸⁾

Novou kapitolu zápasu o povahu české stavovské společnosti a státu přinesla dynastická změna – vystřídání Jagellonců Habsburky. Jednání o volební kapitulaci Ferdinanda I., jež předznamenávala nástup Habsburků na český trůn, se dotýkala především překážek pro efektivní výkon panovnické moci, odpovídajících duchu Vladislavského zřízení zemského. Český zemský sněm se roku 1526 pokusil nového panovníka ještě důsledněji omezit (zejména zákazem korunovace následníka za života vládnoucího krále) a hodlal stanovit, za jakých okolností lze králi vypovědět poslušnost. Ve skutečnosti však vnější okolnosti nástupu Habsburků (mj. protichůdný postup českých stavů a stavovských obcí vedlejších zemí České koruny) reálnému omezení panovníka zabránily a vzápětí došlo k tlaku ze strany krále. Budování nové struktury ústředních orgánů habsburské moci, nezávislých na vůli stavů, a zásahy proti těm stavovským institucím a výsadám, jejichž původ nedokázali jejich nositelé prokázat

(16) VZZ, s. 228-229, čl. 472.

(17) Karel MALÝ, *Svatováclavská smlouva – třídní kompromis mezi šlechtou a městy z r. 1517*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica, I/2, 1955, s. 195-222; J. MACEK, *Jagellonský věk III*, s. 359-372.

(18) Josef Vítězslav ŠIMÁK, *Spor o dědictví Rožmberské*, Časopis Musea Království Českého 70, 1896, s. 81-112, 308-322, 419-441; Jindřich ŠEBÁNEK, *Příspěvek ke konci sporu o dědictví rožmberské*, Časopis Společnosti přátel starožitností 33, 1925, s. 89-112; Jaroslav PÁNEK, *Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance*, Praha 1989, s. 28-34.

listinnými doklady, ale také fiskální a protireformační tlak vytvářely dosud nepoznanou situaci. Ve svém souhrnu vyvolávaly odpor, který vyústil do zformování protihabsburské stavovské opozice jakožto trvalého činitele veřejného života v Českém království.¹⁹⁾

Napětí mezi panovníkem a stavy se ještě nijak zřetelněji neodrazilo v *druhém zemském zřízení pro České království*, jež bylo vydáno roku 1530.²⁰⁾ V tomto případě šlo především o doplnění, aktuální úpravy a zdokonalenou systemizaci látky, jejíž přípravu zahájila sněmovní komise už za jagellonské vlády v roce 1522.²¹⁾ Zato zcela jinou situaci vyjadřovalo následující, *třetí zemské zřízení z roku 1549*.²²⁾ Jeho vzniku bezprostředně předcházelo první vyústění napětí mezi králem a stavovskou opozicí do protihabsburského odboje českých stavů a do první vážné krize habsburské monarchie. Jakmile se po vítězství Habsburků nad protestantskými říšskými knížaty zhroutil český odboj, vznikla příznivá situace pro revizi zemského zřízení.²³⁾

Tentokrát již nešlo o dílčí doplňky, nýbrž o zásadní změnu v mocenském poměru panovníka a stavů. Kodifikační práce probíhala ve stínu poprav, věznění a konfiskací majetku protihabsburských činitelů, nicméně sněmovní komise, která měla úpravu připravit hned po porážce odboje roku 1547, projevovala svůj odpor alespoň tak, že postupovala velice liknavě. Pasivní rezistenci čelil Ferdinand I. tím, že členům komise po dobu práce na úpravách zemského zřízení dokonce zakázal odjíždět z Prahy, avšak velkého zrychlení kodifikačních prací nedosáhl.²⁴⁾ Po průtazích bylo zemské zřízení dokončeno roku 1549 a ve své úvodní části, nazvané „Artikulové o důstojenství, mocnosti a soudu Jeho Milosti Královské“,²⁵⁾ legalizovalo obrat v poměru panovníka a stavů. Uzákoniло výhradní právo krále svolávat zemské sněmy a krajské sjezdy, dořizovat zemské úředníky a soudce, zakázalo všechny „postranní zápisy a puntování“

(19) Tuto problematiku detailně vylíčil Josef JANÁČEK, *České dějiny. Doba předbělohorská (1526-1547)*, I/1-2, Praha 1968 (2. vyd. 1971) - 1984; s důrazem na konfesionálně politický vývoj Winfried EBERHARD, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478-1530*, München-Wien 1981; TÝŽ, *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*, München 1985; s přednostním zřetelem k politickému vývoji Kenneth J. DILLON, *King and Estates in the Bohemian Lands 1526-1564*, Bruxelles 1976.

(20) Josef JIREČEK - Hermenegild JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská království Českého XVI. věku*, Praha 1882, s. 1-128.

(21) Tamtéž, s. V-VI (Úvod).

(22) J. JIREČEK - H. JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská*, s. 129-496.

(23) Detailní rekonstrukci událostí prvního stavovského odboje předložil J. JANÁČEK, *České dějiny I/2*, s. 215-335; nejnovější výklad v širších souvislostech a se zřetelem k dříve nedoceneným pramenům podávají studie ve sborníku: Petr VOREL (ed.), *Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie*, Pardubice-Praha 1999.

(24) Habsburská korespondence, pojednávající o usměrňování prací na kodifikaci v letech 1547-1549: Státní ústřední archiv v Praze, Královská registra 41, fol. 99'-100, 250'.

(25) J. JIREČEK - H. JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská*, s. 136-138, čl. A4-A9.

(tedy veškerou opoziční činnost)²⁶⁾ a umožnilo vyřizovat spory o život a čest nejen před zemským soudem, ale i před králem. Ačkoli řada jiných článků zachovávala rozdělení moci mezi panovníka a stavy, v těchto klíčových bodech vyjadřovalo třetí české zemské zřízení pozoruhodný růst panovnické moci v oboru legislativy, výkonné i soudní moci. Poprvé se v české kodifikaci tak výrazně projevilo směřování k té podobě raně novověkého státu, jenž se opíral o silně centralizovanou moc panovníka.²⁷⁾

Stoupenci Habsburků vykládali zemské zřízení jako nástroj k tomu, aby král „mohl budoucně tento český národ v pokoji, v řádu, v svornosti a v lásce zdržeti“²⁸⁾ používali tedy obvyklé argumentace „obecným dobrým“.²⁹⁾ Ve skutečnosti si však *bonum commune* vykládali zcela jinak než příslušníci stavovské opozice, a to i té její části, která hledala cestu k loajálnímu soužití s Ferdinandem I. Pod tlakem centralizačních opatření krále zaujala totiž většina stavovské opozice programově konzervativní stanovisko a snažila se zabránit omezování svých – zejména nepsaných – výsad. Zemské zřízení z roku 1549 pobouřilo stavy celkovou expanzí panovnické moci, formálně však mohla opozice vystupovat především proti těm z nových ustanovení, která zaváděla dosud neslýchané proměny uvnitř stavovské obce.

Hlavním sporným bodem se stalo nově konstituované výsadní postavení říšských knížat na úkor příslušníků českého panského stavu. Z hlediska krále šlo v podstatě o politicko-taktický krok, neboť výsadami zakotvenými v zemském zřízení z roku 1549 odměnil svého předního stoupence – říšského knížete, člena habsburské tajné rady a vojevůdce Jindřicha IV. z Plavna, který se předtím jakožto příslušník českého panského stavu stal i nejvyšším kancléřem Českého království.³⁰⁾ Z pohledu konzervativních českých stavů tu však vyvstalo nebezpečí, že po vzoru Říše nebo Slezska vznikne samostatný knížecí stav a zcela se změní struktura české stavovské obce v neprospěch dosud vedoucích stavů panského a rytířského.³¹⁾ Zápas mezi stoupenci

(26) Tamtéž, s. 138, čl. A8.

(27) Blíže Jaroslav PÁNEK, *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547-1577*, Praha 1982, s. 37n.

(28) Vyjádření Oldřicha Humpolce z Prostiboře a na Lochovicích, místopísaře Českého království a vydavatele zemského zřízení z roku 1549 (*Všem čtoucím pozdravení*); J. JIREČEK - H. JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská*, s. 132.

(29) K pojetí „obecného dobrého“ srov. Winfried EBERHARD, *Der Legitimationsbegriff des „gemeinen Nutzens“ im Streit zwischen Herrschaft und Genossenschaft im Spätmittelalter*, in: *Zusammenhänge, Einflüsse, Wirkungen. Kongressakten zum ersten Symposium des Mediävistenverbandes in Tübingen 1984*, hrsg. von J. O. Fichte u. a., Berlin - New York 1986, s. 241-254; Karolina ADAMOVÁ - Ladislav KRÍŽKOVSKÝ, *Konsenzus a obecné dobré*, Právník 136, 1997, s. 815-828.

(30) J. JIREČEK - H. JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská*, s. 138, čl. A9. K charakteristice této kontroverzní osobnosti srov. Bertold SCHMIDT, *Burggraf Heinrich IV. zu Meissen*, Gera 1888.

(31) Základní prameny ke sporu o skladbu české stavovské obce jsou zveřejněny v edicích: Antonín GINDELY a kol. (edd.), *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu II*, Praha 1880, s. 715-

těchto strukturálních změn a opoziční šlechtou vyústil roku 1556 do smírného řešení, výhodného pro konzervativní aristokracii. Toto řešení zachovávalo dosavadní skladbu stavovské obce a vedlo k restituci práv panstva. Česká šlechta v jeho průběhu zřetelněji zformulovala svá politicko-právní stanoviska: 1. základem řádu v zemi jsou zemská zřízení, přičemž nejstarší z nich – Vladislavské zřízení zemské – má být nadřazeno všem ostatním, vlastně od prvního zemského zřízení odvozeným kodifikacím; 2. respekt vůči zemskému zřízení vytváří zábranu proti tomu, aby jakékoli novoty zahraničního původu zpochybnilly ustálený domácí pořádek.³²⁾

Přímou polemikou s tímto konzervativním postojem se stalo vydání *čtvrtého zemského zřízení* z roku 1564.³³⁾ Jeho tvůrci vycházeli z realistické představy o proměnlivosti práva a o závislosti jeho formulace a výkladu na aktuálních společenských a politických poměrech.³⁴⁾ Zároveň však postupovali standardním způsobem, že totiž respektovali zákonodárnou pravomoc nejen krále, ale i stavů (sněmovního výboru) a prováděli jen takové doplňky, jež neměnily podstatu kodifikace – připojovali některé nově vzniklé normy, formulačně upřesňovali texty a snažili se zdokonalit jejich celkovou přehlednost. Čtvrté zemské zřízení Českého království s ohledem na nově přijímaná sněmovní usnesení sice také postupem času zastarávalo,³⁵⁾ vyjadřovalo však určitou stabilizaci ve vztahu dvou nositelů zákonodárné moci, kteří – po přechodném jednostranném vychýlení ve prospěch stavů (1500) a naopak v zájmu panovníka (1549) – uznali svou vzájemnou nezastupitelnost. Tato skutečnost dodala čtvrtému zemskému zřízení značnou životnost a umožnila, aby zůstalo v planosti více než šest desetiletí. Náběhy k jeho revizi na počátku 17. století vyzněly naprázdno,³⁶⁾ a tak je až po převratech počínající třicetileté války vystřídal *Obnovené zřízení zemské* z roku 1627.³⁷⁾

751; Jaroslav PÁNEK (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků I*, Praha 1985, s. 83-110, 122-142.

(32) Podrobný rozbor ve studii: Jaroslav PÁNEK, *Zápas o vedení české stavovské obce v polovině 16. století (Knižata z Plavna a Vilém z Rožmberka 1547-1556)*, Československý časopis historický (dále ČsČH) 31, 1983, s. 855-884.

(33) J. JIREČEK - H. JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská*, s. 497-703.

(34) Předmluva Volfa z Vřesovic, nejvyššího písaře Českého království (*Najjasnějšímu a Najnepřemoženějšímu Knížeti a Pánu, Panu Maximiliánovi...*); J. JIREČEK - H. JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská*, s. 499-501.

(35) K tomu Julius GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce zemského zřízení království Českého z posledních let před českým povstáním*, Brno 1936, s. III.

(36) O chystaných doplňcích a změnách zemského zřízení z roku 1564 pojednal podrobně J. GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce*, s. V-LXXII.

(37) Hermenegild JIREČEK (ed.), *Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království českého 1627*, Praha 1888; analogickou kodifikaci pro Moravu otiskl Hermenegild JIREČEK (ed.), *Obnovené zřízení zemské dědičného markrabství moravského 1628*, Brno 1890; Lutz RENTZOW, *Die Entstehungs- und Wirkungsgeschichte der Vernewerten Landesordnung für das Königreich Böhmen von 1627*, Frankfurt am Main 1998.

Společenské a politické konflikty v Českém království se však ve druhé polovině 16. a na počátku 17. století odehrávaly ve sféře, která přesahovala výměr zemských zřízení, totiž v oblasti konfesijně politické. V návaznosti na jihlavská kompaktáta z roku 1436 a na kutnohorský náboženský mír z roku 1485 uváděla i zemská zřízení z habsburské doby ustanovení o zásadní rovnoprávnosti náboženství podjednou a pod-obojí,³⁸⁾ vcelku však tyto kodifikace zemského práva neregulovaly tu sféru veřejného života, v níž narůstala hluboká krize a v níž posléze došlo k rozpadu celého politického systému. Uznání existence dvou náboženských proudů – katolického a kališnického – už dávno neodpovídalo společenské realitě, totiž prohlubující se konfesijní diferenciaci a protikladným konfesijně-politickým zájmům katolíků a evangelíků. Zatímco panovník a radikální katolická šlechta potridentského ražení usilovali o „sjednocení ve víře“, ovšemže katolické, evangelická většina stavovských osob chtěla dosáhnout uznání vlastní konfese, zřízení zemských církví protestantského typu a důsledné legalizace svého postavení. Zápas o Českou konfesi a novoutravisticko-bratrský církevní řád roku 1575 takovou legalizaci nabízel. Po zamítnutí ze strany panovníka ji sice nepřinesl, zato však otevřel cestu k dotvoření a vyhrocení konfesijně politických seskupení.³⁹⁾

Na počátku 17. století, kdy byly Česká konfese a církevní řád – přes odpor radikálních nositelů habsburské výkonné moci – legalizovány Majestátem Rudolfa II. na náboženskou svobodu (1609), se cesty panovníka a potridentsky orientovaných katolických stavů na jedné straně a protestantské stavovské opozice na straně druhé definitivně rozešly. První formálně usilovali o stabilitu dosavadního řádu a jeho upevnění rekatolizací, druzí ztratili důvěru ve standardní instituce, jež od sklonku 16. století v podstatě ovládli katolíci a jednostranně jich využívali ve svůj prospěch.⁴⁰⁾

Krize ve vztazích mezi politicky mocnou katolickou menšinou a evangelickou většinou nabyla systémové povahy tím, že si evangelíci v letech 1608-1611 vytvořili alternativní instituce, závislé pouze na vůli stavovské opozice. Tyto instituce, jež se zcela vymykaly dosavadnímu zemskému zřízení, představovaly plnohodnotnou protivažahu dotud standardních orgánů zákonodárné a výkonné moci. Tak sjezd stavů pod-obojí mohl úspěšně konkurovat řádnému sněmu, direktorium spolu se sborem defenzorů se opakovaně a s úspěchem postavilo proti řádné zemské vládě. V krizových situacích let 1609, 1611 a 1618 prokázaly tyto alternativní orgány schopnost rychle reagovat (uplatnily při tom nárok na vlastní daně a vojsko) a ochránit zájmy ohrožených evangelíků. Současné působení dvou protikladných soustav institucí na témž

(38) Zemské zřízení 1549, čl. B 17 - B 19, a zemské zřízení 1564, čl. A 32 - A 34; J. JIREČEK - H. JIREČEK (edd.), *Zřízení zemská*, s. 160-162, 508-509.

(39) Ferdinand HREJSA, *Česká konfese, její vznik, podstata a dějiny*, Praha 1912; Jaroslav PÁNEK, *Zápas o charakter české stavovské opozice a sněm roku 1575*, ČsČH 28, 1980, s. 863-887.

(40) Anton GINDELY, *Geschichte der Ertheilung des böhmischen Majestätsbriefes von 1609*, Prag 1858; Kamil KROFTA, *Majestát Rudolfa II.*, Praha 1909.

území nutně vedlo k rozkladu dříve fungujícího politického systému a posléze k výbuchu, jímž se stalo české stavovské povstání proti Habsburkům v letech 1618-1620.⁴¹⁾

Paralelně s proměnami zemských zřízení v Čechách probíhal v 16. století poněkud odlišný vývoj ve vedlejších zemích České koruny. Zatímco na Moravě vznikla obdobná zemská zřízení pro celé markrabství,⁴²⁾ ve Slezsku se kodifikace tohoto druhu prosadily pouze v některých dílčích – lenních – knížetvích (Opolsku-Ratibořsku a Těšínsku)⁴³⁾ a v obou lužických markrabstvích byla cesta ke sjednocení zemského práva v podobě kodifikovaných zemských zřízení ještě složitější.⁴⁴⁾ Podstatné však bylo, že ve všech čtyřech korunních zemích – nejdříve s velkým předstihem na Moravě – proběhl proces emancipace zemských stavovských elit, jejichž programem se stalo úplné zrovnoprávnění s Českým královstvím. Pouze na této základně – na uznání rovnocennosti pěti korunních zemí a přijetí zásady jejich jejich dobrovolného svazku – a také po opakovaně negativních zkušenostech českých stavů s prosazováním vlastní jednostranné nadřazenosti – mohla vzniknout první ústava českého státu, totiž *Česká konfederace* z roku 1619.⁴⁵⁾

K jednomu z vrcholných výsledků českého politického a právního myšlení se stavovští představitelé dopracovali během roční republikánské (direktorské) vlády,

(41) Ucelený rozbor jsem předložil ve studiích: *Politický systém předbělohorského českého státu (1526-1620)*, FHB 11, 1987, s. 41-101; *Das politische System des böhmischen Staates im ersten Jahrhundert der habsburgischen Herrschaft (1526-1620)*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 97, 1989, s. 53-82; *The Religious Question and the Political System in Bohemia before and after the Battle of the White Mountain*, in: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, edited by R. J. W. Evans and T. V. Thomas, London 1991, s. 129-148; se zřetelem k vývoji sněmovnictví též ve stati *Český a moravský zemský sněm v politickém systému České koruny doby předbělohorské (1526-1620)*, in: *Sejm czeski od czasów najdawniejszych do 1913 roku*. Praca zbiorowa pod redakcją Mariana J. Ptaka, Opole 2000, s. 31-47.

(42) František ČÁDA (ed.), *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným*, Praha 1937; soustavný, detailně dokumentovaný rozbor zemského zřízení a jeho institucionální základny podal František KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské. Jejich složení, obor působnosti a význam (1526-1628)*, I-III, Brno 1900-1905.

(43) K. MALÝ - F. SIVÁK, *Dějiny státu a práva*, s. 176-177; podrobněji Joachim BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*, München 1994, s. 39-47 (tam lze též nalézt odkazy na polskou a německou literaturu).

(44) J. BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration*, s. 47-55.

(45) Rudolf STANKA, *Die böhmischen Conföderationsakte von 1619*, Berlin 1932; Karel MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, FHB 8, 1985, s. 63-88; Karolina ADAMOVIČOVÁ, *K otázce konföderačních snah v českém státě na počátku 17. století*, Právněhistorické studie 27, 1986, s. 57-96; Joachim BAHLCKE, *Konföderation und Widerstand. Die politischen Beziehungen der böhmischen und mährischen Ständegemeinde vom Bruderzwist bis zum Aufstand gegen Habsburg (1608-1619)*, FHB 13, 1990, s. 235-288; TÝŽ, *Regionalismus und Staatsintegration*, s. 400-445.

kteřá nastoupila po výbuchu protihabsburského povstání. V extrémních poměrech války proti vlastnímu panovníku vykrystalizovala jasná představa, jak do budoucna – i po obnovení královské vlády – udržet stavovské zřízení a jak podstatně upevnit soudržnost českého státu. Česká konfederace z 31. července 1619,⁴⁶⁾ jež byla nazvána „Magnou chartou stavovského evangelického hnutí“,⁴⁷⁾ řešila otevřené strukturální problémy českého státu ustavením nové teritoriálně politické organizace ve střední Evropě, jak předpokládala, na troskách habsburské monarchie.

I když zůstala konfederace otevřena také dalším (rakouským a uherským) zemím, podstatou změny bylo vytvoření nového státního organismu na území České koruny. Spočívalo na několika základních principech: 1. Královská moc měla být zachována, ale – důsledněji než ve Vladislavském zřízení zemském – jen jako reprezentativní a vyvažující prvek státního ústrojí. Král měl být nadále spoután svobodnou volbou a důslednou kontrolou ze strany stavovských orgánů (zejména defenzorů), a pokud by se provinil proti konfedační ústavě, mělo být proti němu postupováno – ve smyslu smluvní teorie – na základě *ius resistendi*.⁴⁸⁾ 2. Pro všechny členské země byla nadále závazná ústava (konfedační smlouva), všechny se měly podílet na volbě panovníka a na jeho kontrole, stejně jako na utváření společných orgánů (generálního sněmu, společných defenzorů) a na jednotné obraně státního území. Na snaze vyvážit rovnoprávnost a autonomii zemí s jednotou státu vznikl nový stavovsko-(kon)federativní model státního uspořádání.⁴⁹⁾ 3. Dosavadní soupeření mezi katolíky a evangelíky bylo vyřešeno ve prospěch evangelické většiny. Konfederace nezašla tak daleko jako augšpurský mír v Římsko-německé říši a nenutila příslušníky katolické menšiny k přestupu na jedině povolené náboženství, či k vystěhování. Zavedla však zvýhodnění evangelíků v přístupu k úřadům, z nichž některé měly být nadále vyhrazeny pouze evangelíkům.⁵⁰⁾ 4. Řešení daňových a vojenských záležitostí bylo postaveno na zásadě solidarity a společné obrany státního území, což znamenalo nesmírně příznivý posun v porovnání s dřívějšími projevy partikularismu.⁵¹⁾ Avšak platnost této zásady by byla vyžadovala delší prověření v politické praxi. Vzhledem k tomu, že konfedační ústava mohla být naplněna pouhých patnácti měsíci, a to ještě v extrémních podmínkách války, nemohla sehrát očekávanou dějinnou úlohu. Nejdůslednější projev monarchomachismu v českých raně novověkých dějinách padl spolu se stavovským povstáním

(46) Text otiskl F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy II*, Brno 1902, s. 649-669 (dále citováno zkráceně: Konfederace 1619).

(47) Josef VÁLKA, *Morava ve stavovské konfederaci roku 1619 (Pokus o vytvoření paralelních církevních a politických struktur v Čechách a na Moravě)*, FHB 10, 1986, s. 333-349, citace ze s. 333.

(48) Konfederace 1619, s. 658, čl. 30. K širšímu kontextu Jaroslav PÁNEK, *Republikánské tendence ve stavovských programech doby předbělohorské*, FHB 8, 1985, s. 43-62.

(49) Konfederace 1619, s. 655-658, 662-663, čl. 16-17, 26-28, 31, 56.

(50) Konfederace 1619, s. 652-656, čl. 1-20.

(51) Konfederace 1619, s. 661-667, čl. 46-86.

v listopadu 1620 a byl vystřídán návratem k habsburské koncepci centralizované panovnické moci. Zásadní změna, která nastala po fyzické likvidaci stavovské opozice, se nato odrazila v právních poměrech a v pronikavě změněném zemském zřízení. Přesně 127 let po vzniku Vladislavského zřízení zemského vydal vítězný král Ferdinand II. *Obnovené zřízení zemské pro Čechy* (1627) a o rok později (1628) pro Moravu. V nich jednostranně vyřešil několik klíčových problémů, o něž stavy sváděly zápas s panovníkem po celé předcházející období. Především prosadil dědičnost trůnu a spory o náboženství normativně ukončil prohlášením katolicismu za jedině povolené náboženství. Současně však zavedl výlučné panovnické právo na vydávání zákonů (*jus legis ferendae*), tudíž i nárok na libovolné změny zemského zřízení.⁵²⁾

Tímto činem se uzavíral kruh, jímž prošly země Koruny české na cestě od stavovského zemského zřízení se stínovou mocí panovníka k uspořádání s přetrvávajícími stavovskými institucemi, avšak s radikálně posílenou královskou mocí. Ve smyslu Eliasova a Schillingova pojetí civilizačního vývoje došlo k prosazení vladařova monopolu náboženského, církevního a vojenského, do jisté míry také správního a daňového. Vývoj zemí České koruny – nyní již jako součástí středoevropského habsburského soustátí – pokračoval na cestě k raně novověkému státu, budovanému však nikoli již na konsenzuální základně, nýbrž na základě jednoznačné politické centralizace a konfesijní unifikace.

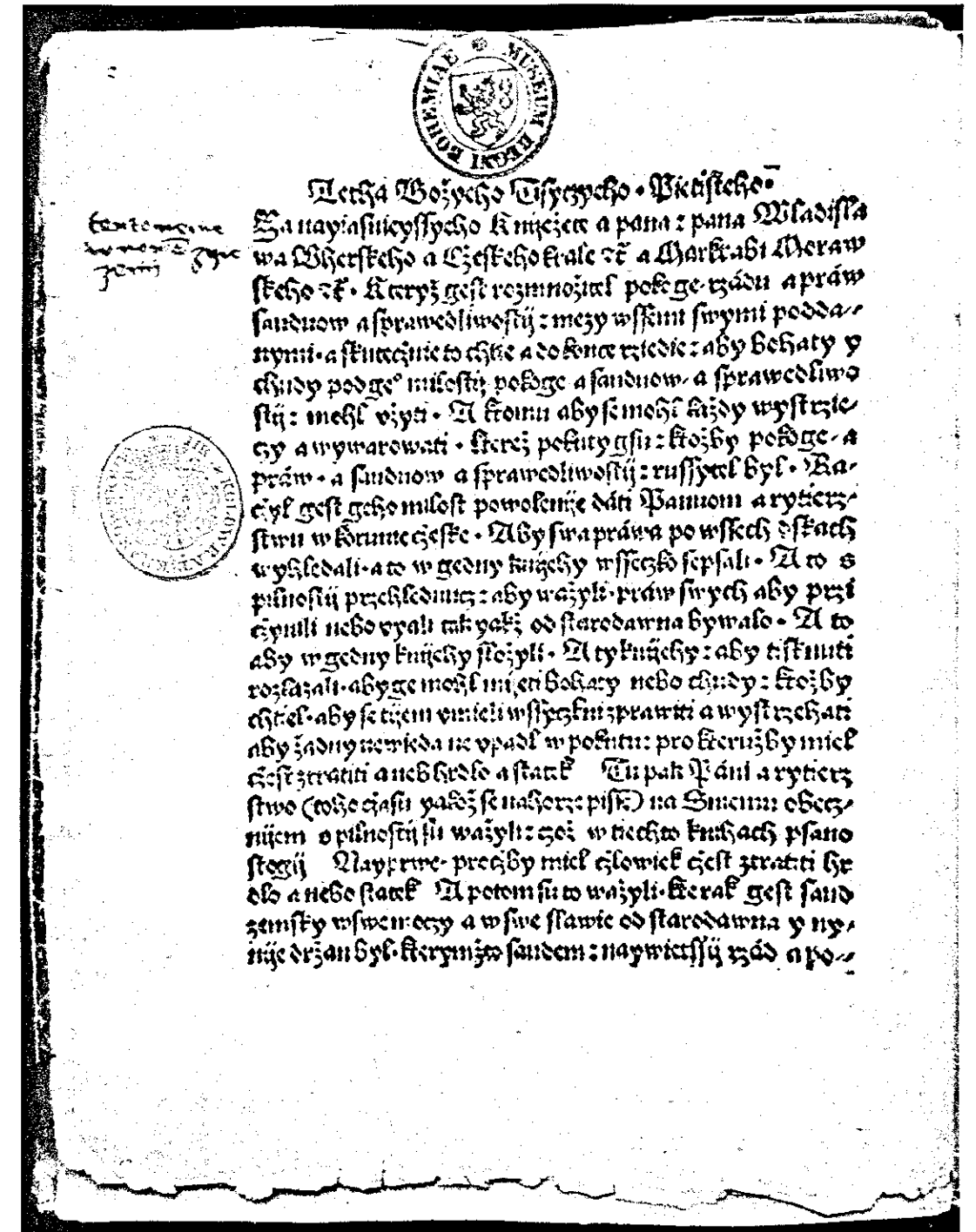
(52) Wacław Wladiwoj TOMEK, *Sněmy české dle obnoveného zřízení zemského Ferdinanda II.*, Praha 1868; Hermenegild JIREČEK, *O Obnoveném zřízení zemském markhrabství moravského z r. 1628*, Časopis Matice moravské 15, 1891, s. 273-284; F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy II*, s. 552-555; Karel MALÝ, *Der böhmische Beitrag zum Modell des europäischen Absolutismus*, in: *Wirkungen europäischer Rechtskultur. Festschrift Karl Kroeschell zum 70. Geburtstag*, Hrsg. von G. Köbler und H. Nehlsen, München 1997, s. 695-705; viz též výše pozn. 37.

*Der böhmische Staat und die Ständegesellschaft an der Schwelle zur Neuzeit im Licht
der Landesordnungen*

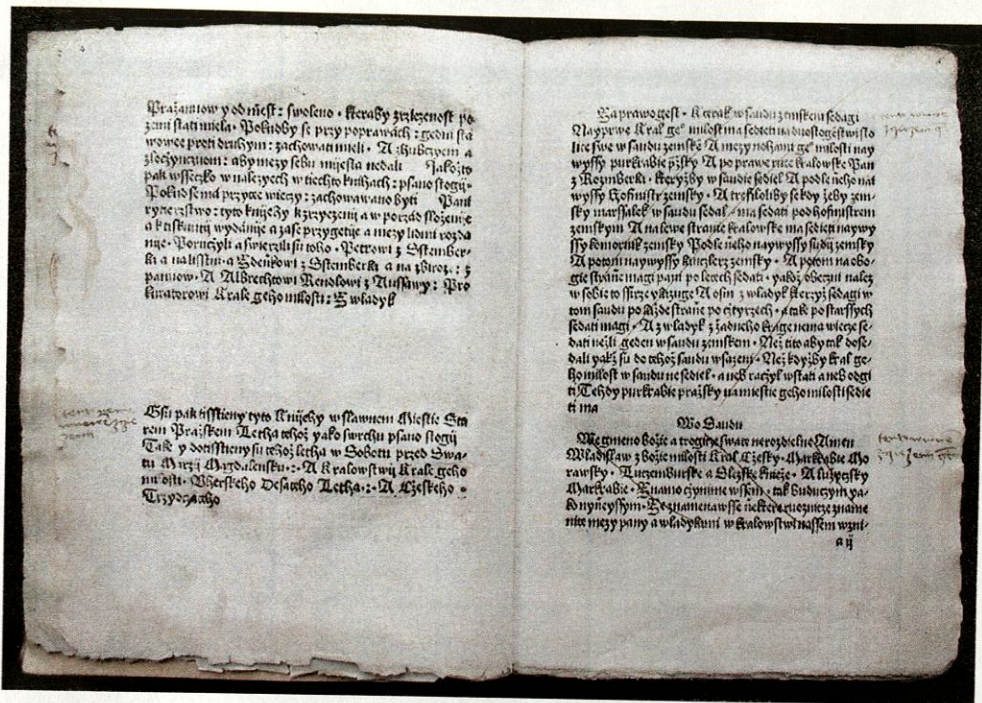
Zusammenfassung – S. 49-51

*Państwo czeskie i społeczeństwo stanowe na progu nowożytności w świetle
ustaw krajowych*

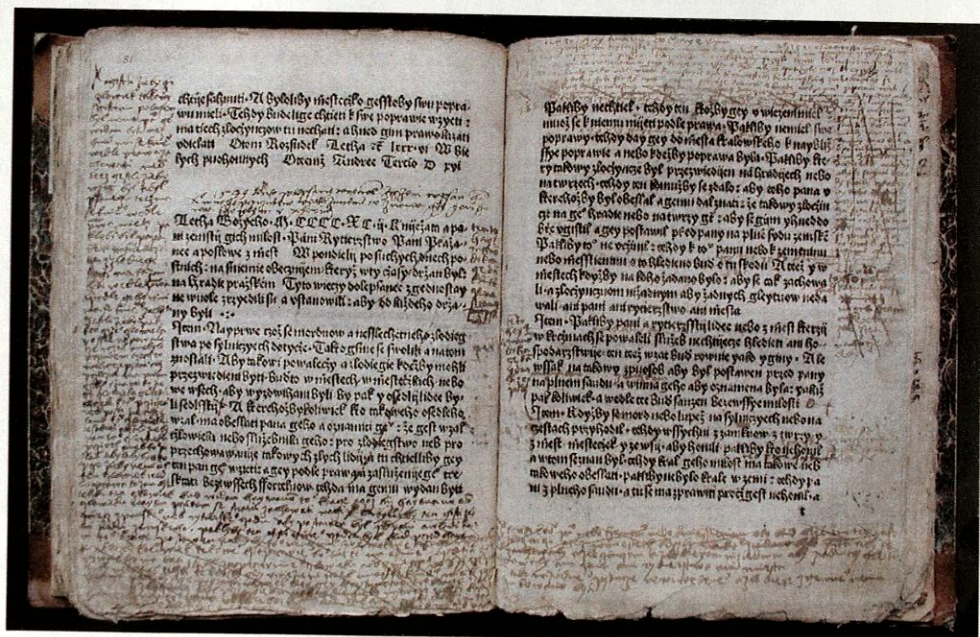
Streszczenie – s. 52-54

Vladislavské zřízení zemské (Tisk vydaný v Praze 1500; Knihovna Národního muzea, sign. 25 D 6, s. 2): Úvodní staň.

Vladislavské zřízení zemské (Tisk vydaný v Praze 1500; Knihovna Národního muzea, sign. 25 D 6, s. 4-5): **Závěrečná část úvodní stati a ustanovení o zemském soudu.**

Vladislavské zřízení zemské (Tisk vydaný v Praze 1500; Knihovna Národního muzea, sign. 25 D 6, s. 286-287): **Ustanovení o loupežnictví a násilných trestných činech, se soudobým komentářem v marginálních rukopisných poznámkách.**

Zemské zřízení Českého království z roku 1530 (Tisk vydaný v Praze 1530; Strahovská knihovna, sign. CI III 74, titulní strana): **Vyobrazení zemského soudu.**

A I

Zaprawo gest Kte

rak w sandu zemskem sedagij:

Nayprwe Kral geho milost ma se

děti na duostogenst wy stolicze swé w Sandu zem-
ském / A v nob gehomilosti naywyššy Purgkrabé
Pražský / a po prawé ruce královske pán z Rožm-
berka / kterýžby w Sande sedel / a podle něho nay-
wyššy Hoffmýstr zemský / A tressiloliby se kdy že-
by zemský Maršsalk w sandu sedal. má sedati pod
hoffmýstrem zemským / A na lewé strané králo-
vske má seděti naywyššy Komorník zemský / po-
dle něho naywyššy Sudij zemský / a potom nay-
wyššy Canclérz zemský . A potom na obogij stra-
ně magij páni poletech sedati / yakož obecnij nález w
sobě to ššyře vkažuge / A osm z Wládyk / kteréž se-
dagi wtom Sandu / po každé strané po čtyřech / A
také po starššých sedati magij / A z vládyk z žádné
krage nemá wíce sedati / nežli geden w Sandu zem-
ském . Než tito aby tak dosedali / yaki sú do těchž
Sandu wřazeni . Než kdyžby Kral gehomilost w
sandu nesedel / a neb ráčil wřáti / a neb odgiti / teh-
dy Purgkrabé Pražský na mýstie gehomilosti sedě-
ti má:~

a ij

Zemské zřízení Českého království z roku 1530 (Tisk vydaný v Praze 1530; Strahovská knihovna, sign. CI III 74, fol. 1r): Úvodní článek o složení zemského soudu.

O Sandu

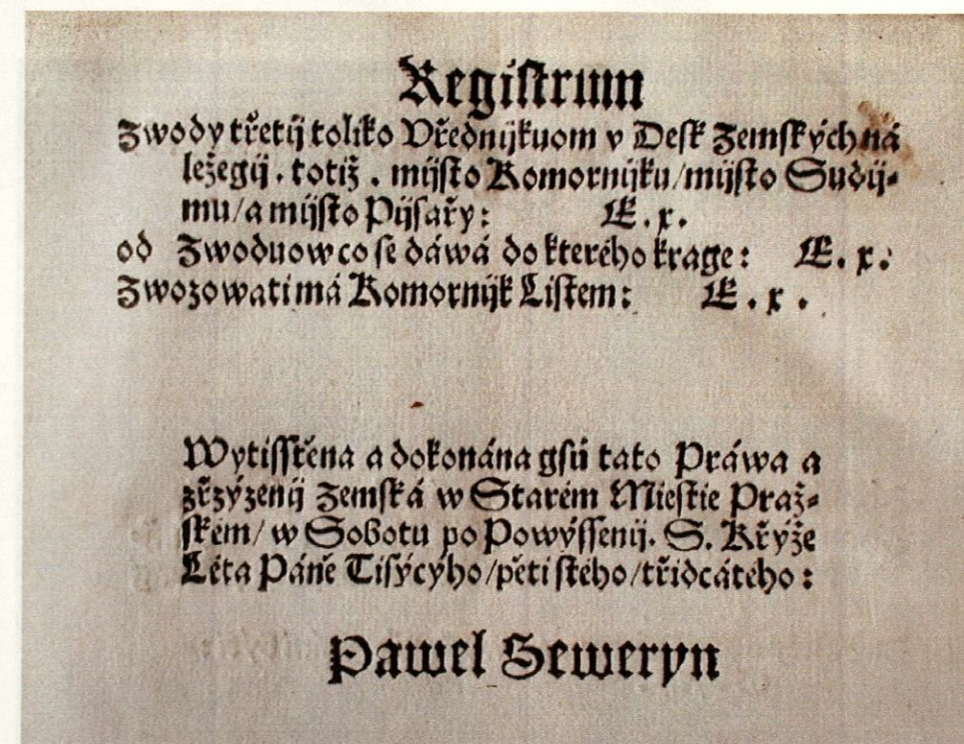
wegmeno Božij a Trogice swate
nerozdijlne Amen: Wladislaw zbo-
žije milosti Kral Český Margkra

bé Mo vsky / Lucemburgské a Slézské kníže / a
Lužický / Margkrabé / Známó činíme wšsem / tak
budúcym yako nyněššym / že znamenawšše někte-
ré ruoznicze znamenitee mezy Pány a Wládykami
w Královschwij nassem vzniklé / kteréžto za před-
kuow nassých zdawně chwile / y také za nás zname-
nitě překážce gednanij obecného dobrého byli sú / a
potomně k žkaze a kežlemu královschwij tomuto ta-
kowá neswornost přygiti by mohla . Y magice pé-
cy wřawicni o poddaných nassých / a dhtýče rádi
aby takowé neswornosti w dobru gednotu wwe-
ny byly / kteréžby obecnému dobrému nynij y budu-
cně překážely . Spomocy Božij a s powolenijm w-
ššech panuow / y také vládyk královschwij nassého
Čěského / tyto Artykule dole psané kuprawěmu a
kežlemu koncy sme přywedli / O kteréž na nás obo-
gestrana mocně sú přestali / a nynij y budicně za se

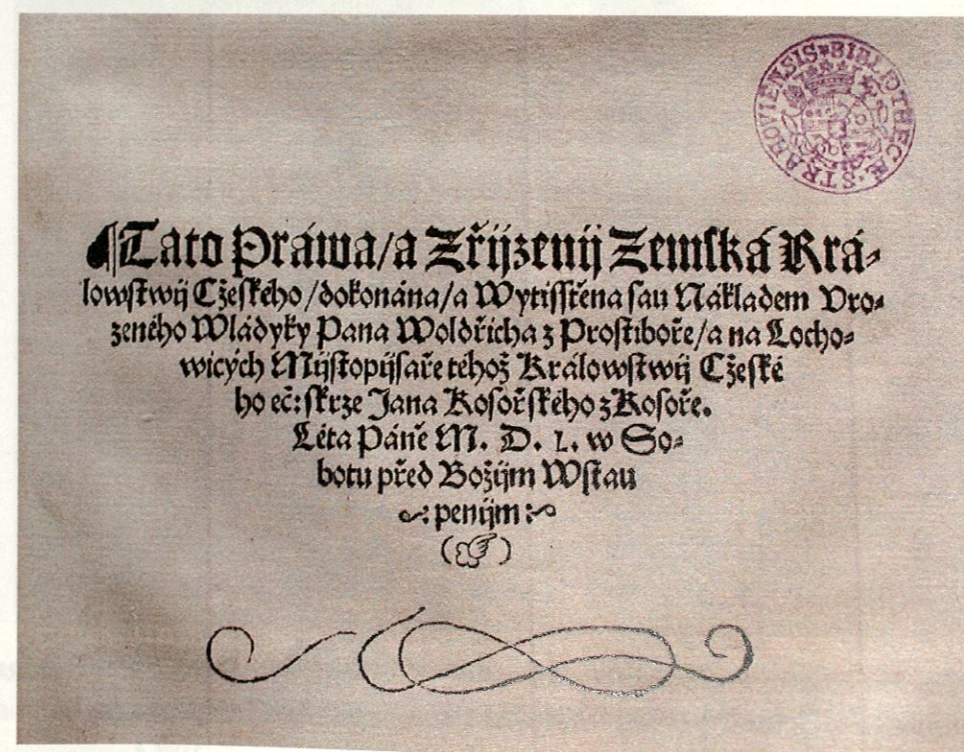
Zemské zřízení Českého království z roku 1530 (Tisk vydaný v Praze 1530; Strahovská knihovna, sign. CI III 74, fol. 1v): Článek o jednání zemského soudu.

Zemské zřízení Českého království z roku 1530 (Tisk vydaný v Praze 1530; Strahovská knihovna, sign. CI III 74): **Přední deska knižní vazby.**

Zemské zřízení Českého království z roku 1530 (Tisk vydaný v Praze 1530; Strahovská knihovna, sign. CI III 74): **Impressum Pavla Severyna.**

Zemské zřízení Českého království z roku 1549 (Tisk vydaný v Praze 1550; Strahovská knihovna, sign. CN IV 22): **Impressum Jana Kosořského z Kosoře.**

Práva a Zřízení Zem-
ska Království
Českeho.

Ex libris

Francisci Meyssner
1724.

Cum Gratia & Privilegio Sa: Xc: Maie:

Zemské zřízení Českého království z roku 1549 (Tisk vydaný v Praze 1550; Strahovská knihovna, sign. CN IV 22): Titulní list se znakem Ferdinanda I.

Prředmluva.

Wsem Cstaucym Posdravenij.

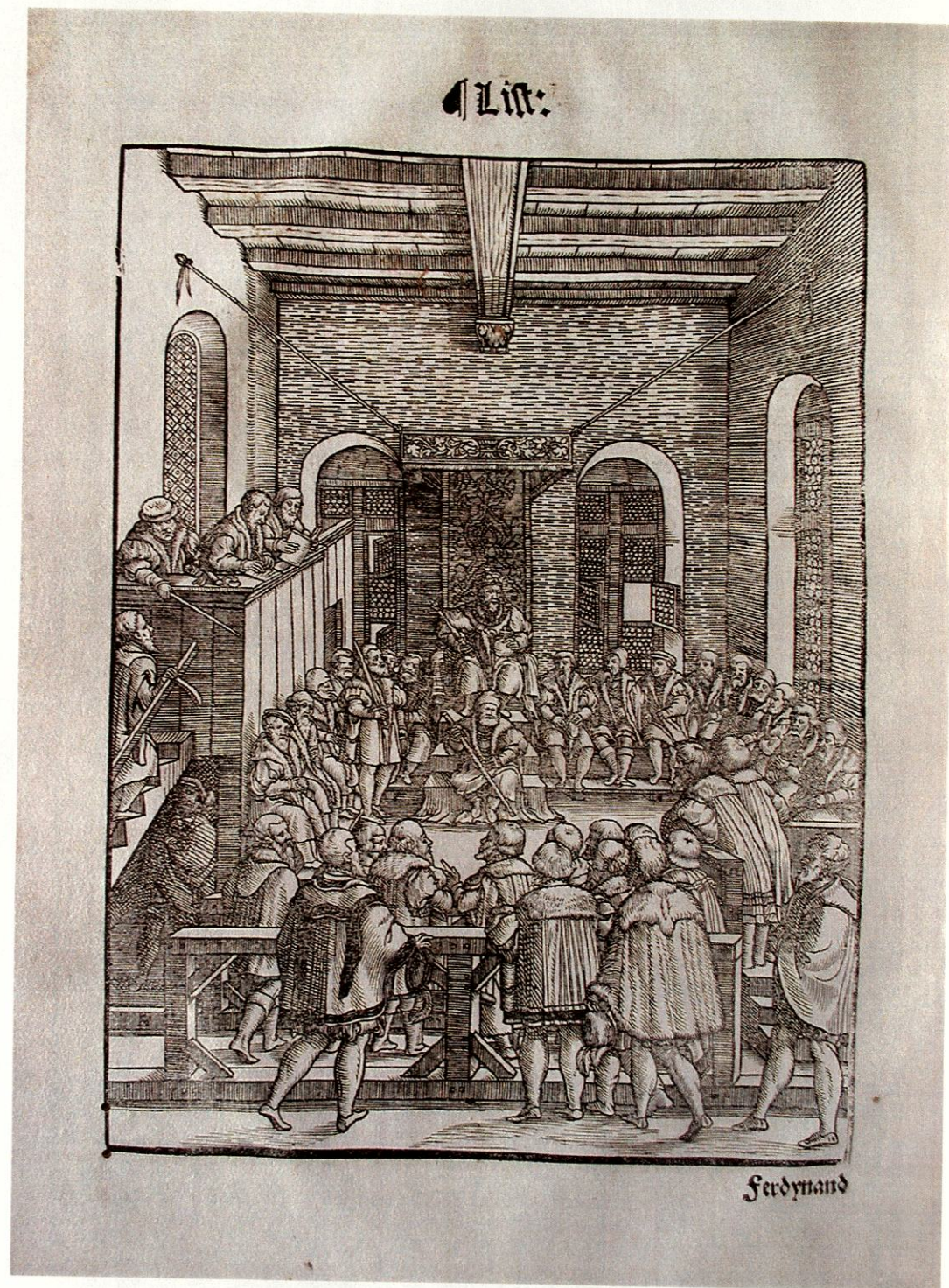
A: I.

Dož gest čítal/
a Cite hystorie / ten každý

snadně rozuměti může / co gi Práwo / a pro-
keru přičinu / a od koho ustanoweno: Ze od
žádneho gine / než wrchně a předkem od Bo-
ha Wsemohancyho / kterýž Stwořiw na
Počátku Swěta Člowěka / to příměm zřijdi / coby sobě nechtěl /
aby toho giněmu nečinil. A to gest bylo přirozené Práwo. Potom
wydal Práwo psané skrze Moysesse Proroka Služebníka swěho /
kdež z toho obogého Práwa / přirozeného y psaného / Lidě manděti /
a zwláště Wchnosti / brali sau yako z Studnice hluboké / a Prá-
wa ustanowowali. Ginij podle Powahy Kragin / a ginij podle
potřeby vynale / yal k čemu který Lid w které Kragině náchylen byl.
Ueb Alfyřstij / Kaldegstij / Pěřstij / a Měřstij yalž Starý Zákon
y mnohé hystorie otom wyswědčugij / měli sau swá zřizena Prá-
wa / a Ustanowenij: Ta gedna každá Kragina podle obyčeje swě-
ho. Křětowé / a Křijmané také měli Práwa swá. Potom gině
Kraginy mnohé. Wsák ney wíce takowá Práwa Cysarowee
Křijmstij / a Králowé mnozy / y gině Wchnosti / yalž také Křijm-
stie hystorie / y gině wřazugij / swau Pilnosti / a Bedliwosti gřau
ustanowowali z Přičiny te: aby poddanij gich w Pokogi / w Křá-
du / Swornosti / a w Láse pod gich Sprawowanijm bydliti mo-
hli. Ueb kdež Pokog / Křad / Swornost / a Lást a gest: wrom kaž-
dém Králowstwij / a w každé Kragině / z malých wěcy mnohé ro-
stau / k wžitku Wchnostem / y poddaným gich. A kdež toho nanij /
tu wšsecko zlé w tom Králowstwij / a w te Kragině pocházý: Ue-
brž y w zřázu přicházý / a mnoho dobrého padá / a wnic se obracy.
Nakož toho tijn Pán a Spasitel náš Krystus Gežus w Křěech
swých očemj Swatij Ewangelistowé píšij / potwřzowati račij /
řka: Wšselike Králowstwij samo w sobe rozdělene zpustne / a Dům
na Dům padne: Totij že zřazeno na wrch bude. Jakož pak y řechto
myněgšijich částow / tohoto našeho Wěku / netoliko se to mohlo s pa-
řiti / ale tamět w Kuce bráti: že w mnohých Kraginách / sauce me
A II

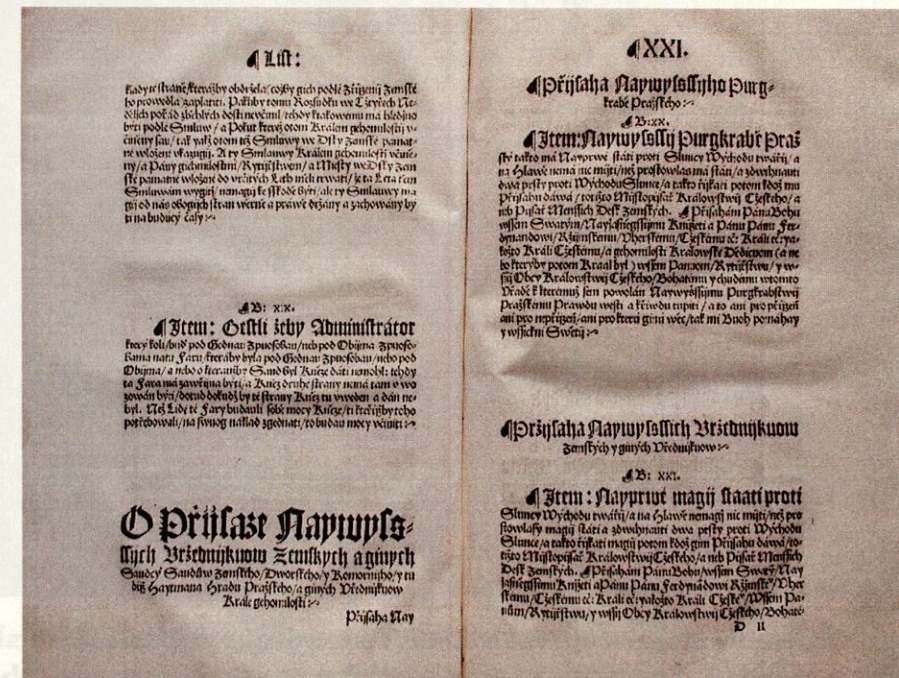
Zemské zřízení Českého království z roku 1549 (Tisk vydaný v Praze 1550; Strahovská knihovna, sign. CN IV 22, fol. A IIr): Předmluva místopisáře Českého království Oldřicha Humpolce z Prostiboře a na Lochovicích.

Zemské zřízení Českého království z roku 1549 (Tisk vydaný v Praze 1550; Strahovská knihovna, sign. CN IV 22, fol. VIIv): **Vyobrazení zemského soudu.**

Zemské zřízení Českého království z roku 1549 (Tisk vydaný v Praze 1550; Strahovská knihovna, sign. CN IV 22, fol. VIII): **Vyobrazení zemského soudu a články A 12 (o vkladech královských písemností do desek zemských a dvorských) a A 13 (o zasedacím pořádku zemského soudu).**

Zemské zřízení Českého království z roku 1549 (Tisk vydaný v Praze 1550; Strahovská knihovna, sign. CN IV 22, fol. XXI): **Články B 19 (o osazování katolických a utrakvistických far), B 20-21 (přísahy nejvyšších úředníků zemských).**

**Registrum o Placenij ke Dskam
Zemským.**

- Od	Listu na odhadani	-	U:	XXXIII
- Od	Registratu	-	U:	XXVIII
- Od	Miecenij Lanu dedny/a neb Lau fy	-	U:	XXIX
- Od	Miecenij Lanu Lesu	-	U:	XXX
- Od	Miecenij Myle	-	U:	XXXI
- Od	Zahagenij Saudu	-	U:	XXXVI
- Od	Zialoby ctenij	-	U:	XXXVII

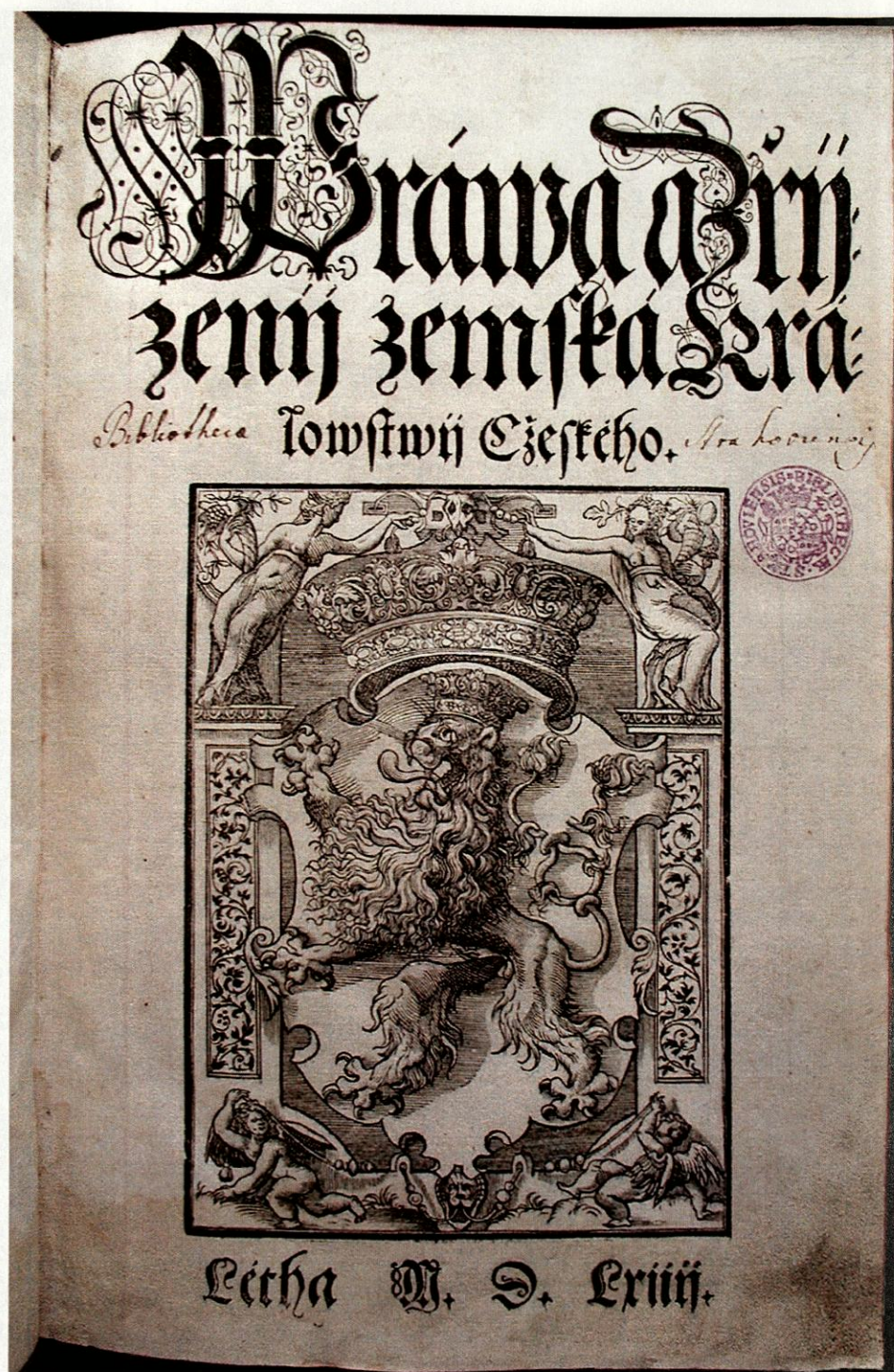
Laus Deo.

Zemské zřízení Českého království z roku 1549 (Tisk vydaný v Praze 1550; Strahovská knihovna, sign. CN IV 22): **Seznam poplatků v úřadu desk zemských.**

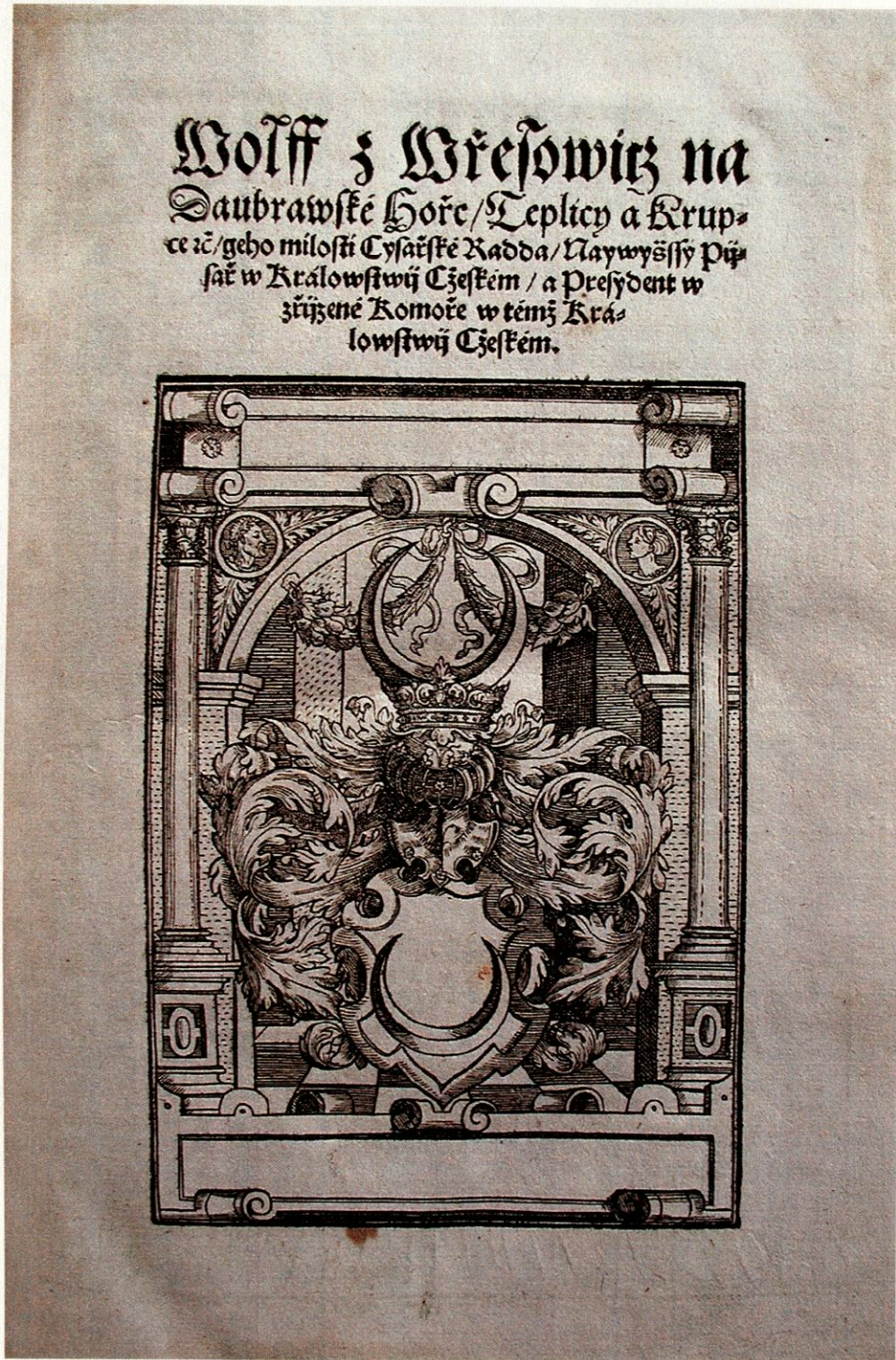
Zemské zřízení Českého království z roku 1549 (Tisk vydaný v Praze 1550; Strahovská knihovna, sign. CN IV 22): **Výzdoba přední desky knižní vazby.**

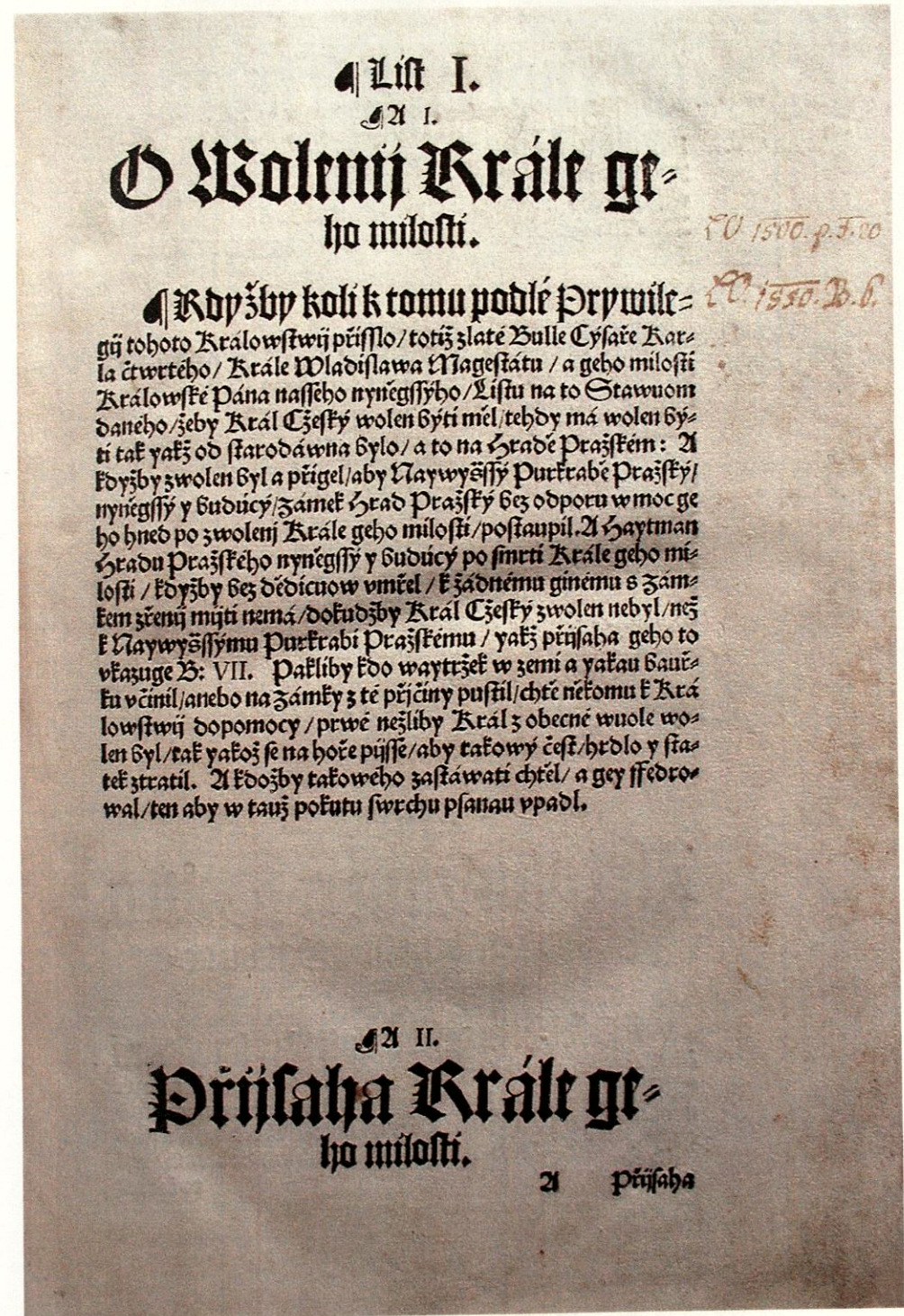
Zemské zřízení Českého království z roku 1564 (Tisk vydaný v Praze 1564; Strahovská knihovna, sign. CI IV 18): Titulní list.

Zemské zřízení Českého království z roku 1564 (Tisk vydaný v Praze 1564; Strahovská knihovna, sign. CI IV 18, s. 6): Vyobrazení zemského soudu.

Zemské zřízení Českého království z roku 1564 (Tisk vydaný v Praze 1564; Strahovská knihovna, sign. CI IV 18): Znak Wolfa z Wřesovic, nejvyššího písaře Českého království a autora předmluvy k zemskému zřízení.

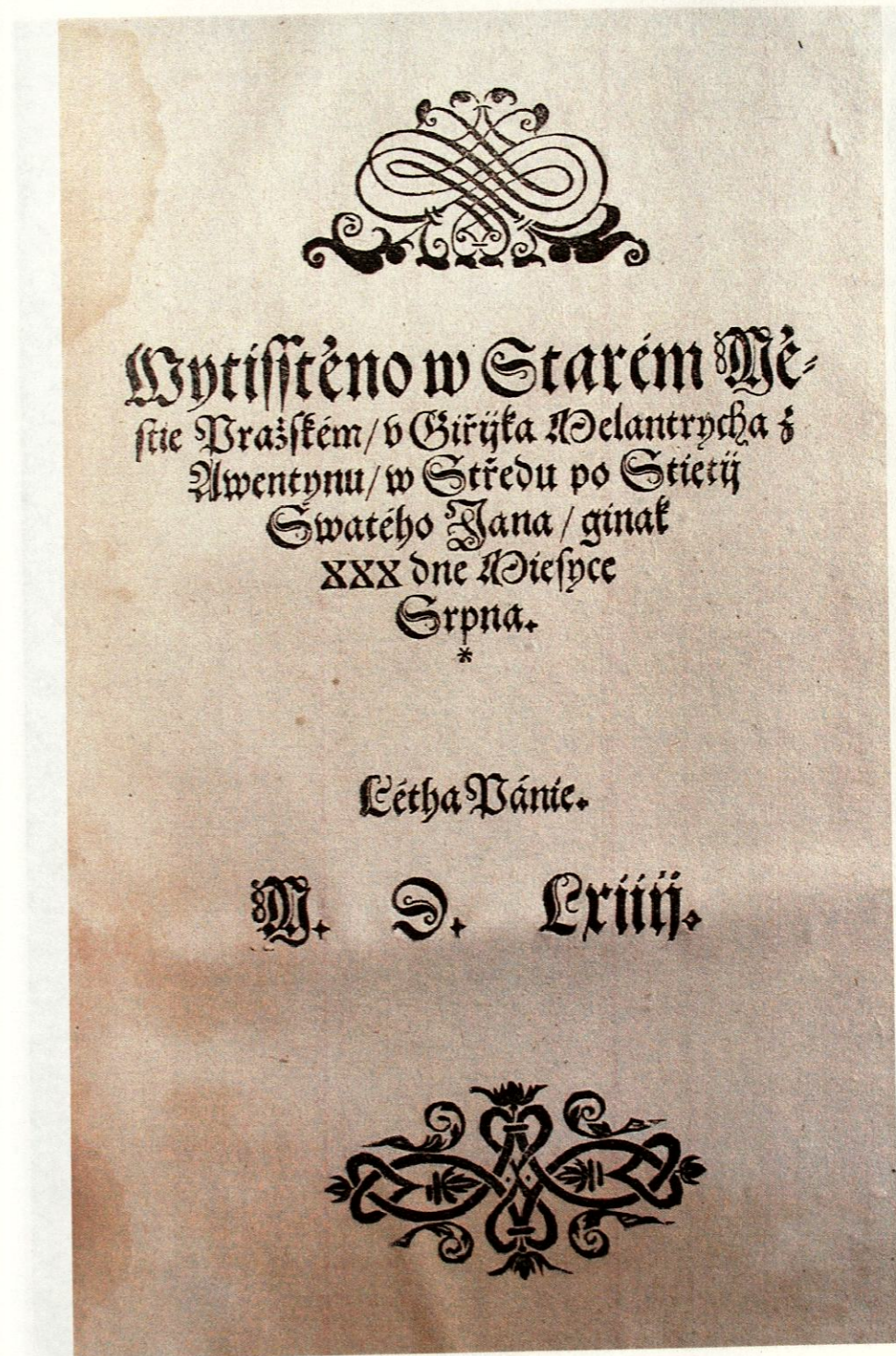

Zemské zřízení Českého království z roku 1564 (Tisk vydaný v Praze 1564; Strahovská knihovna, sign. CI IV 18, fol. 1r): Článek A 1 (o volbě českého krále).

Registrum na Zřízení
Zemská Království Českého/
sebrané skrz S Z O.

Počet Listův.		Počet nad čtyřlůi.
XL	A Abbatysse / pře- wory / a Konwentowé / yak po- hánani byti magij	C XXXVIII
XL	Abbatysse na dotázky po- winny gsau odpověd dáti	C XXXIX.
XII	Administratorowé při po- dáwanij na Farý Kněžij / yak se chowati magij	A XXXIII.
CLXXXVI	Aukladniš co gest / a poku- ta nanj	O XXXII
B		
I	Banětu a Waytežku kdož by w zemi učinil	A I
CII	Bláznůw a nemandrych opatrowanij	J LV
CXL	Brani při Dškách kdožby obnázil	E XXI
LXVII	Brani Komornijka	E XVI
XXXVIII	Brate naystaršij Poháně- ti / y poháněn byti má	C XXIX
CIX	Brate Staršij mladšijmu Djlu vtratiiti nemuož	J LXIII
	C	

Zemské zřízení Českého království z roku 1564 (Tisk vydaný v Praze 1564; Strahovská knihovna, sign. CI IV 18): **Tematický rejstřík k zemskému zřízení (začátek).**

Zemské zřízení Českého království z roku 1564 (Tisk vydaný v Praze 1564; Strahovská knihovna, sign. CI IV 18): **Impressum Jiřího Melantricha z Aventina.**

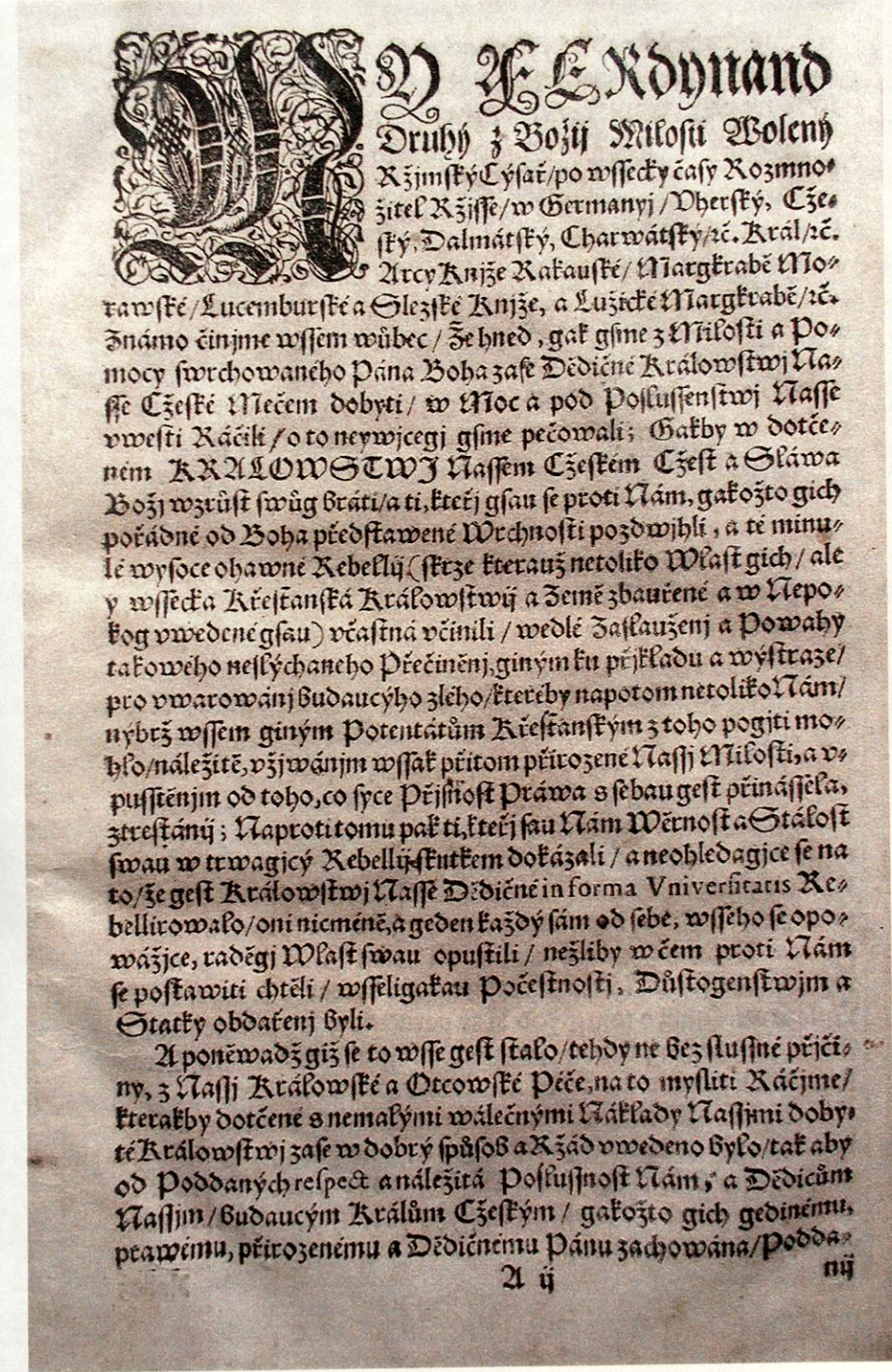
Zemské zřízení Českého království z roku 1564 (Tisk vydaný v Praze 1564; Strahovská knihovna, sign. CI IV 18): **Výzdoba přední desky knižní vazby.**

Obnovené zřízení zemské Českého království – německé znění (Tisk vydaný ve Vídni 1627; Strahovská knihovna, sign. CJ IV 2): **Titulní list.**

Obnovené zřízení zemské Českého království – české znění (Tisk vydaný v Praze 1627; Strahovská knihovna, sign. AB XII 30): **Titulní list.**

Obnovené zřízení zemské Českého království – české znění (Tisk vydaný v Praze 1627; Strahovská knihovna, sign. AB XII 30): **Uvozovací listina Ferdinanda II. s připomínkou „vysoce ohavné rebelie“ 1618-1620.**

Jaroslav Pánek

Der böhmische Staat und die Ständegesellschaft an der Schwelle zur Neuzeit im Lichte der Landesordnungen

Zusammenfassung

Die Wladislawsche Landesordnung aus dem Jahre 1500 ist nicht die älteste Landesordnung in Mitteleuropa, da ihr zum Beispiel entsprechende, im letzten Viertel des 15. Jahrhunderts entstandene Ordnungen in Bayern und Sachsen vorangingen. Der entscheidende Unterschied zwischen ihnen beruht jedoch darin, daß die außerböhmisches Landesordnungen auf herrscherliche Weisung hin entstanden, während die Wladislawsche Landesordnung (WLO) das Ergebnis der legislativen Macht der Stände verkörperte. Die WLO konnte lediglich in einer Situation ausgesprochener Schwäche der königlichen Gewalt und gleichzeitiger rascher Herauskristallisierung des Ständewesens entstehen. In dem der Herausgabe der WLO unmittelbar vorausgehenden Zeitraum fanden die institutionellen Grundlagen der ständischen Verwaltung des Landes ihren Abschluß – das höhere Landesgericht (1487), die Landesregierung (1497) sowie die Abgrenzung des Herren- und partiell auch des Ritterstandes. Im Ergebnis dieses Vorgangs kam es auch zu einer Stabilisierung der Position des Landtags und des königlichen Rates. Alle genannten Organe waren für das gesamte Territorium Böhmens zuständig und überwandten, gemeinsam mit der Kodifizierung des Landrechts in Gestalt der WLO, die regionale Zersplitterung des Landes. Diese Bemühungen der Stände standen im Einklang mit der allgemeinen Suche nach einem neuen Aussehen des frühneuzeitlichen Staates, wobei man eher die konsensuale als die autoritative Variante der geltenden Verwaltung des entsprechenden Territoriums ausnutzte.

Das Verhältnis der Stände zur Macht des Königs war in der WLO einseitig geregelt: der König sollte die Zeremonial- und Schiedsfunktion gemeinsam mit einigen Regalien behalten, ansonsten jedoch wurde seine Stellung durch die Stände im wesentlichen begrenzt (Rechtsschutz des Allodialbesitz des Adels gegen Eingriffe durch den König; ständische Kontrolle des königlichen Kammerguts; Verbot, eigenmächtig Landfremde in Landes- und Kirchenämter ausschließlich durch herrscherliche Weisung einzusetzen; legislative Initiative der Stände und Ausarbeitung von Gesetzen ohne königliche Sanktion).

Das Anwachsen der königlichen Autorität nach der Besteigung des böhmischen Throns durch die Habsburger im Jahre 1526 kam in der zweiten Landesordnung von 1530 noch nicht zum Ausdruck, eine um so bedeutendere Wende brachte dann die dritte Landesordnung (1549). Diese wurde von Ferdinand I. unmittelbar nach der Niederlage des ersten antihabsburgischen Aufstands der böhmischen Stände im Jahre 1547 durchgesetzt; deren Ziel bestand darin, mit juristischen Mitteln die Ständeopposition niederzuringen. Die Veränderungen im Bereich der Legislative, der exekutiven und jurisdiktiven Macht, bedeuteten eine einseitige Verschiebung zu Gunsten des Herrschers und zu Lasten der Stände.

Obnovené zřízení zemské Českého království – německé znění (Tisk vydaný ve Vídni 1627; Strahovská knihovna, sign. CJ IV 2): **Závěr uvozovací listiny Ferdinanda II. s panovnickou autentikou.**

Die konservativen Vertreter der Ständeopposition fochten in den Jahren 1554-1556 mit ihren prohabsburgischen Exponenten einen Kampf aus, an dessen Ende ein Kompromiß herauskam, die Erneuerung der Privilegien des Herrenstandes und die Abwendung struktureller Veränderungen, denen die Landesordnung von 1549 den Weg gebahnt hatte. Die vierte Landesordnung aus dem Jahre 1564 ging bereits von dem Bedürfnis aus ein Gleichgewicht zwischen Ständen und Monarch zu bewahren, wobei der ausgewogene Anteil beider Parteien an der Kodifizierung respektiert wurde; dadurch kam eine Landesordnung zustande, die sich trotz der nachfolgenden politischen Erschütterungen und trotz der zu Beginn des 17. Jahrhunderts eingeleiteten Schritte zu einer neuerlichen Kodifizierung durch ein hohes Maß an Stabilität auszeichnete und bis zum Beginn des 30jährigen Krieges fortbestand.

Die gesellschaftlichen und politischen Konflikte im Königreich Böhmen spielten sich in der zweiten Hälfte des 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts in einer Sphäre ab, die die durch die Landesordnungen gesteckten Grenzen sprengten. Das Bemühen, Ordnung in die Gesellschaft zu bringen, wurde mit gegensätzlichen Vorstellungen hinsichtlich der Lösung der religiösen und konfessionell-gesellschaftlichen Verhältnisse verbunden. Während der Monarch und der radikale katholische Adel auf eine „Vereinigung im Glauben“ orientierten – freilich unter katholischen Prämissen –, wollte die Mehrheit der evangelischen Ständeanhänger eine Anerkennung ihrer Konfession, die Errichtung einer Landeskirche protestantischen Typs sowie eine konsequente Legalisierung ihrer Position erreichen. Die Auseinandersetzungen um die Böhmisches Konfession und die neoutraquistisch-unitäre (bezogen auf die Unität der Böhmisches Brüder) Kirchenordnung des Jahres 1575 brachte keine Legalisierung der oppositionellen Ständeforderungen, sondern eröffnete den Weg hin zu einer ausgesprochen konfessionell-politischen Differenzierung.

Zu Beginn des 17. Jahrhunderts, als die *Confessio Bohemica* und die Kirchenordnung durch einen Majestätsbrief Rudolfs II. über die Religionsfreiheit (1609) legalisiert wurden, trennten sich die Wege des Herrschers und der katholischen Stände auf der einen sowie der protestantischen Ständeopposition auf der anderen Seite endgültig. Während die Ersteren den Versuch unternahmten die Stabilität der bisherigen Ordnung und eine Festigung der Reakatholisierungsbestrebungen durchzusetzen, verloren ihre evangelischen Gegner den Glauben an die bestehenden (von den Katholiken) beherrschten Institutionen und begannen, alternativ eigene Organe aufzubauen. Die Auseinandersetzungen um eine unterschiedliche Auffassung des Staates und der Zerfall des bislang funktionierenden politischen Systems führten zum böhmischen Ständeaufstand.

Parallel zu den Veränderungen der Landesordnungen in Böhmen verlief die Entwicklung in den Nebenländern der Böhmisches Krone hiervon ein wenig abweichend. Während in Mähren im 16. Jahrhundert ähnliche Landesordnungen für das gesamte Land entstanden, setzten sich derartige Kodifikationen in Schlesien lediglich in einigen Lehnsherrstentümern durch, während in den Markgrafschaften der beiden Lausitzen der Weg zu einer Vereinigung des Landrechts noch zögerlicher verlief. Als wesentlich erwies sich jedoch, daß in diesen vier Kronländern (zuerst in Mähren) ein Prozeß der

Emanzipation der ständischen Eliten des Landes stattfand, dessen Programm in einer völligen Gleichberechtigung mit dem Böhmisches Königreich mündete.

Die jahrhundertalten Widersprüche zwischen den fünf Ländern der Böhmisches Krone wurden in der Zeit des antihabsburgischen Ständeaufstands (1618-1620) überwunden, und zwar durch eine einjährige – ihrem Wesen nach republikanische – Regierung der antihabsburgischen Opposition. Symbol des unter den extremen Bedingungen des Krieges und der akuten existentiellen Bedrohung erreichten Vertrags wurde die Konföderationsakte aus dem Jahre 1619, die die neue Gestalt des böhmischen Staatswesens begründete und beachtliche Ergebnisse bei der konsensualen Beherrschung insbesondere der politischen, kirchlichen und militärischen Probleme auf dem gesamten Territorium des böhmischen Staates erreichte. Der einzigartige Versuch einer neuen (kon)föderalen Ordnung Böhmens, gegebenenfalls auch weiterer Länder Mitteleuropas, scheiterte im Strudel der Ereignisse des 30jährigen Krieges. Dennoch verkörpert diese erste tschechische Verfassung einen der Höhepunkte des tschechischen politischen und rechtlichen Denkens in der frühen Neuzeit. Das Problem, in welchem Umfang diese Verfassung die Erfahrungen der Kodifikationstätigkeit des 16. und 17. Jahrhunderts ausnutzte, gehört zu den Schlüsselfragen der tschechischen Forschungen zur Staats- und Rechtsgeschichte; ihr gebührt daher ein bedeutender Platz auf dieser Konferenz zu den Anfängen der Verfassungsgebung in Mitteleuropa.

Jaroslav Pánek

Państwo czeskie i społeczeństwo stanowe na progu nowożytności w świetle
ustaw krajowych

Streszczenie

Władysławowska ustawa krajowa z 1500 roku nie jest najstarszą ustawą krajową w Europie Środkowej, ponieważ poprzedzały ją na przykład ustawy krajowe w Bawarii i w Saksonii, które powstały w ostatnich latach XV wieku. Jednak zasadnicza różnica pomiędzy nimi polega na tym, że te zagraniczne ustawy krajowe powstały z woli władcy, natomiast Władysławowska ustawa krajowa była rezultatem ustawodawczej władzy stanów. Władysławowska ustawa krajowa mogła powstać jedynie w sytuacji wyraźnego osłabienia władzy panującego i równocześnie szybkiej krystalizacji stanowości. W okresie bezpośrednio poprzedzającym wydanie Władysławowskiej ustawy krajowej dotworzyły się instytucjonalne podstawy stanowego zarządzania państwem – większy sąd krajowy (1487), władza krajowa (1497), ukształtował się stan panów, a po części także stan rycerzy. W konsekwencji tego doszło również do ustabilizowania się sejmu krajowego i rady królewskiej. Wszystkie wymienione organy odnosiły się do całego terytorium Czech i razem z kodyfikacją prawa krajowego w formie Władysławowskiej ustawy krajowej przewyciężały regionalne rozbięcie kraju. To dążenie stanów było zgodne z powszechnym poszukiwaniem nowej formy państwa we wczesnej epoce nowożytnej, przy czym wykorzystywało raczej konsensualne aniżeli autorytatywne warianty administracji integralnego terytorium.

Stosunek stanów i władzy monarchy został we Władysławowskiej ustawie krajowej w sposób jednostronny określony: król miał zachować funkcje ceremonialne i arbitrażowe razem z niektórymi prawami regalnymi, ale poza tym był w sposób zasadniczy ograniczony przez stany (ochrona prawna alodialnego majątku szlachty wobec ingerencji króla, kontrola stanowa królewskiego majątku kameralnego, zakaz samowolnego powierzania urzędów krajowych i kościelnych obcokrajowcom wyłącznie z woli panującego, ustawodawcza inicjatywa stanów i tworzenie ustaw bez sankcji królewskiej).

Druga ustawa krajowa (1530) nie wyrażała jeszcze wzrostu autorytetu króla po objęciu czeskiego tronu przez Habsburgów (1526), ale trzecia ustawa krajowa przyniosła już zasadniczy zwrot (1549). Została ona wymuszona przez Ferdynanda I bezpośrednio po porażce pierwszego antyhabsburskiego buntu czeskich stanów w 1547 roku, a jej celem było podporządkowanie sobie opozycji stanowej za pomocą narzędzi prawnych. Zmiany w dziedzinie legislatywy, władzy wykonawczej i sędziowskiej polegały obecnie na jednostronnej przewadze monarchy, kosztem stanów.

Konserwatywni przedstawiciele opozycji stanowej w latach 1554-1556 stoczyli walkę ze zwolennikami Habsburgów, której wynikiem był kompromis, odnowienie praw stanu panów i nie dopuszczenie do zmian strukturalnych, do których drogę otwierała ustawa krajowa z 1549 roku. Czwarta ustawa krajowa z 1564 roku wypływała z potrzeby zachowania równowagi pomiędzy stanami a monarchą i respektowała

wyważony udział obydwu stron w procesie kodyfikacji; dzięki temu powstała ustawa krajowa, która pomimo wstrząsów politycznych i kroków czynionych w kierunku nowej kodyfikacji na początku XVII wieku, wykazywała znaczną stabilność i utrzymała się aż do początku wojny trzydziestoletniej.

Konflikty społeczne i polityczne w Królestwie Czeskim w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku odgrywały się w sferze, która przekraczała wymiar ustaw krajowych. Dążenie do ustanowienia porządku w społeczeństwie łączono z antagonizującymi wyobrażeniami, dotyczącymi rozwiązania stosunków religijnych i wyznaniowo-politycznych. Podczas gdy monarcha i radykalna szlachta katolicka dążyła do „zjednoczenia w wierze”, oczywiście katolickiej, ewangelicka większość przedstawicieli stanów chciała doprowadzić do uznania swojego wyznania wiary, ustanowienia kościoła krajowego o charakterze protestanckim i konsekwentnej legalizacji swojej pozycji. Walka o *Confessio Bohemica* i nowoutrakwistyczno-braterski porządek kościoła w 1575 roku nie przyniósł legalizacji stanowych żądań opozycyjnych, ale otworzył drogę do zaostrzonej dyferencjacji wyznaniowo-politycznej.

Na początku XVII wieku, kiedy *Confessio Bohemica* i porządek kościelny zostały zalegalizowane przez List Majestatyczny Rudolfa II o wolności wyznania (1609), drogi władcy i stanów katolickich z jednej strony, a protestanckiej opozycji stanowej ze strony drugiej w sposób definitywny rozeszły się. Pierwsi z nich dążyli do zachowania stabilności dotychczasowego stanu i o jego wzmocnienie za pomocą rekatolizacji, drudzy stracili zaufanie do standardowych instytucji (kierowanych przez katolików) i stworzyli system własnych organów alternatywnych. Starcie się dwóch koncepcji państwa i rozpad dotychczas funkcjonującego systemu politycznego prowadziły do czeskiego powstania stanów.

Równoległe ze zmianami w brzmieniu ustaw krajowych w Czechach, w przyległych ziemiach Korony Czech przebiegał poniekąd odmienny rozwój. Kiedy na Morawach w XVI wieku powstały podobne ustawy dla całego terytorium, na Śląsku podobne kodyfikacje przeforsowano jedynie w niektórych księstwach lennych, natomiast w obydwu marchiach łużyckich droga do skonsolidowania prawa krajowego była jeszcze dłuższa. Istotne jednak było to, że we wszystkich czterech ziemiach Korony (najpierw na Morawach) miał miejsce proces emancypacji krajowych elit stanowych, którego programem stało się całkowite zrównanie pod względem prawnym z Królestwem Czeskim.

Stuletnie rozbieżności między pięcioma ziemiemi Korony Czech zostały pokonane w okresie antyhabsburskiego powstania stanów (1618-1620) i to po trwających rok – w zasadzie republikańskich – rządach opozycji antyhabsburskiej. Wyrazem ugody, osiągniętej w ekstremistycznych warunkach wojny i ogromnego zagrożenia egzystencjalnego, stały się akta konfederacyjne z 1619 roku, zakładające nową postać państwa czeskiego i godne uwagi ze względu na konsensualne rozwiązania w kwestiach zwłaszcza politycznych, kościelnych i wojskowych na całym terytorium państwa czeskiego. Niepowtarzalna próba o nowe (kon)federacyjne uporządkowanie czeskiego terytorium, ewentualnie także pozostałych krajów Europy Środkowej, załamała się w wirze wojny trzydziestoletniej. Niemniej jednak ta pierwsza ustawa czeska jest jednym ze szczytowych osiągnięć czeskiego myślenia politycznego i prawnego we wczesnej epoce nowo-

żytnej. Pytanie, do jakiego stopnia ustawa ta wykorzystywała doświadczenia z działalności kodyfikacyjnej w XVI i XVII wieku, należy do kluczowych zagadnień českých badań z dziedziny historii państwa i prawa, dlatego też zajęło ono znaczące miejsce na konferencji o początkach konstytucjonalizmu w Europie Środkowej.

V LADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH (1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

PRÁVNÍ KULTURA V ČESKÉM STAVOVSKÉM STÁTĚ

Karel MALÝ

Studium kulturních tradic, zvláště hmotné kultury, jak dokazuje v české literatuře zejména významné dílo Josefa Petráně,¹⁾ se stalo nedílnou součástí historické vědy a přináší základní poznatky o každodennosti našich předků, o jejich životě, který se přes všechnu svou odlišnost časovou i civilizační řídil pravidly a zásadami, které nejsou cizí ani dnešnímu člověku konce druhého tisíciletí, neboť pod slupkou civilizace, nových myšlenek a idejí, pravidel a příkazů a zákazů se pohybuje stále stejný člověk, živočišný druh, který se oproti proměnám techniky a životního prostředí proměňuje jen velmi váhavě a pomalu a často se nedokáže vyrovnat s požadavky, které na něho proměny prostředí, ve kterém žije, kladou. To je velmi nápadné zejména při zkoumání působení práva na společnost, vztahu mezi člověkem a právem, které si sám tvoří a sám sobě ukládá, a paradoxně, i porušuje.

1. Zkoumání právního řádu, jeho vývoje, jeho fungování, jeho působení na společnost a naopak zkoumání vlivů působících na právo, na jeho tvorbu, obsah i uplatňování v každodenním životě, jsou předmětem, kterému se věnuje řada disciplin: především je to již po dlouhá staletí právní věda, vycházející z tradic romanistických a kanonistických, zejména právní historie, je to však i politologie a filozofie práva, stejně jako sociologie

(1) *Dějiny hmotné kultury*, 1-2, Praha, SPN 1985; 3-4, Praha, Nakladatelství Karolinum 1995 a 1997.

a kulturní antropologie. Studiu práva a jeho vlivu na společenský rozvoj se však nevyhnují ani badatelé zabývající se dějinami hmotné kultury. Důvody toho jsou zřejmé, neboť právo samo je kulturním fenoménem, součástí či projevy práva jsou i památky hmotné kultury, které vypovídají o představách i potřebách právního řádu. A také samotná kultura společnosti, chápaná ve své šíři, zahrnující zvyky a obyčeje, řadu právních rituálů, bohatý rejstřík právních přísloví, umělecké projevy v literatuře i výtvarném umění, je velmi často reakcí na jevy náležející do oblasti práva. Významné je v tomto ohledu zvláště společenské právní vědomí, tj. představy o právu, spravedlnosti, o tom, co je dobré, spravedlivé či naopak nespravedlivé a škodlivé, vypovídající často mnohem plastičtěji o právním stavu společnosti než zákon či soudní rozsudek.

Právní kultura je tedy nejen souhrn konkrétních právních předpisů, ať již psaných či obyčejových, i když právě u nich jsme na pevnější půdě, pokud je chceme zkoumat. Kulturní fenomén z nich činí především to, že jsou produktem nejen vůle zákonodárce či společenské objednávky, ale že se v jejich obsahu a zejména formě projevuje dosažený kulturní stupeň společenského vývoje. To je zřejmé např. při posouzení míry možnosti spisovné řeči vyjádřit či zformulovat složité, často velmi abstraktní právní otázky, ve schopnosti domácích právníků recipovat tradice právní kultury, např. římské, či vypořádat se s vlivy sousedních právních kultur a transformovat je do podoby domácího práva.

Příkladem tu může být rané právní vyjádření procesně-právních předpisů českého práva obyčejového v právní knize Rožmberské na konci 13. a počátku 14. století či vývoj českého práva městského v pozdním středověku a počátcích raného novověku, vytvářející most spojující římskou právní tradici se středověkým, a to pak s moderním právem. Do širokého rámce kultury patří samozřejmě i právní literatura, jejíž počátky u nás můžeme nepochybně spojovat s dílem Ondřeje z Dubé O právu českém.

Důležitá pro pochopení významu právní kultury je i skutečnost, že ačkoliv je právní kultura odrazem konkrétní právní situace a obráží právní řád v určité společenské a politické situaci, tedy v určité době a na určitém místě, nemizí se zánikem společnosti, ve které se rozvinula a působila. Určité části právní kultury, které jsou vkladem do stupně civilizace rozvoje společnosti, přežívají a působí i v nových společenských podmínkách. Technika legislativy, představy o smluvní svobodě, svobodné vůli jednajících stran, schopnost právní abstrakce, právní způsobilost apod., jež měly svůj počátek v právu antickém, působí podnes jako součást naší současné právní kultury. Stejně tak i představy, které se rodily v hloubi 17. a 18. století o přirozeném právu, ovlivnily zásadním způsobem zrod moderních právních systémů, které se pak staly základem moderní společnosti 19. a 20. století.

Avšak nejen tato kontinuita je významným rysem právní kultury. Dalším a jistě neméně významným je schopnost podávat svědectví o době, ve které vznikla a rozvíjela se, svědectví nad jiné přesné, bezprostřední a komplexní. Zde mám na mysli zejména soudní praxi a zachované soudní nálezy, ať již práva zemského v zemských deskách či práva městského v knihách soudních nálezů jednotlivých měst či v imponantním souboru rozhodnutí apelačního soudu. Stálé napětí, vlastní každému právnímu řádu, mezi právem a možností jeho uplatnění v praxi, mezi „vůli zákonodárce“ a představami veřejnosti o tom, co je právem, to vše tu nalézáme jako neocenitelný příspěvek k poznání právní kultury. Právě tu nacházíme vynikající doklady v leckdy autentickém

a přesném zachycení skutečného života tehdejší každodennosti: jazyk lidový, soubory urážek, kterými se lidé tehdy častovali, lidové obyčeje, pravidla společenského chování, ceny zboží, výše úvěrů i úroků, projevy lásky i nenávisti, pověry i čarodějnické praktiky, chování zločinců i jejich soudců.

Avšak nejen názory laické veřejnosti, ale i odborná práce s právem, soudcovské hledání a nalézání spravedlnosti, úvahy právníků nad právními normami a jejich obsahem patří do pojmu právní kultury. I když právě v Českém království v době stavovské neexistovala právní fakulta a právní učení neměla svůj institucionální základ a čeští právníci museli čerpat představy o právní vědě na zahraničních univerzitách, přece nalezneme dostatek dokladů o myšlenkové tvůrčí činnosti právních myslitelů, a to zvláště v oblasti českého právního humanismu, spojených se jmény Viktorina Cornelia ze Všehrd a později Pavla Kristiána z Koldína. Jejich příklad, stejně jako dalších právníků, ukazuje, že české právnictví této doby nežilo jen sebou samým, nebylo izolováno od okolního evropského světa. Shledáváme tu existenci významných přednášek o římském právu konaných na tehdy jedině fakultě pražského učení, fakultě artistické, které zprostředkovaly poznatky o římské klasické jurisprudenci i o recepci římského práva v tehdejší Evropě. To bylo pro rozvoj stavovské právní kultury o to důležitější, že české země nepatřily do okruhu působení práva v německé říši a rozhodnutí říšských soudů se zastavovala na hranicích českého státu, který, stejně jako další země České koruny, nepatřil pod autoritu římského císaře.

2. To, co upoutá každého, kdo se zajímá o českou právní minulost v období stavovském, je rychlý rozvoj tvorby zákoníků práva zemského (šlechtického) a práva městského. Je pozoruhodný nejen tím, že je relativně časný, ale i jejich počtem. Přelomem v staletém, a do této doby neúspěšném, usilování o kodifikaci, se stává nepochybně rok 1500 a vypracování a přijetí první kodifikace šlechtického práva v Čechách, Vladislavského zřízení zemského. O jeho obsahu i významu pro další vývoj kodifikací v Čechách a vedlejších zemích České Koruny bylo sneseno mnoho poznatků. Nás však při úvahách o vývoji právní kultury musí zajímat především to, že se tu do popředí právní tvorby zřetelně dostává a na další období již převažuje zákon, vystupující ve formě sněmovního usnesení. Soudní nálezy, po staletí osvědčená forma revize obyčejového práva a vytváření nových právních norem, tím sice nemizí, soudní praxe je výslovně vedle kodifikace uznána jako pramen práva, ale začíná být vytlačována. Celý proces pak vyvrcholil nástupem absolutismu a jeho právním zakotvením v Obnoveném zřízení zemském roku 1627 v Čechách a roku 1628 na Moravě, kdy soudní nálezy jako projev nezávislého a samostatného soudcovského vytváření práva se dostal do nesmířitelného rozporu s nově tehdy proklamovanou zásadou, podle které se panovník stal „legibus solutus“ a veškerá činnost soudů podléhala jeho vůli a rozhodnutí.

Přesun důrazu od obyčeje na zákon je tu vyvolán nejen mimořádně příhodnou politickou situací za slabé vlády krále Vladislava, ale i dalšími důvody. Rozhodující se pro tento vývoj zdá být postavení stavovského sněmu jako zákonodárce, který zajišťuje dualitu stavovského ústavního života, tj. rovnováhu mezi stavy a panovníkem. Zákon se jeví také jako vhodnější nástroj stavovské politiky, který může rychle reagovat na proměny politické a společenské situace (na rozdíl od konzervativního obyčeje). V právní praxi pak zákon právní skutečnosti zřetelně prohlašuje, není je třeba

hledat (jako např. u soudních nálezů) či se na ně odvolávat a dokazovat jejich existenci (u právních obyčejů).

Proces, který tak roku 1500 vydáním prvé kodifikace zemského práva dosáhl svého prvního vítězství, rychle gradoval: nové redakce Zemských zřízení se v Čechách objevují v letech 1530, 1549 a 1564 a poslední stavovská redakce, zachycující proměny šlechtického práva na počátku 17. století, byla sice připravena k vydání, ale vzhledem k nezdaru českého stavovského povstání již nebyla publikována. Tento vývoj inspiroval vydávání zákoníků i na Moravě a ve vedlejších zemích České koruny.

Také právo městské, po jen zčásti úspěšném pokusu Mistra Brikcího z Ličska (jeho Práva městská nebyla sice uznána za oficiální zákoník městského práva v Čechách, ale byla jako pramen práva užívána v městském okruhu práva staroměstského), se roku 1579 dočkalo kodifikace, jež postupně vytlačila právo magdeburské z měst spadajících pod Litoměřice. Dvě základní skupiny stavovského společenství tak získaly pevný základ své právní existence, právního zajištění svých výsad, práv majetkových i politických, a to zejména ve vztahu k panovníkovi. Avšak tato situace s sebou přinášela i nové problémy a postavila obě stavovské skupiny před nové otázky.

Již na přelomu 15. a počátku 16. století signalizoval známý spor o rozsah politických oprávnění královských měst, že stavovské rozdíly se promítanou nejen do práva účasti a rozhodování na zemském sněmu, ale i do začlenění stavů do uzavřených právních systémů, které je vzdálenou obdobou právního personalismu raného středověku. Spor o soudní příslušnost měšťanů a šlechty, tak jak se nakonec projevil v právní úpravě Smlouvy Svatováclavské z roku 1517, ukázal, že společenský a hospodářský život, existence rozvinutého vnitrostátního trhu, který přivádí jak šlechtice tak měšťany do čilého obchodního styku, k účasti na úvěrových obchodech a v neposlední řadě i do kontaktů, které nezřídka končí trestnými aférami, zpochybňuje tuto právní uzavřenost v právu jednotlivých stavů. Právní řád na to z nezbytnosti reaguje soustavou kolizních právních norem, které mají umožnit činnost soudů a řešení otázek soudní příslušnosti jak šlechty, tak i měšťanů. Obě skupiny práva s v mnohém přibližují, zejména právo městské přebírá některé normy práva zemského při zachování jeho superiority v oblasti práv ústavních.

3. Pokusme se nyní zjistit či shrnout jaké principy ovládaly stavovskou právní kulturu, co tu bylo stavovsky specifické a co doba stavovská přinesla jako nepopiratelný originální vklad evropské právní kultury.

a) Z toho, co bylo již výše řečeno, se podává, že typicky feudální rys právního řádu, tj. nerovnost před soudem i zákonem, právně zakotvená, tu dostává výraz v podobě stavovského pojetí práva, rozdílného pro jednotlivé skupiny obyvatel. Nejtypičtěji se to jeví v postavení dvou nejdůležitějších stavovských struktur – šlechty (pánů a rytířů) a svobodných měšťanů. Avšak i třetí skupina, poddaní, ač nepatří mezi stavy, dostává v rámci šlechtického práva některé celostátně platné právní normy, které upravují jejich postavení zvláště k vrchnostem, v procesních otázkách, majetkových a ovšem i v právu trestním. To je pozoruhodné proto, že se tu tato společenská skupina alespoň zčásti dostává z rámce pouhé dílčí vrchnostenské úpravy svého právního postavení.

Důsledky tohoto rozlišování nalézáme nejen v právu hmotném, ale i procesním a v systému soudnictví. Právo šlechtické – zemské – do vydání Vladislavského zřízení zemského a dokonce i potom, má, jak to ostatně odpovídá staleté tradici, v instituci

většího soudu zemského záruku jednotnosti výkladu práva. Pro oblast práva městského je to pak od poloviny 16. století apelační soud (1548), který od svého vzniku pozitivně ovlivňuje soudní praxi městských soudů v Čechách.

Význam soudnictví pro právní kulturu stavovskou je o to významnější, že šlechtické soudy jsou svou povahou laickými soudními orgány, bez profesionálních soudců, kde působí jen odborná soudní byrokracie, zajišťující přípravu a průběh soudního řízení. Účast při soudním rozhodování, hledání a nalézání práva je tak nejen společensky čestnou, ale i politicky významnou prestižní záležitostí, jak ostatně bezděky dokládá dobová rožmberská, majestátně působící malířská výzdoba svatební síně na bechyňském zámku.

Ve vztahu ke stavovské právní kultuře je však nutno zdůraznit ještě jednu důležitou funkci soudnictví. Jak již bylo zdůrazněno, nalézáme ve stavovských Čechách pozoruhodný rozpor mezi mimořádně vysokou úrovní legislativní produkce a absencí právního univerzitního učiliště. To je o to zajímavější, že právě legislativa představuje jeden z nejobtížnějších výkonů právnictví, ve kterém se prokazuje nejen praktická, ale i teoretická úroveň tvůrců práva a samozřejmě i jejich obecná vzdělanost, zvláště filozofická a jazyková.

Nejen proto ona již zmíněná dlouhá řada legislativních děl českých právníků, ale i památky na jejich činnost soukromou (např. sbírky soudních nálezů pořizované řečníky pro vlastní soudní praxi) či praktické příručky zaznamenávající seznamy trestů či krátká shrnutí obširných kodifikací (Krátká summa Pavla z Koldína), stejně jako zachované nálezy šlechtických soudů a rozsáhlá judikatura městských soudů, ukazují na kvalitu českého právnictví. Jak se zdá, byly to právě soudy, které tím, že vtahovaly veřejnost do výkonu spravedlnosti, se staly jakousi justiční školou českého právnictví, pro které starší literatura neváhala použít výraz „zlatá doba českého právnictví“.

b) Dalším typickým rysem feudálního práva je princip kontinuity a tradice. Ostatně je to vůbec obecný rys práva vůbec a neomezuje se jen na středověk či raný novověk, stejně jako na právo obyčejové či psané. Lze dokonce říci, že význam společenských revolucí a převratů v oblasti právního řádu se projevuje zpravidla rozsahem a hloubkou diskontinuity, která zasahuje právní řád do té doby platný.

To, co shledáváme na stavovském právním řádu a co tvoří důležitý rys jeho právní kultury, je skutečnost, že i když se výslovně hlásí k právní tradici a dokonce z průhledných politických důvodů ji zdůrazňuje, se přece nezavírá potřebám a požadavkům, které přinášejí proměny společnosti. Tento rys shledáváme prakticky ve všech oblastech právního řádu: při ochraně vlastnických vztahů (vzpomeňme kupř. nález Daliborův, nově zavedenou trestnost úmyslného úpadku či novou úpravu lichvy), při ochraně politických struktur stavovského státu (trestnost útoků proti panovníkovi a jeho vladařským oprávněním, ochranu zemských úředníků, zakotvení deliktu zrady v podobě zákazu politické letákové agitace), při ochraně soudnictví a soudců samotných před útoky ze strany společnosti atd.

Schopnost právního řádu reagovat na společenskou potřebu a samozřejmě i objednávku zákonem (sněmovním usnesením) vytlačuje ovšem právní tradici z pozic, které měla do roku 1500. Jistě, stále platí zásada, že v právním řádu je platné vše, co není výslovně zrušeno, stále se chápe „staré“ jako „lepší“ – v právu stejně jako ve společnosti,

kde i práva politická, šlechtictví a výsady rodové se získávají nejen udělením, ale i uplynutím času.

c) Je tu však ještě jeden problém stavovského práva, na který nutno zvláště upozornit a který je vzdálen současnému chápání právního řádu. Je to rozpor mezi principem obecnosti a výlučností zákonné úpravy.

Již ve Vladislavském zřízení zemském se setkáváme s tím, že jsou tu upraveny, resp. uvedeny a zařazeny jen ty starší, do té doby obecně platné právní normy, které zákonodárce považoval za nezbytné zvláště zdůraznit nebo pak ty, které byly vůči dosavadnímu staršímu systému obyčejového práva nové nebo měnily dosavadní právní řád. Avšak zákoník neměl výlučnou platnost a, jak známo, výslovně připouštěl nejen platnost starších i budoucích soudních nálezů, ale i práva obyčejového. Jak se zdá, rozhodující pro výběr právních předpisů, které byly do zákoníka zařazeny jak v roce 1500, tak i v dalších kodifikacích, byly především potřeby politické, tj. právní zakotvení ústavních vztahů mezi králem a stavy a mezi stavy navzájem.

A byla to právě činnost soudů, jejich precedenční praxe, která významně rozvíjela stavovskou právní kulturu a poskytovala široké uplatnění nejen soudcům, ale i řečníkům (právním zástupcům procesních stran), kteří mohli uplatnit nejen svou schopnost předkládat starší soudní nálezy jako základ pro rozhodnutí soudu, ale i své názory právní.

To vše se ovšem současně dělo při zachování starých právních forem procesů, při dodržení strohého soudního rituálu, který přesně stanovil pravidla pro chování soudců i procesních stran a zvláště pak veřejnosti, pro kterou bylo konání soudů přístupné.

4. Naše úvahy o charakteru stavovské právní kultury a jejím přínosu pro evropské právní myšlení by ovšem nebyly úplné, kdybychom se vyhnuli otázce recepce římského práva v českém prostředí.

Receptí římského práva rozumíme zpravidla dlouhodobý proces přebírání římskoprávních pramenů a rozvoj římskoprávního učení a jeho působení na domácí právo. Vyjdeme-li z tohoto pojetí, pak shledáváme v českém stavovském státě jen omezený vliv recepce a nadto pak ovlivňující jen určité části stavovského práva. V tomto ohledu jako bychom tu našli přežívání tradičního odporu k římskému právu, tak jak se projevoval již v době předhusitské. Tento odpor byl projevem obav české šlechty, která římské právo chápala jako prostředek posilování absolutistických tendencí panovníka, jeho usilování o silnou královskou moc. Jistou překážkou byl nepochybně i vztah českého státu k německé říši v oblasti práva, jak jsme ho zmínili výše, tedy neexistence vlivu práva platného v říši na českém území, tedy i práva římského, jehož recepce byla v říši uzákoněna. Odpor k římskému právu tu mohl nabývat podoby snah o zajištění suverenity českého státu. Potřebu římského práva však ovlivňovaly i další skutečnosti, jako např. významný pokles administrativy a rozsahu soudní pravomoci církve katolické, která byla v době předhusitské významným působištěm kanonisticky a romanisticky vzdělaných právníků. Jen pozvolna se pak ve státním aparátu v 16. století začíná uplatňovat profesionální úřednická vrstva. Příznivá situace pro recepti v soudnictví se otevírá až zřízením apelačního soudu, u kterého působí doktoři práv a který se významně podílel na pronikání zásad římského práva do rozhodování městských soudů svými nálezy.

Ostatně samo městské právo kodifikací Koldínovou (Práva městská království českého, 1579) dosáhlo vrcholu recepce římského práva a Mistr Pavel Kristián z Koldína, který je hlavním autorem kodifikace, zde se zdarem aplikoval normy římskoprávní na praxi českých městských soudů. Současně, přestože sám zřejmě nepatřil mezi mimořádně vzdělané romanisty, ale spíše obdivovatele římského práva, vytvořil kodifikaci, která svou obecností, abstrakcí svých formulací skvělým jazykem, srozumitelností a přehledností překonala vše, co zatím bylo v Čechách z kodifikací vytvořeno. Také díky těmto kvalitám nejen tento zákoník překonal nástup absolutismu a stal se při pracích na rakouském občanském zákoníku jedním z pramenů, spojujících dobu českého stavovského právnictví s potřebami doby moderní. Sám Koldín tu mohl v mnohém čerpat z vlivů humanismu, mezi jehož pěstovatele patřil, i když samotný humanismus právní měl u nás jen omezený vliv a prostředníkem jeho působení v českém prostředí se stal humanismus německý.

Jak se zdá, mezi projevy humanistického právního myšlení nalézáme v českém prostředí kriticismus k platnému právu a počátky úvah o právu přirozeném (již u Všehrda). Projevuje se tu i snaha o systematické utřídění právních norem podle vzoru práva římského a humanistické vyznání víry ve spravedlnost a objektivitu práva, opírající se o citace římských autorů. Ojedinele nacházíme překlady římské jurisprudence, jakými byl kupř. český překlad Justiniánských Institucí z roku 1562 (Justiniána císaře ustanovenie a naučenie. Prvních počátků práv městských knihy čtyři). Nesporný, i když omezený vliv měly i osobnosti, jako např. Jan Kocín z Kocínětu, přednášející o římském právu na univerzitě a autor výkladu o spisu Jean Bodina, Nova distributio iuris universi, či univerzitní mistr Jan Matyáš ze Sudet.

V době stavovské ovšem nalezneme dvě vynikající iniciativy právníkové či přesněji mezinárodně právní a ústavně právní, které neztratily podnes svůj význam jako skvělý příklad právního myšlení. Obě překračují rámec domácího právního řádu, obě čerpají z humanistických podnětů a přes dobu, která je od sebe dělí, významně zapůsobily v Evropě.

Prvou je Mírový návrh krále Jiřího z Poděbrad (Cultus pacis), vycházející z potřeby řešit mezinárodní postavení českého státu v druhé polovině 15. století, zvláště pak ve vztahu k papežskému stolci.

Za účasti německého humanisty Martina Maira a renesančního diplomata a myslitele Antonia Mariniho vznikl (1464) pozoruhodný projekt, jehož cílem bylo vytvoření evropské organizace států k zajištění trvalého míru a vyloučení válek jako prostředku k řešení mezinárodních sporů. Na rozdíl od utopických vizí šlo tehdy o vážně zamýšlenou diplomatickou iniciativu, o návrh, který se také stal předmětem vážných mezinárodních jednání. Ve své podstatě se hlásí projekt k myšlence o rovnosti států, k ideji vytvoření nového mezinárodního práva, spočívajícího na principech práva přirozeného. Ve své podstatě se tedy český stát tímto dokumentem přihlásil k myšlence evropské jednoty založené na mírové spolupráci.

Druhá velká iniciativa pochází z dob českého stavovského povstání, z roku 1619, kdy myšlenky o vytvoření stavovského státu, ve kterém by dosavadní dualita stavů a krále byla proměněna v nadvládu stavů nad mocí královskou a král sám postaven do role volené hlavy státu a podroben autoritě ústavy a dokonce krále odvolatelného při jejím nerespektování, vedla k vytvoření České konfederace, která byla svým způsobem

prvou moderní ústavou evropského kontinentu. Její autoři vycházeli z idejí francouzských monarchomachistů, které v českém prostředí působily prostřednictvím českých a moravských stavovských politiků (Václav Budovec z Budova, Karel starší ze Žerotína), či prostřednictvím kalvinismu. Vytvoření otevřené mezinárodní konfederace na principu rovnosti států, vlády odpovědné parlamentu, ústavních záruk omezení královské moci, to vše představuje promyšlený ústavní dokument neobyčejné váhy, a to bez ohledu na to, že trvání platnosti ústavy bylo omezeno vojenskou porážkou stavů na Bílé hoře. Také obrana českých stavů proti obvinění, že se postavili proti svému zákonnému králi a zdůvodnění jejich postupu (Justifikace a Dedukce), adresovaná evropské veřejnosti, vychází ze stejných zdrojů, zvláště pak z díla J. Althusia a jeho myšlenek o smluvní povaze státní moci a oprávnění sesadit panovníky, kteří se chovají tyransky ke svým poddaným. Negativním důsledkem Konfederace byla reakce na stavovské povstání a právní zakotvení absolutismu, ke kterému došlo po porážce bělohorské. Není však pochyb o tom, že česká stavovská ústava patří do kontextu oněch právních idejí, jež ve svém důsledku vedly ke zrodu moderních revolucí, které ukončily trvání feudalismu.

Stejně jako Mírový návrh krále Jiřího, jenž reagoval na útok papeže proti králi Jiřímu a Českému království, i Konfederace vznikla pod vlivem myšlenek, jež byly výsledkem protestantské kritiky královské moci a katolické církve.

Konečně nutno také připomenout i další významný příspěvek české právní kultury v oblasti náboženské snášenlivosti. Vývoj nejprve dvojvěří, jak začal po skončení husitských válek a basilejských kompaktátech, kterými byla v Čechách nastolena situace, kdy byla ústavněprávně zakotvena existence dvou vyznání – katolického a kališnického, vedl postupně k tomu, že byla trpěna existence i dalších protestantských církví, hlásících se k České konfesi (Maximilián, 1575) a nakonec, Majestátem Rudolfa II. z roku 1609 zavedena legalita církve českobratrské i církví evangelických. Nešlo přitom jen o legalizaci těchto církví a zbavení jich podezření či pronásledování pro kacířství. Náboženská tolerance se promítala do právní kultury významněji, než by se na prvý pohled mohlo zdát. Samozřejmě i v Čechách bylo stíháno kacířství a vydávány královské mandáty proti kacířům. Avšak legální existence kališnické církve, a to, že protestantismus se stal oficiální ideologií stavovské politiky namířené proti panovnické moci a že vrchnosti, zvláště ty pak, které samy přešly k protestantismu, odmítaly plnit příkazy panovníka k zakročení proti „kacířským“ poddaným, to vše zmírňovalo ostří zákroků proti nelegálním církvím. Ostatně i v oblasti delikvence, označované jako čarodějnictví, nalézáme pozoruhodně strážlivý, ve srovnání se sousedními německými zeměmi, přístup soudních orgánů, ochotných spíše stíhat ty „čáry“, které mají kriminální podtext (travičství, potraty apod.), než pokusy o „skutečné srozumění s ďáblem“, které bylo zpochybňováno.

5. Pokusíme-li se shrnout naše úvahy o právní kultuře ve stavovských Čechách, docházíme k těmto závěrům:

a) České stavovské právo významně překonalo archaismus starší právní úpravy a ve svých některých institutech předbíhá svoji dobu. To platí zejména o právu trestním (představy o presumpci nevinny, o postavení obžalovaného v trestním procesu, o pojetí úmyslu a zavinění) a jeho vývoji od pojetí soukromoprávního k veřejnému, stejně jako o právní úpravě ústavně-politických práv a koncepci evropské mírové jednoty. Proto

právem možno považovat stavovskou právní kulturu za mezistupeň mezi právními představami středověkými a moderními.

Současně se však v tomto stavovském právu udržuje dědictví středověké české kultury, které je využíváno tam, kde se zdá politicky vhodné a výhodné a odstraňováno tam, kde by se stalo překážkou dalšího rozvoje. V tomto ohledu je tedy stavovské právo jako systém pružné a flexibilní. To ovšem neplatí obecně a bez výjimky. Příkladem retardující zachované tradice může být právo trestní, které zcela nedostatečně reaguje na proměnu společenské situace a populační vývoj české společnosti v tak závažné otázce, jakou je stíhání trestné činnosti směřující proti životu a zdraví.

b) České právníctví v době stavovské nemá velké teoretiky evropské proslulosti, ale dostatek kvalitních právních praktiků a zejména legislativců, kteří dokázali vytvořit díla, jež nejen snesou evropská měřítka, ale, ve srovnání se sousedními zeměmi České koruny, je i předčí. Právní kultura stavovská současně představuje významný příspěvek nejen k české středověké a raně novověké kultuře, ale je významná i pro vývoj moderního práva a české právní terminologie v 19. a 20. století, která z tradic stavovských vycházela a navazovala na ně.²⁾

(2) Příspěvek shrnuje řadu starších sdělení autora. Jsou to zejména: Karel MALÝ, *Das böhmische Recht und die Rechtskultur in der Periode vor der Schlacht am Weissen Berg*, in: Rudolf II. als König von Böhmen. Später Humanismus in der Krone Böhmen 1570-1620 (Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil IV.), hrsg. von Hans-Bernd Harder und Hans Rothe, Dresden 1998, s. 97-109; *K tradicím a proměnám české právní kultury*. Inaugurační přednáška prof. JUDr. Karla Malého, DrSc., rektora Univerzity Karlovy 6. 3. 1997. Ed. Martin Bartůněk, Praha, Karolinum 1997 (neprodějná publikace), s. 17; TÝŽ, *Vom Rechtsstaat zur sozialistischen Gesetzlichkeit in der Tschechoslowakischen Republik*, in: Recht im Sozialismus, Band 3. Sozialistische Gesetzlichkeit, hrsg. von Gerd Bender und Ulrich Falk, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann 1999, s. 27-39; TÝŽ, *Moc kultury a kultura moci*, Universitas Comenianae Bratislavenensis Annales promotorum et gradus doctorum scientiarum honoris causa, Karel Malý, Doctor honoris causa Universitatis studiorum Comenianae Bratislavenensis, vydala Univerzita Komenského v Bratislavě, Máj 1999, ed. Mgr. Hinnerová, s. 14-18.¹⁾

Úvahy o konkrétních právních institucích, jejich vývoji i významu pak vycházejí z autorových studií věnovaných stavovskému právu. Za všechny tu odkazují zvláště na knihu *Trestní právo v Čechách v 15. a 16. století*, druhé přepracované a doplněné vydání, Praha, Univerzita Karlova 1989, s. 271.

Karel Malý

Die Rechtskultur im böhmischen Ständestaat

Zusammenfassung

Der Autor geht von der Tatsache aus, daß das Recht einen wichtigen Bestandteil der menschlichen Kultur bildet, ebenso das Rechtsbewußtsein, das heißt die Vorstellungen von Recht und Gerechtigkeit, die nicht allein Eingang in das Verhalten der Gesellschaft gefunden haben, sondern sich auch in den Denkmälern der materiellen Kultur widerspiegeln.

Die Rechtskultur im böhmischen Ständestaat bildet einen wichtigen Scheidepunkt zwischen der älteren Zeit, in der das Gewohnheitsrecht überwog, und den Anfängen des modernen Rechts.

Das böhmische Ständerecht überwand in bedeutendem Umfang den Archaismus der älteren Rechtsregelungen und in einigen seiner Institutionen eilte es seiner Zeit voraus. Dies gilt insbesondere für das Strafrecht (Vorstellungen hinsichtlich der Präsomption der Unschuld, die Stellung des Beschuldigten im Strafprozeß, die Auffassung von Absicht und Schuld) und dessen Entwicklung von der privatrechtlichen zur öffentlichen Meinung, ebenso wie für die juristische Regelung verfassungspolitischer Rechte und die Entstehung der Konzeption einer europäischen Friedensunion.

Zugleich lebt jedoch in diesem ständischen Recht das Erbe der mittelalterlichen böhmischen Kultur fort, das dort Verwendung findet, wo es politisch günstig und vorteilhaft erscheint und dort ad acta gelegt wird, wo es als Hindernis für die weitere Entwicklung werden könnte. In dieser Sicht ist das Ständerecht als System nämlich beweglich und flexibel. Dies gilt freilich nicht allgemein und ohne Ausnahmen. Ein Beispiel für die retardierende überkommene Tradition kann wiederum das Strafrecht sein, das völlig unzureichend auf die Veränderung der gesellschaftlichen Situation und die demographischen Veränderungen der tschechischen Gesellschaft in einer derart entscheidenden Frage reagierte wie der Verfolgung von gegen Leib und Leben gerichteten Straftaten.

Das Ständerecht zeichnete sich durch das Prinzip der Ungleichheit aus, die die Gestalt einer ständischen Rechtsauffassung für einzelne Gruppen der Bevölkerung erhielt, wobei die einheitliche Interpretation des adeligen Rechts das Landgericht und des städtischen Rechts das Appellationsgericht garantiert.

Ein weiteres Prinzip der ständischen Rechtskultur stellen Kontinuität und Tradition dar. Wesentlich hierbei ist jedoch, daß, sofern sich diese ausdrücklich zur Tradition bekennt, dies aus politischen Gründen geschieht, was freilich keinen Hinderungsgrund bei der Reaktion auf neue politische und soziale Bedürfnisse der Zeit darstellt.

Die Rezeption des römischen Rechts und die Einflüsse der römischen Rechtskultur sind in Böhmen begrenzt und zeigen sich vornehmlich im Bereich des städtischen Rechts. Die Gründe hierfür sind nicht allein in den Befürchtungen hinsichtlich der Unterstützung absolutistischer Bemühungen des Herrschers zu sehen, sondern zugleich im Nichtvorhandensein eines Einflusses des im Reich geltenden Rechts sowie in der

Nichtexistenz einer eigenständigen juristischen Bildungsstätte sowie im Rückgang des Einflusses der katholischen Kirche.

Dieser Zustand wurde freilich durch die starken Einflüsse des Humanismus ausgeglichen, und zwar sowohl im Schaffen einzelner Rechtsgelehrter als auch in den Kodifikationen.

KAREL MALÝ

Karel Malý

Kultura prawna w czeskim państwie stanowym

Streszczenie

Autor wychodzi z założenia, że prawo jest ważnym elementem kultury człowieka, tak samo jak świadomość prawna, to znaczy wyobrażenia o prawie i sprawiedliwości, które znajdują odbicie nie tylko w zachowaniu społeczeństwa, ale też w pamiątkach kultury materialnej.

Kultura prawna czeskiego państwa stanowego jest ważną cezurą pomiędzy starszą epoką, w której przeważało prawo zwyczajowe, a początkami nowoczesnego prawa.

Czeskie prawo stanowe w sposób istotny przewyciężyło archaizm starszej regulacji prawnej, a w niektórych swoich instytucjach wyprzedziło swoją epokę. To się odnosi zwłaszcza do prawa karnego (wyobrażenia o presumpcji niewinności, o pozycji oskarżonego w procesie karnym, o pojmowaniu zamysłu i przewinienia) i jego rozwoju od ujęcia prywatnoprawnego do publicznego, tak samo jak do prawnego opracowania praw konstytucyjno-politycznych i koncepcji europejskiej jedności pokojowej.

Jednocześnie w tym prawie stanowym utrzymuje się dziedzictwo średniowiecznej kultury czeskiej, które jest wykorzystywane tam, gdzie jest to odpowiednie i korzystne z politycznego punktu widzenia, a usuwane tam, gdzie by się stało przeszkodą w dalszym rozwoju. Pod tym względem prawo stanowe jest zatem jako system elastyczne i zmienne. To jednak nie obowiązuje powszechnie i bez wyjątku. Przykładem tradycji zachowanej w sposób retardacyjny może być znowu prawo karne, które w całkowicie niewystarczający sposób reaguje na zmianę sytuacji politycznej i populacyjną zmianę czeskiego społeczeństwa w tak ważnej kwestii jaką jest ściganie przestępstw wymierzonych przeciwko życiu i zdrowiu.

Prawo stanowe odznaczało się zasadą nierówności, co znajduje odzwierciedlenie w postaci stanowej koncepcji prawnej dla poszczególnych grup obywateli, przy czym gwarantowało jednolitą interpretację prawa szlacheckiego przez sąd krajowy, a prawa miejskiego przez sąd apelacyjny.

Kolejną zasadą stanowej kultury prawnej jest ciągłość i tradycja. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że o ile tradycję tę w sposób zdecydowany uznaje się, to dzieje się to z przyczyn politycznych, co oczywiście nie jest żadną przeszkodą w reagowaniu na nowe polityczne i społeczne potrzeby czasów.

Recepcja prawa rzymskiego i wpływy prawnej kultury rzymskiej są w Czechach ograniczone i przejawiają się głównie w dziedzinie prawa miejskiego. Przyczyn takiego stanu rzeczy nie można upatrywać jedynie w obawach przed absolutystycznymi dążeniami monarchy, ale jednocześnie w niedostatecznych wpływach prawa obowiązującego w Rzeszy, jak też w tym, że nie istniała samodzielna nauka prawnicza i nie dochodziło do wtórnych oddziaływań ze strony Kościoła. Pomimo silnych wpływów humanistycznych sytuacja ta była jednakże wyważona, i to tak w twórczej działalności poszczególnych uczonych zajmujących się prawem, jak i w kodyfikacjach.

II.

ZEMSKÁ ZŘÍZENÍ V ZEMÍCH ČESKÉ KORUNY NA POČÁTKU NOVOVĚKU

*Die Landesordnungen
in den Ländern der Böhmischen Krone
zu Beginn der Neuzeit*

*Ustrój ziem Korony Czeskiej
na początku czasów nowożytnych*

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK

Praha 2001

NÁSTIN PROMĚN STAVOVSKÉ SKLADBY ČESKÉHO KRÁLOVSTVÍ OD KONCE 14. DO POČÁTKU 16. STOLETÍ

František ŠMAHEL

Okřídlená, v literatuře neustále poletující formulace Karla Bosla o Čechách jako přehlídkovém poli stavovské reprezentace platí snad nejvíce pro dobu kolem roku 1500.¹⁾ Nikoli v husitství, nýbrž až nyní se města stala de facto i de iure třetím stavem

(1) Karl BOSL, *Böhmen als Paradeplatz ständischer Repräsentation vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, in: Týž, *Böhmen und seine Nachbarn. Gesellschaft, Politik und Kultur in Mitteleuropa*, München-Wien 1976 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 32), s. 188-200. Nověji k témuž Winfried EBERHARD, *Interessengegensätze und Landesgemeinde: Die böhmischen Stände im nachrevolutionären Stabilisierungskonflikt*, in: Europa 1500. Intergrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit, Stuttgart 1987, s. 330-348 a Týž, *The Political System and the Intellectual Traditions of the Bohemian Ständestaat from the Thirteenth to the Sixteenth Century*, in: Crown, Church and Estates, London 1991, s. 23-47. Z české strany postihli dlouhodobé aspekty domácího stavovského vývoje Jaroslav PÁNEK, *Proměny stavovství v Čechách a na Moravě v 15. a v první polovině 16. století*, Folia Historica Bohemica (dále FHB) 4, 1982, s. 179-217, Miroslav POLÍVKA, *Některé aspekty vývoje stavovství v české společnosti předhusitské a husitské doby*, FHB 6, 1984, s. 17-56 a Jiří KEJŘ, *Anfänge der ständischen Verfassung in Böhmen*, in: H. Boockmann (Hg.), *Die Anfänge der ständischen Vertretungen in Preußen und seinen Nachbarländern*, München 1992 (Schriften des Historischen Kollegs,

Království českého.²⁾ Oba vyšší stavy, panstvo a rytířstvo, samu existenci třetího stavu uznávaly, odpíraly mu však jeho podstatný atribut, tj. plnoprávné účastenství na zemském sněmu. Města obhajovala nárok „třetího hlasu“ na sněmu jednak historicko-právně, jednak per analogiam. Z průzkumu zemských výsad uložených na Karlštejně, sněmovních zápisů i desk zemských předně vyplynulo, že města měla svůj hlas „*tak dávno, jako páni, a prvé nežli rytířstvo v této koruně České*“. Kromě toho se rozumělo samo samou, že města v Království, jako ve „vyšší zemi Koruny“ měla požívat téže svobody třetího hlasu, kterou měli měšťané zemí „nižších“, tj. Moravy, Slezska a Lužice.³⁾ Svou váhu ovšem měly i protiargumenty pánů a rytířů, jejichž právníci sice také uznali zrození městského stavu, nikoli však odůvodněnost jeho nároku na svobodný hlas při sněmovním jednání. Příslušníci tohoto stavu totiž jako poplatníci královi nebyli podle jejich mínění sami svobodni, tím méně pak poddaní obyvatelé měst a městeček náležejících pánům a rytířům.⁴⁾

Jestliže dotvoření stavovské triády v Českém království můžeme kolem roku 1500 považovat za *fait accompli*, pak je k tomu třeba dodat, že tato stavovská reprezentace měla ryze světskou povahu, a to na rozdíl od Moravského markrabství, kde preláti tvořili jednu sněmovní kurii spolu s měšťany.⁵⁾ Zvláštnosti českého vývoje ke stavovské monarchii měly své kořeny v předcházejícím husitském století, a proto je na místě retrospektivní rekapitulace.

Mocenské rozbroje 80. a 90. let 14. století ohlásily novou etapu dlouhodobého zápasu o podíl vysoké šlechty na správě Českého království. Transpersonální nadstavba instituce *Corona regni Bohemiae* brala za Václava IV. postupně za své a spolu s ní i vyváženost vztahů mezi panovníkem a panstvem na straně jedné a mezi duchovní a světskou mocí na straně druhé.⁶⁾ České panstvo v době svého střetnutí s králem Václavem

Kolloquien 16), s. 177-217. Řadu cenných příspěvků obsahuje soubor statí z konference „Český stát a stavovství v 15. a 16. století“ in: FHB 6, 1984. Nověji srov. výstižný přehled Jaroslava MEZNÍKA, *Vývoj a systém stavovské reprezentace v českých zemích v pozdním středověku*, Sborník prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity C 44, 1997, s. 71-81.

(2) Částečně tu shrnuji i rozvíjím výsledky vlastního bádání, a proto poznámkový aparát omezují na nezbytně nutnou míru. Viz František ŠMAHEL, *Obrysy českého stavovství od konce 14. do počátku 16. století*, Český časopis historický (dále ČČH) 90, 1992, s. 161-187 a TÝŽ, *Husitská revoluce IV*, Praha 1996², s. 72-95.

(3) *Žaloby a odpory podané králi Vladislavovi ve veliké rozepři stavův mezi sebou roku 1502 1. Stížnosti stavu městského*, ed. František PALACKÝ, Archiv český VI, Praha 1872, s. 238-243, č. 17/1 (cit. místo na s. 239).

(4) *Žaloby a odpory 2. Odpory stavu panského a rytířského*, tamtéž, s. 243.

(5) Pro první orientaci viz Josef VÁLKA, *Stavovství a krize českého státu ve druhé polovině 15. století*, FHB 6, 1984, s. 65-98, dále TÝŽ, *Dějiny Moravy I. Středověká Morava*, Brno 1991, s. 168-170 a v tomto sborníku studii Dalibora JANIŠE, *Ústavní základy moravského zemského práva na počátku novověku*.

(6) K problematice předhusitského stavovství Stanisław RUSSOCKI, *Protoparlamentaryzm Czech do początku XV wieku*, Warszawa 1973, TÝŽ, *Monarchia i stany w Europie środkowej XIV*

vidělo v opoziční vysoké hierarchii v čele s Janem z Jenštejna spíše svého spojence a ve své většině zůstalo stranou počínajícího reformního procesu. Přerozdělení moci, k němuž Václav byl donucen přistoupit, naznačilo perspektivní nosnost dualismu jako příštího základu českého státu.⁷⁾ Noví muži, kteří se dostali do zemských a dvorských úřadů před rokem 1410, byli přístupnější ke kompromisům a vnímavější k hlasům dožadujícím se církevní reformy.⁸⁾ Když král Václav při protiodpustkové kampani v létě 1412 odepřel mluvčím reformní strany svoji podporu, roli ochránce převzali někteří čelní představitelé moravského i českého panstva, jejichž mocenskému spolku se v letech 1415-1418 podařilo utlumit další, mnohem silnější již tlak ze strany kostnického koncilu. Souběžně s tím se již začala formovat opoziční liga katolických pánů, která počítala s brzkým nástupnictvím krále Zikmunda i nově zvoleného papeže Martina V. Konfesní rozpolcenost českého panstva pak zůstala dlouhodobou konstantou domácí politické arény. Mnohem podstatnější však byl rozpad staré společenské skladby na dva paralelní, konfesně odlišné bloky v celé stupnici stavovské skladby, který pak výrazně prohloubily revoluční události po roce 1420.⁹⁾

Generální zkouška stavovské monarchie v rámci českého státu proběhla již za krátké vlády Zikmunda Lucemburského.¹⁰⁾ Komplex státních útvarů, jemuž stál od srpna 1436 v čele, přesahoval dominium jeho velkého otce, a proto se jisté formy zastupitelské vlády v Českém království a v zemích jeho Koruny rozuměly samy sebou. Bez pomoci českých pánů by Zikmund zděděný trůn nezískal. Za tuto službu jim bez mrknutí oka platil zástavami církevního i královského zboží a později též úřady. Leč revoluční čas přece jen oponou trhl a uvedl v pohyb stojaté spodní vody. Požadavky husitské země,

wieku. Zarys problematyki, Sobótka 36, 1981, s. 87-93. Protipólem tohoto konceptu byla teorie centralizující se středověké monarchie, kterou obhajoval Vladimír PROCHÁZKA, *Centralizující se středověká monarchie*, Právník 99, 1960, s. 144-157 (polemicky k tomu Valentin URFUS, *K otázce centralizující se středověké monarchie*, Právník 99, 1960, s. 358-362 a Karel MALÝ, *K tzv. problému centralizující se monarchie*, Právník 99, 1960, s. 672-674). Jistou oprávněnost této teorii přiznával ještě Zdeněk UHLÍŘ, *Otázka stavovství v době předhusitské*, FHB 6, 1984, s. 57.

(7) K průběhu konfliktu podrobně Jiří SPĚVÁČEK, *Václav IV. 1361-1419. K předpokladům husitské revoluce*, Praha 1986, kap. IV a VI.

(8) Více k důsledkům této generační výměny František ŠMAHEL, *Husitská revoluce I*, Praha 1995², s. 247 n. a 261 n.

(9) Právě toto rozštěpení společnosti ve dva paralelní bloky v celé škále stavovské skladby považuji za klíčový moment pro pochopení podstaty politicko-mocenského vývoje v českých zemích od konce 14. do poloviny 16. století. Stranou tu ponechávám pojetí husitství jako „stavovské revoluce“, s nímž vystoupil Ferdinand SEIBT, *Hussitica. Zur Struktur einer Revolution*, Köln-Graz 1965, zvl. s. 179-182 (tak i v druhém vydání Köln-Wien 1990). Viz k tomu úvahu, kterou jsem publikoval s Jaroslavem MEZNÍKEM, *Husitství – stavovská revoluce?*, Sborník Matice moravské 86, 1967, s. 231-241.

(10) S touto formulací vyslovil souhlas František KAVKA, *Poslední Lucemburk na českém trůně. Králem uprostřed revoluce*, Praha 1998, s. 6. Jinak srov. k tomu Winfried EBERHARD, *Der Weg zur Koexistenz: Kaiser Sigismund und das Ende der hussitischen Revolution*, Bohemia 33, 1992, s. 1-42.

kteří Zikmund musel z valné části stvrdit oficiálními majestáty, předkládali nejen páni, ale i představitelé dalších dvou stavů, usilujících o vstup na politickou scénu.

V dané situaci, kdy revolucí zeslabené pozice panstva ještě nepřevažovaly nad mocenským potenciálem případného bloku husitských válečníků a měst, Zikmund dal přednost menšímu zlu, přistoupil na princip dělené moci s panstvem a vyznačil tím trasu k pozdější stabilizované stavovské monarchii českého typu. Ruku v ruce s důvěrníky své panské kliky začal vyřazovat ze hry válečné zbohatlíky z řad nižší šlechty. Politika cukru byla účinnější než bič. Zápisy statků a nabídky k výnosné vojenské službě proti radikálním odbojníkům nebo na uhersko-turecké frontě některé jednotlivce uspokojily, současně však podpořily jejich stavovské ambice. Zikmund v tomto případě neváhal povolit otěže a proti vůli panstva dočasně umožnil zástupcům nižší šlechty zasedat v lavicích zemského soudu. S roztráštěnou reprezentací zárodečného městského stavu si Zikmund snadno poradil. I když vstup královských měst na půdu sněmu právem vešel do dějinné paměti jako významný přínos husitské revoluce, v rovině reálného stavovského zápasu hrála ještě města druhořadou roli. Katolické bašty, pokud své zástupce na sněm vůbec vysílaly, sledovaly panovníkův kurs, konfesně i jinak rozpolcená husitská města se nedokázala shodnout sama mezi sebou.¹¹⁾

Mocenské frakce se začaly formovat již za císařova života. Zikmundův úmysl zajistit Albrechtovi nástupnictví postoupením zemské správy předně zkrížila jeho vládychtivá a temperamentní manželka Barbora, která na svou stranu strhla několik vlivných předáků středního kališnického proudu v čele s Hyncem Ptáčkem z Pirkštejna. Vládní „rakouská strana“, která kolem Oldřicha z Rožmberka a Menharta z Hradce sdružovala většinu katolických pánů a umírněných kališníků, počítala s tím, že Ptáčková skupina dá přednost spojencům od Lipan před příklonem k radikální opozici tábořských měst a východočeských zemanů. Neúčast radikální strany na volebním sněmu koncem prosince 1437 usnadnila zákulisní manévry Albrechtovy kliky. Nešlo přitom, jak třeba zdůraznit, o výprodej zemských a stavovských svobod. Albrechtovy nároky na český trůn visely na tenké nitce sporných dědičných práv jeho ženy a Zikmundovy dcery Alžběty, takže rakouský vévoda musel licitovat se svými českými straníky a předběžně vycházet vstříc jejich požadavkům. Ačkoli sám považoval své nástupnictví za přijetí na základě legitimního dědictví, obě sněmovní frakce víceméně shodně pojímaly akt jako řádnou či neplatnou volbu.¹²⁾

(11) Liším se v tom od většiny autorů, kteří přehlédli, že městský „stav“ v husitství vytvářela pouze husitská města. Je tomu tak i v jinak velmi přínosné stati Jiřího KEJŘE, *Zur Entstehung des städtischen Standes im husitischen Böhmen*, in: B. Töpfer, *Städte und Ständestat. Zur Rolle der Städte bei der Entwicklung der Ständeverfassung in europäischen Staaten vom 13. bis zum 15. Jahrhundert*, Berlin 1980, s. 195-213 a znovu v cit. studii *Anfänge der ständischen Verfassung in Böhmen*, s. 212-217.

(12) Základní dílo Rudolfa URBÁNKA, *Věk poděbradský*, I, Praha 1915 (České dějiny III-1), nebylo sice co do bohatství snesených údajů překonáno, naprosto se však v něm ztrácí hlavní kontury vývoje. Postihnout se je pokusil zejména Robert KALIVODA, *Husitská revoluce a poděbradská epocha*, Filozofický časopis 13, 1965, s. 387-393 a znovu pak Josef MACEK, *Jean Hus*

Akcčním spojenectvím radikálního tábořského bloku se stavovsky vyšší skupinou kolem Ptáčka z Pirkštejna se rozložení mocenských sil v Čechách zjednodušilo potud, že proti sobě stály dva soupeřící bloky. Po přechodném období integrace příslušníků různých konfesí v horizontální rovině třídní a stavovské sounáležitosti znovu vystupovaly na scénu paralelní mocenské útvary v celé vertikální škále společenské skladby. I když navenek hraniční čáru vyznačovaly odlišné postoje k dědictví domácí reformace, ve skutečnosti hrály rozhodující roli ryze světské zájmy vlivných jednotlivců a skupin. Na rozdíl od revolučního období již symboly kříže a kalicha nevyjadřovaly stranickou příslušnost, neboť k Albrechtovým oporám náležela většina vlašných utrakvistů, kteří se spřáhli se Zikmundem. Bez Prahy, ovládané Menhartem z Hradce, by se Albrechtova korunovace nejspíše neuskutečnila, nehledě na silné vojenské kontingenty kališnických pánů, jež jeho vládu pomáhaly udržet nad vodou. Jistou teritoriální i jinou návaznost na někdejší husitské svazy lze sice postřehnout, v mnoha případech však bývalí spolubojovníci stáli proti sobě, což se vztahovalo i na členy lipanské jednoty. Většina husitských měst v čele s Táborem podporovala polskou kandidaturu.¹³⁾ Početní převaha městských základů měla značný význam v poziční válce, té se však Albrecht vyhnul demonstrativním tažením do Čech.

Po pětidenním neúspěšném obležení Tábora se Albrecht v polovině září 1438 stáhl do Prahy. Ač nedosáhl vítězství, přece jen hlavní cíl jeho tažení splnilo. Polská strana svého krále neprosadila, a třebaže se svého záměru hned nevzdala, zjevně jí docházelo dech. Patová situace uvolnila průchod ke kompromisům a smířovacím pokusům. Albrechtova nenadálá smrt 27. října 1439 zastihla zemi ve chvíli, kdy ani jedna z polozpadlých politických stran nebyla s to na sebe strhnout hegemoniální vliv. Uprázdňením trůnu se uvolnila hlavní překážka, která v osobě Zikmundova zetě bránila sblížení panských předáků. Vývoj ještě nedospěl do stadia jednoznačné převahy stavovského zájmu nad konfesními rozepřemi. A jelikož zformované panské elity se nemínily vzdát svých pozic, jediným řešením se jevil kompromis respektující dosavadní stav a systém dělené moci.

Obnovou krajského zřízení se husitská vyšší šlechta již v revolučních letech vytrvale snažila posílit svůj mocenský vliv a parcelací územních sfér čelit hegemoniální nadvládě radikálních svazů. Ze šestnácti až sedmnácti doložených hejtmanů ve dvanácti krajích pouze pět náleželo k rytířskému stavu. V radách měla naopak převahu střední a nižší šlechta. Nejméně ve třech krajích hejtmané zůstali hlavou bez těla. Městské obce, pokud je známo, měly své zástupce v krajských radách Kouřimska, Čáslavska a Chrudimska. V sněmovních a jiných zápisech si také zástupci pražských měst zachovali prestižní postavení před zemaný a méně významnými příslušníky střední šlechty, což

et les traditions hussites, Paris 1973, kap. V., oba však zůstali v zajetí marxistického přístupu k husitství.

(13) Podrobně k tomu Roman HECK, *Tabor a kandidatura Jagiellońska w Czechach (1438-1444)*, Wrocław 1964 a stručněji s odkazy na novější literaturu František ŠMAHEL, *Dějiny Tábora*, I-2, České Budějovice, s. 504-512.

jen výjimečně platilo pro města krajských spolků.¹⁴⁾ Podružnou roli, kterou města hrála v samosprávě kraje, mohla zčásti vyvážit svou individuální účastí na sněmech. Města v tomto ohledu byla ve výhodě proti naprosté většině příslušníků střední a nižší šlechty, kteří si nákladné pobyty v místech vleklých zemských sněmů nemohli dovolit. Krajské sjezdy naopak podstatně usnadnily i rozšířily politickou reprezentaci nižší šlechty, jež se tak přes všechny své služební a závislé vztahy uvědomovala jako stavovská složka v regionálním měřítku. Rytíři v čele pěti až šesti krajských spolků byli trnem v oku zejména pánům katolického vyznání, kteří jen pod vytrvalým tlakem 15. června 1440 svolili k ustavení všestavovského volebního výboru zemského sněmu v počtu 18 pánů, 14 rytířů a 14 zástupců měst. Města v něm zdánlivě získala paritu se střední šlechtou, jež se proti jejich hlasům vehementně stavěla.¹⁵⁾

Čtyřicátá léta nebyla jen dobou drobných a větších válek. Krajské landfrýdy nesporně přinesly zemi jisté uklidnění a držely jakžtakž na uzdě kořistníky urozeného i neurozeného původu. Třebaže o nezaujatosti smířčích řízení a rozhodčích výroků si nelze činit iluze, instituce ubrmanů, jednání na sněmech i krajských sněmicích byla nejen školou praktické politiky, ale i poměrně širokou tribunou soupeřících frakcí, jež tak mohly hájit i prosazovat stavovské, skupinové a individuální zájmy.¹⁶⁾

Přijetím nezletilého Albrechtova syna Ladislava Pohrobka a jeho korunovací 28. října 1453 skončilo čtrnáctileté bezvládní. Rozpolcené české stavy zvládly situaci, prostřednictvím krajských landfrýdů utlumily vnitřní konflikty a obsazením královského stolce prokázaly svou státotvornost. Městské radikální křídlo kališnické fronty v čele s Tábořem doplatilo na svou teritoriální roztržetost i slabou vnitřní soudržnost a během září 1452 definitivně zmizelo z politickomocenského kolbiště. Správní sjednocení země s nezletilým katolickým králem v čele, za něhož měl ještě po šest let v Čechách vládnout kališnický gubernátor Jiří z Poděbrad, otevřelo novou fázi stavovského zápasu. Skladba Jiřího rady z podzimu 1452 zhruba odpovídala skutečné váze stavovských bloků. Mezi dvanácti rádcí měli po pěti reprezentantech páni a rytíři nové válečnické aristokracie zvučných jmen. Zbývající dvě místa připadla královským městům, přičemž Prahu zastupoval válečník zemanského původu Vaněk Valečovský z Kněžmostu. Strana zemského správce měla v tomto orgánu postačující většinu až do Ladislavovy korunovace, kdy ho nahradila proměnlivá královská rada starších i nově jmenovaných úředníků a poradců.

Někteří vlivní předáci, na něž nevybyly zemské a dvorské úřady, zasedli v lavicích obnoveného zemského soudu. Podle Ladislavova výnosu z března 1454 tvořilo

(14) Přehled krajských funkcionářů včetně zástupců měst v radách dvou krajů sestavil Josef PETRÁŇ, *Skladba pohusitské aristokracie v Čechách*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, 1976, s. 53-56.

(15) Ke stavovské skladbě volebního výboru R. URBÁNEK, *Věk poděbradský*, I, s. 552-555.

(16) Období bezvládní bylo svým způsobem školou pro politiky poděbradské éry. Proti negativnímu hodnocení bezvládní ve starším dějepisectví vystoupil J. VÁLKA, „Počátek bezvládní“? (*Politické myšlení a státní struktura v bojích o završení husitské revoluce*), in: Rodná země, Brno 1988, s. 309-318, skladbu poděbradské jednoty, v níž početní skupinu tvořila válečnická aristokracie, osvětlil J. PETRÁŇ, *Skladba pohusitské aristokracie*, s. 59-64.

zemský soud dvanáct pánů a osm rytířů, jež se souhlasem krále a sněmu jmenoval správce Jiří na šest let „bez pohoršení práv pánův a zeman“. V zásadě tudíž bylo přijato provizorní opatření císaře Zikmunda, avšak s prodlouženou dobou platnosti, jež odpovídala vymezenému období zastupitelské vlády. Tři panské hlasy, tj. gubernátora, nejvyššího komorníka a nejvyššího soudce, nebyly do dělby lavic zahrnuty. Nezapočítávala se ani funkce nejvyššího zemského písaře, kterou udržela nižší šlechta. Válečnická aristokracie ještě uhájila své stavovské pozice, na druhé straně však po Ladislavově příchodu do Čech v obou šlechtických skupinách výrazně zesílil vliv katolické strany.¹⁷⁾

Volba kališnického velmože Jiřího z Poděbrad českým králem, k níž došlo 2. března 1458, měla závažné aspekty nejen státoprávní a zahraničněpolitické, ale i stavovské povahy. O upevnění a rozmnožení svých výsad nepřestávali usilovat páni z českých starobylých rodů, kteří popuzeně sledovali vzestup rytířů, zemanů i několika staroměstských patricijů v Jiříkových službách. Starobylá „urozenost“ posilovala stavovskou průbojnost vytvářející se opoziční skupiny, záhy se však mělo ukázat, že právě její frakční postup znovu roztrhl a na dlouhá léta oslabil poměrně již sjednocenou panskou frontu. První stavovská rozepře po korunovaci Jiřího z Poděbrad skončila roku 1460 kompromisní úpravou poměrů na zemském soudu. O rok později silná skupina katolického panstva znovu vystrčila drápky, když se na zemském sněmu vyslovila proti dalšímu pokusu o revizi církevních záborů. Političnost náboženské otázky vystoupila výrazněji do popředí jednostranným zrušením kompaktát papežem Piem II. 31. března 1462.¹⁸⁾

Smysl pro realitu domácích poměrů tradičně bojovnému křídlu českého katolického panstva i duchovenstva chyběl. Slepou důvěrou ve finanční zdroje papežské komory a v intervenční válečný zásah Matyáše Korvína poškodilo samo sebe a navíc

(17) Na první pohled se sice může zdát, že mocenské zápasy nelze redukovat na obsazování vysokých zemských úřadů, jejich dělba však naznačuje proměny ve stavovské skladbě. Instituce zemského soudu včetně úřadu jeho desk měla např. rozhodující význam pro zajištění legální držby svobodného pozemkového majetku. Z právněhistorického hlediska k tomu Josef MARKOV, *Spor pánů a rytířů o sedání v lavicích*, Sborník prací z dějin práva československého 1, 1930, s. 98-103. Nověji viz Jiří JURKOV, *Zápas o zemský soud – jedna z příčin vzniku Zelenohorské jednoty roku 1465*, Husitský Tábor 6-7, 1983-1984, s. 181-192 a znovu ve vztahu k roli zemského soudu v politických zápasech doby ve stati TÝŽ, *Neznámý rukopis doby poděbradské*, Právněhistorické studie 26, 1986, s. 27-56. Kriticky se k oběma studiím vyslovil Ivan MARTINOVSKÝ, *Neznámý rukopis doby poděbradské*, Husitský Tábor 10, 1988-1991, s. 309-313. S jeho námitkami se J. JURKOV nejnověji vyrovnává ve třetí kapitole své knihy *Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku*, Nový Jičín 2000 (s. 84-85), v níž se zabývá konstituováním šlechty a její majetkovou i politickou mocí v letech 1439-1526.

(18) K politicko-mocenskému vývoji obšírně Rudolf URBÁNEK, *Věk poděbradský*, III, Praha 1930 (České dějiny III-3), s. 223-280 aj. K pojetí panovníka v soudobém husitském a katolickém dějepisectví Petr ČORNEJ, *Rozhled, názory a postoje husitské inteligence v zrcadle dějepisectví 15. století*, Praha 1986, s. 145-156, pro obecné kontexty srov. Jaroslav BOUBÍN, *Česká „národní“ monarchie. K domácím zdrojům a evropskému kontextu království Jiřího z Poděbrad*, Praha 1992.

s sebou strhávalo do propasti Plzeň a později též další katolická města v Čechách a na Moravě. Rozkol se tím přenesl i do nižších složek stavovské skladby. Matyáš Korvín si na kališnických zbraních vylámal zuby, nicméně Jiří z Poděbrad nemohl zabránit, aby království dvojího lidu nemělo od 3. května 1469 dva krále. Potřetí již kališnické stavy hledaly zahraniční oporu v jazykově i jinak blízkém Polsku. Nástupnictví mladého polského prince Vladislava Jagellonského po smrti krále Jiřího 22. března 1471 se tentokrát stalo skutkem. Poděbradská dvorská klika, jež Vladislava v květnu téhož roku dosadila na český trůn, za něho také držela vládní otěže až do roku 1478, kdy smír dovršený na sjezdu obou korunovaných soupeřů v Olomouci Vladislavovi zajistil jedinou vládu alespoň v Čechách.¹⁹⁾

Zpětné začlenění katolické odbojné šlechty do zemské stavovské obce, sněmovního pléna, zemských i dvorských úřadů s sebou neslo jednak nebezpečí nového rekatolizačního nástupu pod záštitou krále katolické víry, jednak zvýšený tlak na okleštění městských výsad. Již na prvním společném sněmu v září 1479 katolické panstvo vystoupilo proti účasti měst na sněmu, leč ani tentokrát neuspělo, neboť neuváženým napadením zvykových práv rytířů na zemském soudu zahnal oba nižší kališnické stavy do jednoho šiku. S katolickými pány za zády začala králi Vladislavovi narůstat křídla. V zemských záležitostech mu vyšší stavy svázaly ruce, a proto alespoň ve své přímé doméně vyvinul úsilí, aby si co nejdříve vysloužil uznání od papežského stolce. Krok za krokem na pražských i jiných radnicích nahrazoval kališnické patricije poděbradské éry sobě oddanými konšely. Povstání kališnické Prahy v září 1483, jedno z nejmohutnějších v celém husitském věku, udělalo králi škrt přes rozpočet. Když se po roce zkroušeně vrátil do metropole, bylo nade vše pochybnost zřejmé, že restaurace ve znamení kříže nemá v Čechách naději na úspěch.²⁰⁾

Pražskou revoltou vzkříšená konfesní jednota kališnických stavů přiměla katolickou většinu panstva revidovat náboženský program, uznat dvojevěří a připustit svobodu vyznání pro každého obyvatele země v rozsahu basilejských kompaktát. Obavy ze vzrůstu politického a hospodářského vlivu vítězných kališnických měst záhy znepokojily též utrakvisty nižší i vyšší šlechty. Během necelého půlroku se poslední nadstavovská jednota pod korouhví husitského kalicha, v níž se hrstka pánů stále zmenšovala, zcela rozpadla. Náboženský smír, vyhlášený na kutnohorském sněmu v březnu 1485, tak bezmála s konečnou platností uzavřel stavovský vývoj husitské epochy.²¹⁾

(19) Mocenské pozice rádňého patriciátu poděbradské éry jsem doložil ve studii *Pražské povstání 1483*, Pražský sborník historický 19, 1986, s. 76-83, k pražským poměrům v letech 1471-1478 tamtéž, s. 38-42.

(20) K důsledkům olomouckého smíru a k průběhu revolty ze září 1483 F. ŠMAHEL, *Pražské povstání 1483*, s. 42-76.

(21) Vývoj vedoucí k náboženskému smíru v Kutné Hoře jsem nastínil již v cit. studii *Pražské povstání 1483*, s. 83-91, souběžně tak učinil i Winfried EBERHARD, *Entstehungsbedingungen für öffentliche Toleranz am Beispiel des Kuttener Religionsfriedens von 1485*, *Communio viatorum* 19, 1986, s. 129-154. V širším kontextu viz k tomu i moji studii *Svoboda slova, svatá válka a tolerance z nutnosti*, ČČH 92, 1994, s. 644-679.

Klín reformního programu, který ve druhém desetiletí 15. století vertikálně rozštěpil českou společnost, postupně zpráchnivěl. Třídní a stavovské kořeny, jež zpřetrhal revoluční nápor husitské reformace, po sedmdesáti letech znovu srostly. Ani česká společnost však nemohla dvakrát vstoupit do stejných vod. Zatímco před revolucí s panovníkem soupeřilo o moc pouze panstvo, porevoluční stavovská monarchie měla již dva plně zformované stavy a třetí za těžkých porodních bolestí nastupoval na scénu. Dědictví revoluce nejhrouževnatěji přežívalo v husitských a katolických městech, jež ani náboženský smír hned nepřiměl, aby čerstvý vítr nasměrovala do společně napjatých plachet.²²⁾

Zápas o rozhodující pozice ve stavovské monarchii započalo panstvo, jež ústupky nižší šlechtě získalo spojence proti městům i proti opožděným nárokům krále, jehož prestiž vzrostla roku 1490 nástupnictvím v Uhrách a opětným sjednocením rozpadlých částí zemí České koruny. Na sněmu v březnu 1487 páni ustoupili rytířům ve vleklém sporu o zemský soud, aniž v tomto orgánu ztratili naprostou převahu. Ve dvacetičlenném tribunálu rytířům přiznali osm míst podle tradice z doby krále Zikmunda, přičemž nálezy měli vždy vynášet dva páni a jeden z vladyků. Kromě toho čtyři představitelé rytířského stavu zasedli vedle neurčeného počtu pánů do lavic dvorského soudu. Příznivý obrat v Čechách napomohl i moravským vladykům, jimž páni roku 1492 postoupili šest z dvaceti soudcovských stolic. Naproti tomu na Moravě rychleji postupoval proces právní krystalizace vyšších stavů. Čtrnáct „starodávných“ panských rodů se zde vyčlenilo již roku 1480, zatímco v Čechách právní uzavření panského stavu vyvrcholilo až v roce 1501, kdy 47 erbovních rodů bylo zapsáno do zemských desk. Přijetí do svého stavu páni podmínili vlastním, na králi nezávislým souhlasem a požadavkem „urozenosti“ do čtvrtého kolena (o jednu generaci méně postačovalo povýšencům na Moravě). Obdobně i vladykové roku 1497 uznali za sobě rovné pouze příslušníky druhé generace měšťanských erbovních rodin.²³⁾

Oba šlechtické stavy již od roku 1487 usilovaly zakotvit své výsady svodem „starobylých“ práv a svobod v podobě oficiálního zemského zákoníku. Posun proti době Karla IV. se tu projevil více než příznačně. Jestliže *Maiestas Carolina* zůstala pro odpor vysoké šlechty pouhým návrhem, nyní s kodifikační iniciativou vystoupilo samo panstvo. Magna charta české stavovské monarchie, kterou představovalo tzv. Vladislavské zřízení zemské, byla zveřejněna bez souhlasu měst roku 1500. Panovník konečný návrh nedostal do rukou a ze své rezidence v Budě víceméně apaticky přihlížel

(22) Výchozí prací tu je kniha Winfrieda EBERHARDA, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478-1530*, München-Wien 1981 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 38).

(23) Základní osnovu vývoje, struktury a typologie šlechty v poděbradském a jagellonském období podal J. PETRÁŇ, *Skladba pohusitské aristokracie v Čechách*, s. 13-19 a 50-78. Nezbytné je ovšem přihlížet ke kulturně historické fresce Josefa MACKA, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)* 2. Šlechta, Praha 1994.

zrodu zákoníku, jenž omezoval jeho moc, vylučoval královská města z rozhodování o politických otázkách zemského významu a upevňoval poddanství selského lidu.²⁴⁾

Města svou účast na sněmu nemohla žádným privilegiem či obdobným zápisem prokázat, a proto o ni průhledným uplatněním stroze juristických zásad v první oficiální kodifikaci českého zemského práva přišla. Díl odpovědnosti padal i na jejich hlavu, neboť nebyla s to včas se probudit z letargie, překonat rozjitřené náboženské averze, sjednotit síly a zkřížit se šlechtou zbraně na právnickém poli. Když se na počátku nového století ukázalo, že zvykové výsady jejich politické reprezentace na sněmu přestaly platit, města v čele s Prahou začala bít na poplach. Co se dalo, již promeškala, reálným politickým cílem jim nyní nanejvýš mohla být obrana předchozího stavu, a to s pomocí výrazně formulovaného monarchického principu. Vyšší a střední vrstvy královských měst nicméně svůj nesnadný úkol se ctí zvládly. Na separátních sjezdech jejich delegace vytvořily celozemskou jednotu a poprvé v českých dějinách vyhlásily svůj program jako vůli sjednoceného městského stavu. Společný postup na politickém i válečném bojišti městům zajistil pravoplatné zastoupení na stavovském sněmu i pozdější úpravu Vladislavského zřízení zemského tzv. Svatováclavskou smlouvou z roku 1517, jež po stu letech stvrdila jeden z výdobytků husitské revoluce.²⁵⁾

(24) Podrobně k tomu Ivan MARTINOVSKÝ, *Okolnosti vzniku Vladislavského zřízení zemského*, Ústecký sborník historický 1979, s. 107-132.

(25) Pro naznačenou problematiku let 1500 až 1517 jsou k dispozici dvě navzájem se doplňující studie, o něž se opírám: Jiří PEŠEK - Bohdan ZILYNSKYJ, *Městský stav v boji se šlechtou na počátku 16. století*, FHB 6, 1984, s. 137-161 a Ivan MARTINOVSKÝ, *Zápas o uznání Vladislavského zřízení zemského*, Ústecký sborník historický 1983, s. 133-171. Nověji obsírně pojednal o zápase královských měst se šlechtou a o vzájemném kompromisu v podobě Svatováclavské smlouvy Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)* 3. *Města*, Praha 1998, kap. 3.

František Šmahel

Die Veränderungen in der Ständestruktur des Königreichs Böhmen vom Ende des 14. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts

Zusammenfassung

Der Keil des Reformprogramms, der im zweiten Jahrzehnt des 15. Jahrhunderts vertikal die tschechische Gesellschaft spaltete, wurde mit der Zeit morsch. Den Kampf um die entscheidenden Positionen innerhalb der Ständemonarchie eröffneten die Magnaten, die durch Konzessionen den niederen Adel als Verbündeten gegen die Städte und gegen verspätete Ansprüche des Königs gewannen, dessen Prestige im Jahre 1490 durch die Nachfolge in Ungarn und die erneute Angliederung der abgefallenen Territorien der Länder der Böhmisches Krone stieg. Auf dem Landtag im März 1487 kamen die Herren den Rittern in dem langwierigen Streit um das Landgericht entgegen, ohne daß sie in diesem Organ ihre eindeutige Mehrheit einbüßten. Der Prozeß der rechtlichen Herausbildung der höheren Stände machte dabei in Mähren raschere Fortschritte. Vierzehn „altehrwürdige“ Herrengeschlechter traten hier bereits im Jahre 1480 hervor, während in Böhmen der rechtliche Abschluß des Herrenstandes erst im Jahre 1501 seinen Höhepunkt fand, als 47 Erbfamilien in die Landtafeln eingetragen wurden. Beide adeligen Stände bemühten sich bereits seit dem Jahre 1487 ihre Privilegien durch die Ableitung „althergebrachter“ Rechte und Freiheiten in Gestalt eines offiziellen Landgesetzbuches zu verankern.

Die Veränderung gegenüber der Zeit Karls IV. zeigte sich hier mehr als deutlich. Während die *Maiestas Carolina* aufgrund des Widerstandes des hohen Adels ein reiner Entwurf blieb, trat der Herrenstand nunmehr mit einem Kodifikationsentwurf selbst hervor. Die *Magna charta* der böhmischen Ständemonarchie, die sich in der sog. *Wladislawschen Landesordnung* manifestierte, wurde ohne Zustimmung der Städte im Jahre 1500 veröffentlicht. Der Herrscher erhielt den endgültigen Entwurf nicht in die Hand, und aus seiner Residenz in Buda sah er mehr oder weniger apathisch der Geburt dieses Gesetzeswerkes zu, das seine Macht beschränkte, die königlichen Städte von der Entscheidung über politische Fragen von landesweiter Bedeutung ausschloß und die Untertänigkeit des Bauernstandes festigte.

Die Städte sahen sich nicht in der Lage, ihre Beteiligung am Landtag durch irgendein Privileg bzw. einen ähnlichen Schriftvermerk nachzuweisen, aus diesem Grunde büßten sie bei der offenkundigen Geltendmachung schroff formulierter juristischer Grundsätze im ersten offiziellen Kodifikation des böhmischen Landrechts ihre Position ein. Ein Teil der Verantwortung fiel auch auf ihr Haupt, da sie nicht in der Lage waren rechtzeitig die aufgewühlten religiösen Aversionen zu überwinden, ihre Kräfte zu vereinigen und mit dem Adel auf juristischem Terrain die Schwerter zu kreuzen. Als zu Beginn des neuen Jahrhunderts offensichtlich wurde, daß die gewohnheitsrechtlichen Privilegien ihrer politischen Präsenz auf dem Landtag ihre Gültigkeit verloren, begannen die Städte mit Prag an der Spitze Alarm zu schlagen. Das reale politische Ziel konnte für sie nunmehr im Höchstfall in der Verteidigung des bisherigen

Zustandes bestehen, und zwar mit Hilfe des klar formulierten monarchischen Prinzips. Die höheren und mittleren Schichten in den königlichen Städten meisterten dennoch mit Geschick ihre nicht gerade leichte Aufgabe. Auf separaten Zusammenkünften schufen deren Delegationen ein landesweites Abwehrbündnis und erstmals in der tschechischen Geschichte verkündeten sie ihr Programm als Willen des vereinten städtischen Standes. Das gemeinsame Vorgehen auf dem politischen und militärischen Schlachtfeld sicherte den Städten eine rechtsverbindliche Präsenz im Ständelandtag und die spätere Korrektur der Wladislawschen Landesordnung durch den sog. St.-Wenzels-Vertrag aus dem Jahre 1517.

František Šmahel

Zarys przemian struktury stanów Królestwa Czech od końca XIV do początku XVI wieku

Streszczenie

Program reform, który w drugim dziesięcioleciu XV wieku w sposób wertykalny podzielił czeskie społeczeństwo, ulegał stopniowemu rozkładowi. Walkę o decydującą pozycję w monarchii stanowej rozpoczęli panowie, którzy ustępstwami na rzecz niższej szlachty pozyskali sprzymierzeńców przeciwko miastom i spóźnionym pretensjom króla, którego prestiż wzrósł w 1490 roku, kiedy to zasiadł na tronie węgierskim i ponownie zjednoczył rozproszone ziemie Korony Czeskiej. Na sejmie w marcu w 1487 roku panowie ustąpili rycerzom w przewlekłym sporze o sąd ziemski, nie tracąc w tym organie zdecydowanej przewagi. Proces krystalizacji prawnej stanów wyższych szybciej postępował na Morawach. Czternaście „starych” rodów szlacheckich wyodrębniło się tu już w 1480 roku, podczas gdy w Czechach prawne uznanie stanu panów miało miejsce dopiero w 1501 roku, kiedy 47 rodów herbowych zapisano w księgach ziemskich. Obydwa stany szlacheckie już od 1487 roku starały się o uznanie swoich przywilejów, które stanowiły zbiór „starych” praw i swobód, i dążyły do nadania mu formy oficjalnego kodeksu krajowego.

Zmiana w stosunku do epoki Karola IV przejawiała się tu w bardzo znamiennej sposób. O ile *Maiestas Carolina*, ze względu na sprzeciw wyższej szlachty, pozostała tylko propozycją, obecnie z inicjatywą kodyfikacyjną wystąpili sami panowie. *Magna charta czeskiej monarchii stanowej*, którą reprezentowała tzw. „*Władysławowska ustawa krajowa*”, została ogłoszona bez zgody miast w 1500 roku. Władca końcowej propozycji nie otrzymał do rąk własnych i ze swej rezydencji w Budzie, w apatyczny sposób, przypatrywał się narodzinom kodeksu, ograniczającego jego władzę, miasta królewskie pozbawiał możliwości decydowania w kwestiach politycznych o znaczeniu krajowym i umacniał poddaństwo chłopów.

Miasta swojego udziału w sejmie nie mogły udokumentować żadnym przywilejem czy analogicznym zapisem i dlatego w wyniku zastosowania prostych zasad jurystycznych, w pierwszej oficjalnej kodyfikacji czeskiego prawa krajowego, utraciły prawo do brania udziału w sejmie. Miasta częściowo same ponosiły za to odpowiedzialność, gdyż nie potrafiły w odpowiednim czasie przewyciężyć rozjątrzonych awersji religijnych, połączyć siły i przystąpić do walki ze szlachtą na płaszczyźnie prawnej. Kiedy na początku nowego wieku okazało się, że przywileje zwyczajowe ich reprezentacji politycznej przestały obowiązywać, miasta na czele z Pragą zaczęły bić na alarm. Realnym celem politycznym mogła się dla nich stać w najlepszym razie obrona stanu poprzedniego i to przy pomocy wyraźnie sformułowanej zasady monarchicznej. Warstwy wyższe i średnie w miastach królewskich temu niełatwemu zadaniu sprostały jednakże z honorem. Na odrębnych zjazdach ich delegacje utworzyły ogólnokrajowe stowarzyszenia i po raz pierwszy w czeskiej historii ogłosiły swój program jako wolę zjednoczonego stanu mieszczan. Wspólne zmagania na arenie politycznej i wojennej

zapewniły miastom prawomocną reprezentację na sejmie stanowym i późniejszą poprawkę „Władysławowskiej ustawy krajowej“ tzw. Umową św. Wacława z 1517 roku.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH

(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

VZNIK A POČÁTKY VLADISLAVSKÉHO ZEMSKÉHO ZŘÍZENÍ

Ivan MARTINOVSKÝ

Když byl 18. července roku 1500 dokončen tisk Vladislavského zemského zřízení (dále VZZ), měli jeho tvůrci, zejména královský prokurátor Albrecht Rendl z Oušavy, nejméně dva základní důvody k velké spokojenosti. Za prvé to byl pocit zdárně dokončeného díla, jehož idea byla stará nejméně 13 let, znovu oživená roku 1497, zdánlivě utlumená o rok později, aby pak on a jeho kolegové na něm s přestávkami pracovali od počátku roku 1499 a přímo hekticky pak zhruba tři čtvrti roku od počátku října 1499 až do vytištění. Za druhé byl velmi spokojen s velkým a, jak se zdálo, zásadním politickým vítězstvím nad českými královskými městy, jehož se šlechta v letech 1497-1500 podařilo dosáhnout a jehož kodifikovaným vyjádřením bylo právě dokončené zemské zřízení. V jeho článku 472 příznačně nazvaném O dokonalém svolení vyhradil Rendl a jeho spolupracovníci jen panskému a rytířskému stavu právo spolu s králem rozhodovat na sněmu o věcech celozemského významu a formulovali to jako závazek nejen pro stávajícího, ale i pro budoucí české panovníky.¹⁾ Ještě v čl. 2 tzv. Zůstání přešpurského z 12. listopadu 1499 (dále ZP), jenž byl předlohou čl. 472 VZZ, bylo toto právo

(1) František PALACKÝ (vyd.), *Archiv český* (dále AČ) V, Praha 1862, s. 228-229.

výslovně přiznáno všem třem stavům.²⁾ Měštům ponechalo VZZ jen právo nesouhlasu, a to v podstatě jen proto, že jeho autor poté, co tak významně změnil úvodní větu čl. 2 ZP, nechtěl nebo nesměl už jeho další část přestylizovávat. V závěrečném čl. 554 tištěného VZZ upřesnil čl. 472 v tom smyslu, že přítomné zřízení je konečné a nikdo jiný než páni a rytíři nemá právo je měnit. Zdůvodnění tohoto stanoviska dnes udivuje svou namyšleností, bylo však skvělým vyjádřením dobové šlechtické mentality: „Než panský a rytířský stav měl jest vždycky vůli a svobodu práv svých přičiniti aneb ujeti; a též ještě sobě oba dva stavové svobodu pozustavují, oč by se kolivěk ta dva stavy na obecniem sněmu svolili, budú moci práva přičiniti aneb ujeti.“ Vedle něj vyznívá závěrečná věta čl. 554, zmiňující se o městech, téměř ironicky: „Než což by v nahoře psaných knihách (tj. VZZ – I. M.) psáno bylo, ježto by městského stavu se dotýkalo, a oni by také toho některého artikule pomáhati měli, také bez jich třetího hlasu nemá se přičiniti ani ujmáti.“³⁾ Města již od jara 1499 (až na výjimky, o nichž se ještě zmíním) nebyla k jednáním o záležitostech týkajících se VZZ zvána, o jejich právech nebylo v něm skoro nic, a pokud ano, tak pouze v souvislosti s oběma vyššími stavy příp. „vší obcí království českého“ nebo „koruny české“,⁴⁾ o jejich podílu na tvorbě zřízení zcela po pravdě vůbec nic, takže se logicky naskýtala otázka, kde a kdy vlastně by mohla svůj „třetí hlas“ uplatnit.⁵⁾

Jako celek představovalo nové zřízení jednoznačné popření politických práv královských měst a tedy i zásadní změnu ani ne rok starého ZP, které zaručovalo podíl měst na zemských záležitostech nejméně ve dvou člancích – již zmíněném čl. 2 a čl. 11, týkajícím se zápisů do zemských desek. Lstivý způsob, jakým se to stalo, byl možná šokující pro některé městské radní, ale pro vskutku informované účastníky politického dění příliš velkým překvapením nebyl. Byl totiž důsledkem déletrvajících vývoje.

Aktivní účast měst na řešení zemských politických záležitostí byla revolučním výdobytkem husitství (s vrcholem hned na počátku revoluce na sněmu časlavském roku 1421).⁶⁾ Šlechta se s ním nikdy nesmířila a přes všechny peripetie politického vývoje České koruny v 15. století, přes různá krátko- i dlouhodobá taktická spojení zastávali její reprezentanti zásadní názor, že města jsou poddanými krále a jeho komorou a mají se, na rozdíl od pánů a rytířů, kteří jsou svobodni, ve všech otázkách řídit jeho vůlí. Když mírem olomouckým roku 1479 skončila válka o Českou korunu⁷⁾ a v pražském

(2) Tamtéž, s. 496-497. Číslování článků přejímám podle Jiří VESELÝ, *Příspěvky ke kritice právních pramenů šestnáctého století II., Zůstání prešpurské*, Praha 1935.

(3) Viz pozn. 1.

(4) Čl. 413 (volba krále) – AČ V, s. 193; čl. 417 (přísaha karlštejského purkrabího) – tamtéž, s. 195-196.

(5) Zde se poněkud rozcházím s Josefem MACKEM, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)*. 3. Města, Praha 1998, s. 336nn., který pokládá čl. 554 za důkaz, že šlechta v principu nikdy nepopírala třetí hlas měst.

(6) K tomu naposled František ŠMAHEL, *Husitská revoluce III*, Praha 1996², s. 86-87.

(7) Podrobně Krzysztof BACZKOWSKI, *Walka Jagiellonów z Maciejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471-1479*, Kraków 1980, s. 160-165.

povstání roku 1483 definitivně odezněla revoluční fáze husitství,⁸⁾ nastala vhodná chvíle vznést otázku plnoprávného zastoupení měst na sněmech znovu. Nikoli náhodou tak poprvé učinili pánové bývalé strany Matyášovy na svatováclavském sněmu 1479 při svém znovupřijetí do české politické obce.⁹⁾ Prozatím neuspěli. Na sněmu byli *de facto* nováčci, jejich kredit nebyl velký, neboť konfesijní rozdělení království dosud bylo větší než rozdělení stavovské, jejich myšlenka omezení práv královských měst však mezi českou šlechtou již nezapadla. Nové popularity, zvláště mezi panstvem, se dočkala roku 1484, když ve známém *votu* královské rady, jež panovník sankcionoval, zazněl nový, ve vzájemných sporech nikdy předtím neužitý tón: Ať města sama předloží privilegia, jež by potvrzovala jejich „třetí hlas“. Král s velkým počtem pánů a rytířů prý nedávno ohledával na Karlštejně listiny týkající se svobod a práv království, ale nic o právech a svobodách měst tam nenašli. Kdyby však bylo ještě nalezeno cokoli, co by se dalo užít ve prospěch městských nároků, král, páni ani rytířstvo to nebudou před městy tajit.¹⁰⁾

Nyní, roku 1484, si čelní představitelé šlechty poprvé jasně uvědomili, že akcentováním ryze právní stránky věci mohou třetí hlas měst s úspěchem popírat a vzápětí to doplnili myšlenkou vskutku převratnou. Napadlo je, že důsledný útok z juristických pozic by představovalo oficiální sebrání zemských práv, v nichž o politických právech měšťanů evidentně nic není. A protože několikrát v průběhu 15. století šlechta zatlačovala do pozadí i královskou autoritu, znamenalo by převzetí iniciativy v sepsání zvykového práva nutně posílení pozice šlechty i vůči králi. Politické výhody těchto kroků byly tak lákavé, že zatlačily do pozadí tradiční nechuť šlechty ke kodifikaci vůbec, stejně jako obavu z omezení tzv. svobodného nalézání práva.

Města nenašla roku 1484 ani později přesvědčivé argumenty, jimiž by dokázala čelit absenci právního potvrzení svého třetího hlasu. Připočteme-li k tomu nepochybnou převahu šlechty ve státě, je pochopitelné, že jim nezbylo než přistoupit na hru pánů a rytířů, navíc podporovaných králem, který jediný mohl být měštům záštitou, kdyby chtěl. Takto se šlechta natrvalo ujala iniciativy a začala určovat průběh a tempo příprav zemského zřízení. Strategickým cílem bylo spojit oba šlechtické stavy v jeden blok, namířený proti královským městům.

Ještě předtím bylo ale nutné vyřídit nejdůležitější sporné záležitosti, jež dosud šlechtu rozdělovaly. Spory vznikající z konfesijního rozdělení království, jež současně bylo dělením mezi převážně katolickým panstvem a většinou utrakvistickým rytířstvem, byly zásadně zmírněny kutnohorským náboženským mírem z roku 1485.¹¹⁾ Dalšími důležitými kroky na cestě k urovnání sporů bylo obnovení zemského soudu a rozdělení

(8) Nejpodrobněji František ŠMAHEL, *Pražské povstání 1483²*, Pražský sborník historický 20, 1986, s. 35-102.

(9) F. PALACKÝ (vyd.), AČ IV, Praha 1846, s. 444-451. Jejich rozklad omyl pokládal za žádosti volebního sněmu v Kutné Hoře z r. 1471. Omyl opravil v AČ V, s. 389.

(10) AČ V, s. 398.

(11) AČ IV, s. 512-516; AČ V, s. 418-422. K jednáním nově Winfried EBERHARD, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478-1530*, München-Wien 1981, s. 56-60.

si míst přisedících mezi vyšší a nižší šlechtu roku 1487.¹²⁾ Bylo již konstatováno, že teprve nyní se nižší šlechta definitivně konstituovala jako politický stav a padla poslední vážná překážka její spolupráce s panstvem.¹³⁾ S tím souviselo i ovládnutí královského komorního soudu, z něhož chtěl ještě nedávno vytvořit král Jiří protiváhu nefungujícího soudu zemského,¹⁴⁾ a s ním i získání bezpečné početní převahy v královské radě, přibližně v poměru, v jakém byly oba šlechtické stavy zastoupeny na zemském soudu.¹⁵⁾

Jakmile byly základní rozpory mezi pány a rytíři urovnány, přišly oba vyšší stavy bez velkého otálení hned roku 1487 s iniciativou sepsat nálezy a privilegia, na nichž bylo založeno zemské právo, v jeden zákoník. Záměr se zřejmě nepotkal s odporem a navenek byl prezentován jako jednotná vůle krále a všech stavů. Nepochybně zde v jeho prospěch působily také objektivní faktory. V zemi, kde za půl století od roku 1437 celých 34 let nefungovalo nejvyšší soudní forum, se určitě pociťovala nutnost upevnění právního řádu a ustálení judikatury. Optimisté dále chovali naději, že kodifikace pomůže řešit neustávající spory mezi stavy.

Měštům nezbylo než souhlasit. Při opačném postoji by snadno mohla být obviněna, že si nepřejí urovnání sporů a upevnění řádu v zemi.

Práce na kodifikaci byla však velmi nesnadná a zdlouhavá. Elementární představu o tom, co by zřízení mělo obsahovat, měli představitelé šlechty sice ujasněnu již koncem roku 1488, byla to ale představa opravdu jen základní a značně neúplná. Nebylo možné vytvořit kodifikaci najednou, a to ani jako úřední sbírku nálezů, z důvodů subjektivních (šlechta dosud neměla ve svých řadách člověka, který by to byl schopen udělat) i objektivních: staré nálezy pomalu upadly v zapomnutí a starší právní knihy, pocházející většinou ještě z doby předhusitské, zachycovaly právní stav, který ne zcela odpovídal poměrům poslední čtvrtiny 15. století. Nezbylo, než začít od počátku metodou postupného vytváření normativních podkladů pro kodifikaci. Šlechta se dala touto cestou a šla po ní celkem důsledně. Koncem osmdesátých a po celá devadesátá léta 15. století vydávají zemské sněmy a zemský soud nálezy, jež sledují jediný cíl: krok za krokem právně vyjádřit a upevnit vedoucí pozici šlechty v zemi i ve státě.

Snaha měst participovat se na této činnosti a vybojovat si v novém zřízení rovnoprávné postavení vedle šlechty byla předem odsouzena k nezdaru. Nebyla ostatně příliš intenzivní, spíše jen rozpačitá a vlažná. Města byla bez spojenců, neměla argumenty a metoda postupných kroků navíc působila na mnohé městské představitele,

(12) O vývoji podrobně Josef MARKOV, *Spor pánů a rytířů o sedání v lavicích*, in: Sborník prací z dějin práva československého (Kaprasův sborník I), Praha 1930, s. 98-103.

(13) František ŠMAHEL, *Obrysy českého stavovství od konce 14. století do počátku 16. století*, Český časopis historický 90, 1992, s. 161-187.

(14) Vysvětlili to přesvědčivě Milan DRAGON – Petr MAŤA, *Komorní soud za Vladislava Jagellonského (1471-1488)*, Sborník archivních prací 47, 1997, zvl. s. 256-258, 279-281. Není divu, že právě bývalí Matyášovi straníci roku 1479 lamentovali, že „bychom tudy byli z práv i svobod vyvedeni.“ Žádali, „aby komorních súduov viac potom nebylo.“ (AČ IV, s. 44.)

(15) Přehled členů královské rady a nejčastějších přisedících komorního soudu v letech 1479-1490 uvádí Josef MACEK, *Jagellonský věk I*, Praha 1992, příl. 4, s. 330-332.

jejichž politický rozhled a schopnost myslet koncepčně nebyly tehdy příliš velké, retardačně. Bránila jim prohlédnout konečné úmysly šlechty.

Také na dlouhém, skoro dvoutýdenním sněmu letničním (17. května) 1497, který svolal král Vladislav po svém prvním návratu z Uher, získala šlechta pro svou ideu vypracování zemského zřízení opět i města. V čele sněmovního usnesení stojí požadavek všech stavů, aby staré i nové obecné nálezy v deskách obsažené byly sepsány v jednu knihu veřejně přístupnou, jež navíc měla být vydána tiskem, aby si je každý mohl koupit. A právě na tomto sněmu, nejdůležitějším před rokem 1500, byla schválena řada článků, z nichž podstatná část (asi dvě třetiny) přešla do VZZ. Pokračovalo se tedy v dosavadní tendenci vytváření normativních podkladů, k redakčním pracím na zřízení se dosud nepřikročilo.¹⁶⁾ Prioritu měly stavovské spory.

Protiměstský osten některých článků usnesení letničního sněmu pochopili zástupci měst zřejmě až dodatečně. Snažili se – alespoň někteří – dosáhnout změny usnesení. Dočkali se velké nelibosti krále, jenž je v listopadu 1497, už zase z Uher, poměrně důrazně napomínal a varoval před takovou „všetečností“.¹⁷⁾ Přesto vzájemné spory obou šlechtických stavů na straně jedné a měst na straně druhé zabraly přinejmenším většinu následujícího roku 1498. Sněm o sv. Trojici (15. června) se usnesl na projednání kontroverzních hospodářských (pivovarnictví, cla, trhy, prodej soli) „i jiných věcí“ do 28. září.¹⁸⁾ Které to byly „jiné věci“, není uvedeno, sotva lze však očekávat, že by při nich nešlo také o chystané zřízení zemské. K žádné dohodě zřejmě nedošlo, protože na sněmu o sv. Remigii (1. - 5. října) města pohrozila bojkotem zemských sněmů a půhonů zemského soudu, nebude-li vyhověno jejich požadavkům.¹⁹⁾ Soudím, že přesně na toto prohlášení jejich šlechtičtí partneři v jednání čekali. Všeobecně odkázali města na krále a začali je zvat na sněmy jen tehdy, když se to jim samotným hodilo.

Měštům se rezignace na „obecné dobré“ velmi nevyplatila. Nejpozději od konce února 1499 je tvorba příští zemské ústavy výlučnou a hlavně nerušenou záležitostí prvních dvou stavů. Páni a rytíři o ní jednají mezi sebou na postním sněmu onoho roku, na krajských sjezdech, právě tehdy po zákazu z roku 1495 znovu povolených, jen pány a zvolené zástupce rytířů král pozval k 1. říjnu 1499 na Pražský hrad, aby tu nahlédli do vybraných článků, jen páni a rytíři byli členy 17členné redakční komise pro konečné zpracování zřízení. (Početní převaha rytířů v poměru 11 : 6 byla důsledkem pracovního charakteru komise).²⁰⁾ Když komise zasedala v Praze, mohli její členové příležitostně uklidňovat alespoň pražská města, že bez nich nebude zřízení nakonec schváleno. A protože zmíněný říjnový sněm roku 1499 (mimořádně nevalně obeslaný)

(16) Podrobněji Ivan MARTINOVSKÝ, *Okolnosti vzniku Vladislavského zřízení zemského*, Ústecký sborník historický (dále ÚSH), 1979, s. 107-132.

(17) AČ V, s. 482-484.

(18) AČ V, s. 488.

(19) Víme o tom z dopisu správců Českého království Vladislavovi ze 6. října 1498 (AČ V, s. 489-490).

(20) Složení komise AČ V, s. 495-496.

svolal zemský hejtman Petr IV. z Rožmberka na Staroměstskou radnici, neshledávala Praha jakožto hlavní reprezentant měst důvody, proč jim nevěřit.

Pražský sněm schválil výběr nálezů předložený mu komisí, avšak s výhradou neúplnosti. Také znovu došlo k pokusu, když už ne urovnat, tedy alespoň zmírnit spor šlechty s městy, ale s malým výsledkem. Výzva, aby spory ustaly, stejně jako žádost králi, aby nenaslouchal tajným žalobám jedněch osob na druhé, ve skutečnosti stavů proti sobě, byly zcela platonické. Jejich původci už mysleli na příští jednání sněmu bratislavského.

Již vpředu zmíněného sněmu u krále v Bratislavě 1. - 14. listopadu 1499 se na panovníkovu žádost účastnila všechna česká královská města. Jako celek určité reprezentovala hrozivou sílu. Král také naléhal na nekonfrontační řešení, a proto čl. 2 ZP nadále mluví o třech hlasech, kterých je třeba ke svolení „vočkoli“, čl. 11 určuje totéž, „což se vpisování ve dsky zemské potřeb zemských dotýče“.²¹⁾

Byl to však jen taktický a neupřímný ústupek vynucený okolnostmi. Když bylo vše dohodnuto a veškeré podklady pro sestavení zřízení v rukou šlechty, nebylo třeba dále nic předstírat. Na sněm postní (11. března) 1500, kde byl předložen a schválen již hotový rukopis návrhu VZZ, znovu nebyla města pozvána, na konečnou redakci před tiskem také neměla vliv. Tu provedli tři z členů komise, Petr ze Šternberka a na Leštne a Zdeněk ze Šternberka a na Zbizoze za pány a Albrecht Rendl z Oušavy za rytíře. Není pochyb o tom, že Albrecht Rendl byl hlavním a nejagilnějším z nich a že mu patří hlavní zásluha (podle měst vina) za vypracování VZZ. Města se o jeho podobě dověděla až po vytištění.

Při konečném zpracování se tedy páni a rytíři již neptali na stanovisko měst. Stejně tak se nezajímali o souhlas králův s konečnou redakcí zřízení. Byli si jím zřejmě jisti a vcelku ho pokládali za nadbytečný. Poukázali v úvodu VZZ na panovníkovo svolení, aby „práv svých ... přičinili neb ujali tak, jakž od starodávna bývalo“.²²⁾ Dovolávali se tedy devízy vyslovené již Ondřejem z Dubé, že páni jako právo tvorný subjekt mohou si své právo vytvářet sami podle svého uvážení a vlastními slovy ji pak ještě jednou zopakovali na konci vytištěného díla v čl. 554. Dodatečného schválení od krále dostalo se VZZ teprve na sněmu v únoru 1502.

Obsahem a duchem zřízení se města cítila zaskočena, podvedena, právem ukazovala, že je zbavuje práv politického stavu. V tom smyslu vyzněl i jejich protest na sněmu o sv. Jeronýmu (30. září) 1500 a zároveň ohlášené ignorování šlechtických žalob na města či měšťany před zemským a komorním soudem.²³⁾ To ale byla prozatím jejich nejenergičtější akce. Městská politika v letech 1500-1501 nadále působí rozpačitým dojmem. Vidíme tu jen stále stejné přešlapování na místě, několikeré psaní králi, vysvětlování svého stanoviska a opětné čekání na stanovisko jeho a utěšování se nadějí na jeho zákrok. Totální rozčarování přišlo až při králově druhém návratu z Uher roku 1502. Již jsem naznačil, že panovník v únoru t. r. zřízení schválil a přistoupil k němu za

(21) AČ V, s. 496-497.

(22) AČ V, s. 9.

(23) AČ VI, s. 217.

sebe i za svou komoru, k níž počítal i města. Tím předem negativně rozhodl o základním bodu jejich námitek proti VZZ. Města nebyla na tento sněm pozvána. Byla to přesná interpretace litery VZZ – nejednalo se tu o městských záležitostech. Měšťanům bylo dáno zřetelně najevo, že jejich odpor proti VZZ je odporem proti právu a král a šlechta pohrozili, že ho budou stíhat vojensky. Po únorovém sněmu byl březnový sněm, na němž se již za účasti měst jednalo o vzájemných stížnostech stavů, prázdnu formalitou, jejíž výsledek byl jasný předem. Ani zástupci měst si už nedělali iluze a byli tentokrát připraveni: královu výpověď odmítli a před jeho zraky odešli ze sněmu. Překvapenému Vladislavovi se nepodařilo přimět je k návratu. Otevřený konflikt v zemi, v níž nemohl situaci osobně kontrolovat, si pochopitelně nepřál. Proto odmítl publikovat svůj právě vynesení rozsudek, ponechal si jej u sebe – a odjel zpět do Uher.

V březnu města konečně pochopila, že král za ně bitvu nevybojuje a začala jednat rozhodně. Sjela se ke 2. květnu 1502 a dohodla se na vzájemném spojenectví a pomoci až „do těch statkův i do těch hrdel“ proti komukoli s výjimkou krále a na neuznání sněmovních usnesení z února a března, což kromě pokračování bojkotu zemského a komorního soudu, tentokrát již dost specifikovaného, znamenalo neuznání čerstvě vzniklé krajské správy, jež byla v rukou šlechty, a neodevzdávání vybírané berně z hlavy na obranu proti Turkům šlechtickým berníkům, ale hlavě měst – Starému Městu pražskému. Také se zavázala nezačínat vzájemné spory a nepodávat na sebe žaloby bez předchozího posouzení a smířčího návrhu od Prahy či jiných měst.²⁴⁾

Dohoda z 2. května představovala vytvoření obranné jednoty měst a prvního nadregionálního resp. nadkonfesionálního městského svazu v našich dějinách.²⁵⁾ Vedle většiny kališnických měst tu stojí i městská centra s katolickou většinou: Plzeň, České Budějovice a také Most, Kadaň a Ústí nad Labem. Nehrají jen pasivní roli. České Budějovice aktivně vystupovaly na straně měst nejpozději od roku 1497,²⁶⁾ Plzeň ještě koncem 80. let 15. stol. posuzovaná v Praze s velkým despektem k svému katolicismu, stojí roku 1502 vedle Prahy jako vítaný spojenec už plně integrovaný do městského stavu. (O čtyři léta později dokonce stála na rok v čele vývoje směřujícího k urovnání konfliktu.)²⁷⁾ Českobratrský analista Vavřinec Orlík, stále ještě v zajetí nábožensko-politických priorit, se obával, že nové spojenectví Prahy a Plzně bude znamenat konec husitské tradice.²⁸⁾ Nestalo se. Náboženské strany nadále koexistovaly, příp. se střetávaly a na jejich sjezdech se i po roce 1502 vcelku bez problémů setkávali souvěrci ze

(24) Podrobně Ivan MARTINOVSKÝ, *Zápas o uznání Vladislavského zřízení zemského*, ÚSH 1983, zejm. s. 133-139.

(25) Jiří PEŠEK – Bohdan ZILYNSKYJ, *Městský stav v boji se šlechtou na počátku 16. století*, Folia Historica Bohemica 6, 1984, zejm. s. 146-149.

(26) Právě jim, i když zajisté nejen jim, vytýkal král 22. listopadu 1497 snahu dosáhnout změnu usnesení letničního sněmu t.r. Viz výše pozn. 17.

(27) Ivan MARTINOVSKÝ, *Dějiny Plzně*, in: J. Fajt (red.), *Gotika v západních Čechách (1230-1530)*, I, Praha 1995, zejm. s. 70-71.

(28) J. MACEK, *Jagellonský věk 3. Města*, s. 343.

všech tří stavů.²⁹⁾ Ale náboženské dělení země bylo v té chvíli druhotné a je třeba dát za pravdu mínění Františka Šmahela,³⁰⁾ že překonání konfesijních předsudků znamená pro česká královská města roku 1502 dotvoření a vyhranění se jako stavu, podobně jako roku 1485 pro vyšší a nižší šlechtu.

K tomu, aby byl vojenský ráz městského svazu podrobněji konkretizován, sjeli se zástupci měst do Prahy ještě jednou, a to 25. července 1502. Zápis, který vydali, se dochoval neúplný, přesto z něho jasně vyplývá, že 32 jmenovitě vypsanych královských měst vytvořilo politickou a vojenskou jednotu se společnou brannou mocí proti svým vnitřním nepřátelům. Ze závazku postavit vojsko byla podle starého zvyku vyňata Kutná Hora, která pak brzy od jednoty měst odstoupila, nepodepsala ji Menší Město pražské. Ostatní signatáři zdůraznili, že jednota není namířena proti králi, kterého respektují jako svého pána a doufají, že i on se k nim bude chovat slušně. Během léta 1502 shromáždili až neuvěřitelnou sílu 8 000 vojáků a chtěli prý jejich počet rozšířit na 14 000 mužů, což jim umožnilo jednat z pozice síly. Jejich požadavek ke sněmu svatomartinskému zněl na právní *status quo*, jaký platil před vydáním VZZ, a byl spojený nejen s pohrůžkou již tradičního bojkotu sněmů, ale také blokování jejich usnesení, nebude-li městům vyhověno. To už by skutečně byl delikt moci, jak správně zjistili sněmovníci příkře odmítající požadavek měst. Pro lepší efekt nechali svou odpověď ze 14. listopadu zapsat do desek a jen se stylistickými změnami pak i do VZZ jako čl. 556.³¹⁾ Města však věděla, že si odpor proti právu již mohou dovolit. Více než silná slova sněmovní rétoriky vážil silný čin – a tím v této chvíli bylo 8 000 mužů ve zbrani.

Přejdeme však k závěru. Jestliže se roku 1500 vítězství šlechty nad městy zdálo být dokonalé a doba oslabené vlády krále Vladislava optimální pro jeho upevnění, koncem roku 1502 se už situace jevila poněkud jinak. Páni jakoby zapomněli na zásadu, kterou jistě znali z praxe, že k prosazení práva je třeba moc a že obzvláště to platí v zemi, která respektovala tradici zažitě zvykové právo a s ním i každodenní střety o jeho prosazení. Pokus vytvořit novou zemskou ústavu na újmu městům a proti jejich vůli měl opačný výsledek, než očekávali. Města se politicky a vojensky sjednotila více než předtím za husitské revoluce. Nový válečný svaz měst nebyl již stmelěn ideou víry, alespoň v prvé řadě ne, ale účelově stavovsky. Tím se stal přijatelný i pro katolickou menšinu v zemi. Jeho program byl konzervativní. Nešlo mu o změny, ale o zachování stavu a pořádku, jenž panoval před VZZ, o udržení vlastních pozic, především práva třetího hlasu na zemském sněmu. Nepreferoval radikálně násilné metody, chtěl být poslušen krále, toužil po partnerství se šlechtou. Proto od počátku naznačuje úmysl se s ní dohodnout, připravenost ke kompromisu. Ale dohodu si chce vymoci nepokořen, a proto i dobře vyzbrojen. Vlastní síla má být zárukou, že kompromis nepoškodí základní politické a ekonomické zájmy měšťanstva a města nebudou stavem omezeným, resp. potlačovaným, zvaným k jednáním jen z milosti šlechty.

(29) W. EBERHARD, *Konfessionsbildung*, s. 74-119.

(30) Srv. pozn. 13.

(31) AČ VI, s. 276-277; AČ V, s. 263-264.

Roku 1502 se šlechta, posílena královým přistoupením k VZZ, cítila v natolik výhodné situaci, že odmítala ustoupit i pohrůžce silou. Umírněným tvrdý postoj měst možná imponoval, jako celek však páni a rytíři na listopadovém sněmu tvrdili, že raději padnou, než by ustoupili od toho, co jim král přiřknul. Rozhořel se stavovský konflikt, jenž trval 15 let. Nebudu jej podrobně líčit. V literatuře byl dostatečně popsán, naposled ve 3. dílu syntézy Mackovy,³²⁾ obecně byla přijata jeho periodizace, navržená před lety Peškem a Zilynským.³³⁾ Byl uzavřen roku 1517 Svatováclavskou smlouvou, v níž města za cenu jistých hospodářských ústupků, jež ovšem vyjadřovaly reálný stav a dlouhodobě napomáhaly hospodářskému pokroku, dosáhla, že jejich práva na sněmech byla šlechtou uznávána a přijímána bez výhrad a omezení. Došlo k přesnějšímu vymezení kompetencí zemského a městského práva, zejména v oblasti trestního práva a vlastnictví nemovitostí. Obě strany deklarovaly vůli ke spolupráci, zrušily „postranní zápisy“ a rozpustily své vojsko. Příznačné je, že i tentokrát nechaly už všechny tři stavy vložit smlouvu do desek bez souhlasu panovníka. Král Ludvík proti tomu roku 1518 formálně protestoval, ale jinak smlouvu vítal a respektoval.

Teorie jako obvykle předčila praxi a spory mezi šlechtou a městy, ale i mezi pány a rytíři nezmizely ani po Svatováclavské smlouvě. Nicméně právním základem soužití mezi stavy se smlouva stala, jako součást českého práva přežila i Bílou horu a platila až do zavedení Všeobecného soudního řádu roku 1782.³⁴⁾

(32) J. MACEK, *Jagellonský věk 3. Města*, s. 334-372.

(33) J. PEŠEK - B. ZILYNSKYJ, *Městský stav v boji se šlechtou*, zejm. s. 141-142.

(34) Jaromír ČELAKOVSKÝ, *Povšechné právní dějiny české*, Praha 1900, s. 395.

Ivan Martinovský

Entstehung und Anfänge der Wladislawschen Landesordnung

Zusammenfassung

Als am 18. Juli 1500 die Edition der Wladislawschen Landesordnung (künftig: WLO) vorlag, konnten deren Schöpfer, insbesondere der königliche Prokurator Albrecht Rendl von Oušava, zumindest aus zwei grundlegenden Gründen sehr zufrieden sein. Zunächst waren sie stolz auf ein glücklich vollendetes Werk, dessen Idee zumindest 13 Jahre alt war. Zum anderen durften sie sehr zufrieden sein über den politischen Sieg gegenüber den böhmischen Ständen, den der böhmische Adel in den Jahre 1497-1500 errungen hatte und dessen kodifizierte Artikulation eben jene nunmehr fertiggestellte Landesordnung bildete. Als Gesamtheit verkörperte diese eine eindeutige Negation der politischen Rechte der königlichen Städte und zudem auch eine grundlegende Wende im Hinblick auf den noch nicht einmal ein Jahr zurückliegenden Abschied des Preßburger Landtags, der den Anteil der Städte an den Landesangelegenheiten in mindestens zwei Artikeln - Paragraph 2 und 11 - festgeschrieben hatte. Dieser gewichtige Schritt der Schöpfer der WLO war freilich das Resultat einer längerfristigen Entwicklung.

Die aktive Einflußnahme der Städte auf die politischen Angelegenheiten des Landes bildete sozusagen eine revolutionäre Errungenschaft des Hussitismus. Der Adel hatte sich damit zu keinem Zeitpunkt abgefunden und trotz aller Peregipien der politischen Entwicklung in Böhmen im 15. Jahrhundert vertraten die Schöpfer der WLO die grundlegende Auffassung, die Städte seinen Untertanen des Königs und seiner Kammer und hätten sich, im Unterschied zu den Herren und Rittern, die frei seien, in allen Fragen dem Willen des Herrschers unterzuordnen. Als im Jahre 1479 der Krieg um die Böhmisches Krone sein Ende fand und im Prager Aufstand 1483 die revolutionäre Phase des Hussitismus definitiv ausklang, schien der Augenblick günstig, die vollberechtigte Repräsentation der Städte auf den Landtagen in Frage zu stellen. Keineswegs zufällig handelten dementsprechend erstmals die Herren der ehemaligen Partei um König Matthias auf dem St.-Wenzels-Landtag 1479. Sie hatten damit zwar zunächst keinen Erfolg, doch blieb der von ihnen vertretene Gedanke lebendig. Im Jahre 1484 klang im Votum des königlichen Rates, das der Herrscher sanktionierte, ein neuer, in den gegenseitigen Konflikten bislang noch nicht zur Sprache gekommener Ton an: Die Städte sollten selbst jene Privilegien vorzeigen, die deren Beteiligung an den Landtagen bestätigten.

Die Vertreter des Adels waren sich erstmals klar darüber, daß durch eine Betonung der rein rechtlichen Seite der Angelegenheit die Landtagsstimme der Städte erfolgreich in Frage gestellt werden konnte. Der konsequente juristische Angriff konnte dann die offizielle Sammlung des Landrechts darstellen, in der von den politischen Rechten der Bürger keine Rede war. Die Übernahme der Initiative in dieser Angelegenheit hätte eine Stärkung der Position des Adels auch gegenüber dem König bedeutet. Die politischen Vorteile dieser Vorgehensweise waren derart verlockend, daß sie den

traditionellen Unwillen des böhmischen Adels im Hinblick auf die schriftliche Fixierung der Rechte in den Hintergrund drängten.

Die Städte fanden weder im Jahre 1484 noch später überzeugende Argumente, mit denen sie einer Absenz der rechtlichen Bestätigung ihrer „dritten Stimme“ zu trotzen vermocht hätten. Aufgrund des unbestreitbaren Übergewichts des Adels im Staat blieb ihnen nichts weiter übrig, als auf dessen Spiel einzugehen. So riß also der Adel die Initiative an sich und begann, Verlauf und Tempo der Vorbereitungen zu einer Landesordnung zu bestimmen. Strategisches Ziel war es, beide Adelsstände zu einem, gegen die königlichen Städte gerichteten Block zusammenzuführen.

Doch zuvor war es notwendig, die Hauptstreitpunkte beizulegen, die den Adel insgesamt trennten. Wesentliche Schritte auf diesem Wege waren der Religionsfrieden aus dem Jahre 1485, die Erneuerung des Landesgerichts sowie die Aufteilung der Schöffensitze zwischen hohem und niederem Adel im Jahre 1487, des weiteren die Beherrschung des königlichen Kammergerichts und die Erlangung eines sicheren Übergewichts im königlichen Rat. Die niedere Adel konstituierte sich endgültig als politischer Stand und es fielen die letzten ernsthaften Schranken für eine Zusammenarbeit mit den Herren. Mit einer ersten Initiative zur Kodifizierung der Ordnung traten die Herren und Ritter bereits im Jahre 1487 hervor. Wenngleich sie eine grundlegende, jedoch in hohem Maße unvollkommene Vorstellung über den Inhalt der Ordnung bereits Ende 1488 besaßen, erwiesen sich die weiteren Arbeiten an der Kodifikation als kompliziert. Es mußte von Beginn an mit einer schrittweisen Formulierung normativer Grundlagen für die Kodifikation begonnen werden. Ende der achtziger und im gesamten Verlauf der neunziger Jahre des 15. Jahrhunderts verkündeten die Landtage und das Landesgericht Beschlüsse, die nur ein Ziel verfolgten: Schritt für Schritt die führende Position des Adels im Lande und im Staat rechtlich zu artikulieren und zu festigen.

Das im übrigen nur sehr schüchterne Bemühen der Städte an dieser Tätigkeit zu partizipieren und in der neuen Landesordnung eine gleichberechtigte Stellung neben dem Adel zu erlangen, war zum Scheitern verurteilt. Die Städte standen ohne Verbündete da, besaßen keine Argumente und die Methode kleiner Schritte hinderte ihre Vertreter, die wahren Absichten des Adels zu erkennen.

Erneute Verhandlungen über die LO fanden auf dem Pfingstlandtag (17. Mai) 1497 statt. Es wurden hier zahlreiche Artikel verabschiedet, die dann Eingang in die WLO fanden. Zu redaktionellen Arbeiten kam man aufgrund der ständischen Gegensätze bislang freilich nicht. Als die Vertreter der Städte schließlich die antistädtische Stoßrichtung einiger Artikel des Beschlusses des vorangegangenen Landtags begriffen, unternahmen sie den Versuch, hier Änderungen zu erreichen. Sie erzeugten damit großen Unmut beim König, der sie im November 1497 nachdrücklich ermahnte. Trotz der gegenseitigen Streitpunkte zwischen beiden Adelsständen auf der einen und den Städten auf der anderen Seite beschlagnahmten sie die Mehrheit während des darauffolgenden Jahres 1498. Im Oktober drohten die Städte mit einem Boykott der Landtage und des Landesgerichts, sollten diese nicht ihren Forderungen entgegenkommen. Exakt auf diese Reaktion hatten deren Partner in den Verhandlungen gewartet. Sie verwiesen die Städte allgemein auf den König und begannen die Vertreter der Städte lediglich dann zu

den Landtagen einzuladen, wenn ihnen dies genehm war. Spätestens seit Ende Februar 1499 war die Schaffung einer künftigen Landesverfassung eine ausschließliche und exklusive Angelegenheit der beiden ersten Stände. Lediglich Adelige gehörten der siebzehnköpfigen Redaktionskommission für die endgültige Ausarbeitung der Ordnung an.

An dem Landtag am königlichen Hof in Preßburg vom 1. - 14. November 1499 nahmen auf Bitten des Herrschers sämtliche königlichen Städte teil. Geschlossen repräsentierten sie eine bedrohliche Kraft, so daß der König auf einen Ausgleich drängte, und auch der Adel erkannte ihnen das Recht zu, an der Lösung der Landesangelegenheiten mitzuwirken. Doch war dies lediglich ein durch die Umstände hervorgerufener taktischer Rückzieher. Zu dem sog. Fasten-Landtag (11. März) 1500, auf dem bereits die fertige Handschrift des Entwurfs zur WLO verabschiedet wurde, erhielten die Städte wiederum keine Einladung, auf die Endredaktion vor der Drucklegung hatten sie ebenfalls keinen Einfluß und von deren Inhalt erfuhren sie erst mit Erscheinen der WLO.

Die Städte protestierten auf dem St.-Hieronymus-Landtag (30. September) 1500 gegen die WLO, ansonsten aber intervenierten sie in den Jahren 1500-1501 zumeist nur beim König und machten sich Hoffnung auf dessen Eingreifen. Der Herrscher billigte jedoch im Februar 1502 die Ordnung nachträglich und trat in seinem eigenen Namen und in demjenigen der Städte dieser bei. Im März wies er sämtliche Einwände zurück. Nunmehr begannen die Städte endlich entschieden vorzugehen. Ihre Vertreter lehnten die königliche Antwort ab und verließen vor dessen Augen den Landtag.

Die Städte verständigten sich am 2. Mai 1502 auf die Bildung eines gegen jedermann (mit Ausnahme des Königs) gerichteten Verteidigungsbündnisses von 32 - utraquistischen wie katholischen - königlichen Städten. Dabei handelte es sich um den ersten überregionalen bzw. konfessionsübergreifenden Verteidigungsbund in der tschechischen Geschichte. Dessen Konstituierung 1502 bedeutete für die königlichen Städte die endgültige Formierung und Abgrenzung als Stand, ähnlich wie dies im Jahre 1485 für den niederen Adel gegolten hatte. Ein gemeinsames Truppenkontingent stellten die Städte am 25. Juli 1502 auf. Im Verlaufe des Sommers 1502 versammelten sich 8.000 Söldner, wobei deren Zahl angeblich auf 14.000 Mann anwachsen sollte.

Wenn im Jahre 1500 der Sieg des Adels über die Städte vollendet und die Zeit der schwachen Herrschaft König Wladislaws II. optimal für dessen Festigung schien, zeigte sich die Situation Ende 1502 doch ein wenig anders. Der Versuch zur Bildung einer neuen Landesverfassung gegen die Interessen und den Willen der Städte endete anders, als der Adel dies erwartet hatte. Die Städte hatten sich politisch und militärisch enger zusammengeschlossen als während der hussitischen Revolution. Der neue Schutzbund war bereits nicht mehr durch die Idee des Glaubens zusammengeschweißt, zumindest nicht in erster Linie, sondern stellte eine ständische Zweckgemeinschaft dar. Damit wurde er auch für die Minderheit katholischer Städte akzeptabel. Sein Programm wies einen konservativen Charakter auf. Ihm ging es nicht um Veränderungen, sondern um die Wahrung des *status quo*, um die Bewahrung der eigenen Positionen, vor allem um das Recht einer aktiven Teilnahme am Landtag. Er präferierte keine gewaltsamen Methoden, da er von Beginn an den Willen zu einer vertraglichen Lösung andeutete. Doch wollte der Bund dies aus der Position der eigenen Stärke erreichen, die die

Garantie bilden sollte, daß ein Kompromiß nicht den grundlegenden politischen und wirtschaftlichen Interessen des Bürgertums schade.

Im Jahre 1502 fühlte sich der Adel, gestärkt durch den königlichen Beitritt zur WLO, in einer derart vorteilhaften Situation, daß er auch unter Androhung von Gewalt nicht von seinem Vorhaben abließ. Es entzündete sich ein ständischer Konflikt, der 15 Jahre andauern sollte. Dieser fand im Jahre 1517 mit dem St.-Wenzels-Vertrag seinen Abschluß, in dem die Städte um den Preis wirtschaftlicher Zugeständnisse, die freilich den realen Stand zum Ausdruck brachten und perspektivisch zum ökonomischen Fortschritt beitrugen, erreichten, daß ihre Rechte auf den Landtagen ohne Einschränkungen und Vorbehalte anerkannt wurden. Es kam zu einer genaueren Abgrenzung der Kompetenzen zwischen Land- und Stadtrecht. Beide Parteien deklarierten den Willen zur Kooperation, hoben „unlautere Abmachungen“ auf und lösten ihr Heer auf. Der Vertrag bildete die rechtliche Basis für ein Zusammenleben zwischen den Ständen und galt bis zur Einführung der Allgemeinen Gerichtsordnung im Jahre 1782.

Ivan Martinovský

Powstanie i początki Władysławowskiej ustawy krajowej

Streszczenie

Kiedy 18 lipca 1500 roku została wydrukowana Władysławowska ustawa krajowa (Vladislavské zemské zřízení /dalej jako VZZ/), jego twórcy, zwłaszcza zaś prokurator królewski Albrecht Rendl z Ousavy, mieli przynajmniej dwa podstawowe powody do ogromnego zadowolenia. Po pierwsze było to poczucie pomyślnie dokończonego dzieła, którego idea liczyła sobie przynajmniej 13 lat. Po drugie ze zwycięstwa politycznego nad czeskimi miastami królewskimi, które czeska szlachta odniosła w latach 1497-1500, a jego skodyfikowaną formą była właśnie ukończona ustawa krajowa. Jako całość ustawa ta stanowiła jednoznaczne zaprzeczenie politycznych praw królewskich miast, a zatem również zasadniczą zmianę decyzji sejmu bratysławskiego, którą uchwalono niecały rok wcześniej, gwarantującą udział miast w rozwiązywaniu spraw krajowych przynajmniej w dwóch artykułach – artykuł 2 i 11. Ten poważny krok twórców ustawy był oczywiście wynikiem dłuższego rozwoju.

Aktywny udział miast w rozwiązywaniu krajowych spraw politycznych był rewolucyjną zdobyczą z czasów husyckich. Szlachta nigdy się z tym nie pogodziła i mimo wszystkich perypetii rozwoju politycznego w Czechach w XV wieku, jej przywódcy wyznawali zasadniczy pogląd, że miasta są poddanymi króla i jego izbą, i powinni, w odróżnieniu od panów i rycerzy, którzy są wolni, we wszystkich kwestiach kierować się jego wolą. Kiedy w 1479 roku zakończyła się walka o czeską koronę, a powstanie praskie z 1483 roku w sposób definitywny zakończyło rewolucyjną fazę husytyzmu, nastał odpowiedni moment na poddanie w wątpliwość udziału przedstawicieli miast w sejmach. Nie przypadkiem tak po raz pierwszy uczynili panowie z byłego stronnictwa Macieja na sejmie św. Wacława w 1479 roku. Wówczas ich starania zakończyły się niepowodzeniem, ale sama idea przetrwała. W 1484 roku zabrzmiała w wocie królewskiego radcy, w której władca sankcjonował nowy, we wzajemnych sporach nigdy przedtem nieznan ton: Niech miasta same przedstawia przywileje, które potwierdzałyby ich udział w sejmach.

Przedstawiciele szlachty po raz pierwszy jasno uświadomili sobie, że akcentując wyłącznie prawną stronę sprawy, mogą z powodzeniem głosić miast w sejmie zawetować. Konsekwentnym atakiem jurystycznym byłby zatem oficjalny zbiór prawa krajowego, w którym o politycznych prawach mieszczan nic się nie mówi. Przejęcie inicjatywy w tej sprawie oznaczałoby umocnienie pozycji szlachty, także względem króla. Korzyści polityczne wynikające z tego kroku były tak nęcące, że na plan dalszy zepchnęły one tradycyjną niechęć czeskiej szlachty wobec kodyfikacji.

Miasta nie znalazły zarówno w 1484 roku, jak i później przekonywających argumentów, za pomocą których potrafiłyby stawić czoła absencji prawnego potwierdzenia swojego „trzeciego głosu”. Ze względu na niewątpliwą przewagę szlachty w państwie nie pozostawało im nic więcej, niż przyjąć warunki gry. W ten sposób szlachta przejęła inicjatywę i zaczęła określać przebieg, i tempo przygotowań ustawy krajowej. Celem

strategicznym stało się połączenie obydwu stanów szlacheckich w jeden blok, skierowany przeciwko miastom królewskim.

Przedtem należało jednak koniecznie rozwiązać najważniejsze kwestie sporne, które szlachtę dzieliły. Ważnym krokiem na tej drodze był pokój religijny z 1485 roku, następnie odnowienie sądu krajowego i rozdzielenie miejsc ławników pomiędzy wyższą i niższą szlachtę w 1487 roku, opanowanie królewskiego sądu kameralnego i uzyskanie dostatecznej przewagi w radzie królewskiej. Szlachta niższa definitywnie ukonstytuowała się jako stan polityczny i w ten sposób zniknęła ostatnia poważna przeszkoda w jej współpracy z panami. Z pierwszą inicjatywą na spisanie ustawy wystąpili panowie i rycerze zaraz w 1487 roku. Pomimo tego, że podstawowe, ale dość niekompletne wyobrażenie o treści ustawy skryształizowało się już pod koniec 1488 roku, dalsza praca nad kodyfikacją była bardzo trudna. Należało zacząć od początku, tworząc stopniowo normatywne podstawy kodyfikacji. Pod koniec lat osiemdziesiątych i w latach dziewięćdziesiątych XV wieku, sejmy krajowe i sąd krajowy wydały orzeczenia, chcąc osiągnąć następujący cel: krok za krokiem na drodze prawnej przedstawić i umocnić wiodącą pozycję szlachty w całym państwie.

Niezdecydowane staranie miast by uczestniczyć w tym procesie i uzyskać w nowej ustawie równoprawną pozycję ze szlachtą, skazane było na niepowodzenie. Miasta nie miały sojuszników, pozbawione były argumentów, natomiast metoda krok za krokiem, uniemożliwiała przedstawicielom miast dostrzeżenie ostatecznych zamysłów szlachty.

Ponownie o ustawie dyskutowano na sejmie, który odbył się 17 maja 1497 roku, w siódmą niedzielę po Wielkanocy, w dzień św. Ducha. Uchwalono wówczas szereg artykułów, które następnie weszły w skład Władysławowskiej ustawy krajowej. Do prac redakcyjnych, ze względu na spory między stanami, do tego czasu nie przystąpiono. Kiedy przedstawiciele miast zauważyli, że niektóre artykuły uchwał wcześniejszego sejmu mają antymieszczkański charakter, starali się doprowadzić do zmian w ich brzmieniu. Wzbudzili tym ogromne niezadowolenie króla, który w listopadzie 1497 stanowczo ich upominał. Mimo to, wzajemne spory pomiędzy obydwoma stanami szlacheckimi z jednej strony i miast ze strony drugiej, zajęły większą część następnego 1498 roku. W październiku miasta zagroziły bojkotem sejmów i sądu ziemskiego, o ile ich żądania nie zostaną spełnione. Dokładnie na takie oświadczenie czekali ich negocjatorzy i w takiej sytuacji odesłali przedstawiciele miast do króla, a na sejmy zaczęto ich zapraszać jedynie wtedy, kiedy im samym to odpowiadało. Najpóźniej od końca lutego 1499 roku praca nad przyszłą ustawą krajową należy w sposób wyłączny do dwóch pierwszych stanów. Jedynie szlachcice byli członkami 17 - osobowej komisji redakcyjnej, której zadaniem było końcowe opracowanie ustawy.

Na sejmie, który trwał od 1 do 14 listopada 1499 roku i przebiegał u króla w Bratysławie, zgodnie z żądaniem władcy wzięły udział wszystkie czeskie miasta królewskie. Jako całość reprezentowały one ogromną siłę, król nalegał również na pojednanie i dlatego szlachta przyznała im jeszcze prawo do uczestniczenia w rozwiązywaniu kwestii ziemskich. Było to jednak ustępstwo o charakterze taktycznym wymuszone okolicznościami. Na sejm, który odbywał się w 1500 roku (11 marca) w czasie postu, gdzie już uchwalono gotowy rękopis propozycji Władysławowskiej ustawy krajowej,

ponownie nie zaproszono miast, miasta nie miały też wpływu na ostateczną redakcję przed jej wydrukowaniem, a o jej formie dowiedziały się aż po jej ukazaniu się.

Miasta protestowały przeciwko Władysławowskiej ustawie krajowej na sejmie, który odbywał się w dniu św. Hieronima (30 września) w 1500 roku, a w latach 1500-1501 najczęściej występowały jedynie ze skargami do króla i pocieszały się nadzieją na jego interwencję. Jednak w lutym 1502 władca ustawę zatwierdził i przyjął jej brzmienie w imieniu swoim i miast. W marcu odrzucił wszystkie ich zarzuty. Wówczas miasta zaczęły działać bardziej zdecydowanie. Ich przedstawiciele zbojkotowali wystąpienie króla i przed jego oczyma opuścili sejm.

2 maja 1502 roku miasta zadecydowały o powstaniu związku obronnego 32 miast królewskich, utrakwistycznych i katolickich, przeciwko każdemu za wyjątkiem króla. Jest to pierwszy ponadregionalny ewent. ponadwyznaniowy związek w czeskiej historii. Jego ukonstytuowanie się w 1502 roku dla czeskich miast królewskich oznacza dotworzenie się i ukształtowanie jako stanu, podobnie jak rok 1485 dla szlachty niższej. 25 lipca 1502 roku miasta stworzyły wspólne siły zbrojne, które latem 1502 roku liczyły 8000 żołnierzy i prawdopodobnie ich liczbę chciano zwiększyć do 14 000 mężczyzn.

O ile w 1500 roku zwycięstwo szlachty nad miastami wydawało się być doskonałe, a okres osłabionej władzy króla Władysława II optymalny dla jego umocnienia, to na końcu 1502 roku sytuacja ta wyglądała poniekąd inaczej. Próba stworzenia nowej ustawy krajowej wbrew interesom i woli miast miała odwrotny wynik niż oczekiwała tego szlachta. Miasta pod względem politycznym i wojskowym zjednoczyły się bardziej niż przedtem za czasów rewolucji husyckiej. Nowego związku wojskowego miast nie jednoczyła idea wiary, przynajmniej nie w pierwszym rzędzie; był to cel o charakterze stanowym. W ten sposób stał się on do przyjęcia także przez mniejszość katolickich miast w państwie. Jego program był konserwatywny. Nie chodziło w nim o zmiany, ale o zachowanie status quo, o utrzymanie własnych pozycji, przede wszystkim prawo do aktywnego uczestniczenia w sejmie. Nie preferował on metod przemocy, dlatego od początku przejawiał wolę do porozumienia. Ale chciał ją wyegzekwować z pozycji własnej siły, która miała być gwarantem tego, że kompromis nie zaszkodzi podstawowym politycznym i ekonomicznym interesom mieszczaństwa.

W 1502 roku szlachta, wzmocniona zaakceptowaniem przez króla Władysławowskiej ustawy krajowej, czuła się na tyle w dogodnej sytuacji, że odrzucała możliwość ustąpienia nawet pod groźbą siły. Rozgorzał konflikt stanowy, trwający 15 lat. Zakończył się on w 1517 roku Umową św. Wacława, gwarantującą miastom, za cenę określonych ustępstw gospodarczych, wyrażających jednak realny stan i dłużej wspomagających postęp gospodarczy, uznanie przez szlachtę ich praw w sejmie bez zastrzeżeń i ograniczeń. Doszło do bardziej dokładnego wyznaczenia kompetencji prawa krajowego i miejskiego. Obie strony deklarowały wolę współpracy, rozwiązały nawzajem niekorzystne umowy i rozpuściły swoje wojsko. Umowa stała się podstawą prawną do współzycia między stanami i obowiązywała aż do wprowadzenia Ogólnego systemu sądowego w 1782 roku.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH

(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

OBECNÉ DOBRÉ A IDEA SPRAVEDLNOSTI V ČESKÝCH ZEMSKÝCH ZŘÍZENÍCH DOBY PŘEDBĚLOHORSKÉ (SE ZAMĚŘENÍM NA 16. STOLETÍ)

Karolina ADAMO V Á

Při studiu českého zemského práva předbělohorské doby lze použít řadu rozdílných metodologických i meritorních přístupů. Jedním z nich je i hledání určitých ideových prvků spojujících česká zemská zřízení (jakési zemské ústavy) v jeden, do jisté míry kontinuální vývojový celek.¹⁾ Jedním z těchto klíčových prvků je i pojem obecné dobré, přičemž je třeba zdůraznit jeho konsensuální povahu,²⁾ která je důsledkem

1) V poslední době přinesl k českým zemským zřízením 16. a 17. století soupis základní literatury Lutz RENTZOW, *Die Entstehungs- und Wirkungsgeschichte der Verneuertenen Landesordnung für das Königreich Böhmen von 1627*, Rechtshistorische Reihe, Band 172, Frankfurt am Main 1998, s. 163nn.

2) Srov. Karolina ADAMO V Á – Ladislav KRÍŽKOVSKÝ, *Základy politologie*, Praha 2000, s. 209nn. (kapitola Konsensus a obecné dobré); viz též Karolina ADAMO V Á – Ladislav KRÍŽKOVSKÝ, *Konsensus a obecné dobré*, Právník 136, 1997, s. 815nn.; Karolina ADAMO V Á, *Pojem Koruna česká (Myšlení o státu v historii českého království do počátku 19. století)*, Plzeň 1995, zvláště s. 51nn.

komunikace všech složek společnosti majících v jednotlivých etapách vývoje rozhodující vliv. Obecné dobré, odrážející se i v právu stavovské monarchie, se úzce spojuje s přirozeným právem, spravedlností a společenskou smlouvou, které rovněž pronikají do českého zemského práva.

K dějinám a současnosti přirozeného práva a ideje spravedlnosti existuje bohatá filozofická, teoretickoprávní a politologická literatura³⁾ (pojem *bonum commune* je analyzován spíše okrajově a v širším obsahovém kontextu).⁴⁾ Je ovšem třeba zdůraznit, že těmto fenoménům v období české stavovské monarchie se i tato literatura věnuje jen zřídka a stručně.⁵⁾ Pokud se týká reflexe obecného dobrého, přirozeného práva a spravedlnosti do starého českého práva, pak budiž řečeno, že právněhistorické práce v tomto ohledu chybí. Obecněhistorická literatura přináší jen určité dílčí podněty – zejména k interpretaci a pojetí kategorie obecné dobré.⁶⁾

Do politického i právního myšlení vnesl pojem *consensus* Marcus Tullius Cicero, který hovořil o *consensu juris*, to je o shodě právních názorů. Tu pokládal za nezbytnou podmínku pro existenci a trvání republiky. Smysl a cíl konsensu spatřoval v dosažení aristotelovsky pojatého obecného blaha (*bonum commune*). Podle něho představovala římská republika (podobně jako řecká polis) pospolitost, ve které je obecně uznávané a zákonem vyhlášené obecné dobré uskutečňováno.

Souvislost Ciceronova učení o *consensu juris* a obecném dobrém s českým politickým a právním učením středověku a raného novověku je možné doložit na řadě příkladů.

Již v českém středověku se objevuje výraz obecné dobré. U středověkých teoretiků se spojuje v českých zemích původně s osobou panovníka a později i se

(3) Srov. např. Phyllis DOYLE, *A History of Political Thought*, London 1966; Reinhold ZIPPELIUS, *Geschichte der Staatsideen*, München 1989 (6. erw. Aufl.); Tatiana MACHALOVÁ, *Úvod do právní filozofie (základní pojmy)*, I. díl, Brno 1998; Vladimír VEVERKA – Jiří BOGUSZAK – Jiří ČAPEK, *Základy teorie práva a právní filozofie*, Praha 1996; Hans-Joachim LIEBER (Hrsg.), *Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart*, Bonn 1991; John RAWLS, *Teorie spravedlnosti*, Praha 1995; Ladislav KRÍŽKOVSKÝ – Karolina ADAMOVÁ, *Dějiny myšlení o státě*, Praha 2000.

(4) Srov. R. ZIPPELIUS, *Geschichte*, heslo Gemeinwohl, např. v kapitole 2c, 3c atd.

(5) Viz např. Stanislav SOUSEDÍK, *Filozofie v českých zemích mezi středověkem a osvícenstvím*, Praha 1997, zejména s. 25, 26 a 55.

(6) Srov. např. diplomovou práci Ivana MARTINOVSKÉHO, *Vladislavské zřízení zemské*, Praha 1975 (Diss. 248 - katedra pomocných věd historických a archivního studia na FF UK). V samotném textu práce se dané tematiky do jisté míry dotýkají kapitoly věnované pojmu Česká koruna (s. 111-112) a postavení hlavy státu (s. 112-126). Martinovský uvádí bohatou literaturu k českému zemskému právu 15. a 16. století. Srov. též Jaroslav PÁNEK, *Politický systém předbělohorského českého státu*, Folia Historica Bohemica 11, Praha 1987, s. 41nn. Autor cituje v poznámkách řadu titulů, které jsou pro pochopení období české stavovské monarchie přínosné.

samotnou Českou korunou. Podle Tomáše Štítného⁷⁾ má král usilovat o obecné dobré, to znamená o blaho a prospěch všech lidí na určitém území. Od 15. století se tento pojem objevuje často v univerzitních kvestiích, přičemž se tu navazuje na učení Aristotela a Tomáše Akvinského. Vedle panovníka měla zajišťovat obecné dobré i šlechta.

S obsahovým rozšiřováním významu obecného dobrého se obohacoval i pojem Koruna česká, který již v době stavovské monarchie obsahoval vedle osoby vládce i stavy, vedle personální složky i složku teritoriální. Imanentním aspektem jeho obsahu byla i moc, kterou panovník a stavy vykonávaly.

V husitských literárních pramenech se rovněž v souladu s antickou tradicí používá pro vyjádření základní činnosti – směřování státu (obce) výraz obecné dobré, přičemž tato základní činnost je podřízena božímu zákonu.

Na úskalí v používání pojmu obecné dobré upozornil ve svém díle *Sít víry* pravě Petr Chelčický.⁸⁾ Píše, že zejména měšťané někdy zakrývali používáním kategorie obecné dobré pravou podstatu svých individuálních a skupinových zájmů spočívajících v upevňování vlastního sociálního postavení.

Obecné dobré, předpokládající *consensus omnium*, se v dalším vývoji stávalo jakousi politickou formulací, která měla zastrít pravé zájmy a záměry jednotlivců a skupin. Tímto způsobem používal pojem obecné dobré například Oldřich z Rožmberka, který tak chtěl vzbudit zdání, že usiluje o prospěch české země.⁹⁾

V průběhu dějin se znovu a znovu činily pokusy naplnit tento termín skutečným obsahem ve smyslu obecného blaha a prospěchu celku. Například na Klaudivánově mapě se uvádějí jako pomocníci zemského obecného dobrého zemští úředníci a členové panského stavu.¹⁰⁾

U Adama z Veleslavína je obecné dobré synonymem pro obec a město, přičemž latinským ekvivalentem pro obecné dobré podobně jako pro „stát“ byl v té době výraz *res publica* a řecký pojem *politeia*.

Pojem obecné dobré dává již od počátků svého užívání tušit, že se tu formuje obsahové vymezení jedné z klíčových funkcí Koruny české. V praxi šlo ovšem o řadu konkrétních směrů činnosti českého státu, které měly naplňovat onen základní úkol Českého království – dosažení obecného dobrého.

Jednotlivé směry činnosti státu spatřujeme v celistvější míře v díle vypracovaném na objednávku krále Jiřího z Poděbrad Mistrem Pavlem Žídkem. Z hlediska moderní teorie státu lze konstatovat, že v jeho Správně se začaly formovat vnitřní a vnější funkce České koruny reprezentované v první řadě českým králem. Autor ve svém díle zdůrazňuje, že blahoslavené jsou obce i obecné věci.

(7) *O obecných věcech křesťanských, Knížky šestery*, Praha 1852.

(8) *Sít víry pravé*, Praha 1950, zvl. kap. č. 93, 94 a 95.

(9) Petr ČORNEJ (vyd.), *Království dvojího lidu*, Praha 1989, např. s. 103.

(10) Srov. Bohuslav ROUČKA, *Výzdoba Klaudivánovy mapy Čech a její obsah*, Kartografický přehled XXII, 1960 (separát).

Problematika obsahového vymezení funkcí státu v souvislosti s obecným dobrým se stala součástí i díla Jana Amose Komenského Všenáprava.

Obecné dobré se vyskytuje i v právu stavovské monarchie, a to jak v městském tak v zemském.

Objevuje se u Všehrda,¹¹⁾ ale také ve Vladislavském zřízení zemském (např. v klauzuli úřednických přísah)¹²⁾ a zemském právu 16. století. V čl. 2 zemského zřízení (dále jen ZZ) z roku 1530 (šlo o částečnou redakci zemského zřízení) se uvádí králův požadavek směřující k dosažení shody – konsensu mezi pány a rytíři, neboť jen taková shoda může vést k dosažení obecného dobrého. Tento konsensus je nutný zejména při výkonu jurisdikce zemského soudu.

Pojem obecné dobré se vyskytuje i v celkové redakci v ZZ z roku 1549. V artikulu č. A 4 se praví, že panovník má působit k obecnému dobrému „*pokudž by řáduom, právuim, svobodám, privilegiím, zřízení zemským na škodu a ublížení nebylo*“. Stejně znění obsahují i ZZ z roku 1564 (zde artikul A 3), ve kterých se oproti předcházejícím zemským ústavám 16. století posiluje stavovský prvek (zeměnišská obec) ve společnosti.¹³⁾

Nezbytně tu také vyvstává otázka pro sepětí obecného dobrého a práva přirozeného.¹⁴⁾ Zmíněné formulace artikulů A 4 ZZ z roku 1549 a A 3 Zemského zřízení z roku 1564 napovídají, že obecné dobré v podstatě prolíná s přirozeným právem. Oproti městskému právu se právo zemské přirozeného práva (či zákona) příliš nedotýká. Nicméně určité náznaky přirozenoprávní teorie jsou zde patrné, zejména na místech, kde se hovoří o spravedlnosti či spravedlivosti. Pouze ZZ z roku 1549 jedno místo (A 1), kde se objevuje termín přirozené právo, přece jen obsahují. V úvodním artikulu se uvádí „*Kdož jest čítal a čte historie, ten každý snadně rozuměti muože, a jest právo, a pro které příčinu, a od koho ustaveno. Že od žádného jiného, než vrchně a předem od Boha Všemohoucího, kterýž stvořiv na počátku člověka, to při něm zřídil, co by sobě nechtěl, aby toho jinému nečinil. A to jest bylo přirozené právo. Potom vydal právo psané skrze Mojžíše proroka služebníka svého, kdež z toho obojího práva, přirozeného i psaného, lidé moudří a zvláště vrchnosti brali jsou jako ze studnice hluboké a práva ustavovali, jiní podlé povahy krajin a jiní podlé potřeby nemalé, jak k čemu který lid v které krajině nachýlen byl.*“

Přirozenoprávní povahu měla stará římská právní zásada spolutvořící obsahovou složku spravedlnosti *neminem leadere* – nikomu neškodit. Ta se promítla i do textu článku A 1 ZZ z roku 1549. Je dokladem postupného pozvolného pronikání římského právního myšlení do zemského práva stavovské monarchie. Je dokladem i toho, že autor ZZ z roku 1549 Oldřich Humpolec z Prostiboře patřil k českým humanistům

(11) Hermenegild JIREČEK (vyd.), *Knihy devatery*, Praha 1874, srov. II., 21, 76 a VI. 34, 82.

(12) Srov. též František Palacký (vyd.), *Archiv český*, V, Praha 1862, XI., 196/1516.

(13) Srov. též ZZ 1549 B 11 a ZZ 1564 D 49.

(14) Srov. Jan ANDRLE, *Přirozené právo v zemském a městském právu stavovské monarchie*, Diplomová práce vypracovaná na Právnické fakultě Západočeské univerzity, Plzeň 2000, k ZZ viz s. 40nn.

vzdělaným v oblasti antického i českého právního, politického a dějepisného myšlení. Zmínka o přirozeném právu je zřejmě i dokladem posílení moci panovníka po porážce stavovského povstání v roce 1547. Poukaz na přirozené právo měl do jisté míry limitovat příliš rozsáhlé volné uvážení stavů při nalézání práva.

Do textu již zmíněného A 4 ZZ z roku 1549 se promítla i další obsahová složka římského pojetí spravedlnosti – *sum cuique tribuere* (dát každému, co jeho jest),¹⁵⁾ a to v kontextu s požadavkem, aby král šetřil obecné dobré – to znamená dbal o dobro všech. Jde tu o reflexi justiniánské zásady, že spravedlnost je stálá a neustávající vůle dát každému, co mu patří.

Při analýze pojetí spravedlnosti v zemských zřízeních 16. století nalezla (zřejmě zprostředkovaný) odraz starořecká idea o synonymitě dobré společnosti se spravedlivou společností. Obecné dobré je tak zcela prolínáno se spravedlností. Římané již tyto dva pojmy přece jen oddělovali, i když ne vždy bezvýhradně. Dobrá společnost (ekonomicky prosperující) nemusela být ještě společností spravedlivou. Podle Řeků zpočátku právo – *themis* – splývalo se spravedlností – *diké*.¹⁶⁾ Teprve Aristoteles¹⁷⁾ začíná odlišovat právo od spravedlnosti. Podle Římanů představovalo právo souhrn pravidel spravedlivého a dobrého (*ius est ars aequi et boni*, Ulp. 1,1,1).

Při podrobném studiu zemských zřízeních 16. věku je zřejmé, že v pojetí obecného dobrého a spravedlnosti převažoval vzor římský. Ze ZZ z roku 1549 pak vyplývá, že se v čl. A 1 a A 4 spojuje spravedlivé a dobré s přirozeným právem.

Zemská zřízení z roku 1530, 1549 i 1564 obsahují řadu míst, kde se hovoří o spravedlnosti. Mluví se např. o lénech spravedlivých, o spravedlivém rozhodování soudů, o spravedlivém opatření sirotků, o otcovské spravedlnosti. Tato použití pojmu spravedlnost zcela převažují. Spravedlnost je tu prioritně chápána jako právo na cosi či nutnost postupovat podle práva ev. samotný výkon práva; spíše jde tady o jakési prakticistní pojetí spravedlnosti. Výjimku tvoří snad jen články o spravedlivém rozhodování soudů, kde je patrný silný akcent na pojetí spravedlnosti jako ideového principu práva. Spravedlnost výslovně v teoretickém slova smyslu (její praktický výkon je až druhořadý) jako jakási obecná ústavněprávní zásada se vyskytuje v zemských zřízeních jen sporadicky.¹⁸⁾ I toto je dokladem toho, že zemská zřízení jsou spíše praktickými kodexy než ústavními dokumenty nebo ještě lépe, že tehdejší čeští právníci byli ve většině praktiky

(15) Třetí složka spravedlnosti byla podle Římanů nepraví zásada *honeste vivere* – čestně žít.

(16) Srov. Bohuš TOMSA, *Idea spravedlnosti a práva v řecké filosofii*, Bratislava 1923, s. 63-65. Pouze ojedinele např. v Parmenidově fragmentu (též ve zlomku Anaxarchově) se odlišuje *themis* a *diké*.

(17) K filozofii Aristotelově srov. zejména Jan PATOČKA, *Aristotelés (Přednášky z antické filosofie)*, Praha 1994.

(18) Srov. k tomu Jan SCHRÖDER, *Aequitas und rechtswissenschaftliches System*, Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte (Juristische Methodenlehre zwischen Humanismus und Naturrecht), 21, 1999, No. 1, s. 29nn., zvl. Aequitas als Rechtsquelle im 16. und 17. Jahrhundert, s. 31nn.

než teoretickými mysliteli. Jedním z těchto míst je ustanovení čl. 185 ZZ z roku 1530. Hovoří se tu o krajských hejtmanech, kteří v případě, že se na ně obrátí poškozená strana „oni tu věc vyslyšeti mají a v tom se k stranám spravedlivě zachovati“.

V článku 11 ZZ z roku 1549 (analogicky v Zemském zřízení z roku 1564 – čl. K LXIII), ve kterém je obsažen požadavek spravedlivého souzení, se zdůrazňuje, že rušitel „dobrého řádu obecného a poctivosti“ (zde se odráží princip *honeste vivere*) má být povolán k zemskému soudu, aby byly šetřeny „dobrý řád a spravedlnost“.

V článku R 32 Zemského zřízení z roku 1549 (srov. P 1 ZZ z roku 1564) se praví, že půjčovat peníze na úrok „jest proti Pánu Bohu a spravedlnosti i proti právům všem tohoto království“. V podstatě se tu naráží na přirozené právo, které má původ od Boha. V této souvislosti se vybavuje i „Knížka o měrách zemských“ z počátku 17. století od Simeona Podolského z Podolí, měřiče zemského.¹⁹⁾ Autor se zde zmiňuje o tom, že Bůh vnuknul vrchnosti právo a vrchnost má držet „nad spravedlností, řádem a právem ruku ochrannou...“.

Zvláště z oněch málo míst v zemských zřízeních, kde se promítá idea spravedlnosti v teoretické přirozenoprávní rovině, lze nalézt i odraz Aristotelova pojetí tzv. částečné spravedlnosti,²⁰⁾ a to jak diortotické, tak distributivní.²¹⁾ Diortotická spravedlnost ztělesňující princip restituce *in integrum* (obnovení původního pokojného stavu, resp. poskytnutí, ekvivalentní plné náhrady za způsobenou škodu) se projevuje ovšem spíše v konkrétních ustanoveních, např. v majetkových trestech. Distributivní (sociální) spravedlnost znamená, že se má rozdělovat všem podle stejného měřítka.

Distributivní spravedlnost se děje podle geometrické úměry a uplatňuje se spíše ve veřejnoprávní sféře. Jejím předmětem jsou zejména politická práva a je tudíž spravedlností politickou. Diortotická spravedlnost je rovněž rovností, avšak podle úměry aritmetické a existuje v nedobrovolných a dobrovolných směnách. Nedobrovolné směny spadají pod trestní právo, dobrovolné směny se zakládají na smluvním poměru – například na tržebních smlouvách. Diortotická spravedlnost se dá nazvat spravedlností soudcovskou. Částečnou spravedlnost (*dikaion*) považuje Aristoteles za spravedlnost ve

(19) Srov. J. ANDRLE, *Přirozené právo*, s. 42; viz též Hermenegild JIREČEK (vyd.), *Spisy právnícké o právu českém v XVI. století*, Vídeň 1883, s. 219.

(20) Nové humanistické překlady Aristotelových děl se u nás objevovaly již kolem roku 1460 v koleji Národa českého – viz S. SOUSEDÍK, *Filosofie*, s. 55, autor přitom odkazuje na Šmahelovy práce; František ŠMAHEL, *Knihovní katalog koleje Národa českého a koleje Rečkovy*, Acta Universitatis Carolinae, Historia Universitatis Caroninae Pragensis 1, Praha 1961, s. 59-85 a František ŠMAHEL – Miroslav TRUC, *Studie k dějinám Univerzity Karlovy v letech 1433 až 1622*, In: Acta Universitatis Carolinae, Historia Universitatis Carolinae Pragensis 4, Praha 1963. Srov. též Vilém HEROLD, *Filosofie na pražské univerzitě předhusitské doby: Schola Aristotelis nebo Platonis divinisissimi*, Filozofický časopis, 47, 1999, č. 1 – k doložitelným pro Prahu komentářům k Aristotelovi – s. 7; podle Herolda byla pražská artistická fakulta pozdního středověku nepochybně schola Aristotelis (s. 8).

(21) Viktor KNAPP, *Teorie práva*, Praha 1995, s. 86-87. K Aristotelově pojetí spravedlnosti viz též B. TOMSA, *Idea*, s. 117nn., srov. též Otto Rudolf KISSEL, *Die Justitia*, München 1997, s. 24.

vlastním slova smyslu, která je rovnocenná ostatním etickým ctnostem – statečnosti, uměřenosti atp.²²⁾

Diortotická a distributivní spravedlnost jsou založeny na rovnosti.²³⁾ Avšak v českém zemském právu 16. století je rovnost jako základ spravedlnosti ovšem spíše hypotetická – a to pouze v rámci stavovské obce. I zde se však v praxi zásada rovnosti porušuje. Distributivní spravedlnost se výrazně prosazuje jako klíčová idea v oněch sporadických ustanoveních hovořících o obecném dobrém, zejména v ustanoveních týkajících se působení panovníka k obecnému dobrému a v ustanoveních o udělení úřadů a jejich zastávání ku prospěchu obce.

Diortotická spravedlnost se promítá do trestněprávních ustanovení zemských zřízení, a to do jejich sankční složky a do ustanovení majetkoprávní povahy (například uzavírání smluv). Pokud se týká trestního práva, není odvěta (trest) zcela v souladu s Aristotelovým pojetím podstatou diortotické spravedlnosti. Například dopustí-li se mordu měšťan na pánovi, bude přísněji potrestán než v případě mordu, kterého se dopustí například pán, rytíř nebo měšťan na sedlákovi.²⁴⁾ Když se někdo proviní proti panovníkovi, bude potrestán přísněji, než když se proviní proti sobě rovnému. Odvěta je tu tedy posuzována v úměře.²⁵⁾

Společenská diferenciací nalézající odraz i v pojetí spravedlnosti v oblasti trestního práva stavovské monarchie byla zřetelná již v době starší. Při stíhání políčku, který byl uštědřen v přítomnosti panovníka, se ještě na konci 14. století mstí sám postižený, ale odplácí útočníkovi dvojnásob, a nadto ho ještě udeří i pěstí do nosu. Toto pravidlo se dostalo i do práva (srov. např. články 35 až 37 Řádu práva zemského) – „Kdyžby rovný rovnému podle urovenie před králem neb před plným soudem dal políček a s tím popaden byl: tehdy ten, jemužto dán políček má jemu dáti zase dva, v každé líce jeden, a pěstí v nos. Pakli by větší nižšímu dal, totiž šlechtic vládyce, neb vládyka chlapu: tehdy takéž mu má dáti zase dva, a pěstí v nos ... Ale kdyby nižší vyššímu dal, totižto vládyka šlechtici, nebo měšténin ... vládyce, políček, a tu popaden byl: má jemu uřata ruka býti, a potom má tak zaručiti, aby žádný pomsty nehledal... Ale kdyžby chlap vládyce nebo šlechtici směl políček dáti, a tu popaden byl: má jemu i s hrdlem na milost odsúzen býti, aby z něho činil, což se jemu líbí.“²⁶⁾

Samostatnou kapitolou v kontextu vývoje zemského práva předbělohorské doby zůstává návrh zemského zřízení zpracovaný krátce před Bílou horou,²⁷⁾ který se již kodifikací nestal.

(22) B. TOMSA, *Idea*, s. 116.

(23) Srov. Miloš VEČEŘA, *Spravedlnost v právu*, Brno 1997, s. 20.

(24) Srov. ZZ 1549, R 35, R 36 a ZZ 1564, K 35 a K 36.

(25) Četné příklady z trestního práva uvádí Karel MALÝ, *Trestní právo v Čechách 15. a 16. století*, Praha 1989, srov. zejména pojednání o deliktu *crimen laese majestatis* – s. 59-63.

(26) Srov. Karel MALÝ, *České právo v minulosti*, Praha 1995, s. 117-118.

(27) Julius GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce zemského zřízení Království českého z posledních let před českým povstáním*, Brno 1936.

I v tomto návrhu zemských zřízení se objevují ustanovení o obecném dobrém a též o obecném užitečném a zemském dobrém (např. A III, A XXXV, A XVI atp.). Důraz na zemské dobré vyvolává úvahy o obsahovém obohacování pojmu Koruna česká²⁸⁾ – všeobecné dobré má být ku prospěchu celé země, celého státu, celé Koruny české, ve které se teritoriální i personální prvek dostávají do rovnováhy. Obecné dobré se objevuje v tomto návrhu častěji než ve starším zemském právu. Je tomu tak proto, že autoři návrhu vzali v úvahu četná sněmovní usnesení, dotýkající se této kategorie, vydaná po roce 1564.

Velmi často se vyskytuje v posledním návrhu zemského zřízení pojem spravedlnost a spravedlivost, a to v podobném kontextu jako v zemských zřízeních 16. století.

Lze tedy uzavřít, že návrh zemského zřízení z počátku 17. století se nikterak neodchyluje v používání a pojetí pojmů obecné dobré (jen frekvence použití tohoto spojení je častější) a spravedlnost od zemského práva předcházejícího období. Spravedlnost se i zde chápe často jako objektivní právo (právní řád – je třeba postupovat po právu, v souladu s právem) nebo nárok (ev. právo subjektivní) či výkon práva. Etický rozměr Aristotelovy částečné spravedlnosti se tu objevuje jen minimálně.

Předložený příspěvek by se mohl stát pobídkou k zamyšlení nad možnostmi jiných přístupů k českému zemskému právu, než je v historické a právněhistorické literatuře obvyklé.

(28) Srov. K. ADAMOVÁ, *Pojem Koruna česká*, passim, zde řada titulů k této problematice.

Karolina Adamová

Das Allgemeinwohl und die Idee der Gerechtigkeit in den böhmischen Landesordnungen der Zeit vor 1620 (unter besonderer Berücksichtigung des 16. Jahrhunderts)

Zusammenfassung

Bei der Erforschung des böhmischen Landrechts der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg lassen sich unterschiedliche methodologische und meritorische Herangehensweisen realisieren. Eine von ihnen bildet die Suche nach bestimmten geistigen Elementen, die die böhmischen Landesordnungen (in gewissem Sinne Landesverfassungen) zu einem, in bestimmtem Umfang kontinuierlichen Entwicklungsblock verbinden. Eines dieser Schlüsselemente ist auch der Begriff des Gemeinwohls (*bonum commune*), wobei dessen konsensualer Charakter betont werden muß.

Der Begriff des Allgemeinwohls tritt deutlich bei Věšrd hervor, aber auch in der WLO (z.B. in der Klausel der Amtseide) sowie im Landrecht des 16. Jahrhunderts.

In diesem Zusammenhang stellt sich selbstverständlich auch die Frage nach der Verknüpfung des Allgemeinwohls und des Naturrechts. Bestimmte Merkmale der naturrechtlichen Theorie weist das böhmische Landrecht im 16. Jahrhundert zweifellos auf, insbesondere an Stellen, in denen von Recht und Gerechtigkeit die Rede ist.

Bei der Analyse des Begriffes Gerechtigkeit in den Landesordnungen des 16. Jahrhunderts zeigt sich, daß hier die altgriechische Idee der Synonymität einer guten und zugleich gerechten Gesellschaft eine Reflexion fand. Das Allgemeinwohl ist auf diese Weise ganz mit der Gerechtigkeit verwoben. Die Römer haben diese beiden Begriffe bereits voneinander unterschieden, wenn auch nicht immer vollständig. Die gute (wirtschaftlich prosperierende) Gesellschaft mußte nicht auch eine gerechte Gesellschaft sein. Den Griechen zufolge verschmolzen Recht und Gerechtigkeit. In der römischen Auffassung verkörperte das Recht einen Kanon von Regeln des Gerechten und des Guten (*ius est ars aequi et boni*, Ulp. 1, 1, 1). Das Gerechte und das Gute tauchten auf im Kontext mit dem Naturrecht auf.

Bei eingehender Betrachtung der Landesordnungen des 16. Jahrhunderts wird klar, daß beim Begriff des Allgemeinwohls und der Gerechtigkeit das römische Vorbild dominierte.

Insbesondere an jenen wenigen Stellen in den Landesordnungen, in denen die Idee der Gerechtigkeit in der theoretischen Naturrechtsebene auftaucht, zeigt sich auch die Reflexion der aristotelischen Auffassung der Gerechtigkeit, und zwar sowohl der diortotischen wie auch der distributiven Gerechtigkeit. Die diortotische Gerechtigkeit, die das Prinzip der Restitution *in integrum* verkörpert (der Erneuerung des ursprünglichen friedlichen Zustands bzw. der Gewährung eines äquivalenten vollständigen Ersatzes für einen bewirkten Schaden), zeigt sich freilich eher in konkreten Bestimmungen, etwa bei Eigentumsstrafen. Die distributive Gerechtigkeit bedeutet, daß allen nach einem gleichen Maßstab zugeteilt werde.

Im Landrecht des 16. Jahrhunderts ist damit das Gleichgewicht gemeint (freilich eher hypothetisch) im Rahmen der Ständegemeinde. Die distributive Gerechtigkeit setzt sich markant als Schlüsselidee in jenen sporadischen Bestimmungen durch, in denen die Rede vom Gemeinwohl ist.

Ein eigenständiges Kapitel im Kontext der Entwicklung des Landrechts in der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg bleibt der Entwurf der kurz vor 1620 ausgearbeiteten Landesordnung, der bereits nicht mehr das Stadium der Kodifikation erreichte.

Der Entwurf der Landesordnung vom Beginn des 17. Jahrhunderts unterscheidet sich bei der Verwendung der Begriffe Allgemeinwohl (lediglich die Frequenz in der Benutzung dieser Verbindung ist häufiger) und Gerechtigkeit vom Landrecht im davorliegenden Zeitraum. Die Gerechtigkeit wird hier häufig als objektives Recht (Rechtsordnung – es ist notwendig gemäß geltendem Recht vorzugehen, in Übereinstimmung mit dem Recht) oder als Anspruch (eventuell subjektives Recht bzw. als rechtliche Vollstreckung) verstanden. Nur in Ausnahmefällen dominiert in dieser Auffassung die ethische Dimension.

Karolina Adamová

Dobro ogólne i idea sprawiedliwości w czeskich ustawach krajowych w okresie przed bitwą pod Białą Górą (ze szczególnym uwzględnieniem XVI wieku)

Streszczenie

Studiując czeskie prawo krajowe z okresu przed bitwą pod Białą Górą można zastosować szereg odmiennych podejść metodologicznych i merytorycznych. Jednym z nich jest również poszukiwanie określonych elementów ideowych łączących czeskie ustawy krajowe (jakieś konstytucje krajowe) w jedną, do pewnego stopnia zachowującą ciągłość, całość rozwojową. Jednym z tych kluczowych elementów jest także pojęcie dobra ogólnego, przy czym należy podkreślić jego konsensualny charakter.

Pojęcie dobra ogólnego pojawia się u Viktorina Kornela ze Všehrd, ale również we Władysławowskiej ustawie krajowej (np. w klauzuli dotyczącej przysięgi urzędniczej) i w prawie krajowym XVI wieku.

W tym miejscu nasuwa się pytanie: czy istnieje powiązanie pomiędzy dobrem ogólnym i prawem naturalnym. Pewne oznaki prawa naturalnego są widoczne w czeskim prawie krajowym XVI wieku, zwłaszcza w miejscach, gdzie mówi się o sprawiedliwości.

Analizując pojęcie sprawiedliwości w ustawach krajowych XVI wieku zauważa się, że znajduje w nich odzwierciedlenie (z pewnością w sposób pośredni) starogrecka idea o synonimiczności dobrego społeczeństwa i sprawiedliwego społeczeństwa. Dobro ogólne jest zatem w sposób całkowity połączone ze sprawiedliwością. Jednak już Rzymianie te dwa pojęcia oddzielali, chociaż nie do końca. Dobre społeczeństwo (prosperujące pod względem ekonomicznym) nie musiało być jeszcze społeczeństwem sprawiedliwym. Według Greków prawo było połączone ze sprawiedliwością. Według Rzymian prawo reprezentowało sumę reguł idei sprawiedliwości i dobra (*ius est ars aequi et boni*, Ulp. 1, 1, 1). Idea sprawiedliwości i dobra pojawiała się w kontekście z prawem naturalnym.

Szczegółowe badania ustaw krajowych z XVI wieku pozwalają stwierdzić, że w koncepcji dobra ogólnego i sprawiedliwości przeważał model rzymski.

Szczególnie w tych niewielu miejscach w ustawach krajowych, gdzie idea sprawiedliwości znajduje odzwierciedlenie w teoretycznej płaszczyźnie prawa naturalnego, można zauważyć wpływ idei sprawiedliwości Arystotelesa, a to tak sprawiedliwości diortotycznej, jak i dystrybtywnej. Diortotyczna sprawiedliwość będąca ucieleśnieniem zasady *restitutio in integrum* (odnowienie pierwotnego stanu przymierza, ewent. zapewnienie pełnego odszkodowania za wyrządzoną szkodę) przejawia się oczywiście raczej w konkretnych decyzjach, np. w karach majątkowych. Sprawiedliwość dystrybucyjna oznacza, że wszystkim powinno się dawać wg tego samego kryterium.

W prawie krajowym XVI wieku ma się tu na myśli równość (oczywiście raczej hipotetyczną) w ramach gminy stanowej. Sprawiedliwość dystrybucyjna wyraźnie jest forsowana jako kluczowa idea w tych sporadycznych postanowieniach mówiących o dobru ogólnym.

Zasada spraviedliwosci diortotycznej pojawia się w czeskim prawie krajowym w postanowieniach o charakterze prawnokarnym i prawnomajatkowym.

Niezaleznym rozdziałem w kontekście rozwoju prawa krajowego z okresu przed bitwą pod Białą Górą, pozostaje propozycja ustawy krajowej opracowana tuż przed bitwą pod Białą Górą, która nie stała się już kodyfikacją.

Propozycja ustawy krajowej z początku XVII wieku w żaden sposób nie odbiega od stosowania i koncepcji pojęć dobra ogólnego (jedynie częściej występuje) i spraviedliwosci prawa krajowego z wcześniejszego okresu. Spraviedliwosc takze tutaj jest często rozumiana jako obiektywne prawo (zasady prawne należy postępować zgodnie z prawem) lub roszczenia (ew. prawo subiektywne) czy działanie prawa. Tylko wyjątkowo przeważa w jej koncepcji wymiar etyczny.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH (1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

ÚSTAVNÍ ZÁKLADY MORAVSKÉHO ZEMSKÉHO PRÁVA NA POČÁTKU NOVOVĚKU

Dalibor JANIŠ

Studium dějin veřejného práva a především problematiky ústavního zřízení má v české historiografii dlouhou tradici.¹⁾ Veřejné právo, jehož rozlišování od práva soukromého se prosadilo přibližně až od 16. století, bylo v dobovém právním myšlení pojímáno velmi široce a jeho součástí byly i politické a ústavní dějiny a také mezinárodní vztahy a právo. Právní dějiny tak byly až do 19. století především dějinami veřejného práva. Studium historických základů veřejného práva v českých zemích významně umocňovaly i aktuální potřeby v souvislosti s politickým a ústavním bojem o české historické právo v 19. století.²⁾

(1) Ze starší literatury zejména Bohumil BAXA, *K dějinám veřejného práva v zemích Koruny české od restaurace Leopoldovské až do počátku moderních převratů*, Praha 1906; TÝŽ, *Dějiny veřejného práva ve střední Evropě do r. 1848*, Praha 1926; Karel KADLEC, *Dějiny veřejného práva ve střední Evropě*, Praha 1928⁴; Rudolf RAUSCHER, *Dějiny veřejného práva ve střední Evropě*, Bratislava 1935²; Miloslav STIEBER, *Dějiny veřejného práva ve střední Evropě (Právo ústavní)*, Praha 1931; František ČÁDA, *Přehled dějin veřejného práva ve střední Evropě*, Brno 1945.

(2) Josef KALOUSEK, *České státní právo*, Praha 1892²; Bohuslav RIEGER, *Zřízení krajské v Čechách*, I.-II. díl, Praha 1889-1893; Jaromír ČELAKOVSKÝ, *Povšechné české dějiny právní*,

Není třeba zvlášť zdůrazňovat, že středověký a částečně také raně novověký stát nelze posuzovat a hodnotit měřítky institucionalizovaného moderního státu, a tedy i pohledem moderních ústav. Používání pojmu ústava, ústavní zřízení apod. pro starší období je tak poněkud problematické, přesto je lze s určitými výhradami připustit při popisu základních forem organizace státu, jeho nejvýznamnějších institucí a výkonu veřejné moci.³⁾

V rámci středověkého partikulárního práva mělo nejen v českých zemích dominantní postavení zemské právo. Bylo vlastně obecným právem, které se postupně stalo především právem šlechtickým. Obsahově bylo velmi široké a jeho významnou část tvořilo „veřejné“ právo – předpisy trestní, policejní a správní – a především pak předpisy ústavní povahy vymezující vztah panovníka a šlechty, resp. stavů, vzájemný poměr mezi stavy a dále postavení a kompetenci zemských institucí (především zemského soudu, sněmu a zemských desk) a jednotlivých úřadů.⁴⁾

Významné svědectví o českém zemském právu a právních základech Českého království vyslovil ve své právní knize koncem 14. století nejvyšší soud českého zemského soudu Ondřej z Dubé: „Právo zemské české jest dávno nalezené, ještě od pohanství a najvíce od Přemysla oráče a od těch pánův, kteříž jsou té chvíle byli. ... To zemské právo tak, jakž jest pod českou korunou, na tré se dělí: jedno jest, ješto upriemo na královu stolici hledí, jímžto jest král od pánův z dávna nadán ku polepšení jeho dostojeňstvie. To jest súd dvorský... Panským také povolením města, klášteři i rozliční služebníci jsou rozličně od súdu zemského vyňati... Druhé právo jest duchovníe... Ale o třetiem, točíž o zemském právu svobodném ... že jest to právo v svém ustavení tak bylo i má býti svobodné, že izádný člověk, počnúc od krále až do tkáčete, kromě napřed psaných nemohl se toho práva vydržeti neb zniknutí pro izádnú věc a najvíc o dědinu svobodnú každý mohl připraven býti právem před pány a na jich súdu a nálezu dosti jmiati, tolik jedno vyjmúce svobodstvie královo; a to

Praha 1900². Rozsáhlou a dosud nepřekonanou syntézu právních dějin zemí České koruny se zaměřením na veřejné právo představuje Jan KAPRAS, *Právní dějiny zemí Koruny české*, I.-III. díl, Praha 1913-1920. Pro předbělohorskou Moravu rozsáhlá, materiálově obsažná práce František KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské*, I.-III. díl, Brno 1900-1905. K právní historiografii přehledně srov. *Antologie české právní vědy*, uspořádali Petra SKŘEJPKOVÁ a Ladislav SOUKUP, Praha, Univerzita Karlova 1993, s. 9-11; František KUTNAR – Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 1997², s. 298-304, 423-431 a 600-611.

(3) Na potíže s tím spojené upozornil František ČÁDA, „Ústava.“ *Úvaha historickoprávní*, in: Sborník prací k počtě šedesátých narozenin Františka Weyra, Praha 1939, s. 41-50.

(4) Nejnovější přehled právních dějin českých zemí přináší Karel MALÝ a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 1997 (k zemskému právu a počátkům ústavního zřízení srov. především s. 31-39, 56-69, 72-75 a 79-89). K vytváření zemských institucí na Moravě nejnověji Dalibor JANIŠ, *Institucionální základy zemského práva na Moravě ve 13. a 14. století (Zeměpanská správa – Zemský soud – Zemské desky)*, Disertační práce na Právnické fakultě Masarykovy univerzity, Brno 1999 (připravováno do tisku) a Libor JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000. Odkazují na seznam pramenů a literatury k předmětnému tématu v citovaných pracích.

*svobodstvie úřad pražský vplně vie, v čem a kterak má právo veda králi o kom uvěřiti.*⁵⁾ V úvodu Ondřej z Dubé zdůraznil starobylost zemského práva, které svými počátky mělo sahat do vzdálené minulosti. Stáří práva bylo z pohledu středověké právní mentality jeho důležitým znakem, staré právo bylo dobré a spravedlivé.⁶⁾ Pojem zemské právo použil pan z Dubé ve dvou významových rovinách: nejprve o něm mluví jako o celém „právním řádu“ Českého království, který je tvořen třemi okruhy práva: právem vztahujícím se k pravomoci panovníka – právo dvorské a právo týkající se měst (městské právo), klášterů a služebníků (lenní právo), tedy vlastně právo, resp. partikulární práva ve sféře panovníkova dominia speciale, dále právem církevním a konečně „svobodným“ zemským právem, tedy samotným zemským právem v užším smyslu. Zemské právo tak vystupuje v roli obecně závazného práva, ze kterého jsou vyňata, ale kterému současně podléhají ostatní zvláštní práva. Důležité v dané souvislosti je to, že nositelem a tvůrcem⁷⁾ zemského práva je v Ondřejově pojetí výlučně šlechta (a to jen vyšší šlechta – páni), která povolila exempce ze zemského práva a která nadala vlastním právem i panovníka, který byl podřízen suverenitě zemského práva s jistou výjimkou, kterou ovšem Ondřej z Dubé nerozvádí; zemskému soudu („úřad pražský“) měla být dostatečně známa.⁸⁾ V právní knize se mluví především o pánech, protože jen příslušníci panských rodů mohli v této době zasedat v zemském soudu a podílet se tak přímo na nalézání práva; o nižší šlechtě se mluví jen v souvislosti s její příslušností před zemský soud.

Citovaná pasáž z právní knihy Ondřeje z Dubé se sice týká, jak již bylo poznamenáno, českého zemského práva, je zde ale podrobněji zmíněna jako významné a svým způsobem ojedinělé svědectví o dobovém chápání a podstatě zemského práva a v neposlední řadě také o vzestupu pánů a poklesu královské moci na přelomu 14. a 15. století. Zjevný dualismus vládní moci rozdělené mezi krále a pány, kteří v této době

(5) František ČÁDA (ed.), *Nejvyššího sudího království českého Ondřeje z Dubé Práva zemská česká*, Praha 1930, s. 123-125.

(6) Srov. Aron J. GUREVIČ, *Kategorie středověké kultury*, Praha 1978, s. 128-129.

(7) Srov. důležité ustanovení opírající se o (nedochovaný) nález zemského soudu: „Také páni pravie, že jsou svobodní páni, že mohou z svých nálezův stalých a v zemské dskey zapsalých, mohou jich přičiniti i ujeti jakožto svobodní páni. A také tak pravie, že nemají psaných práv jmiati, aby se nezpravovali lidé po jich náleziech. ...“ – F. ČÁDA (ed.), *Nejvyššího sudího...Práva*, s. 173, čl. 134. Nalézání práva bylo tedy výhradně v pravomoci pánů, kteří nebyli vázáni ani svými předchozími nálezy; výslovně je také odmítáno psané právo.

(8) Patrně se zde nějak dotýká sféry regálních práv. Rozbor obsahu právní knihy podal v úvodu své edice F. ČÁDA (ed.), *Nejvyššího sudího...Práva*, s. 43nn; TÝŽ, *České právo kolem r. 1400 a kniha Ondřeje z Dubé*, in: Vědecká ročenka právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 6, 1927, zejm s. 164-180. O Ondřejovu tezi o odvození královské moci od šlechty se opírali někteří autoři – výrazně např. zmíněný J. KALOUSEK, *České státní právo*, s. 273-275. Ke koncepci stavovství a jeho východiskům srov. Jaroslav PÁNEK, *Úloha stavovství v předbělohorské době 1526-1620 (Vývoj názorů novodobé české historiografie)*, Československý časopis historický (dále jen ČsČH), 25, 1977, s. 732-761.

byli jediným skutečným stavem, byl však jen dočasným výsledkem, který záhy výrazně proměnila husitská revoluce.⁹⁾

„Ústavní“ pravidla obsažená v českém a moravském zemském právu pozdního středověku a počátku novověku se vytvořila jako právní odraz vytvářejícího se stavovského systému.¹⁰⁾ Souhrn těchto pravidel byl založen především na nepsaném obyčejovém právu doplňovaném jednotlivými panovnickými privilegii, soudními nálezy a usneseními zemských sněmů a právně zakotvoval dualistický model rozdělení moci mezi panovníka a stavy. Obyčejové právo umožňovalo díky své povaze relativně rychlou a snadnou proměnu jednotlivých institucí a pravidel, přestože v dobovém nazírání bylo právo neměnnou hodnotou.¹¹⁾

Morava nemá na rozdíl od Čech dochovanou pro období 14. a téměř celého 15. století žádnou právní knihu týkající se zemského práva. Teprve v letech 1481-1482 a v průběhu druhé poloviny 80. let 15. století byla moravským zemským hejtmánem Ctiborem Tovačovským z Cimburka, humanisticky vzdělaným utrakvistou, sepsána na přímý popud moravské šlechty právní kniha pojednávající o moravském zemském právu – tzv. Tovačovská kniha.¹²⁾ Velmi podrobně popisuje „ústavní“ právo – vztah

(9) K vytváření stavovského systému nejnověji především z právněhistorického pohledu Jiří KEJŘ, *Počátky a upevnění stavovského zřízení v Čechách*, Právněhistorické studie 34, 1997, s. 63-95; Jaroslav MEZNÍK, *Vývoj a systém stavovské reprezentace v českých zemích v pozdním středověku*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity (dále jen SPFFBU), C 44, 1997, s. 71-81; František ŠMAHEL, *Obrisy českého stavovství od konce 14. do počátku 16. století*, Český časopis historický (dále jen ČČH), 90, 1992, s. 161-187; Miloslav POLÍVKA, *Některé aspekty vývoje stavovství v české společnosti předhusitské a husitské doby*, Folia Historica Bohemica (dále jen FHB), 6, 1984, s. 17-56.

(10) K utváření stavovského systému na Moravě souhrnně nejnověji Josef VÁLKA, *Středověká Morava*, Dějiny Moravy 1, Vlastivěda moravská, Brno 1991, s. 115-208; TÝŽ, *Morava reformace, renesance a baroka*, Dějiny Moravy 2, Vlastivěda moravská, Brno 1996, s. 7-77; TÝŽ, *Stavovství a krize českého státu ve druhé polovině 15. století*, FHB, 6, 1984, s. 65-98; TÝŽ, *Morava ve struktuře a historii českého lenního a stavovského státu*, Moravský historický sborník (Moravica historica), Brno 1986, s. 22-45; TÝŽ, *Morava a česká koruna na přelomu 15. a 16. století*, SPFFBU, C 35, 1988, s. 143-155.

(11) K tomu srov. A. J. GUREVIČ, *Kategorie*, s. 141-143.

(12) Byla vydána ve dvou edicích – Karel J. DEMUTH (ed.), *Kniha Tovačovská aneb Pana Ctibora z Cimburka a z Tovačova zemského hejtmána markrabství Moravského sepsání obyčejů, řádů, zvyklostí starodávnych a práv markrabství Moravského*, Brno 1858; Vincenc BRANDL (ed.), *Kniha Tovačovská aneb Pana Ctibora z Cimburka a z Tovačova Paměť obyčejů, řádů, zvyklostí starodávnych a řízení práva zemského v Mar. mor.*, Brno 1868. Demuthovo vydání je textovou edicí tzv. deskového rukopisu, který byl používán jako příručka u brněnského zemského soudu a desk – Moravský zemský archiv v Brně, fond G 10, č. 172. Brandl se pokusil, jak sám uvádí, o kritickou edici za použití jemu známých 18 rukopisů, tato edice je dnes však nevyhovující. Podrobný rozbor právní knihy i obou edic podal František ČÁDA, *Kniha Tovačovská, Studie o rukopisech* (dále jen StR), 6, 1967, s. 1-52; TÝŽ, *Kniha Tovačovská – její rukopisy*, StR, 7, 1968, s. 77-192; TÝŽ, *Kniha Tovačovská – základy jejího textu*, StR, 9, 1970, s. 1-56. Na

stavovské obce k panovníkovi, institut landfrýdu, úlohu a postavení nejdůležitějších zemských úřadů a institucí (zejména zemský soud), dále se zabývá podrobně procesním právem, pravidly a agendou zemských desk, obsahuje také ustanovení týkající se majetkového, dědického a trestního práva a řadu jednotlivých ustanovení týkajících se např. poddaných.¹³⁾

Tovačovská kniha se nikdy nestala oficiální kodifikací a nebyla ani vytištěna, což bylo dáno mimo jiné tím, že záhy byla vydána tištěná zemská zřízení. Přesto po celé 16. století měla velkou váhu a význam pro praxi, o čemž svědčí řada dochovaných opisů, které byly různě upravovány a doplňovány (nejvýrazněji Tovačovskou knihu přepracoval ve třicátých letech 16. století Ctibor Drnovský z Drnovic).¹⁴⁾ Úspěch Tovačovské knihy zaručovala osobnost autora, srozumitelnost textu oprostěná od možných složitých teoretických konstrukcí a především fakt, že Ctibor Tovačovský se opíral o starší nálezy a skutečnou praxi zemského práva a své dílo sepsal „*tak jak pamatuji a svědom jsem obyčejův a zvyklostí starodávniech, které jsú se za našich předkuov zachovávaly a v skutku dály, kteréž jsem já očima svýma viděl a při nich osobně byl...*“¹⁵⁾

Klíčové místo v rámci ústavních pravidel zaujímá nepochybně otázka vztahu panovníka a stavů, volba a přijetí krále apod., což dokládají svým zněním i úvodní články Tovačovské knihy. Po smrti krále měl zemský hejtmán svolat do Brna nebo do Olomouce všechny čtyři stavy¹⁶⁾ k poradě „*cožby najužitečnějšieho k řádu a ku pokoju býti mohlo tejto zemi.*“ Na tomto shromáždění se měl dosavadní hejtmán vzdát svého úřadu a pouze páni měli právo zvolit nového zemského hejtmána, který měl svůj úřad vykonávat až do přijetí nového krále. Současně měl být uzavřen landfrýd, který měl platit do téže doby.¹⁷⁾ K novému králi – dědičnému nebo zvolenému – mělo být vysláno poselstvo tvořené zástupci všech čtyř stavů, které mělo na základě písemných instrukcí jednat s králem o zemských svobodách a o termínu přijetí krále na Moravě. V určený den se v Brně nebo v Olomouci shromáždily na základě výzvy zemského hejtmána všechny čtyři stavy. Slavnostní průvod měl krále přivítat „*s poctivostí, když král k městu pojede, podál proti jeho milosti vyjedú, jakožto na jednu míli, a tak povzdál všickni s koní ssedajíce proti králi pěšky jíti mají a král jeho milost také s koně ssesti jmá a ruky své podati a potom slušnú a krátkú řečí a potřebnú jmá jeho milost vítán býti skrze hajtmána neb jiného pána hodně výmluvného.*“ Následně byl král uvítán od prelátů a měšťanů a celý průvod se potom odebral do příslušného města (Brna či Olomouce) do kapitulního

další rukopisy upozornila Irena ZACHOVÁ ve StR, 21, 1982, s. 161-178; 24, 1985, s. 149-154; 25, 1986, s. 93-100; 26, 1987-88, s. 99-103. Dál budu s jistou výhradou citovat jen z Demuthovy edice.

(13) K obsahu srov. F. ČÁDA, *Kniha Tovačovská – základy*, s. 25-45.

(14) Zcela nevyhovující edici vydal s rozsáhlou předmlouvou Vincenc BRANDL (ed.), *Kniha Drnovská*, Brno 1868. Srov. František ČÁDA, *Kniha zvaná Drnovská*, StR, 11, 1972, s. 5-40.

(15) K. J. DEMUTH (ed.), *Kniha Tovačovská*, s. 1.

(16) K jednotlivým stavům viz níže.

(17) K. J. DEMUTH (ed.), *Kniha Tovačovská*, s. 2-6.

kostela k modlitbám. Druhý den král potvrdil podle „starého obyčeje“ konfirmační listinou zemská privilegia a „kancléř jej vezma (tj. listinu), čiesti jmá přede všemi a hledáno býti jmá, jest-li vedle starých listuov a v táž slova.“⁽¹⁸⁾ Dále král složil přísahu. Poté měl zemský hejtman vzdát svůj úřad a společně s ostatními pány, preláty a rytíři složit králi slib – „a tak páni po starších, též preláti i rytieřstvo mají k jeho milosti ruce přistúpiti a každý slíbíti; a kteříž ruky jeho milosti dojiti nemohli, mají každý dva prsty zdvihnutí a hlasem říci: že slibují jeho milosti podle jiných věrnost a poslušenství.“⁽¹⁹⁾ Způsob přijímání nového krále byl ve znění Tovačovské knihy moravským stavům potvrzen králem Vladislavem II. samostatnou listinou v roce 1497.⁽²⁰⁾

V Tovačovské knize se plně projevuje rozpor mezi lenním a stavovským pojetím státu ve vztahu české a moravské stavovské obce, a to v otázce přijetí Ladislava Pohrobka za českého krále a moravského markraběte. Zatímco české stavy po smrti krále Albrechta II. Habsburského v roce 1439 dědičný nárok jeho syna Ladislava na českou korunu převážně neuznávaly a prosazovaly volbu, Moravané jeho dědičné nároky bez problémů uznali a přijali mladého krále za pána země již počátkem července 1453, zatímco v Čechách byl korunován až v říjnu téhož roku.⁽²¹⁾ Při korunovaci vypukl ostrý konflikt mezi Čechy a Moravany. Čechové slovy Aleše Holického ze Šternberka žádali nové přijetí krále přítomnými moravskými pány, kterým vytkli, že „učinili jste všetečně, ježto vám nepřislušelo, že jste prve krále jeho milost do své země uvedli a za pána přijali před námi, nám toho neohlásili...“, a prohlásili Moravany za many České koruny. Za moravské pány přednesl odpověď Václav z Boskovic, který požadavek a stanovisko Čechů odmítl s tím, že král byl přijat jako řádný dědic předchozího krále a že dědičný panovník může být na Moravě přijat bez ohledu na jeho přijetí v Českém království, neboť „nejsme žádní manové, než svobodní páni tak dobře jako i vy a není nám potřebie v dědičných pánuov našich nikdy v žádných slibích vás čekati, než svobodně muožem“. Zásahem krále Ladislava a přítomných rakouských a uherských pánů byl následně přijat kompromis a Aleš Holický pronesl k moravským pánům řeč, ve které uznal jejich postup při přijetí nového krále a jejich stejné a svobodné postavení v duchu stavovské rovnosti. V závěru celého článku Ctibor Tovačovský poznamenal, že volený král (za kterého považoval až Jiřího z Poděbrad) bude nejprve korunován v Praze a teprve poté bude přijat na Moravě výše popsaným způsobem.⁽²²⁾

(18) K privilegiím srov. tamtéž, s. 11-17.

(19) Tamtéž, s. 6-18.

(20) František PALACKÝ (ed.), *Akta veřejná i sněmovní v království Českém od r. 1466 do 1500*, Archiv český (dále jen AČ) 5, 1862, s. 462-464, č. 50.

(21) Přehledně srov. Rudolf URBÁNEK, *Věk poděbradský I*, České dějiny III/1, Praha 1915, s. 453-650; TÝŽ, *Věk poděbradský II*, České dějiny III/2, Praha 1918, s. 681-778. K poměrům na Moravě též J. VÁLKA, *Středověká Morava*, s. 150-152.

(22) K. J. DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovská*, s. 8-10. Srov. J. VÁLKA, *Středověká Morava*, s. 166.

Podrobný popis uvedeného sporu není jen nějakou dramatickou vsuvkou ze strany Ctibora Tovačovského, ale je výrazným svědectvím o prosazování stavovského modelu nejen v rámci jednotlivých zemských stavovských obcí, ale i v rámci celé Koruny. Stavovské principy byly chápány v horizontální rovině a zjevně narážely na starší vertikální model uspořádání České koruny, který byl založen na lenním právu. Datum 7. dubna 1348 nese série listin vydaných Karlem IV. z titulu římského a českého krále. Tyto dokumenty potvrdily starší privilegia udělená českým panovníkům ve 12. a 13. století, jejichž ustanovení byla často problematická a nejednoznačná. Jedna z těchto listin se týká také postavení Moravy, která byla formálně rozdělena na tři knížectví (moravské markrabství, olomoucké biskupství a opavské vévodství), které se staly přímými korunními lény a jejich knížata se stala přímými a vzájemně nezávislými leníky českého krále a České koruny. Postavení Moravy v rámci Koruny bylo v duchu Karlovy politiky založeno na kombinaci lenních a dynastických principů, které byly upřesněny ještě listinami z let 1349 a 1355.⁽²³⁾

V zásadě ale nelze říci, že listiny z dubna 1348 tvořily „ústavu“ Koruny království českého, neboť tato problematika je nepochybně složitější. Koruna království českého byla Karlem IV. uspořádána jako stát, jehož základní struktura spočívala na lenních principech.⁽²⁴⁾ Šlo o tradiční, v této době již poněkud konzervativní model, který však umožňoval stabilizaci mocenských a politických poměrů, vnější jednotu a jistou míru centralizace ve prospěch královské moci v rámci poměrně různorodého útvaru, jakým Česká koruna byla. Karlova státoprávní koncepce byla záhy narušována přímo ze strany posledních Lucemburků a především pod vlivem prosazujících se stavovských principů. Vytvářela hvězdicovitý model vztahů mezi panovníkem a vládci – knížaty jednotlivých korunních zemí, neřešila však vzájemné postavení těchto zemí a především nevytvořila žádné společné, stabilní celokorunní instituce. Problematika generálního sněmu zemí Koruny české by v této souvislosti nepochybně zasloužila nové kritické zhodnocení.

Obdobným způsobem jako král Ladislav byl v roce 1458 přijat na Moravě i Jiří z Poděbrad, jak se o tom zmiňuje v úvodu svého díla Ctibor Tovačovský.⁽²⁵⁾ Krále přijala většina šlechty a také olomoucký biskup, jeho uznání se však zpočátku bránila

(23) Petr CHLUMECKÝ (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dále jen CDM), VII, Brünn 1858, s. 564-567, č. 775; Josef VÁLKA, *Karlova integrace Moravy do českého státu*, Jižní Morava, sv. 16, I. díl, 1980, s. 43-53; Jaroslav MEZNÍK, *Lucemburská Morava 1310-1423*, Praha 1999, s. 52-54; TÝŽ, *Jan Jindřich jako markrabě moravský*, in: *Moravští Lucemburkové* (= Forum Brunense 2000), Brno, Muzeum města Brna 2000, s. 41-44; Jiří SPĚVÁČEK, *Karel IV. Život a dílo (1316-1378)*, Praha 1980², s. 268-276.

(24) Lenní institut byl Lucemburky využíván ve vnitřní i zahraniční politice – k tomu nejnověji např. František KAVKA, *Západoevropský lenní institut jako nástroj vnitřní královské politiky za posledních Přemyslovců a za Jana Lucemburského*, ČČH, 88, 1990, s. 225-251. Srov. také Lenka BOBKOVÁ, *Územní politika prvních Lucemburků na českém trůně*, Acta Universitatis Purkynianae, Studia Historica - Monographiae I, Ústí n. Labem 1993.

(25) K. J. DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovská*, s. 1-2.

především města, která se orientovala na Habsburky a Slezsko. Odpor měst byl však záhy zlomen a v roce 1459 byl král Jiří uznán i většinou slezských knížat.²⁶⁾ Na olomouckém sněmu v lednu 1464 vydal král Jiří listinu zakotvující neoddělitelnost Čech a Moravy, které jsou tak pojímány jako rovnoprávné země, a Morava měla být nadále jakýmkoliv způsobem nezcizitelná od České koruny. Privilegium tak reagovalo na odtržení Moravy v roce 1423 i pozdější nároky Albrechta VI. Habsburského. Ustanovení však byla záhy zapomenuta a v době vlády Matyáše Korvína a Vladislava II. Jagellonského byla Česká koruna opět rozdělena.²⁷⁾

Otázka volby nového krále znovu vyvstala v roce 1526 a znovu se projeví staré rozpory. Čeští stavové původně zamýšleli svolat generální sněm do Kladska, s čímž moravští stavové projeví souhlas a chtějí vyslat svého zmocněnce, kterým měl být sám zemský hejtman Jan z Pernštejna.²⁸⁾ Nakonec byl svolán do Prahy pouze český zemský sněm a užší volební výbor volbu provedl 23. října 1526 bez jakékoliv účasti vedlejších zemí.²⁹⁾ O pět dní později moravský zemský hejtman ohlásil volbu moravským stavům se zdůrazněním, že se tak stalo „bez vůle a přítomnosti naší“ a proto svolává zemský sněm, který se také 18. listopadu sešel.³⁰⁾ Moravští stavové s postupem českých stavů nesouhlasili a na své vyloučení z volby reagovali tím, že faktický výsledek volby sice respektovali, pro sebe ji však prohlásili za nezávaznou a uznali dědické nároky princezny Anny Jagellonské k markrabství a tím i Ferdinanda Habsburského za svého panovníka. O něco později se stejně zachovali i stavové ve Slezsku a v Lužici.³¹⁾

Moravští stavové vypravili ke králi poselstvo s přesnými instrukcemi a s požadavkem zachování principu náboženské svobody, nepřímou odmítli výhradní kompetenci české kanceláře s tím, že král může listy vydávat z libovolné kanceláře, odmítali jakékoliv závazky, které by byly v neprospěch země a vyslovili požadavek ohledně

(26) J. VÁLKA, *Středověká Morava*, s. 154-156; Rudolf URBÁNEK, *Věk poděbradský III*, České dějiny III/3, Praha 1930, s. 330-340, 372-385.

(27) František KAMENÍČEK (ed.), *Jednání sněmovní a veřejná v markrabství moravském I*, AČ 10, Praha 1890, s. 274-275, č. 28. Srov. J. VÁLKA, *Středověká Morava*, s. 159-166; Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích 1. Hospodářská základna a královská moc*, Praha 1992, s. 282-291.

(28) František KAMENÍČEK (ed.), *Jednání sněmovní a veřejná v markrabství moravském II*, AČ 11, Praha 1892, s. 356-357, č. 128; s. 357, č. 129; s. 366-368, č. 133.

(29) K volbě a nástupu Habsburků srov. přehledně Josef JANÁČEK, *Doba předbělohorská 1526-1547*, I/1, Praha 1968, s. 28-56.

(30) AČ 11, s. 371, č. 136.

(31) F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy*, I, s. 95-106; J. VÁLKA, *Morava reformace*, s. 7-9; srov. též J. KALOUSEK, *České státní právo*, s. 201nn. O uznání dědičných práv manželky Anny ze strany moravských stavů usiloval Ferdinand již před českou volbou v první polovině října 1526 – srov. AČ 11, s. 368-370, č. 134; s. 370-371, č. 135. Uznání dědických nároků – tamtéž, s. 371-372, č. 137 a dále *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*, I. díl, Praha 1877, s. 90-92, č. 44; s. 92-96, č. 46.

obsazování úřadů Moravany.³²⁾ Na postoj Moravanů k volbě reagovali čeští stavové odmítnutím jejich nároků s odůvodněním, „že při volení krále jsou nebyli, ješto jim to nikdá nepřináleželo, protože markrabství moravské jest manství království českého a králi českému přísahati mají“, a poukázali, že Moravané a Slezané nebyli ani „při volení“ krále Jiřího, Vladislava a Ludvíka. Starší lucemburská privilegia si vyložili tak, že při volbě měl být jen moravský markrabě, opavský kníže a olomoucký biskup; vzhledem k tomu, že první dva tituly náležely přímo králi, byl pozván jen biskup (Stanislav I. Thurzo), ten však nepřijel.³³⁾ Spor o stavovskou rovnoprávnost mezi českými a moravskými stavy byl tedy oživen i po více jak sedmdesáti letech od přijetí Ladislava Pohrobka.

Král Ferdinand žádal, aby se pražské korunovace zúčastnili také zástupci moravských stavů. Ti ale dotčeně odpověděli, že „páni a stavové země české bez vůle a vědomí našeho Vaši královskou milost za krále českého jsou volili, kdež tudy spravedlivosti naší při takovém volení nemálo ublíženo jest, podle zdání našeho,“ a proto se omlouvají, ale korunovace se nezúčastní. Nakonec se zúčastnilo jen malé poselstvo tvořené dvěma zástupci z každého ze čtyř stavů.³⁴⁾ Ferdinand I. současně získal od moravských stavů povolení, že může projet Moravou na pražskou korunovaci a teprve poté přijede převzít vládu i na Moravě; stavové však žádali záruku, že jim tento postup v budoucnu nebude ke škodě. Moravané původně Ferdinanda vyzvali, aby přijal hold na Moravě již při cestě na korunovaci.³⁵⁾

Král Ferdinand přijel se svou manželkou v dubnu 1527 na zemský sněm do Brna a byl zde v souladu s výše uvedeným obyčejem přijat za markraběte a pána země. Ani toto přijetí však neproběhlo bez potíží. Ještě před příjezdem na Moravu král stavům sdělil, že ačkoliv je zaneprázdněn řešením českých otázek, co nejdříve přijede splnit vůči stavům své povinnosti a naopak „ode všech stavuov žádajíce a napomínajíce, aby zase Jeho milostem přísaha a povinnost povinná, tak jakž od staradávna bývalo, učiněna byla“. Stavové se ovšem proti složení přísahy ohradili s tím, že páni, preláti a rytíři skládají pouze slib; výjimku tvoří jen města. V následném sporu král bleskově použil později často používanou taktiku: povinnost skládat přísahu prý může dokázat listinami a současně stavové mají stejným způsobem prokázat opak. Stavové poté králi podrobně vysvětlili podstatu slibu a král po zjištění, že stavové chtějí vůči němu splnit svoji povinnost tak, jak mu přináleží a jak byla učiněna i jeho předchůdcům, ze svého požadavku ustoupil.³⁶⁾ Na sněmu dne 7. dubna král potvrdil stavům jejich privilegia a tři dny poté královna Anna slavnostně postoupila svá dědičná práva k markrabství na svého manžela.³⁷⁾

(32) *Sněmy české*, I, s. 92-96, č. 46. Králův příslib – AČ 11, s. 403-404, č. 164. Srov. F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy*, I, s. 99-100.

(33) *Sněmy české*, I, s. 177, 180.

(34) AČ 11, s. 374-375, č. 142; s. 376-379, č. 145-147.

(35) *Sněmy české*, I, s. 201, č. 151; s. 182. AČ 11, s. 372-373, č. 139; s. 373, č. 140.

(36) AČ 11, s. 379-385, č. 149-154. Srov. F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy*, I, s. 102-103.

(37) AČ 11, s. 385-391, č. 155; s. 391-392, č. 156.

Spor o volbu krále však ukončen nebyl. Na brněnském sněmu v prosinci roku 1529 bylo stavy uloženo zástupcům, kteří se měli zúčastnit generálního sněmu v Českých Budějovicích, aby si u krále opětovně stěžovali na způsob volby, ke které nebyli přizváni. O téže věci měli jednat i s českými stavy za případné účasti slezských zástupců. Problém však vyřešen nebyl a otázka přijímání krále byla znovu řešena v případě Ferdinandova následníka Maxmiliána, který byl za krále v Čechách přijat v polovině února 1549 a v markrabství zvláště v listopadu 1563 v Olomouci.³⁸⁾

*

Moravská šlechta se v zemskou politickou obec počala konstituovat již počátkem 14. století, kdy poměrně samostatně a suverénně vystupovala v době bezvládní po smrti posledního Přemyslovce³⁹⁾ a kdy získala od krále Jana Lucemburského v roce 1311 a opakovaně v letech 1323 a 1327 vlastní zemská privilegia, která se stala jakýmsi základním kamenem „ústavního“ zřízení na Moravě. Zmíněná privilegia v konfirmacích králů Jiřího z Poděbrad (1458) a Matyáše Korvína (1479) zařadil ještě koncem 15. století do úvodních článků své právní knihy Ctibor Tovačovský z Cimburka.⁴⁰⁾

Rozhodující úlohu v politicko-mocenské sféře získala již v průběhu druhé poloviny 14. století poměrně úzká skupina panských rodů, které ovládly všechny významné zemské instituce a úřady, především pak zemský soud.⁴¹⁾ Početná skupina nižší šlechty neměla ve 14. století fakticky žádnou moc. Panské rody získaly koncem 14. století dominantní postavení také v Čechách. Husitská revoluce proces rozvoje stavovství urychlila. Zatímco v Čechách probíhal tento vývoj poměrně bouřlivě a do popředí se záhy dostala nižší šlechta i města, která se stala důležitými centry radikálního husitismu, na Moravě byl tento vývoj mnohem klidnější. Bylo to dáno tím, že na Moravě vystupuje jako nositel a zastávce husitských idejí sama vysoká šlechta, v jejímž stínu zůstala královská města i většina nižší šlechty.⁴²⁾

Mocenská převaha moravských pánů je tedy jedním z typických znaků pozdně-středověké a raněnovověké Moravy. Zjevné je to na tomto příkladě: zatímco v Čechách

(38) F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy*, I, s. 105-113; potvrzení zemských svobod – tamtéž, s. 365-365, č. 16. Srov. též J. VÁLKA, *Morava reformace*, s. 30-31.

(39) CDM VI, Supplementa, s. 374-375, č. 14; D. JANIŠ, *Institucionální základy*, s. 206.

(40) CDM VI, s. 37-38, č. 49; s. 175, č. 234; s. 250-251, č. 323. K. J. DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovská*, s. 11-17 (článek Tuto jest přípis svobod zemských, kteréž král Moravské zemi při přijímání svém dává). Srov. Rudolf KOSS, *Zur Kritik der ältesten böhmisch-mährischen Landesprivilegien*, Prag 1910; Václav CHALOUPECKÝ, *Inaugurační diplomy krále Jana z roku 1310 a 1311*, ČČH 50, 2.díl, 1947-1949, s. 69-102 a další studie V. Chaloupeckého, V. Hrubého a J. Šusty.

(41) J. MEZNIČEK, *Lucemburská Morava*, s. 129-138, 155-159 a 362-376; D. JANIŠ, *Institucionální základy*, s. 207-209.

(42) J. VÁLKA, *Středověká Morava*, s. 115-149, nejnověji Petr ČORNEJ, *Velké dějiny zemí Koruny české*, V (1402-1437), Praha-Litomyšl 2000, s. 455-468 (zejm. 456-458).

pronikla nižší šlechta do zemského soudu s částečným úspěchem krátce po skončení husitské revoluce a nové složení přisedlých tohoto soudu bylo definitivně zakotveno na zemském sněmu v březnu 1487,⁴³⁾ na Moravě se o totéž nižší šlechta pokusila až v polovině 60. let 15. století, kdy se se svým požadavkem obrátila na krále Jiřího z Poděbrad, ovšem bezúspěšně. Nebyly totiž nalezeny žádné písemnosti, které by oprávněnost požadavků dokládaly. Úspěchu dosáhla nižší šlechta až počátkem 90. let, kdy „ne z práva již, ale z prozby a pokory panuov jsú žádali a prosili, aby ... rytířstvo mezi se do lavic pustili.“⁴⁴⁾ Odkazováno přitom bylo na usnesení mezi českými pány a rytíři a stejnou urozenost moravských rytířů. Páni a rytíři tak uzavřeli dohodu, která byla potvrzena v prosinci 1492 králem Vladislavem II. Jagellonským. Tato listina, která obsahovala ještě další ustanovení týkající se chodu zemského soudu a zemského práva, byla později obsažena v úvodu tištěných zemských zřízení.⁴⁵⁾ Rytíři získali šest míst v dvacetičlenném moravském zemském soudu a současně byla přesně zakotvena vzájemná pozice pánů a nižší šlechty (rytířů a vladyků).⁴⁶⁾

Již dříve se ale objevuje nižší šlechta mezi pečetiteli landfrýdů. Zatímco v landfrýdech z let 1412 a 1421 se objevuje jen úzká skupina panských rodů a významnějších šlechticů, v landfrýdu z roku 1434 se objevuje i nižší šlechta a v landfrýdu z roku 1440, uzavřeném po smrti krále Albrechta II. Habsburského, dokonce i osm měst (Olomouc, Brno, Znojmo, Jihlava, Uherské Hradiště, Uničov, Litovel a Ivančice).⁴⁷⁾ Na rozdíl od vývoje v Čechách nebyla pozdněstředověká a raněnovověká Morava poznamenána konfliktem mezi šlechtou a městy, což bylo dáno výrazně slabším postavením měst a smluvním zakotvením vztahu šlechty a měst a kompetencí zemského a městského práva již v roce 1486. Tato smlouva byla doplněna a upřesněna královskou výpovědí z roku 1493 a další smlouvou z roku 1532, která řešila i několik konkrétních sporů mezi šlechtou a městy. Také tyto dokumenty byly převzaty do tištěných moravských zemských zřízení.⁴⁸⁾

(43) F. ŠMAHEL, *Obrysy*, s. 178-182; ze starší literatury Josef MARKOV, *Spor pánů a rytířů o sedání v lavicích*, in: Sborník prací z dějin práva československého I., Praha 1930, s. 98-103.

(44) František ČÁDA (ed.), *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným*, Praha 1937, s. 6.

(45) Tamtéž, s. 4-16. Text listiny na několika místech odkazuje na obdobný, dnes nedochovaný, dokument vydaný Jiřím z Poděbrad.

(46) Na tento dokument pak navazuje ještě listina krále Vladislava II. z roku 1493, týkající se spojení úřadů olomouckého a brněnského nejvyššího komorníka a nejvyššího sudího a chodu zemského soudu – AČ 10, s. 314-316, č. 72, a dále např. usnesení zemského sněmu z června 1495 týkající se púhonů – AČ 10, s. 316-318, č. 73 apod. (viz dále zejm. AČ 10 a 11, passim).

(47) AČ 10, s. 246-254, 256-258.

(48) F. ČÁDA (ed.), *Zemské zřízení*, s. 161-181. K městům srov. Jaroslav MAREK, *Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století*, Praha 1965; Jaroslav DŘÍMAL, *Politika moravských královských měst za feudálních rozbrojů ve čtyřicátých letech 15. století*, Sborník Matice moravské 84, 1965, s. 132-156; TÝŽ, *Účast moravských královských měst na*

Základní struktura moravského stavovského systému se tedy vytvořila v průběhu 30. a 40. let 15. století. Institucionální základy tohoto systému vytvářely zemský soud, zemský sněm, landfrýd a jednotlivé zemské úřady. Jak již bylo řečeno, téměř až do konce 15. století ovládali zemský soud výhradně páni. Zemský soud zasedal čtyřikrát ročně (resp. včetně tzv. posudků osmkrát ročně) střídavě v Brně a Olomouci a formou tzv. obecných nálezů plnil i normotvornou funkci. Toto soudní shromáždění mohlo být současně i jakýmsi malým sněmem, a to většinou v té podobě, že páni a později i rytíři, kteří zasedali na soudech, jednali za případné účasti dalších přítomných pánů a rytířů a vytvářeli normy zemského práva formou nálezů a usnesení, které se týkaly chodu zemského soudu, bezpečnosti a pořádku v zemi, majetkového práva apod.⁴⁹⁾

Konaly se však i obecné sněmy či sjezdy konané podle potřeby někdy i mimo zasedání soudu, kterých se účastnily všechny čtyři stavy: panský, rytířský, prelátský a městský. O obecném sněmu konaném za účasti šlechty, prelátů i měst poprvé slyšíme v již zmíněném landfrýdu z ledna roku 1440.⁵⁰⁾ V srpnu téhož roku pak moravská města vystupují na velkomeziříčské úmluvě o odstranění hlavních příčin sporů na českomoravském pomezí.⁵¹⁾ Z Tovačovské knihy se dozvídáme, že obecný sněm se skládal ze tří kurií: první tvořili páni, druhou rytíři a třetí společně prelátů a měst. Každá z kurií měla jeden hlas. Tato důležitá zpráva o zemském sněmu je však v kontextu Tovačovské knihy ojedinělá a je příznačné, že je obsažena v článku věnovaném postavení podkomořího, který stál v čele kurie prelátů a měst.⁵²⁾ K důslednému oddělení zemského soudu a zemského sněmu došlo až počátkem 20. let 16. století, kdy bylo sněmovním usnesením stanoveno, že sněmy se nemají konat v době zasedání soudu.⁵³⁾ Hlavní náplní zemského sněmu se postupně stalo především schvalování zemské berně.

Po smrti českého krále a moravského markraběte Albrechta II. Habsburského v roce 1439 již samostatná hodnota moravského markraběte nebyla nikdy obnovena a český král nadále neměl na Moravě vlastní orgány či místodržící. Navíc většina královských statků přešla zástavami či jinými formami do rukou šlechty.⁵⁴⁾ Nejvýznamnějším úřadem v zemi se stal úřad zemského hejtmána, který však zastupoval spíše

politickém vývoji českých zemí za bezvládní v letech 1446-1453, in: Brno v minulosti a dnes 8, Brno 1966, s. 75-117; Jaroslav MAREK, *Městská síť na Moravě v 15. a 16. století (Studie o moravské společnosti v době jagellonské I.)*, Časopis Matice moravské 90, 1971, s. 281-303.

(49) Např. v roce 1495 „páni a rytieřstvo, kteříž v sídu zabájeném sedají, přijavše k sobě jiné pány a rytieřstvo, znamenitě jsú to před se vzali a vážili, ...“ – AČ 10, s. 316-317, č. 73.

(50) „I učinili jsme byli sněm obecný, svolání prelátuov, zeman i měst markrabstvie Moravského v městě Brně den svatej Lucie panny; na kterémžto sněmu darem božiem všichni společně vstúpili jsme v jednotu...“ – AČ 10, s. 256-258, č. 12.

(51) „...páni, rytieři, panoš, města i všichni prelátové země Moravskej...“ – AČ 10, s. 258-260, č. 13. Srov. J. DRÍMAL, *Účast*, s. 114-115.

(52) K. J. DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovské*, s. 24-25.

(53) AČ 11, s. 321, č. 113.

(54) Srov. J. VÁLKA, *Středověká Morava*, s. 150nn.

zájmy stavovské než panovníkovy. Byl samozřejmě obsazován z řad nejvýznamnějších panských rodů a jeho pozici dokládají i ustanovení Tovačovské knihy – „...neb jest on nade všecky úřady, jako ten, drže markrabino místo.“⁵⁵⁾ Za další významný úřad byl považován úřad českého maršálka a úřady komorníků zemského soudu.

Rozdělení úřadů mezi oba šlechtické stavy bylo výslovně zakotveno v roce 1523: páni měli obsazovat úřady zemského hejtmána, komorníka a sudího, rytíři úřad podkomořího, hofrychtěře a zemského písaře.⁵⁶⁾ Z Tovačovské knihy víme, že úředníky měl panovník ustanovovat na základě doporučení přísežné rady, vytvořené z pánů i rytířů.⁵⁷⁾ Ve skutečnosti byli v tomto poradním orgánu zastoupeni především nejvýznamnější moravští páni, což písemně pánům stvrdil i král Vladislav II. Teprve v roce 1520 za vlády Ludvíka I. Jagellonského se do rady pokusili proniknout i rytíři a nakonec byla mezi nimi a pány uzavřena dohoda, která jim umožňovala členství v této radě.⁵⁸⁾

Významnou roli na Moravě zaujímal také olomoucký biskup, který si přes husitskou revoluci udržel rozsáhlé državy a početnou skupinu manů s vlastním lenním právem. Biskupovo postavení ve stavovském systému však nevyplývalo z jeho církevní hodnosti. Biskup měl být volen především z řad domácích panských rodů a právě z titulu zemského pána, nikoliv biskupa, mohl zasedat mezi pány na zemském soudu a sněmu.⁵⁹⁾ Začlenění olomouckého biskupa do zemských a stavovských struktur bylo důležité pro vzájemné soužití utrakvistů a katolíků. Svými stolními statky však biskup podléhal přímo pravomoci českého krále, nikoliv zemskému právu, což bylo smluvně upřesněno mezi moravskými stavy a biskupem v roce 1531.⁶⁰⁾ Podobně jako v předchozích staletích se olomoučtí biskupové v předbělohorském období často stávali významnou oporou panovníkovy politiky a jejich pozice byla současně upevněna dlouhou sedisvakancí na pražském arcibiskupském stolci.

Hlavním stavebním kamenem moravského zemského práva se od počátku 15. století a po celou předbělohorskou dobu stal institut landfrýdu, který pečtil kromě šlechty, biskupa a případně i měst na prvním místě také panovník, který tak byl postaven na úroveň ostatních stavů. Landfrýdy byly pravidelně uzavírány především po nastoupení nového panovníka a vytvářely tak jakýsi základní smluvní rámec mezi panovníkem a stavy. Moravské zemské právo však také výslovně počítalo s landfrýdem uzavíraným v době bezvládní, který měl zabezpečit stabilitu v zemi až do přijetí nového panovníka. Landfrýdy obsahovaly ustanovení týkající se základních otázek fungování zemského

(55) K. J. DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovské*, s. 21-22.

(56) AČ 11, s. 341-342, č. 123.

(57) K. J. DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovské*, s. 18-19.

(58) AČ 11, s. 333.

(59) K. J. DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovské*, s. 121-122.

(60) Také tato smlouva se stala součástí tištěných zemských zřízení – F. ČÁDA (ed.), *Zemské zřízení*, s. 182-186.

práva i zemských institucí a vytvářely pro něj základní rámec – určitou právní i politickou jednotu.⁶¹⁾

Od druhé poloviny 15. století se objevují sněmovní usnesení, která měla významnější obsah o několika bodech a byla většinou označována jako „zřízení“. Týkala se zpravidla bezpečnosti v zemi a doplňovala tak jednotlivá ustanovení zakotvená v landfrýdech.⁶²⁾ První takové rozsáhlejší zemské zřízení se objevuje v roce 1511, další obdobné z roku 1516 bylo vydáno dokonce tiskem.⁶³⁾ Pojednávají především o landfrýdu a dalších normách zemského práva týkajících se policejních záležitostí a bezpečnosti v zemi, ale také o majetkovém a dědickém právu apod. Od roku 1518 pak máme dochovanou souvislou řadu knih, do kterých byla důležitá sněmovní usnesení – „zřízení“ zapisována – tzv. památky sněmovní.⁶⁴⁾

Stavové usilovali o vydání zemského zřízení již ve dvacátých letech, mezi nimi a králem Ferdinandem I. však došlo k řadě neshod. Prvním rozsáhlým a uceleným zemským zřízením je zřízení vydané tiskem roku 1535 se souhlasem krále Ferdinanda. Obsahově i strukturou tato kodifikace vychází především z Tovačovské knihy a ze starších zřízení z první třetiny 16. století.⁶⁵⁾ Opravené a doplněné zemské zřízení bylo znovu vydáno bez souhlasu krále v roce 1545, kdy stavové využili nestabilní situaci v Římsko-německé říši.⁶⁶⁾ Toto zřízení bylo důkladnou revizí předchozího a kromě dalších doplňků obsahovalo navíc důležitý článek o svobodě zemského práva a suverenitě Moravy.⁶⁷⁾ Následky porážky českých stavů v roce 1547 se Moravy netýkaly a král byl loajálnímu postoji Moravanů zavázán. Přesto se po roce 1547 Ferdinand pokusil o omezení stavovských privilegií, v markrabství však narazil na houževnatý odpor, který vyvrcholil na zemském sněmu konaném v Brně roku 1550.⁶⁸⁾

Zemské zřízení z roku 1535 bylo s povolením krále znovu vydáno v roce 1562 a zachovávalo rovnováhu mezi panovníkem a stavy. Morava tak nebyla po roce 1547

(61) K. J. DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovská*, s. 3-6; AČ 10 a 11, passim. Literatura k problematice moravských landfrýdů je, žel, nepočatná – Rudolf RAUSCHER, *Zemské míry na Moravě*, Praha 1919; F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy*, I, s. 170-175; Mojmír ŠVÁBENSKÝ, *Nové moravské landfrýdy*, in: *Brno v minulosti a dnes* 7, Brno 1965, s. 224-232; nejnověji Veronika SLEZÁKOVÁ, *Nejstarší landfrýdní smlouva na Moravě*, in: *Historie 1997* (Celostátní studentská vědecká konference, Brno 3. - 5. prosince 1997), Brno 1998, s. 59-83.

(62) Srov. např. AČ 10, s. 304-305, 318-320, 332-334 atd.

(63) AČ 10, s. 341-347, č. 94; AČ 11, s. 284-297, č. 102.

(64) AČ 11, s. 305nn.; F. ČÁDA (ed.), *Zemské zřízení*, s. XXIII nn.

(65) F. ČÁDA (ed.), *Zemské zřízení*.

(66) *Práva a Zřízení Margrabství moravského. Vnově Nařízené a Imprimované. Léta Páně 1545.* (Moravská zemská knihovna v Brně, sign. ST1-6530a.)

(67) J. VÁLKA, *Morava reformace*, s. 22-24; František ČÁDA, *Moravští stavové v boji o svá práva (Historie jednoho článku zemského zřízení)*, in: *Miscellanea historico-iuridica*, Praha 1940, s. 24-35.

(68) J. VÁLKA, *Morava reformace*, s. 24-27.

příliš ovlivněna centralizačními a absolutistickými tendencemi ze strany panovníka. Další redakce zemského zřízení z roku 1535 byla s příslušnými doplňky vydána v roce 1604.⁶⁹⁾ Všechny redakce zemského zřízení obsahovaly především aktuální znění landfrýdu jako základní instituce zemského práva, smlouvy mezi šlechtou a městy a dále především podrobná ustanovení o zemském soudu, procesním právu, policejní předpisy týkající se bezpečnosti v zemi a některá ustanovení práva majetkového a dědického. Zemské zřízení z roku 1604, vydané po delší časové mezeře, obsahuje několik nových norem zemského práva, charakter zemského zřízení se tak ale nijak nezměnil.⁷⁰⁾

(69) *Zřízení Zemské Margrabství Moravského, s povolením Jeho milosti Cýsařské etc. a s poručení všech Čtyř Panův Stavův znovu Vytištěné. Léta Páně MDCIII.* (Moravská zemská knihovna v Brně, sign. ST1-38293a.)

(70) F. ČÁDA (ed.), *Zemské zřízení*, úvod.

II

kteříž w Brně na Sněmu Obecním, Léta Božjho Tisíc
 cyho, Pětistého, Třicátého, Devátého, při Swatě Barbo
 loměgi, Osobami dole psanými, kteříž natom Sněmu
 wydání byli, a do Města Brna na Den Památky Swa
 tého Jana Apostola a Ewangelisty Božjho, se s Geli:
 z Starou Panstého, Panem Gindrychem Mezerickým
 z Lomnice, na Gemnicy, Panem Wyljmem Kunu z Bř
 stáhu, na Zrádku, Panem Dobessem Czernohorským z
 Bozkovic, na Rosčycích, a z Rytířstwa, Panem Wyl
 jmem z Wickowa, na Cymburku, Ceywysším Goffrych
 rytím Margrabství Morawského, a Wladyt, Pa
 nem Janem Jezdeným, na Zabrowanech, Panem Wa
 clavem Chraustenským z Malowar, na Myslibořycích,
 Panem Zygmuntem Těšsem z Landku, na Korymci
 wysledalo: Tyto dole psané Artykule, gsau z Rjždili, a
 napravili:

**Průstak Meypro Ruslii wěditi,
 že Margrabství Morawské
 Swobodně jest.**

Kdyžmno býti mnoho, z Starých Obyčejů, že země
 tato, byla wždycky Swobodná, jakž koli gest od Kras
 lowství a Koruny své padla. A žádnému Pánu, ani
 které země, podmaněna nebyla. Neb Páni, Rytířstwo, a
 Preláti, žádných Přísah, Pánu swému nečiní, též jako
 Czechové. Než prostý Slib, Poddanosti, a Poslussen

stávij, ani žádné jiné zemi, Než tomu Pánu, a Dedicom
 od něho Rjádne poslým. A to wzemi své Morawské, a
 ne kde ginde, a Města, též krom Přísahy podle Obyčej
 ge gich: Také Práva swá, země ma Swobodná,
 bezwyslý přeláti Pána swého, a wsselijakého odwolaz
 nij, ani k Cysárowě milosti, ani k swému wlastnímu Pá
 nu. Jakož se otěch Právých, Dole slyte psati bude:

**Jtem, Landryd a neb Oberní naš
 Zapis, Ten aby přede wssím, ode
 wssech držan, a w skutku za
 chová byl, kterýž Slovo
 od Slova takto sly:**

W Egmenů Swatě a ne
 rozdijne Trogice Amen: Ny se
 dynād, z Boji milosti Dhastý, Cze
 sty, Dalmátský, Charwátský, a
 Kral, Jufanth w Hispanij, Arcy
 kniže Rakauské, Margrabě Mo
 rawské, Lucamburské, a Slezské
 kniže, a Lužický Margrabě, a
 a Ny Stanislaw Biskup Olomýcký, Jan Kuna z Bř

List IIII.

Sředně / Odpověď Se-
ho milosti Cysarské / strany Zřízení
zemského / Ueywyžššym Panům Vřednů
tům a Soudcům zemským /
daná.

Seho milost Ržymstý Cysar / Vherstý / Czeský zč. Král zč. a Margkrabě Morawstý zč. Pán náš neymilostiwěššij: Káčil gest tomu wšsemu / co gsau na Seho milost Cysarsku / a Králowstú / Pan Kardynál Biskup Olomúcký / Mjstodržjcy Vřadu Heytmanstého / Ueywyžššij Vřednůjcy / a Soudcové zemstůj / podle wšslech Stawůw Margkrabstwj Morawstého / na Sněmě Obecném nynij minulém / při času Swatě Panny Doroty / Lěta tohoto / Tisýcyho / Sfestistého Druheho / w Měste Brně držáném / Sněšenij / a gim toho w moc danij: Skrze Droženého Ladislawa Berku z Dubé a z Lippeho / na Mezerjicy a Jaroslavicych / Ge-
B ů ho

Zřízení zemské markrabství moravského z roku 1604, list IV
(Moravská zemská knihovna).

List VII.

Připis Landfrýdu
za Cysare Rudolffa
Pána našeho.

We gměno swatě a nerozděl-
ně Trogice. Amen.

W Rudolfff Druhý /
z Božij milosti / Woleny Ržymstý
Cysar / po wšslecky časy Rozmnos-
jitel Ržyše / a Vherstý / Cze-
stý / Dalinátstý / Charwátstý etč.
Král etč. Arcyknyže Rakauské / Margkrabě
Morawsté / Lucemburské a Slezské Knjze / a
Lužický Margkrabě etč. A Ny / Jan Biskup
Olomický: Zdeněk Lew z Rozmitála a z Blat-
né / na Kaunicych / Heytman Margkrabstwj
Morawstého: Czeněk z Lippeho / na Hodonině /
Ueywyžššij Maršsalk Králowstwj Czeského:
Zacharyáš z Hradce / na Telci / Ueywyžššij Ko-
mornjst Margkrabstwj Morawstého: Znata
z Lomnice / na Ržičanech / Ueywyžššij Sudij
tehož Margkrabstwj: Hanus Haugwic z Bi-
skupic / na Káčicých a Chropyni / Podkomořij
Margkrabstwj Morawstého: Hyněk Bruntál-
stý

Zřízení zemské markrabství moravského z roku 1604, list VII
- začátek landfrýdu (Moravská zemská knihovna).

Dalibor Janiš

Verfassungsmäßige Grundlagen des mährischen Landrechts in der frühen Neuzeit

Zusammenfassung

Die Stellung Mährens im Rahmen der Länder der Böhmisches Krone war in der Mitte des 14. Jahrhunderts rechtlich verankert und beruhte im Geiste der Politik Karls IV. auf lehnsrechtlichen und dynastischen Prinzipien. Diese Auffassung geriet jedoch nach der hussitischen Revolution in Konflikt zu den sich emanzipierenden ständischen Prinzipien. Die Vormachtstellung des böhmischen Königreichs und der böhmischen Stände im Verband der staatsrechtlichen Konstruktion der Krone geriet in zahlreichen Fällen in Konflikt zu den Interessen der Nebenländer und deren Stände, was insbesondere für Mähren gilt.

Der mährische Adel begann sich bereits zu Beginn des 14. Jahrhunderts zu einer landesweiten politischen Gemeinde zu formieren, als er vom König eigenen Landesprivilegien erhielt. Die entscheidende Rolle spielte bereits im Verlaufe der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts eine kleine Gruppe von Magnatengeschlechtern, wobei diese Situation faktisch bis zum Ende des 15. Jahrhunderts fortbestand. Das machtpolitische Übergewicht der hochadeligen Herren ist eines der typischen Charakteristika für das spätmittelalterliche wie auch frühneuzeitliche Mähren. Der niedere Adel (Ritter) bemühte sich bereits während der Regierungszeit Georgs von Podiebrad um Zugang zu den Landesinstitutionen, doch gelang dies erst im Jahre 1492, als die Ritter sechs Plätze im zwanzigköpfigen mährischen Landesgericht erhielten und parallel dazu das gegenseitige Verhältnis zwischen Herren und Rittern schriftlich fixiert wurde. Bereits zuvor jedoch erscheint der niedere Adel unter den Teilnehmern an Landtagsverhandlungen sowie unter den Signataren von Landfriedensbündnissen, was für die vierziger Jahre des 15. Jahrhunderts auch für die königlichen Städte gilt. Im Unterschied zur Entwicklung in Böhmen gab es jedoch in Mähren keine Konflikte zwischen Adel und Städten, was auf die schwächere Position der Städte und die vertragliche Kodifizierung der Beziehungen zwischen Adel und Städten im Jahre 1486 zurückzuführen ist.

Die grundlegende Struktur des mährischen Ständesystems formierte sich bereits in den dreißiger Jahren des 15. Jahrhunderts, und für die gesamte Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg bildete ein landesweites, periodisch erneuertes Landfriedensbündnis dessen grundlegende Einrichtung, in der neben Adel, Bischof und mitunter auch den Städten an erster Stelle ebenfalls der König siegelte, der somit auf einer Stufe mit den übrigen Ständen stand. Eine bedeutsame Rolle spielten insbesondere der Landeshauptmann und der Bischof von Olmütz, der seine umfangreichen Besitzungen sowie eine ansehnliche Zahl von Dienstleuten über die hussitische Revolution hinweg behielt.

Mähren besitzt, im Unterschied zu Böhmen, für das 14. und nahezu auch das gesamte 15. Jahrhundert kein das Landrecht behandelndes Rechtsbuch. Erst am Ende der achtziger Jahre und im Verlaufe der neunziger Jahre des 15. Jahrhunderts ließ der mährische Landeshauptmann Ctibor Tovačovský von Cimburg das sog. „Buch von

Tovačov“ anlegen, das sehr detailliert das Verhältnis zwischen der mährischen Ständegemeinde und dem Herrscher beschreibt, Landfriedensbündnisse als Grundlage des Landrechts ansieht, Funktion und Stellung der wichtigsten Landesämter und Institutionen charakterisiert und sich mit dem Prozeßrecht beschäftigt, nach dem dieses Gericht urteilt; darüber hinaus werden Regeln und Agenda der Landtafeln erörtert und partiell auch Eigentums-, Erb- sowie Strafrecht behandelt. Das „Buch von Tovačov“ erreichte zu keinem Zeitpunkt den Status einer offiziellen Kodifikation, dennoch besaß es das gesamte 16. Jahrhundert über (trotz der gedruckten Landesordnungen) großes Gewicht und Bedeutung für die Kenntnis des mährischen Landrechts. Im „Buch von Tovačov“ zeigt sich zudem in vollem Umfang der Gegensatz zwischen lehnsrechtlicher und ständischer Auffassung des Staates im Verhältnis zwischen der böhmischen und der mährischen Ständegemeinde, und zwar bei der Wahl und Anerkennung des Ladislaus Postumus als böhmischer König und Markgraf von Mähren. Der nachfolgend angenommene Kompromiß im Geiste eines ständischen Gleichgewichts wurde zum ungeschriebenen Gesetz auch für den Nachfolgezeitraum. Die Wahl des Königs durch die böhmischen Stände erfolgte zuerst in Böhmen, wobei der Gewählte schließlich als König von Böhmen und zugleich als Markgraf von Mähren auch in letzterem die Herrschaft übernahm, wo seine feierliche Anerkennung erfolgte, er die Landesprivilegien bestätigte und die Stände ihm ihren Eid schworen.

Grundlegende Institution innerhalb des mährischen Landrechts waren die Landfriedensbündnisse. Seit der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts tauchen Landtagsabschiede auf, die einen auf mehrere Punkte bedeutsameren Inhalt aufwiesen und die zumeist als „Ordnung“ bzw. „Verfassung“ bezeichnet wurden. In der Regel berührten sie die Sicherheit im Lande und ergänzten somit die Festlegungen der Landfriedensbündnisse. Die erste umfangreichere Landesordnung stammt aus dem Jahre 1511, eine weitere erschien im Jahre 1516 als Druck. Seit 1518 haben sich zahlreiche Bücher erhalten, in die wichtige Landtagsbeschlüsse ihren Eintrag fanden.

Die Stände bemühten sich um die Herausgabe einer Landesordnung bereits in den zwanziger Jahren, die erste gedruckte LO erschien dann im Jahre 1535 mit Zustimmung des Königs. Inhaltlich und strukturell knüpfte diese Edition an das „Buch von Tovačov“ sowie an ältere Ordnungen aus dem ersten Drittel des 16. Jahrhunderts an. Eine verbesserte und wesentlich erweiterte Landesordnung erschien ohne Zustimmung des Königs im Jahre 1545. Die Folgen der Niederlage der böhmischen Stände 1547 tangierten Mähren nicht. Die Landesordnung aus dem Jahre 1535 wurde mit Zustimmung des Königs im Jahre 1562 von neuem herausgegeben; sie bewahrte das Kräftegleichgewicht zwischen Herrscher und Ständen. Eine weitere Redaktion der Landesordnung von 1535 erschien mit entsprechenden Ergänzungen im Jahre 1604. Sämtliche Redaktionen der LO beinhalteten Landfriedensbündnisse als grundlegende Institution des Landrechts, einen Vertrag zwischen Herren, Rittern und Städten, Abmachungen zwischen Herren und Rittern sowie detaillierte Festlegungen über Landesgericht, Prozeßrecht und die Sicherheit im Lande betreffende polizeiliche Vorschriften, sowie einige besitz- und erbrechtliche Bestimmungen.

Dalibor Janiš

Konstytucyjne podstawy morawskiego prawa krajowego na początku okresu nowożytności

Streszczenie

Pozycja Moraw w ramach ziem Korony Czeskiej została ugruntowana pod względem prawnym w połowie XIV wieku i zgodnie z duchem polityki Karola IV, opierała się na zasadach lennych i dynastycznych. Koncepcja ta po rewolucji husyckiej zaczęła się jednak ścierać z forsowanymi zasadami stanowymi. Uprzywilejowana pozycja Królestwa Czech i czeskich stanów w ramach struktury prawnopanstwowej Korony wielokrotnie wchodziła w konflikt z interesami sąsiednich ziem i ich stanów, co się szczególnie odnosi do Moraw.

Szlachta morawska zaczęła się konstituować jako polityczna gmina krajowa już na początku XIV wieku, kiedy to uzyskała od króla własne przywileje krajowe. W drugiej połowie XIV wieku decydującą pozycję uzyskała wąska grupa rodów szlacheckich i sytuacja ta faktycznie przetrwała aż do końca XV wieku. Mocarstwowa przewaga morawskich panów jest charakterystyczna dla Moraw w okresie późnego średniowiecza i w okresie wczesnej nowożytności. Szlachta niższa (rycerze) starała się o uzyskanie miejsca w instytucjach krajowych już w okresie rządów Jerzego z Podiebradów i udało się to jej dopiero w 1492 roku, kiedy rycerze uzyskali sześć miejsc w dwudziestoosobowym morawskim sądzie krajowym i jednocześnie ugruntowała się pozycja panów i rycerzy. Jednak już wcześniej niższa szlachta pojawia się wśród uczestników zgromadzeń sejmowych i tych, którzy przypieczetowują landfrydy, między którymi w latach czterdziestych XV wieku pojawiają się również miasta królewskie. W odróżnieniu od Czech, Morawy nie były naznaczone konfliktem pomiędzy szlachtą i miastami, co było spowodowane słabszą pozycją miast i umownym ustaleniem stosunków pomiędzy szlachtą i miastami w 1486 roku.

Podstawowa struktura morawskiego systemu stanów wykształciła się już w latach trzydziestych XV wieku, a jego podstawową instytucją stał się, także w okresie poprzedzającym Białą Górę ogólnopanstwowy, okresowo odnawiany landfryd, który przypieczetowywał, oprócz szlachty, biskupa i ewentualnie także miast na pierwszym miejscu władca, który w ten sposób został zrównany do poziomu innych stanów. Znaczącą pozycję zajmował przede wszystkim hetman krajowy, a także biskup ołomuniecki, który mimo rewolucji husyckiej zachował rozległe posiadłości i okazałą grupę lenników.

Morawy, w odróżnieniu od Czech, nie mają żadnego aktu prawnego, dotyczącego prawa krajowego w okresie od XIV do niemalże końca XV wieku. Dopiero na końcu lat osiemdziesiątych i w latach dziewięćdziesiątych XV wieku morawski hetman krajowy Ctibor Tovačovski z Cymburka sporządził spis znany jako tzw. Księga Tovačovska, w której bardzo szczegółowo opisuje stosunek morawskiej gminy stanowej wobec władcy, za podstawę prawa krajowego uważa landfryd, opisuje funkcjonowanie i pozycję najważniejszych urzędów krajowych i instytucji, szczególnie zaś sądu krajo-

wego, zajmuje się prawem procesowym, którym się ten sąd kierował, następnie zasadami i sprawami ksiąg ziemskich, częściowo również prawem majątkowym, dziedzicznym i karnym. Księga Tovačovska nigdy nie stała się oficjalną kodyfikacją, mimo to w wieku XVI była bardzo ważna (pomimo tego, że drukowano już ustawy krajowe) i miała ogromne znaczenie dla poznania morawskiego prawa krajowego. W Księdze Tovačovskiej także w całej pełni przejawia się sprzeczność pomiędzy lennym i stanowym pojęciem państwa w stosunku do czeskiej i morawskiej gminy stanowej, także przy wyborze i przyjęciu Władysława Pogrobowca na czeskiego króla i morawskiego margrabię. Przyjęty następnie kompromis w duchu równości stanowej stał się nie pisaną zasadą również w następnej epoce. Król został wybrany najpierw przez czeskie stany w Czechach, a następnie objął władzę jako czeski król w Czechach i jednocześnie na Morawach jako margrabia morawski, gdzie był także oficjalnie przyjęty, potwierdził przywileje ziemskie, a przedstawiciele poszczególnych stanów złożyli mu przysięgę.

Podstawową instytucją morawskiego prawa krajowego był landfryd. Od drugiej połowy XV wieku pojawiają się uchwały sejmowe, które zawierały ważne treści na temat kilku zagadnień i były najczęściej określane jako „ustawy”. Dotyczyły zwykle bezpieczeństwa w państwie i uzupełniały w ten sposób decyzje landfrydów. Pierwsza taka bardziej obszerna ustawa krajowa pojawia się w 1511 roku, następną analogiczną z 1516 roku wydano drukiem. Od 1518 roku ukazało się wiele ksiąg, w których zapisywano ważne uchwały sejmowe.

Przedstawiciele stanów dążyli do wydania ustawy krajowej już w latach dwudziestych, a pierwszą ustawę krajową, za zgodą króla, wydano drukiem w 1535 roku. Pod względem treści i struktury kodyfikacja ta nawiązuje do Księgi Tovačovskiej i do starszych ustaw z początków XVI wieku. Poprawioną i wyraźnie uzupełnioną ustawę krajową wydano ponownie bez zgody króla w 1545 roku. Następstwa klęski czeskich stanów w 1547 roku nie dotyczyły Moraw. Ustawa krajowa z 1535 roku została ponownie wydana za zgodą króla w 1562 roku, zachowując równowagę pomiędzy władcą a stanami. Następna redakcja ustawy krajowej ze stosownymi uzupełnieniami została wydana w 1604 roku. We wszystkich redakcjach ustawy krajowej landfryd jest wymieniany jako podstawowa instytucja prawa krajowego, ponadto uznaje się umowę pomiędzy panami, rycerzami i miastami, układ pomiędzy panami i rycerzami. Redakcje te zawierały też szczegółowe postanowienia o sądzie krajowym, prawie procesowym, przepisach policyjnych dotyczących bezpieczeństwa w kraju i niektóre decyzje odnoszące się do prawa majątkowego i dziedzicznego.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

DIE LANDESORDNUNG IN SCHLESISIEN IM 16. UND FRÜHEN 17. JAHRHUNDERT

ZUM VERHÄLTNIS VON GESETZGEBUNG UND STAATSENTWICKLUNG IM
OSTEN DES STÄNDISCHEN EUROPA

Joachim B A H L C K E

Um 1500 läßt sich in ganz Europa ein neuer Aufschwung der Gesetzgebung konstatieren, der zu einer Schwerpunktverschiebung von bloßer Aufzeichnung des Gewohnheitsrechts zu umfassenden Gesetzessammlungen mit ausgesprochen territorialem, mitunter auch nationalem Charakter führte. Im 18. und 19. Jahrhundert erreichte dieser säkulare Prozeß der Verstaatlichung des Rechts, das nun immer stärker den Rechtsordnungen der einzelnen Länder angepaßt wurde, seinen Abschluß durch moderne Kodifikationen. Durch die wachsende gesetzgeberische Aktivität an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit versuchte die werdende Staatsgewalt, die Bereiche obrigkeitlicher Steuerung auszudehnen, sich selbst neue Aufgaben zuzuschreiben und gleichzeitig möglichst jede Konkurrenz auf dem Gebiet der Rechtssetzung auszuschalten. Häufig waren die vielfältigen Landes- und Gerichtsordnungen, die sich im römisch-deutschen Reich von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts häuften, allerdings ursprünglich auf Betreiben der Stände zustandegekommene Aufzeichnungen des gelten-

den Rechts, die Adel und Städten eine Garantie ihrer Rechte verschaffen sollten. Die einschlägigen Gesetze, die in der Regel unter dem Begriff Polizei- oder Landesordnung zusammengefaßt wurden, befaßten sich mit Sicherheit und Ordnung, Religion, Gewerbe und Handel, Verkehr, Bauwesen, Schulwesen und Wissenschaft sowie Armenfürsorge. Aufs ganze gesehen versuchten die Obrigkeiten mit solchen Ordnungen, die Lebensgewohnheiten der Untertanen zu lenken und sie zu disziplinieren und allgemein das öffentliche Zusammenleben zu organisieren.¹⁾

Ein Beitrag über die Landesordnung – im Singular – im frühneuzeitlichen Schlesien könnte sehr kurz gefaßt werden. Eine thematisch umfassende *ordinatio provincialis* für ganz Schlesien, wie sie für Böhmen, Bayern, Württemberg und andere Reichsterritorien seit dem 16. Jahrhundert existierte, hat es nicht gegeben. Ja, während der gesamten Frühneuzeit ist es nicht einmal zu Beratungen über eine solche gesamtschlesische Landesordnung gekommen! Auf der Ebene der Einzelterritorien, der Mediat- und Immediatfürstentümer, der freien Standes- und Minderherrschaften, gab es dagegen eine Fülle von Landes- und Spezialordnungen. Die Unübersichtlichkeit der Rechtslage ließ selbst die Juristen unter den Zeitgenossen gelegentlich verzweifeln. Durch die Vielfalt der schlesischen Gesetze, schrieb 1739 Johann Theodor von Arnold in der Vorrede seiner großen barocken Privilegiensammlung, würde die Rechtsgelehrsamkeit in eine schier unüberwindliche Schwierigkeit versetzt: nicht einmal inländische Richter und Parteien wüßten zu entscheiden, ob ein Gesetz den kaiserlichen Willen ausdrücke oder als Landesgesetz anzusehen sei und ob es nun lediglich ein Fürstentum oder das gesamte Herzogtum betreffe.²⁾ Ein Beitrag über die Genese der schlesischen Landesordnungen in der frühen Neuzeit wird daher in besonderer Weise auch den politisch-gesellschaft-

(1) Wolfgang REINHARD, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1999, S. 281-304, 586-591; aus der umfangreichen neueren Forschungsliteratur sind vor allem heranzuziehen: Barbara DÖLEMEYER – Diethelm KLIPPEL (Hrsg.), *Gesetz und Gesetzgebung im Europa der Frühen Neuzeit*, Berlin 1998 (Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft 22); Michael STOLLEIS (Hrsg.), *Policy im Europa der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1996 (Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 83); DERS., *Condere leges et interpretari. Gesetzgebungsmacht und Staatsbildung im 17. Jahrhundert*, in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung 101, 1984, S. 89-116; Armin WOLF, *Gesetzgebung in Europa 1100-1500. Zur Entstehung der Territorialstaaten*, München 1996²; Dietmar WILLOWEIT (Hrsg.), *Gesetzgebung als Faktor der Staatsentwicklung*, Berlin 1984 (Der Staat. Beiheft 7); Ursula FLOSSMANN, *Landrechte als Verfassung*, Wien-New York 1976 (Linzer Universitätsschriften. Monographien 2); Bernhard DIESTELKAMP, *Einige Beobachtungen zur Geschichte des Gesetzes in vorkonstitutioneller Zeit*, in: Zeitschrift für Historische Forschung 10, 1983, S. 385-420; Stanislaw SALMONOWICZ, *Die neuzeitliche europäische Kodifikation*, in: Acta Poloniae Historica 37, 1978, S. 29-69.

(2) [Johann Theodor von ARNOLD (Hrsg.)], *Sammlung Der wichtigsten und nöthigsten, bisher aber noch nicht herausgegebenen Kayser- und Königlichen auch Hertzoglichen Privilegien, Statuten, Rescripten und Pragmatischen Sanctionen des Landes Schlesien, Aus den nach und nach publicirten Königlichen Ober-Amts Patenten, wie auch aus den vortrefflichsten Landes-Cantzleyen und Archiven mit vieler Mühe und großen Kosten zusammen getragen*, Bd. 2, Breslau-Leipzig-Frankfurt 1739, Vorrede.

lichen Kontext zu beachten haben. Im folgenden werden nach einigen Anmerkungen zum gegenwärtigen Forschungsstand zunächst kurz die Terminologie der Ordnungen und deren allgemeine Zielsetzung sowie die besondere territoriale Binnenstruktur Schlesiens anzusprechen sein. Mit Blick auf die politisch-gesellschaftliche Situation sollen sodann die Initiatoren der Ordnungen und deren Inhalte näher vorgestellt werden, und zwar auf der Ebene der Einzelfürstentümer ebenso wie auf gesamtschlesischer Ebene.

Von der älteren deutschen landesgeschichtlichen Forschung wurden die rechtlichen Strukturen innerhalb des frühneuzeitlichen Schlesiens nur am Rande wahrgenommen. Es wundert daher nicht, daß die seinerzeit bahnbrechende Studie von Felix Rachfaß über die Organisation der Gesamtstaatsverwaltung Schlesiens vor dem Dreißigjährigen Krieg bis zur Gegenwart eine Art Standardwerk darstellt.³⁾ Ansonsten aber blieb die wenig später, im Jahr 1900, auf dem Internationalen Historikerkongreß von Paris als Programm proklamierte *Histoire comparative* für diesen Sektor vollständig ungenutzt. Auch nach 1945 interessierten die nun unter sehr viel bescheideneren Umständen arbeitende und von den Archiven abgeschnittene (west-)deutsche Schlesienforschung, die in den ersten Jahrzehnten – freilich in unterschiedlichem Maße – spürbar politisiert war und an das traditionell negative Polenbild der borussischen Historiographie anknüpfte, eher die rechtlichen Außenbeziehungen des Oderlandes als dessen komplizierte innere Verhältnisse.⁴⁾ Nicht weniger auf die Grenzproblematik, die gegenwärtige Machtkonstellation und das gespannte Verhältnis zu beiden deutschen Teilstaaten fixiert war zunächst die polnische Historiographie, innerhalb derer sich dann allerdings in den sechziger Jahren zunehmend eine eigenständige und seriöse Schlesienforschung zu etablieren begann.⁵⁾ Davon profitierte auch die Rechtsgeschichte, die sich seit Anfang der siebziger

(3) Felix RACHFAß, *Die Organisation der Gesamtstaatsverwaltung Schlesiens vor dem dreißigjährigen Kriege*, Leipzig 1894 (Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen 13/1).

(4) Gernot von GRAWERT-MAY, *Das staatsrechtliche Verhältnis Schlesiens zu Polen, Böhmen und dem Reich während des Mittelalters (Anfang des 10. Jahrhunderts bis 1526)*, Aalen 1971 (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte N.F. 15); Otfried PUSTEJOVSKY, *Schlesiens Übergang an die böhmische Krone. Machtpolitik Böhmens im Zeichen von Herrschaft und Frieden*, Köln-Wien 1975 (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 13); Matthias WEBER, *Das Verhältnis Schlesiens zum Alten Reich in der Frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien 1992 (Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte 1); DERS., *Über die Notwendigkeit einer Standortbestimmung der historischen Schlesienforschung in Deutschland*, in: Ders. - Carsten Rabe (Hrsg.), *Silesiographia. Stand und Perspektiven der historischen Schlesienforschung. Festschrift für Norbert Conrads zum 60. Geburtstag*, Würzburg 1998 (Wissenschaftliche Schriften des Vereins für Geschichte Schlesiens 4), S. 13-25.

(5) Krystyn MATWIJOWSKI, *Powojenne badania polskie nad nowożytnymi dziejami Śląska (wiek XVI-XVIII)*, in: Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 41, 1986, S. 367-383; DERS., *Polish Post-war Studies of Silesia's Modern History (16th-18th Century)*, in: Annales Silesiae 17, 1988, S. 79-98; Kazimierz BOBOWSKI - Ryszard GLADKIEWICZ - Wojciech WRZESIŃSKI (Hrsg.), *Stan i potrzeby śląskoznawczych badań humanistycznych*, Wrocław-Warszawa 1990; Antonín GROBELNÝ (Hrsg.), *K otázkám dějin Slezska. Diskuse a materiály z konference*, Ostrava 1956 (Publikace Slezského studijního ústavu 14); Klaus ZERNACK, *Schwerpunkte und*

Jahre systematisch der Erforschung der Ständeproblematik und des politischen Systems in Schlesien zuwandte und dabei mehrere wichtige Einzelarbeiten zur Genese der schlesischen Landesordnungen vorlegte.⁶⁾ Die erste umfassende Gesamtdarstellung, die neben einer ausführlichen inhaltlichen Auswertung und Interpretation auch eine zuverlässige Dokumentation sämtlicher frühneuzeitlichen Landes- und Polizeiordnungen Schlesiens enthält, wurde jüngst allerdings auf deutscher Seite erarbeitet. Mit seiner imposanten Studie hat Matthias Weber, der in den vergangenen Jahren bereits eine größere Zahl einschlägiger Studien zur Rechts- und Sozialgeschichte Schlesiens präsentierte, eine methodisch innovative, an den Forschungen des Frankfurter Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte orientierte Arbeit vorgelegt, der die folgenden Ausführungen in hohem Maße verpflichtet sind.⁷⁾

Im Gegensatz zu anderen mitteleuropäischen Territorien – und damit beginnen die ersten Probleme der wissenschaftlichen Eingrenzung des Forschungsgegenstandes – kann in Schlesien weder aufgrund der zeitgenössischen Verwendung der Begriffe noch aufgrund der Inhalte zwischen „Landes-Ordnung“, „Polizei-Ordnung“, „Landrecht“ oder „Landrechts-Ordnung“ scharf und eindeutig getrennt werden. Um nur ein Beispiel zu nennen: auch die für das Fürstentum Münsterberg 1570 und 1585 publizierten Gesetze, die reine Gerichtsordnungen waren und das Verfahren des Land- und Manngerichts regelten, wurden stets als „Landes-Ordnungen“ bezeichnet.⁸⁾ Von anderen Gesetzen unterschieden sich die schlesischen Polizei- und Landesordnungen hauptsächlich durch ihre spezifische Intention: sie ergingen ausdrücklich zur Erhaltung, Wiederherstellung und Beförderung der guten Polizei und des gemeinen Nutzens, das heißt zur Ordnung des Gemeinwesens. Mit ihnen sollte über den Einzelfall hinaus ein bestimmter Themenbereich grundsätzlich und auf Dauer geregelt werden. Bestehende Rechte sollten auf

Entwicklungslinien der polnischen Geschichtswissenschaft nach 1945, in: Walther Kienast (Hrsg.), *Literaturberichte über Neuerscheinungen zur außerdeutschen Geschichte*, München 1973 (Historische Zeitschrift. Sonderheft 5), S. 202-323.

(6) Marek KINSTLER, *Uwagi o śląskich ordynacjach ziemskich XVI i XVII w.*, in: *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 31, 1976, S. 397-408; Barbara TRELINSKA, *Dwa nieznanne rękopisy „Praw i porządku ziemskiego Księstwa Cieszyńskiego“ z XVII w.*, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne* 28, 1976, S. 157-164; Marian PTAK, *Śląskie ordynacje ziemskie*, in: *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 34, 1979, S. 17-35; DERS., *Ordynacja ziemska wolnego państwa Sycowskiego*, in: *Acta Universitatis Wratislaviensis* 823, *Prawo CXXXVII*, Wrocław 1986, S. 99-118; DERS., *Kilka uwag o ordynacji ziemskiej Księstwa Cieszyńskiego*, in: *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 42, 1987, S. 477-483; Kazimierz ORZECZOWSKI, *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*, Warszawa-Wrocław 1979.

(7) Matthias WEBER, *Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen der Frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien 1996 (Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte 5); eine thesenhafte Zusammenfassung bietet überdies DERS., *Ständische Disziplinierungsbestrebungen durch Polizeiordnungen und Mechanismen ihrer Durchsetzung - Regionalstudie Schlesien*, in: M. Stolleis (Hrsg.), *Policey im Europa der Frühen Neuzeit*, S. 333-375.

(8) DERS., *Polizei- und Landesordnungen*, S. 58.

diese Weise kodifiziert, vereinheitlicht und durch neue Bestimmungen angepaßt und ergänzt werden. Gelegentlich wurden, und zwar sowohl innerhalb als auch außerhalb Schlesiens, einzelne „Polizey-Ordnungen“ zu umfangreichen „Landes-Ordnungen“ zusammengefaßt. Beide Typen von Gesetzen treten in den schlesischen Territorien seit der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts auf; eine Abnahme ist, bedingt durch die preußische Annexion 1740/41, erst im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts feststellbar. Am intensivsten war die legislative Aktivität in Schlesien zwischen 1550 und 1600, gleichsam in der „Kernzeit“ der verdichteten Disziplinierung, Organisation und Verrechtlichung. Mit Beginn der Staats- und Dynastiekrise in Böhmen ist ein starker Abstieg zu beobachten.⁹⁾ Der Ständeaufstand von 1618 bis 1620, dessen Scheitern wenige Jahre später in Böhmen und Mähren eine tiefgreifende Systemveränderung zur Folge hatte, stellte für Schlesien allerdings keinen vergleichbaren verfassungsrechtlichen Einschnitt dar.¹⁰⁾ Die dualistische obrigkeitliche Gesetzgebung, das dyarchische Prinzip der Landesverfassung, blieb im nördlichen Nebenland der Böhmisches Krone im Grundsatz ebenso erhalten wie das eigentümliche Konglomerat von lehens- und landesherrlichen Rechten.¹¹⁾

Entscheidend für Anlaß, inhaltliche Gestaltung und Zielgruppe der schlesischen Polizei- und Landesordnungen war die diffizile territoriale Binnengliederung des Landes während der Frühen Neuzeit. Es ist mitunter nicht einfach, angesichts der territorialen Zersplitterung des Landes selbst um 1650 von einem einheitlichen Raum zu sprechen. Die wechselnde staatsrechtliche Zugehörigkeit, das lehensartige Verhältnis zu Kaiser und Reich sowie die machtpolitischen Ambitionen Polens, Böhmens, Ungarns und der östlichen Reichsterritorien im Mittelalter hatten den binnenschlesischen Einigungsprozeß entscheidend behindert. Er wurde durch Landfrieden und Fürsteneinigungen nur in Ansätzen erkennbar. Überdies waren durch zahlreiche Erbteilungen immer kleinere Territorien entstanden, die das Zusammengehörigkeitsgefühl und das politische Gewicht des Herzogtums geschwächt und die innere Unabhängigkeit gefährdet hatten.¹²⁾ Die Verfassung Schlesiens mit dessen vielen rechtlich selbständigen Untereinheiten unter-

(9) DERS., *Polizei- und Landesordnungen*, S. 19 f., 218-224.

(10) Karel MALÝ, *Der böhmische Beitrag zum Modell des europäischen Absolutismus*, in: Gerhard KÖBLER – Hermann NEHLEN (Hrsg.), *Wirkungen europäischer Rechtskultur. Festschrift für Karl Kroeschell zum 70. Geburtstag*, München 1997, S. 695-705; Joachim BAHLCKE, *Koruna česká mezi státoprávní integritou, monarchistickou unií a stavovským federalismem. Vývojové linie v politice českých zemí od 15. do 17. století*, in: *Střední Evropa* 54-55, 1995, S. 33-52; DERS., *Schlesien und die Schlesier*, München 2001² [1996¹], S. 57-60; Johannes KUNISCH, *Staatsräson und Konfessionalisierung als Faktoren absolutistischer Gesetzgebung. Das Beispiel Böhmen (1627)*, in: Dölemeyer - Klippel (Hrsg.), *Gesetz und Gesetzgebung*, S. 131-156.

(11) F. RACHFAHL, *Gesamtstaatsverwaltung Schlesiens*, S. 143.

(12) Norbert CONRADS, *Regionalismus und Zentralismus im schlesischen Ständestaat*, in: Hugo Weczerka (Hrsg.), *Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit*, Marburg an der Lahn 1995 (Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 16), S. 159-170.

schied sich grundlegend von der anderer Territorien mit stärker ausgeprägter Zentralmacht. Die Zusammensetzung aus Immediat- und Mediatfürstentümern, freien Standes- und Minderherrschaften änderte sich fortlaufend und damit auch die des Fürstentages.¹³⁾ Im Gegensatz zu Böhmen oder Brandenburg trat das politische Leben auf gesamt-schlesischer Ebene, trotz der nachhaltigen Zentralisierungsversuche unter der Herrschaft des Ungarnkönigs Matthias Corvinus, gegenüber dem in den einzelnen Fürstentümern spürbar in den Hintergrund.¹⁴⁾ Die territoriale Vielfalt, das Nebeneinander unterschiedlich gefestigter Herrschaften mit häufig wechselnden Obrigkeiten und die damit verbundenen Identitäts- und Loyalitätsschwankungen begünstigten in Schlesien einen ausgeprägten Regionalismus.¹⁵⁾ Dieser Regionalismus wirkte sich naturgemäß auch auf die in Polizei- und Landesordnungen enthaltenen Normen aus, die das Verhalten einer bestimmten Zielgruppe zu beeinflussen und Wege des Interessen- und Konfliktausgleichs festzulegen suchten. Das Fürstentum Glogau etwa kannte Weichbildtage, Städtetage, Landtage, Landesältestenzusammenkünfte und ein Landeskollegium – und in allen diesen Versammlungen wurden Angelegenheiten des Territoriums verhandelt, Gesetze beraten, Polizei- und umfangreiche Landesordnungen beschlossen und verabschiedet und dem Landesherrn zur Bestätigung vorgelegt.¹⁶⁾

Betrachten wir die Landesordnungen auf der Ebene der Einzelterritorien, in Neisse, Oppeln-Ratibor, Teschen, Oels, Jägerndorf und anderen Gebieten, so lassen sich bei allen Unterschieden in Struktur und Entstehungshintergrund – doch zahlreiche inhaltliche Gemeinsamkeiten feststellen. Die Landesordnungen befaßten sich sämtlich mit der Gerichtsverfassung des jeweiligen Fürstentums, mit dem Gerichtsverfahren, besonders des Landrechts, sowie mit Erb-, Ehegüter- und Besitzrecht. Der prozeß- und privatrechtliche Kernbereich wurde in der Regel um Normen zur Verhaltensdisziplin-

(13) K. ORZECZOWSKI, *Ogólnosłaskie zgromadzenia stanowe*, S. 222-239.

(14) Jaroslav PÁNEK, *Politický systém předbělohorského českého státu*, in: *Folia Historica Bohemica* 11, 1987, S. 41-101; DERS., *Stavovství v předbělohorské době*, in: *Folia Historica Bohemica* 6, 1984, S. 163-219; Winfried EBERHARD, *The Political System and the Intellectual Traditions of the Bohemian Ständestaat from the Thirteenth to the Sixteenth Century*, in: R[obert] J. W. Evans - T[revor] V. Thomas (Hrsg.), *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London 1991, S. 23-47.

(15) Joachim BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*, München 1994 (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 3); DERS., *Landesbewußtsein, Staatsbildung und politisch-gesellschaftlicher Umbruch: Zur Rolle Schlesiens in der Geschichte des böhmischen Staates in der frühen Neuzeit*, in: Mečislav Borák (Hrsg.), *Slezsko v dějinách českého státu*, Opava 1998, S. 122-137.

(16) Marian PTAK, *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa głogowskiego od początku XIV w. do 1742 r.*, Wrocław 1991 (Serie Uniwersytetu Wrocławskiego. Prawo 210), S. 29-47. Zum Vergleich für die Situation in Böhmen und Mähren: Jaroslav PÁNEK, *Policey und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Böhmen und Mähren*, in: M. Stolleis (Hrsg.), *Policey im Europa der Frühen Neuzeit*, S. 317-331.

nierung ergänzt und galt beispielsweise dem Verhältnis zwischen Adel und Untertanen oder den Dienst- und Abgabepflichten der Bauern.¹⁷⁾ In den oberschlesischen Fürstentümern wie Oppeln-Ratibor oder Teschen, wo die Amtssprache tschechisch war, erschienen die Landesordnungen 1562 bzw. 1573 in tschechischer Sprache. Die Tatsache, daß in Teilen Schlesiens böhmisch-mährische oder polnische Rechtstraditionen rezipiert wurden und man sich inhaltlich häufig an den Ordnungen anderer Territorien des römisch-deutschen Reiches orientierte, mußte die Unübersichtlichkeit der Rechtslage noch um ein weiteres verstärken.¹⁸⁾

Die Initiative für die Abfassung einer solchen Landesordnung konnte von verschiedenen Seiten ausgehen. Nur für die dem König unmittelbar unterstehenden Erb-fürstentümer, die sogenannten Immediatfürstentümer, sowie für die Kammergüter konnte der König als Landesherr Ordnungen erlassen. Bei den Gesetzestexten anderer Landesordnungen waren die Stände des jeweiligen Fürstentums der alleinige Urheber. Ein dritter Fall schließlich waren diejenigen Landesordnungen, die gemeinsam zwischen Landesherr und Landständen ausgehandelt worden waren und am stärksten Vergleichs- und Vertragscharakter besaßen. Der König von Böhmen und einzelne schlesische Herzöge waren zwar an der Entstehung bzw. Publikation einzelner Landesordnungen beteiligt. Inhalte und Intentionen dieser Gesetze wurden jedoch auf der Ebene der Einzelterritorien in erster Linie durch die politisch-rechtlichen, ökonomischen und konfessionellen Interessen regionaler Eliten bestimmt. „Die landständische Dominanz bei der Abfassung und der Verabschiedung dieser Ordnungen führte trotz der zwischen den Fürstentümern bestehenden Varianten bei den Einzelmodalitäten zu einer über-regionalen einheitlichen Gesamttenenz und funktionalen Gleichheit.“¹⁹⁾

Nach allgemeiner Rechtsauffassung mußten zwar alle von ständischen Zwischeninstanzen verfaßt oder zumindest mitverfaßt Gesetzeskompendien vom König von Böhmen als Oberstem Herzog von Schlesien sanktioniert werden; welchen Kriterien die Landesordnungen für eine entsprechende Bestätigung entsprechen mußten, ist freilich nie verbindlich geklärt worden. Die Mediatfürsten legten sie dem König meistens aus

(17) M. WEBER, *Polizei- und Landesordnungen*, S. 66-97.

(18) Erich ŠEFČÍK, *Zemské zřízení těšínské z roku 1573 a jeho další vývoj za vlády posledních piastovců*, in: *Studie o Těšínsku* 3, 1974, S. 255-324; Richard HORNA, *Návrh obnoveného zřízení zemského pro knížetství Opavské z r. 1675*, Bratislava 1938 (Prameny Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě 7); DERS., *Návrh zemského zřízení pro Krnovsko z roku 1673. Příspěvek k dějinám recepce římského práva v zemích českých*, in: *Sborník věd právních a státních* 22, 1922, S. 265-294; Jan KAPRAS, *Zemská zřízení opolsko-ratibořské a těšínské*, in: *Sborník věd právních a státních* 22, 1922, S. 243-265; DERS., *Opolsko-ratibořské robotní řády ze XVI. stol.*, in: *Sborník věd právních a státních* 16, 1916, S. 210-237. Dazu vgl. auch Joachim BAHLCKE, *Geschichte als Argument. Der Prager Rechtshistoriker Jan Kapras (1880-1947) und die tschechische Schlesiensforschung am Anfang des 20. Jahrhunderts*, in: M. Weber - C. Rabe (Hrsg.), *Silesiographia*, S. 69-81; DERS., *Die tschechische Geschichtsschreibung über Schlesien. Von Palacký bis zum Zusammenbruch des kommunistischen Systems*, in: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte* 3, 1995, S. 189-213.

(19) M. WEBER, *Polizei- und Landesordnungen*, S. 97.

eigenem Antrieb vor, um alle Konflikte mit der Krone zu vermeiden. Denn seit der Herrschaft Ferdinands I. wurde die Regierung jener semi-souveränen schlesischen Landesherzöge mißtrauisch verfolgt und die freie Verfügungsgewalt über ihre Länder sukzessive eingeschränkt.²⁰⁾ Ein anschauliches Beispiel für die nicht weniger komplizierte Lage in den Immediatfürstentümern liefert die 1561 von den Ständen in Opoln-Ratibor verfaßte Landesordnung, die auf der Znaimer Landesordnung von 1535 und der böhmischen von 1549 fußte und erstmals in Olmütz in tschechischer Sprache gedruckt wurde. Die oberschlesischen Fürstentümer waren nach wiederholten Verpfändungen seit fünf Jahren wieder im unmittelbaren Besitz der Krone. Ferdinand I. hatte die Landesordnung zwar schon 1562 als oberster Herzog in Schlesien bestätigt. Dessen ungeachtet befand die Breslauer Kammer jedoch drei Jahre später, daß das Gesetz der Autorität und Hoheit Ferdinands als König von Böhmen und Kaiser in mehreren Artikeln widerspreche und insofern für diesen nicht bindend sein könne.²¹⁾ Die Entstehung bzw. Inkraftsetzung einer Landesordnung war damit automatisch von der jeweiligen realpolitischen Konstellation und Interessenlage abhängig: im einzelnen Fürstentum, in Schlesien als Nebenland der Böhmisches Krone und in jenem Länderverband als ganzem.

In welchem Maße Polizei- und Landesordnungen in habsburgischer Zeit als Instrument der Herrschaftskonsolidierung dienten, zeigt auch ein Blick auf die gesamtschlesische Ebene, die Situation oberhalb der Einzelherrschaften und -fürstentümer also. Hier gab es zwar, wie bereits angedeutet, keine thematisch umfassende Landesordnung für das schlesische Gesamtgebiet. Nichtsdestotrotz gab es bis 1740 knapp 150 Gesetzeskompendien, welche in gesamten Oderland und für alle Einwohner galten und von den Einzelterritorien auch als subsidiarisches Recht herangezogen wurden. Dazu zählt etwa die Appellationsordnung von 1548, in der Ferdinand I. nach dem für Habsburg günstigen Ausgang des Schmalkaldischen Krieges den Rechtszug zum Schöffenstuhl nach Magdeburg untersagte und in Prag das Appellationsgericht als

(20) Winfried EBERHARD, *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*, München 1985 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 54); Kenneth J. DILLON, *King and Estates in the Bohemian Lands 1526-1564*, Bruxelles 1976 (Studies presented to the International commission for the history of representative and parliamentary institutions 57); Anna SKÝBOVÁ, *Ferdinand I., der Habsburger, und die Anfänge seiner Regierung im böhmischen Staat*, in: Günter Vogler (Hrsg.), *Europäische Herrscher. Ihre Rolle bei der Gestaltung von Politik und Gesellschaft vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Weimar 1988, S. 71-84; J. BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration*, S. 56-168; Ludwig PETRY, *Breslau und seine ersten Oberherrn aus dem Haus Habsburg (1526-1635)*. Hrsg. v. Joachim Bahlcke, St. Katharinen 2000 (Beihefte zum Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau 10), S. 12-55.

(21) M. WEBER, *Polizei- und Landesordnungen*, S. 37, 40, 417-420; Otto PETERKA, *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder*, Bde. 1-2, Reichenberg 1923-1928 [Neudruck Aalen 1965], hier Bd. 2, S. 124 f.

höchste Rechtsinstanz über die böhmischen Länder einsetzte.²²⁾ Dazu zählten auch die zahlreichen Defensionsordnungen des 16. Jahrhunderts.²³⁾ In Schlesien und zum Teil in der Nieder- und Oberlausitz trugen die den Polizeiordnungen vorangehenden Landfriedenseinungen, die hier vor allem in militärischer Hinsicht eine besondere Organisation schufen, wesentlich zur Entwicklung einer schlesischen Gesamtverwaltung bei.²⁴⁾ Über das in diesem Zusammenhang entstandene sogenannte Große Landesprivileg von 1498, eine Art Ersatz-Landesordnung, wird in diesem Sammelband an anderer Stelle detaillierter zu berichten sein. Das Privileg König Wladislaws verbriefte allgemein die gewohnheitsrechtlichen Freiheiten der schlesischen Fürsten und Stände. Gleichzeitig bestätigte es die Oberlandeshauptmannschaft sowie ein zentrales Ober- oder Fürstenrecht als dauerhafte Institutionen. Der König versicherte insbesondere, den schlesischen Landen keinen anderen obersten Hauptmann geben zu wollen als einen aus dem schlesischen Fürstenstand. Bei Lichte besehen verbanden sich mit dem sogenannten Großen Landesprivileg – dem größten Kleinod ihrer Freiheit, wie die schlesischen Fürsten und Stände es sahen – jedoch immer wieder bis in Zeit des böhmischen Aufstands hinein verbissene Reibereien zwischen Schlesien und Böhmen.²⁵⁾

Für den Gesamtstaat – das Herzogtum Ober- und Niederschlesien, wie es in den Quellen heißt – konnten allein der König von Böhmen als oberster Landesherr sowie der schlesische Fürstentag Ordnungen erlassen. Betrachtet man den Gesamtcorpus der in Frage kommenden Ordnungen, so nahm der Fürstentag eine weitaus wichtigere legislative Stellung ein als der König. Das Verhältnis liegt etwa bei 7 zu 1 zugunsten der gesamtschlesischen Ständevertretung.²⁶⁾ Auch nach 1620 blieb die innere Verwaltung des Landes in weiten Teilen im Kompetenzbereich des Fürstentages. Um den Einfluß der Stände zurückzudrängen, wählte der König nun allerdings kaum noch die Herausgabe umfassender Ordnungen, sondern erließ Einzelerlasse, Reskripte und Mandate, welche die vom Fürstentag erlassenen Ordnungen ergänzten oder modifizierten. Auf ganze

(22) Karolina ADAMOVÁ, *Apelační soud v Českém království v letech 1548-1651*, in: Karel Malý (Hrsg.), *Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi 70. narozeninám*, Praha 1975, S. 101-112; Jaroslav PÁNEK, *K úloze byrokratizace při přechodu od stavovské k absolutní monarchii*, in: Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et historica 3, 1989, S. 75-85.

(23) Miloslav VOLF, *Pokusy o společnou defensi České koruny v poslední třetině XVI. století. Příspěvek k politicko-vojenské historii*, in: K dějinám československým v období humanismu. Sborník prací věnovaných Janu Bedřichu Novákovi k šedesátým narozeninám, Praha 1932, S. 315-342; Hermann PALM, *Schlesiens Landesdefension im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert*, in: Abhandlungen der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. Philos.-hist. Abtheilung, Breslau 1869, S. 71-101.

(24) Piotr JUREK, *Śląskie pokoje krajowe. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1991 (Serie Uniwersytetu Wrocławskiego. Prawo 176); DERS., *Konfederacja i landfryd na Śląsku. Uwagi terminologiczne*, in: Acta Universitatis Wratislaviensis 516, Prawo 91, 1980, S. 21-36.

(25) Joachim BAHLCKE, *Das Herzogtum Schlesien im politischen System der Böhmisches Krone*, in: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 44, 1995, S. 27-55.

(26) M. WEBER, *Polizei- und Landesordnungen*, S. 30-57.

gesehen verfolgten die Ordnungen des Fürstentages primär das Ziel, die kollektive und individuelle Sicherheit herzustellen bzw. aufrechtzuerhalten und die Stabilität des gesellschaftlichen Systems zu gewährleisten. Die Gepflogenheit, Inkraftsetzung und Durchführung der gesamtschlesischen Ordnungen an die nachgeordneten Obrigkeiten zu delegieren, zog freilich eine nicht-intendierte, folgenschwere Konsequenz nach sich. Denn die Kompetenzenverlagerung mußte langfristig die wichtigste ständische Zentralinstanz Schlesiens schwächen, die Hoheitsrechte von Fürsten und Ständen dagegen stärken.²⁷⁾ Andererseits muß konstatiert werden, daß das Prinzip als solches im wesentlichen funktionierte, das heißt regionale Landesordnungen hielten sich an die Richtlinien des übergeordneten Fürstentags und füllten die ihnen zugewiesenen Regelungsbereiche aus: „Auch dort, wo bestimmte Materien in Ordnungen des Königs, des Fürstentags, der Landtage, der Grundherren und der Städte behandelt werden, gibt es kaum inhaltlich widersprüchliche Regelungen: Beispielsweise wird das kommunale Zuständigkeitsprinzip bei der Armenfürsorge durchgehend bestätigt, auch das Freilassungsverfahren für Untertanen oder die Behandlung des Gesindes stimmen überein. Die Ordnungen sind in den großen inhaltlichen Zügen durchaus einheitlich und stellen trotz ihres erdrückend scheinenden Variantenreichtums ein im Prinzip homogenes, obrigkeitlich geführtes Instrument dar. Aus den bisher vorliegenden Forschungen über Polizeiordnungen der Einzelterritorien und der Städte des Heiligen Römischen Reichs sowie über die Reichspolizeiordnungen geht hervor, daß man diese Feststellungen über Schlesien hinaus zumindest auf das Reichsgebiet ausdehnen kann.“²⁸⁾

Es gab auch auf politischem Feld vergleichbare, von Rechtshistorikern oft nur marginal wahrgenommene Tendenzen, die ähnlich wie im Bereich der Polizei- und Landesordnungen de facto auf eine Rechtsangleichung und Rechtsvereinheitlichung abzielten. In dieser Hinsicht war der in der Konföderationsbewegung zu Anfang des 17. Jahrhunderts gipfelnde Versuch, die Ständeopposition aller Länder der Böhmisches Krone zusammenzuführen und ein tragfähiges Gegengewicht zum monarchischen Befehlsstaat zu schaffen, im Fall Schlesiens auch ein Versuch, die rechtlichen und politischen Regionalismen zu überwinden.²⁹⁾ Liest man aus diesem Blickwinkel die böhmische Konföderationsakte von 1619 und insbesondere jene den *Status politicus* betreffenden Sonderartikel für Schlesien, die einen integralen Bestandteil der neuen Föderationsverfassung darstellten, so deutet sich hier eine neue, innovative Form der Gesetzgebung

(27) DERS., *Polizei- und Landesordnungen*, S. 225 f.

(28) DERS., *Ständische Disziplinierungsbestrebungen*, S. 370.

(29) Karolina ADAMOVÁ, *K otázce konfедераčních snah v českém státě na počátku 17. století*, in: *Právněhistorické studie* 27, 1986, S. 57-96; Joachim BAHLCKE, *Durch „starke Konföderation wohl stabilisiert“*. *Ständische Defension und politisches Denken in der habsburgischen Ländergruppe am Anfang des 17. Jahrhunderts*, in: Thomas Winkelbauer (Hrsg.), *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*, Horn/Waidhofen an der Thaya 1993 (Schriftenreihe des Waldviertler Heimatbundes 36), S. 173-186.

neben den traditionellen Landes- und Polizeiordnungen an.³⁰⁾ Der Zusammenbruch dieses Verfassungsexperiments führte in Schlesien zwar nicht zu einer großangelegten Systemveränderung wie in Böhmen und Mähren; er erstickte aber umgekehrt alle Ambitionen, das politisch-rechtliche Problem des Regionalismus in den schlesischen Territorien durch eine neue Ordnung zu überwinden.

(30) Karel MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, in: *Folia Historica Bohemica* 8, 1985, S. 63-88; Josef VÁLKA, *Morava ve stavovské konfederaci roku 1619 (Pokus o vytvoření paralelních církevních a politických struktur v Čechách a na Moravě)*, in: *Folia Historica Bohemica* 10, 1986, S. 333-349; Joachim BAHLCKE, *Modernization and state-building in an east-central European Estates' system: the example of the Confoederatio Bohemica of 1619*, in: *Parliaments, Estates and Representation* 17, 1997, S. 61-73.

Joachim Bahlcke

Zemské zřízení ve Slezsku v 16. a na počátku 17. století.
K poměru zákonodárství a státního vývoje na východě stavovské Evropy

Shrnutí

Tematicky obsáhlé *ordinatio provincialis*, jaké existovalo od počátku 16. století pro Čechy, Bavorsko nebo Württembersko, ve Slezsku nebylo. O podobném zemském zřízení s celoslezskou platností se ani nejednalo. Na rovině jednotlivých teritorií, dědičných a lenních knížectví, svobodných stavovských a tzv. „menších“ panství (*Minderherrschaften*) naproti tomu existovalo mnoho zemských a jiných zvláštních zřízení. Na rozdíl od jiných středoevropských regionů není ve Slezsku možno ostře a jednoznačně rozlišit zemské zřízení (*Landesordnung*), „policejní“ zřízení (*Polizeyordnung*), zemské právo (*Landrecht*) i řád zemského práva (*Landrechtsordnung*), ani podle dobových způsobů užívání pojmů, ani podle jejich obsahů. Od jiných zákonů se slezská „policejní“ a zemská zřízení odlišují především svým specifickým posláním: Jsou vydávána výslovně k zachování, obnovení a podporování dobré bezpečnosti (*Polizey*) a veřejného užitku, tzn. k pořádku věcí obecných. S jejich pomocí měl být důkladně a trvale upraven určitý, rovinu jednotlivých případů přesahující tematický okruh. Existující práva měla být touto cestou kodifikována, sjednocena, přizpůsobena a doplněna novými nařízeními.

Příležitostně – jak ve Slezsku, tak mimo ně – bývala jednotlivá „policejní“ nařízení sebrána do obšírných zemských zřízení. Oba typy zákonů se vyskytují ve slezských teritoriích od druhé poloviny 15. století; jejich úbytek, podmíněný pruskou anexí v roce 1740/41, je zjištělný teprve v poslední třetině 18. století. Legislativní aktivita byla ve Slezsku nejintenzivnější mezi lety 1550 a 1600, takřka v hlavním období zesílené disciplinace a právní regulace (*Verrechtlichung*). V souvislosti se začátkem státní a dynastické krize v Čechách lze pozorovat značný pokles. Stavovské povstání let 1618-1620, jehož ztroskotání mělo o několik let později za následek hluboké systémové změny v Čechách a na Moravě, nepředstavovalo ovšem pro Slezsko srovnatelný mezník ústavně-právního vývoje. Dualistické vrchnostenské zákonodárství, diarchický princip zemských zřízení, zůstal v nejsevernější vedlejší zemi České koruny v podstatě zachován, stejně jako svébytný konglomerát lenních a panovnických práv.

Pro podnět, obsahové utváření a cílovou skupinu slezských „policejních“ a zemských zřízení bylo rozhodující složité vnitřní členění země během raného novověku. Vzhledem k teritoriálnímu roztržštění země není někdy snadno hovořit o jednotném prostoru ani kolem poloviny 17. století. Vnitřní sjednocující proces ve Slezsku prostřednictvím landfrídů a dohod mezi knížaty je patrný jen v zárodcích. Teritoriální rozmanitost, současný výskyt různě upevněných panství s často se měnícími vrchnostmi, a s tím související kolísání identity a loajality, podpořily ve Slezsku výrazný regionalismus. Tento regionalismus se projevil samozřejmě také v normách obsažených v policejních a zemských zřízeních, které se pokoušely ovlivnit chování určité cílové skupiny a stanovit cesty vedoucí ke smiřování zájmů a urovnávání sporů.

Při srovnání zemských zřízení na rovině jednotlivých teritorií lze při všech rozdílech ve struktuře a v pozadí vzniku přece jen objevit četné obsahové shody. Všechna zemská zřízení se zabývala soudním systémem tehdejších knížectví, soudním řízením, zvláště v oblasti zemského práva, a dědičným, věnným a majetkovým právem. Procesně právní a soukromoprávní jádro bývalo zpravidla doplněno normami disciplinace chování a týkalo se například vztahu mezi šlechtou a poddanými nebo služeb a dávek sedláků. V hornoslezských knížectvích, např. v Opolsko-Ratibořsku nebo na Těšínsku, kde byla čeština úředním jazykem, byla zemská zřízení roku 1562 resp. 1573 vydána česky. Skutečnost, že v části Slezska byly recipovány česko-moravské nebo polské právní tradice a že na věcné otázky často měla vliv nařízení jiných území Říšsko-německé říše, jistě dále posilovalo složitost právní situace.

Iniciativa pro sepsání jednotlivých zemských zřízení vycházela z různých stran. Pro celou zemi, vévodství Horního a Dolního Slezska, mohl vydávat nařízení jen český král jakožto nejvyšší zeměpán a slezský knížecí sněm. Sledujeme-li celý soubor nařízení přicházejících v úvahu, připadlo knížecímu sněmu daleko důležitější legislativní postavení než králi. Zvyklost delegovat uvedení celoslezských nařízení a jejich provedení vrchnostem, měla ovšem nezamýšlený osudový důsledek. Přenesení kompetencí muselo dlouhodobě oslabovat nejdůležitější centrální instituci Slezska, a naopak posilovat svrchovaná práva knížat a stavů. Na druhou stranu je třeba konstatovat, že princip jako takový v podstatě fungoval, tzn. že se regionální zemská zřízení přidržovala instrukcí nadřízeného knížecího sněmu a vyplnila ty sféry regulace, které jim byly vymezeny.

Joachim Bahlcke

Ustawa krajowa na Śląsku w XVI i na początku XVII wieku. Stosunek ustawodawstwa i rozwoju politycznego na wschodzie Europy stanowej

Streszczenie

Obszernego, pod względem tematycznym, *ordinatio provincialis*, które istniało już od początku XVI wieku w Czechach, Bawarii lub Wirtembergii, na Śląsku nie było. O podobnej ustawie krajowej, która obowiązywałaby na całym Śląsku nawet się nie mówiło. Natomiast na poziomie poszczególnych terytoriów, księstw dziedzicznych i lennych, wolnych stanowych i tzw. „mniejszych” posiadłości (*Minderherrschaften*) istniało wiele specjalnych i ziemskich ustaw. W odróżnieniu od regionów środkowo-europejskich nie można na Śląsku wyraźnie i jednoznacznie rozróżnić ustawy krajowej (*Landesordnung*), ustawy „policyjnej” (*Polizeyordnung*), prawa krajowego (*Landrecht*) i regulaminu prawa krajowego (*Landrechtsordnung*) ani na podstawie pojęć, które w tym czasie były używane, ani na podstawie ich treści. Śląska ustawa „policyjna” i ustawy krajowe różnią się od innych ustaw przede wszystkim swoim specyficznym postaniem: Wydaje się je wyraźnie w celu zachowania, odnowienia i zapewnienia bezpieczeństwa (*Polizey*) i użytku publicznego, tzn. w celu zachowania ogólnego porządku. Przy ich pomocy miał zostać dokładnie i na stało opracowany określony zakres tematyczny, przekraczający poziom poszczególnych spraw. Istniejące ustawy miały zostać w ten sposób skodyfikowane, ujednoczone, przystosowane i uzupełnione nowymi rozporządzeniami.

Zdarzało się, że – tak na Śląsku, jak i poza nim – wcześniejsze poszczególne ustawy „policyjne” miały postać obszernych ustaw krajowych. Obydwa typy ustaw występują na terenie Śląska od drugiej połowy XV wieku; ich ubytek, uwarunkowany aneksją pruską w latach 1740-1741, można zauważyć dopiero pod koniec XVIII wieku. Działania legislacyjne były najbardziej intensywne na Śląsku w okresie od 1550 do 1600 roku, rzec by można w głównym okresie wzmocnionej dyscypliny i regulacji prawnej (*Verrechtlichung*). W związku z początkiem kryzysu politycznego i dynastycznego w Czechach można zaobserwować znaczny ich spadek. Powstanie stanów w latach 1618-1620, którego upadek przyniósł o kilka lat później głębokie zmiany systemowe w Czechach i na Morawach, nie stanowiło oczywiście dla Śląska porównywalnego punktu zwrotnego dla rozwoju konstytucyjno-prawnego. Dualistyczne ustawodawstwo patrymonialne, diarchiczna zasada ustaw krajowych, na północnych ziemiach Korony Czech, które traktowano w sposób podrzędny, zostało w zasadzie zachowane, tak samo jak samodzielny konglomerat praw lenniczych i dynastycznych.

Na powstanie, treść i ostateczną formę śląskich ustaw „policyjnych” i krajowych największy wpływ wywarło złożone, wewnętrzne rozczłonkowanie kraju na początku wczesnego okresu nowożytności. Ze względu na terytorialne rozbicie kraju, nie jest łatwo czasem mówić o jednolitym obszarze nawet około połowy XVII wieku. Wewnętrzny proces jednoczenia się Śląska za pośrednictwem *landfrydów* i umów pomiędzy książętami był jeszcze w zarodku. Zróznicowanie terytorialne, jednoczesne pojawienie

się w różny sposób wzmocnionych posiadłości, z często zmieniającą się władzą zwierzchnią i związane z tym zmiany tożsamości i lojalności, umocniły na Śląsku wyraźny regionalizm. Regionalizm ten przejawiał się oczywiście również w normach zawartych w ustawach policyjnych i krajowych, które starały się wpłynąć na zachowanie się określonej grupy celowej i ustalić drogi prowadzące do godzenia interesów i łagodzenia sporów.

Porównując ustawy krajowe na płaszczyźnie poszczególnych terytoriów, przy uwzględnieniu istniejących różnic strukturalnych i kulis ich powstania, można mimo wszystko zauważyć wiele punktów stykowych pod względem treści. Wszystkie ustawy krajowe zajmowały się systemem sadowym ówczesnych księstw, postępowaniem sądowym, zwłaszcza w dziedzinie prawa krajowego, a także prawem dziedzicznym, posagowym i majątkowym. Fragmenty procesoprawne i prywatnoprawne ustawy były zazwyczaj uzupełnione normami zachowania dyscyplinarnego i dotyczyły np. stosunku pomiędzy szlachtą i poddanymi lub służbą i podatku chłopów. W księstwach górnośląskich, np. w Księstwie Opolsko-Raciborskim czy też na Śląsku Cieszyńskim, gdzie język czeski był językiem urzędowym, ustawy krajowe wydane w 1562 ewent. w 1573 roku miały czeską wersję językową. Fakt, że w części Śląska obowiązywały czesko-morawskie lub polskie tradycje prawne i że na kwestie rzeczowe często miały wpływ rozporządzenia innych państw Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, z pewnością jedynie umacniał złożoną sytuację prawną.

Inicjatywa zmierzająca do sporządzenia spisu poszczególnych ustaw krajowych wychodziła z różnych stron. Rozporządzenia dla całego kraju, dla Księstwa Górnego i Dolnego Śląska, mógł wydawać jedynie czeski król jako najwyższy władca i śląski sejm książęcy. Jeżeli prześledzimy cały zbiór ustanowień, które należy wziąć pod uwagę, to sejm książęcy miał o wiele silniejszą pozycję legislacyjną aniżeli król. Fakt, iż władza zwierzchnia była odpowiedzialna za wprowadzanie w życie ogólnośląskich rozporządzeń, miał oczywiście nie zamierzone, fatalne w skutkach konsekwencje. Przeniesienie kompetencji długofalowo osłabiło najważniejsze centralne instytucje Śląska, co doprowadziło do umocnienia absolutnych praw książąt i stanów. Z drugiej strony należy stwierdzić, że zasada jako taka w zasadzie funkcjonowała, tzn. że regionalne ustawy krajowe wzmocniała instrukcja zwierzchniego sejmu książęcego i wypełniła te sfery regulacji, które były im wyznaczone.

VĽADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

ROLA PRYWILEJU KRÓLA WŁADYSŁAWA Z 1498 R. W DZIEJACH ŚLĄSKIEGO STANOWEGO PARLAMENTARYZMU

Kazimierz ORZECOWSKI

Z datą 28. listopada 1498 r. król Władysław Jagiellończyk wydał dla śląskich stanów sławny przywilej, przez długie stulecia wysoko przez owe stany ceniony i traktowany jako najznamienitsze „palladium“ ich praw.

Dokument ten bezpośrednio nie odwołuje się do śląskiego sejmiku i do stanowych zgromadzeń. Dlatego też mógłby dziwić temat, o którym zamierzam mówić. Jeżeli jednak sprawie przypatrzeć się dokładniej, w tle mając dzieje śląskiego stanowego parlamentaryzmu w ich całości, łatwo będzie – mam nadzieję – pokazać, że w rzeczywistości rola śląskiego „palladium“ była w nich duża i w skutkach – choć różnie – bardzo długotrwała.

*

W samej rzeczy przywilej z 1498 r. jest ordynacją śląskiego książęcego trybunału, *Ober- und Fürsten Recht*. Jego arenga stwierdza, że jest „odnowieniem i potwierdzeniem“ wcześniejszych „łaski i wolności“. Właściwą narrację dokumentu otwiera

postanowienie, że generalnym starostą Śląska ma być zawsze jeden z tutejszych książąt. Zaraz potem zajmuje się już trybunałem. Stwierdza, że wszelkie spory monarchy z książętami, ziemianami (*erbsessen*), świeckimi i duchownymi, oraz odwrotnie ich z monarchą, a także sprawy o odmowę sprawiedliwości, mają być rozstrzygane przez „książąt i ich radców“. W tym celu mają być oni zwoływani do Wrocławia przez generalnego starostę dwa razy do roku, w poniedziałki po niedzieli Jubilate oraz po św. Michale, w miarę potrzeby zaś gdzieś na Górnym Śląsku w poniedziałek po Trzech Królach. Ustalono również pewne kwestie proceduralne, w tym sprawę niestania, a także przewidziano w niektórych sporach osobistą jurysdykcję generalnego starosty. Zapewne pozostawało to w związku z jego przewodnictwem w trybunale.

Przywilej dotyczył również spraw bardzo ogólnych. Wśród tych potwierdzał prawo śląskich stanów do hołdowania tylko we Wrocławiu, za wyjątkiem stanów świdnicko-jaworskich, korzystających tutaj ze szczególnego wcześniejszego przywileju. Na szczególną jednak uwagę zasługują dwa dalsze ogólne postanowienia. W jednym król zapowiadał, że nie wyprowadzi śląskich wojsk poza granice Śląska inaczej jak tylko w zamian za pieniężny żołd i pokrycie poniesionych przez nie strat. Drugie postanowienie jest tu ciekawsze i dotyczy ustanawiania nowych ceł, czy też udzielania komukolwiek przywileju na ich pobieranie. To wszystko bowiem miało być odtąd możliwe tylko za zgodą stanów. Oto zwrot mówiący o tej zgodzie, zamieszczony na samym końcu narracji przywileju, tuż przed eschatokotem, w brzmieniu oryginału:

„...es irkennt den (tzn. „denn“ – jeśli) *fursten, prelatten herren ritterschaft und stete der Slesien eintrechtiglich, das* (tzn. „dass“) *es ausz redlichen gegruntten ursachen billich und zu der lande besten und nutz geschehen solde.*“

Zapis przywileju dotyczący ceł silnie różni się od dałej poprzedniej narracji, która jest przedmiotowa, drobiazgowo i szczegółowo, a także personalnie odniesiona. Sprawia to wrażenie, że wypowiedź dotycząca ceł była tylko dodatkiem dołączonym do właściwej całości. We wrażeniu tym umacnia fakt, iż tylko w tym zapisie, choć pośrednio i niekonkretnie, odwołano się do śląskiego sejmku.

Nie użyto przy tym żadnej z jego technicznych nazw będących w obiegu. Posłużono się tylko wyliczeniem książąt, prałatów, panów, rycerstwa i miast – co w pewnej mierze odpowiada określeniu stosowanemu wobec stanów czeskich. Zarazem jednak przypomina to najpowszechniejszą enumeracyjną nazwę śląskiego sejmku, mianowicie „*die schlesischen Fürsten und Stände*“. I tak właśnie należy to rozumieć w wielkim Władysławowym przywileju.

*

Powiedzmy od razu, że z powyższego nie wynika jeszcze, by dzięki takiej marginalnej tylko wzmiance, przywilejowi z 1498 r. można by było przypisywać istotny wpływ na dzieje śląskiego sejmku. Problem bowiem istnieje, choć nie sprowadza się tylko do literalnego brzmienia tego przywileju.

Na rzecz trzeba spojrzeć szerzej. Pierwszą po temu możliwość daje przegląd terminów, w których odbywały się sejmy po Władysławowym przywileju i zestawienie ich z trybunalskimi terminami przewidzianymi w akcie z 1498 r.

Tego rodzaju zestawienie zostało sporządzone już przed dwudziestu laty. Wynika z niego, że w latach 1501-1546 na 180 odbytych sejmów 51 przypadło na trybunalskie terminy, następnie zaś zjawisko to zupełnie zanikło. Aby uchwycić w nim ewentualnie zachodzące zmiany dobrze jest wydzielić lata śląskich rządów Władysława sprzed przywileju, tzn. 1490-1498, następnie pozostałe lata rządów jagiellońskich czyli 1499-1526. Wśród pozostałych, gdy Śląsk był już pod władzą Habsburgów, wydzielić również dwa okresy, przedzielone roczną datą edyktu Ferdynanda I z 1536 r., w którym zakazał on odbywania sejmów samorzutnych. Wprowadzi to do obserwacji drugą płaszczyznę, rozszerzającą kąt widzenia. Przynosi to następujące spostrzeżenia:

Lata 1490-1498 wykazują tylko jeden sejm (1490) w przyszłym trybunalskim terminie (Jubilate) na 13 wówczas ogółem odprawionych. Świadczy to, że trybunalskie terminy, przewidziane przez przywilej z 1498 r. nie zostały przejęte z wcześniejszej sejmowej praktyki, lecz były czymś nowym.

Lata 1499-1526 dają tu już ciekawszy i bardziej urozmaicony obraz. Do 1500 r. zbieżność taka nie wystąpiła. Od 1501 r. z razu rzadka, później stała się ona znacznie częstsza. Na 67 sejmów odprawionych od tego czasu za panowania Władysława prawie trzecia część (23) miała miejsce w trybunalskich terminach. W ciągu dziesięciu lat rządów jego syna Ludwika, w 1526 r. poległego pod Mohaczem, zbieżność ta osłabła, ponieważ na 44 ówczesne sejmy tylko 10 odbyto w trybunalskich terminach.

Lata 1527-1536 to już czasy habsburskie, do zakazu samozgromadzania się z 1536 r. W tym czasie odbyło się 29 sejmów, z których tylko ponad jedna czwarta (7) miała miejsce w dniach przewidzianych dla trybunału.

W latach 1537-1546 relacja ta kształtowała się podobnie. Na 40 sejmów z owego dwudziestolecia 11 przypadło na terminy trybunału.

Zbieżność terminów jest liczebnie tak znaczna i do czasu – trwała, że trudno uznać ją za przypadek. Pociągnęła ją za sobą identyczność składu, organizacji oraz techniki działania obu stanowych ciał. W skład zarówno sejmku jak trybunału wchodziły trzy kurie z osobnymi kurialnymi wotami: książęta z wolnymi panami, ziemiaństwo („rycerstwo“) księstw dziedzicznych, oraz miasta tych księstw. Identycznie też w obu przewodniczył ten sam dostojnik, generalny starosta Śląska. Nic dziwnego więc, że wiele źródłowych przekazów wskazuje, że, przynajmniej w czasach jagiellońskich, właśnie sejmy odbywane w trybunalskich terminach były faktycznie odbierane jako „zwyczajne“, że zaś zwoływane przez króla w odmiennych terminach były traktowane jako „nadzwyczajne“. Później, w czasach habsburskich, rozróżnienie to najpierw osłabło, na koniec zaś zupełnie zanikło. Warto jednak zwrócić uwagę, że sejmy odbywane w trybunalskich terminach i traktowane jako zwyczajne, najczęściej były zarazem samorzutne.

*

Po edyktie z 1536 r. samorzutność śląskich sejmów zmalała, aby od 1542 r. zaniknąć. Fakt ten mógłby dziwić, ponieważ na Śląsku zgromadzanie się stanów z własnej inicjatywy miało już za sobą co najmniej kilkudziesięcioletnią praktykę. Okazuje się jednak, że w wyniku edyktu zanikły tylko samorzutne sejmy. Praktyka

samozgromadzania się istniała bowiem nadal, tyle że w stanowych zgromadzeniach formalnie nie będących sejmami, ale o podobnej funkcji. Dla nas w tej chwili szczególnie jest ważne, że stało się to możliwe dzięki praktyce *Ober- und Fürsten Recht*, śląskiego książęcego trybunału.

W myśl Władysławowego przywileju z 1498 r. książęcy trybunał miał zbierać się dwa razy do roku po Jubilate oraz Michaelis, w razie potrzeby również po Trzech Królach. Przy identyczności składu trybunału i sejmu było po 1536 r. naturalnym wyjściem dla stanów wykorzystywanie zagajonych trybunałów jako ogólnośląskiego zgromadzenia. Tak więc, prawdopodobnie już w latach czterdziestych XVI wieku, po jurysdykcyjnych czynnościach deliberowano nadal w trybunalskim, zatem zarazem w sejmowym składzie, jednak już z kompetencjami i funkcjami sejmu. Praktykę tę w nauce wyodrębniono pod nazwą zgromadzeń trybunalskich, widząc w nich zasadniczą oboczną postać śląskiego sejmu. Formalnie było to zgodne z zakazem z 1536 r. bowiem nie były one w ścisłym rozumieniu „samorzutne“, ponieważ zgromadzały się z mocy samego prawa. Niemniej jednak z całym powodzeniem neutralizowały królewski zakaz.

Wykluczenie samorzutności sejmów, podobnie jak nieco później utworzenie Praskiej Izby Apelacyjnej jako instancji wyższej niż śląski książęcy trybunał dotąd orzekający ostatecznie, miały prowadzić do wzmocnienia centralnej władzy w monarchii i do budowania w przyszłości rządów absolutnych. Powstanie zgromadzeń trybunalskich przynajmniej w tej dziedzinie i aż po czasy wojny trzydziestoletniej częściowo udaremniło te zamysły Korony. W tym samym kierunku i niemal równocześnie zadziałał tu też inny proces, mianowicie wyodrębnienie się stanowej skarbowości, przeciwstawionej monarszej (ostatecznie w 1552 r.). Tak więc owa specyficzna symbioza sejmu i trybunału stała się ważnym czynnikiem umocnienia się śląskich stanów i sejmu jako ich najważniejszego organu, a także niższych, terytorialnych instytucji śląskiego stanowego parlamentaryzmu.

*

Dotychczasowy wywód oparłem na identyczności składu, organizacji i funkcjonowania trybunału i sejmu. Tymczasem jednak uczeni tej miary co Feliks Rachfahl i za nim Jan Kapras oraz inni podkreślali zasadnicze różnice między obu tymi instytucjami właśnie pod tymi względami. Wymaga to dokładniejszego rozpatrzenia.

Różnice przez nich podnoszone są dwie. Jedna dotyczy składu obu ciał, jako że sejm składał się z trzech kurii, gdy ich zdaniem trybunał posiadał jeszcze czwartą osobną kurie, wolnych panów stanowych. Druga różnica dotyczyła sposobu podejmowania decyzji. W sejmie była ona wynikiem trzech zbiorowych kurialnych wotów, zaś w trybunale miało pod tym względem funkcjonować wotów pięć, mianowicie cztery kurialne (w tym wotum wolnych panów osobne od książęcego) oraz odrębne wotum generalnego starosty przewodniczącego trybunałowi.

Pierwsze z tych twierdzeń Rachfahl przejął dosłownie z archiwalnego tekstu z drugiej połowy XVI w., który też zamieścił w aneksie do swej pracy. Zapisano tam:

„*Nacher sitzen die fursten entzwerder in person oder durch ire gesandten und neben inen sitzen die vier freiherrn, auch vor sich oder ire gesandten; die halten gesamleten rath, stehen fur einen man und geben ire zwo stimmen zugleich ab.*“

Tekst ten jest niejasny, ponieważ z jednej strony stwierdza łączne deliberowanie książąt i panów, z drugiej zaś ujmuje jego wynik jako dwa „głosy“ czyli dwa wota. Niejasność tę pogłębia dalsza uwaga o pięciu trybunalskich wotach.

Zaskakuje w tym tekście potraktowanie na równi książąt i wolnych panów w sposób zupełnie sprzeczny z praktyką właściwą nie tylko dla XVI w. Powszechnie bowiem przy głosowaniach w pierwszej kurii było, że głosy książąt liczono indywidualnie jako wirylne, natomiast uzgodnione stanowisko wszystkich wolnych panów traktowano jako jeden łączny głos. Był on zatem osobnym „głosem“ (*Stimme*) tylko w ramach samej kurii przy ustalaniu jej zbiorowego wotum. Uważam więc, że Rachfahl zastosował tu niewłaściwą interpretację i że cały problem w ten sposób nie istnieje.

Pozostaje sprawa drugiej różnicy, piątego wotum generalnego starosty. Wspomniany tekst wypowiada się o nim następująco: „...*der oberhauptmann, der colligirt vota und hat die beschleusstimme p.*“

Zauważmy najpierw, że wypowiedź została tu (przez kopistę?) urwana na sygłu „p“, który oznacza „promissis (promittendis)“. Trudno zgadnąć co zostało wypuszczone, zapewne jednak nie tradycyjne curialia. W przeciwieństwie do poprzedniego tekst tu jest jasny i określa funkcję każdego przewodniczącego, mianowicie zbieranie głosów (tu: kurialnych wotów) oraz stwierdzanie wyników głosowania. Nic w nim natomiast nie wskazuje by starościńska „beschleusstimme“ miała być prawnie zrównana z kurialnymi wotami. Czyni to jednakże ów tekst w dalszej swej części wymieniając ją jako jedną z pięciu trybunalskich wotów.

Z uwagi na pewne późniejsze okoliczności nie można zlekceważyć tej informacji. Jest mianowicie możliwe, że w trybunale konkluzja starosty miała większy walor niż jego analogiczny akt w sejmie. Nic bowiem nie wiadomo by trybunalskie kurialne wota funkcjonowały na wzór ławy z sądów prawa niemieckiego, stanowiskiem swym wiążąc przewodniczącego. Wydaje się zatem prawdopodobne, że w trybunale pozycja generalnego starosty była jednak silniejsza niż w sejmie i wykraczała poza mechaniczne zestawianie kurialnych wotów.

Poświęciłem temu szczegółowi więcej uwagi ze względu na pewną charakterystyczną zmianę w późniejszych dziejach ogólnośląskich zgromadzeń stanowych. Mianowicie w pierwszej połowie XVII w. obserwujemy w nich już nie tylko istnienie osobnego wotum generalnego starosty (później, po jego ukolegialnieniu, Urzędu Zwierzchniego czyli *Oberamtu*) ale – z czasem – też jego dominującą rolę w stosunku do trzech pozostałych kurialnych wotów, często zmuszającą stany do przeprowadzania ponownych deliberacji i do zmiany wcześniej zajętego stanowiska.

*

Mówiłem wcześniej o zgromadzeniach trybunalskich jako o obocznej postaci sejmu, ułatwiającej samorzutne działania stanów po zakazie z 1536 r. Teraz do zgromadzeń tych jeszcze raz powrócę, ponieważ z kolei one same doprowadziły do dalszego

przekształcenia śląskiego stanowego parlamentaryzmu. Doszło do tego w trzeciej ćwierci XVII w., wyraziło się zaś w praktyce, którą z czasem określono jako śląski konwent – *conventus publicus*. Ten w pełnym sejmowym, choć najczęściej tylko poselskim – tak jak ówczesny trybunał – składzie obradował w zasadzie niemal bez przerwy.

Procesy, które wiodły do powstania konwentu przebiegły zupełnie niedostęgalnie. Nic zatem dziwnego, że uczeni tak wytrawni jak Otto Hintze w ogóle nie dostrzegali w nim osobnej instytucji i traktowali go po prostu jako jeszcze jedną, tylko najpóźniejszą, nazwę śląskiego sejmu.

W rezultacie przy poszukiwaniu początków śląskiego konwentu pozostaje oprócz się tylko na czysto technicznym, nie merytorycznym, aspekcie ogólnos Śląskich zgromadzeń jakim jest czas wypełniany przez ich deliberacje w kolejnych kalendarzowych latach. Odpowiednie obserwacje obejmujące łączny czas obrad wszystkich stanowych zgromadzeń o ogólnos Śląskim charakterze przeprowadzono dla 50 lat, między 1627 i 1678 rokiem. Okazało się, że mniej więcej od początku lat 60-ych łączny czas deliberacji przekroczył 6 miesięcy, następnie zaś wzrastał, niekiedy rozkładając się nawet na cały rok. Tak więc ów początek lat 60-ych XVII w. przyjęto jako przybliżony czas powstania praktyki znanej pod mianem konwentu.

Dokładniejsze rozpatrzenie dat kolejnych uchwał doprowadziło ponadto do stwierdzenia, iż odpowiedni proces przebiegł w ramach zgromadzeń trybunalskich. Sesje i uchwały sejmowe, właściwe trybunalskie oraz dla odbioru rachunków (żeby wymienić tylko najważniejsze i regularne zgromadzenia) zostały po prostu wplecione w przedłużające się potrybunalskie obrady – w konwent.

*

Podsumujmy to co da się zatem powiedzieć o wpływie wielkiego przywileju króla Władysława na dzieje śląskiego stanowego parlamentaryzmu.

Przywilej ów nie dotyczył śląskiego sejmu tylko książęcego trybunału, dla którego stał się prawną podstawą. Fakt, iż skład i organizacja trybunału były odwzorowaniem sejmu istniejącego już bez mała od pięćdziesięciu lat wskazuje na ich wzajemny genetyczny związek. Wydaje się przy tym, że w 1498 r. unormowano jedynie jurysdykcyjne funkcje pełnione dotąd przez sejm i przyobleczone je w postać wysokiego sadowniczego organu. Przy tej sposobności zapewniono jego orzeczeniom *inappellabilitatem*, wyznaczono stałe sadowe terminy i wprowadzono pewne proceduralne zasady. Te wzajemne powiązania doprowadziły, zwłaszcza w czasach jagiellońskich, do swoistej symbiozy sejmu i trybunału. Wyraziło się to w terminach zgromadzeń oraz, między innymi, w przeświadczeniu, że sejmy odbywane w trybunalskich terminach były „zwyczajne”. Te zaś, w pewnej znaczącej mierze, były samorzutne, nie przez monarchę zwolowane.

Samorzutność sejmowania była zagrożeniem dla panujących dążących do wzmacniania swej władzy. Miał temu zagrożeniu położyć kres edykt z 1536 r. zakazujący tej samorzutności, ale w dalszej konsekwencji przyniósł skutek – wprowadził nie formalny lecz materialny – wręcz przeciwny. Doprowadził do praktyki zgromadzeń trybunalskich jako obocznej postaci sejmu. Można więc w tej istotnej innowacji, wykorzystującej

funkcjonowanie książęcego trybunału, widzieć pośredni wpływ przywileju króla Władysława na dzieje śląskiego stanowego parlamentaryzmu.

Nie koniec na tym. Wpływ ów bowiem zadziałał również na wewnętrzną organizację śląskiego sejmu i innych zgromadzeń. Okazuje się, że dał drogę, na której sejm, a także inne ogólnos Śląskie stanowe zgromadzenia, po pewnym dłuższym czasie przejęły osobne starościńskie *wotum conclusivum*, bezwzględnie dominujące nad trzema tradycyjnymi kurialnymi wotami.

Znaczenie tej zmiany było ogromne, ponieważ wotum conclusivum w rękach Urzędu zwierzchniego, posłusznego już teraz zawsze woli cesarza, stało się pośrednio podstawowym mechanizmem towarzyszącym wprowadzaniu na Śląsk rządów absolutnych.

Do tego samego celu wiodło stopniowe przekształcanie ogólnos Śląskich stanowych zgromadzeń w stale działający konwent, który wchłonał w siebie sejm i inne zgromadzenia. I ta zmiana też, skoro praktyczne dla niej ramy dały zgromadzenia trybunalskie, wiązała się, oczywiście bardzo odległe i w jakiś szczególny sposób, z wielkim Władysławowym przywilejem. Pamiętamy przecież, że owe zgromadzenia były wykorzystaniem trybunału i przywileju dla zneutralizowania zakazu samorzutnego zgromadzania się. Teraz, na koniec rola ich tylko jako wygodnego wzorca, była inna, służąc budowanemu na Śląsku absolutyzmowi Habsburgów.

*

Ogólnym tematem obecnego zjazdu jest rola ordynacji ziemskiej króla Władysława w kształtowaniu ustroju ziem czeskich. Chciałbym więc w tę ogólną tematykę wpisać moje dotychczasowe wywody.

Śląsk brany jako całość nie posiadał aktu prawnego takiej miary jak czeska ordynacja ziemska króla Władysława z 1500 r. wraz ze świętowacławową ugodą z 1517 r., czy też ordynacje Ferdynanda z 1549 i później z 1564 r. Śląskie akty tego rodzaju dotyczą tylko poszczególnych księstw i są znacznie późniejsze.

Jedynym aktem o ogólnos Śląskim zasięgu, który prócz ważnych regulacji ustrojowych zawierałby również postanowienia z zakresu prawa sadowego, zwłaszcza procesowoprawne, był wielki przywilej króla Władysława z 1498 r., którego rolę, istotną, choć często tylko pośrednią, w dziejach śląskiego stanowego parlamentaryzmu zajmowałem się dziś w mej wypowiedzi. Podane okoliczności sugerują by temu „palladium” śląskich stanów przypisać w dziejowym rozwoju rolę analogiczną, jaką w stosunku do Czech i Moraw odegrały ich kolejne ziemskie ordynacje XVI wieku.

Oczywiście nie zamierzam tu zaciierać zasadniczych różnic między nimi. Przywilej z 1498 r. ma bowiem przede wszystkim treści ustrojowe i prawa sadowego ledwie dotyka, gdy tamte, mimo zamieszczanych w nich również ustrojowych uregulowań, głównie zawierają przepisy prawa sadowego. Te zaś ostatnie znalazły się na Śląsku dopiero w ziemskich ordynacjach księstw.

Kazimierz Orzechowski

Úloha privilegia krále Vladislava II. z roku 1498
v dějinách slezského stavovského parlamentarismu

Shrnutí

Privilegium krále Vladislava se dotýká zejména slezského vrchního hejtmanství, jakož i vrchního knížecího soudu (Ober- und Fürstenrecht) a jen nepřímo se – v souvislosti s novými cly – dotýká slezských stavovských shromáždění. Jestliže se však vezme v úvahu pozdější, 250letá praxe stavovských shromáždění, zřetelně lze zjistit bezprostřední vliv vrchního knížecího soudu (Ober- und Fürstenrecht), a tedy i privilegia z roku 1498.

Týká se to především termínů, na které se slezský knížecí sněm svolával. Na základě přehledu celoslezských stavovských shromáždění, sestaveného před několika lety, je zřejmé, že v letech 1501-1546 v rámci 180 konaných knížecích sněmů bylo 51 (tedy téměř 30 %) svoláno k datu zasedání knížecího soudu (Ober- und Fürstenrecht). Sledované období lze pro nástin pravděpodobného vývoje rozčlenit do čtyř časových úseků: Nejprve období vlády krále Vladislava ve Slezsku před vydáním velkého privilegia (tj. léta 1490-1498), na které navazují léta jagellonské vlády do bitvy u Moháče (tedy doba mezi léty 1499 a 1526); potom následují dvě období za Habsburků, tedy léta 1527-1536 až do výnosu krále Ferdinanda, který zakázal samostatná svolávání knížecích sněmů, a konečně následující léta 1537-1546.

V prvním časovém úseku k uvedeným situacím nedocházelo, z čehož lze usuzovat, že termíny zasedání knížecího soudu nebyly převzaty ze starší praxe stavovských shromáždění. V následujících letech jagellonské vlády tvořily knížecí sněmy konané v době zasedání knížecího soudu nejdříve třetinu, později čtvrtinu z celkového počtu konaných sněmů a podobně tomu bylo i v letech 1527-1536. Tento stav se po výnosu krále Ferdinanda hned nezměnil, ale přetrvával ve stejné podobě až do roku 1546. Teprve po tomto roce až na několik výjimek vymizel.

Zmíněné případy společného data zasedání jsou snadno vysvětlitelné, protože složení obou stavovských institucí bylo totožné: svolávání knížecích sněmů k datu konání knížecích soudů tak zcela vyplývalo z praktických potřeb. Na druhou stranu bylo zřejmé, že knížecí sněmy se scházely v době konání knížecího soudu zpravidla z vlastní iniciativy stavů. Bylo to také proto, že stavům bylo upřeno jejich dosavadní právo svolávat sněmy z vlastní iniciativy. Zákaz však stavové dodržovali jen zdánlivě. Ve skutečnosti využívali zasedání knížecího soudu, která se v souladu s právem konala dvakrát ročně, jako určitou náhradní formu knížecího sněmu, a to v podobě tzv. všeobecných zemských sjezdů, které se konaly bezprostředně po ukončení knížecího soudu a rozhodovaly v různých otázkách. Tato novota se ukázala jako průkopnická v dalším vývoji všeobecných slezských stavovských shromáždění. Musíme zdůraznit, že tato inovace mohla být zavedena jen na základě privilegia z roku 1498, zprostředkovaného činností knížecího soudu.

Za zmínku také stojí ještě další nová instituce v rámci činnosti knížecích sněmů, za kterou „slezská knížata a stavy“ vděčí knížecímu soudu. Jde o čtvrtý, závěrečný hlas (Conclusiv - Votum) předsedajícího vrchního zemského hejtmána. V zápisech knížecího sněmu ze 16. století se ještě takový formální závěrečný hlas neobjevuje. Teprve od začátku 17. století se objevuje jako zjevné napodobení podobného hlasu v rozhodování knížecího soudu.

Konečně musíme připomenout také slezský Conventus Publicus, stavovské shromáždění, které bylo ve svém složení identické s knížecím sněmem a knížecím soudem. Vzniklo kolem poloviny 17. století a kromě tradičních „prázdnin“ zasedalo nepřetržitě, přičemž zahrnovalo jak knížecí sněm, tak i knížecí soud. Tato důležitá forma shromáždění vznikla na základě všeobecných zemských sjezdů, které byly stále konány na základě knížecího soudu. Doba jednání se přitom očividně prodloužila, což vedlo ke stálým zasedáním. Také tady se dotýkáme rozsáhlého, i když jen nepřímého vlivu velkého privilegia krále Vladislava z roku 1498 na vývoj nejdůležitějších slezských stavovských shromáždění.

Hlavním tématem našeho zájmu je vliv Vladislavského zřízení zemského z roku 1500 na ústavní zřízení země Koruny české. Pro celé Slezsko ovšem schází podobné zřízení, které by mohlo být postaveno na roveň českým zřízením z let 1500, 1549, 1564 atd. Myslím však, že stejné postavení a stejná úloha může být přiznána velkému privilegii z roku 1498.

Kazimierz Orzechowski

Der Einfluß des Privilegs von 1498 auf die Entwicklung
der schlesischen Ständeversammlungen

Zusammenfassung

Das Privileg König Wladislaws betrifft hauptsächlich die schlesische Oberhauptmannschaft sowie das Ober- und Fürstenrecht und läßt nur mittelbar – im Zusammenhang mit neuen Zöllen – an schlesische Ständeversammlungen denken. Wenn man aber die spätere, 250jährige Praxis der Ständeversammlungen betrachtet, kann man deutlich einen unmittelbaren Einfluß des Ober- und Fürstenrechts feststellen, d. h. auch jenes Privilegs von 1498.

Vor allem betrifft dies die Termine, an welchen man den schlesischen Fürstentag einberief. Auf der Grundlage der vor einigen Jahren zusammengestellten Übersicht zu den allgemeinen schlesischen Ständeversammlungen wird deutlich, daß in den Jahren 1501-1546 innerhalb der insgesamt 180 abgehaltenen Fürstentage 51 (also fast 30 %) exakt zu den Terminen des Landesgerichts (Ober- und Fürstenrecht) einberufen worden sind. Um die in diesem Zeitraum vermutlich verlaufenden Prozesse erfassen zu können, sollte man diese Periode in vier Zeitabschnitte einteilen: Zum einen die Regierungszeit König Wladislaws in Schlesien vor Erteilung des großen Privilegs (d.h. die Jahre 1490-1498), der sich die Jahre der Jagiellonenherrschaft bis zur Schlacht bei Mohacs anschließen (also die Zeit zwischen 1499 und 1526); hierauf folgen zwei Zeitabschnitte unter den Habsburgern, nämlich die Jahre 1527-1536 bis zum Edikt König Ferdinands, der ein eigenständiges Zusammentreten des Fürstentags ausschloß, und schließlich die nachfolgenden Jahre 1537-1546.

In der ersten Periode kommt ein derartiges Zusammenfallen nicht vor, was darauf schließen läßt, daß die Termine des Oberrechts nicht aus der früheren Praxis der Versammlungen abgeleitet sein können. In den Folgejahren der Jagiellonenherrschaft machten Fürstentage zu Oberrechts-Terminen zunächst ein Drittel, später ein Viertel der Gesamtzahl aus, ähnlich in den Jahren 1527-1536. Das Bild veränderte sich nach dem Edikt König Ferdinands nicht augenblicklich, da die Koinzidenz noch bis 1546 auf dem gleichen Niveau verblieb. Erst nach 1546 verschwand diese bis auf wenige Ausnahmen.

Dieses Zusammenfallen der Termine ist leicht zu erklären, da die Zusammensetzung beider Ständeorgane identisch war: die Einberufung der Fürstentage zu Oberrechts-Terminen basierte also auf rein praktischen Erwägungen. Auf der anderen Seite wurde deutlich, daß Fürstentage zu Oberrechts-Terminen zumeist aus eigener Initiative der Stände zusammentraten. Das war auch der Grund, den Ständen ihr bisheriges Recht der Selbsteinberufung abzuspochen. Dem Verbot folgten die schlesischen Stände freilich nur zum Schein. Tatsächlich benutzten sie die Oberrechts-Termine, die von rechts wegen zweimal jährlich abgehalten wurden, um eine Nebenform des Fürstentags ins Leben zu rufen, und zwar die sog. Allgemeinen Landeszusammenkünfte, die man unvermittelt auf der Grundlage des Oberrechts-Beschlusses abhielt und die auch in

Fragen der Macht der *Diaetalia* zu entschieden hatten. Diese Neuerung erwies sich als bahnbrechend in der weiteren Entwicklung der allgemeinen schlesischen Ständeversammlungen. Betont werden muß, daß diese Neuerung nur auf der Grundlage des Privilegs von 1498 unter Vermittlung der Oberrechts-Praxis eingeführt werden konnte.

Es ist zudem eine weitere neue Institution in der Praxis des Fürstentagsverfahrens zu erwähnen, die die „Schlesischen Fürsten und Stände“ dem Ober- und Fürstenrecht zu verdanken hatten. Es handelt sich dabei um das vierte „*Conclusiv-Votum*“ des präsidierenden Oberlandeshauptmanns. In den Fürstentagsakten des 16. Jahrhunderts findet sich noch keine Spur eines solchen formalen Schlußvotums. Erst seit Beginn des 17. Jahrhunderts tritt es als unverkennbare Nachbildung eines solchen Votums bei den Entscheidungen des Oberrechts hervor.

Schließlich muß auch der schlesische *Conventus Publicus* hervorgehoben werden, eine ständische Versammlung, die in ihrer Zusammensetzung identisch war mit Fürstentag und Oberrecht, um die Mitte des 17. Jahrhunderts entstand und weitestgehend – traditionelle „Ferien“ ausgenommen – ununterbrochen tagte, wobei sie sowohl Fürstentag als auch Oberrecht mit einschloß. Diese wichtige Form der Zusammenkunft entstand auf der Grundlage der allgemeinen Landeszusammenkünfte, die stets auf der Basis der Oberrechte abgehalten wurden. Die Dauer der Beratungen verlängerte sich dabei zusehends, was zu permanenten Tagungen führte. Auch hier stoßen wir auf einen umfangreichen, wenngleich nur mittelbaren Einfluß des großen Privilegs König Wladislaws von 1498 auf die Entwicklung der wichtigsten schlesischen Ständeversammlungen.

Das Generalthema unserer Tagung ist der Einfluß der Wladislawschen Landesordnung aus dem Jahre 1500 auf die Staatsverfassung der Länder der Böhmisches Krone. Für ganz Schlesien fehlt freilich eine solche Landesordnung, die den böhmischen aus den Jahren 1500, 1549, 1564 usw. gleichgestellt werden könnte. Ich meine jedoch, daß dem großen Privileg von 1498 derselbe Platz und dieselbe Rolle zugewilligt werden kann.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

ZEMSKÁ ZŘÍZENÍ A ZEMSKÉ STAVY V HORNÍ A DOLNÍ LUŽICI V 16. STOLETÍ

Lenka BOBKOVÁ

Máme-li se zabývat soubory právních norem zemí, jimž česká historiografie věnovala až dosud poměrně malou pozornost, je patrně nezbytné několik úvodních slov k jejich historii a postavení v rámci českého státu. Obě Lužice se do svazku Koruny království českého začlenily za vlády prvních Lucemburků, a to postupně jako dvě samostatné země, které prošly odlišným politickým, společenským i ekonomickým vývojem.¹⁾

(1) Nejstarší zpracování dějin obou Lužic pochází z pera Samuela GROSSERA, *Lausitzische Merkwürdigkeiten*, Budissin-Leipzig 1714; materiálově neméně bohaté je i známé dílo Johanna Benedicta CARPZOVA, *Neueröffneter Ehren Tempel, Merckwürdiger Antiquitaeten des Marggrafthums Ober-Lausitz*, Leipzig-Budissin 1719. Z počátku 19. stol. pochází dějinný přehled Horní Lužice Christian Gottlieb KÄUFFER, *Abriß der Oberlausitzischen Geschichte*, Görlitz 1805, novější zpracování vydal Johann August Ernst KÖHLER, *Die Geschichte der Oberlausitz*, Neues Lausitzisches Magazin (dále NLM) 42, 1865 (celý sešit). Dodnes využívaná je podrobná studie Hermanna KNOTHE, *Urkundliche Grundlagen zu einer Rechtsgeschichte der Oberlausitz von den ältesten Zeiten bis Mitte des 16. Jhs.*, NLM 53, 1877, s. 1-419. Moderní dějiny Horní Lužice neexistují. K dějinám Dolní Lužice Rudolf LEHMANN, *Geschichte der Niederlausitz*, Berlin 1963.

Celkově na vyšší úrovni byla Horní Lužice. Zvláště výrazné místo v ní zaujala pětice prosperujících měst (Budyšín-Bautzen, Zhořelec-Görlitz, Kamenec-Kamenz, Lubij-Löbau, Lubaň-Lauban), jejichž hospodářský růst byl dán výhodnou polohou na obchodní spojnici mezi západní a východní Evropou (Erfurt-Lipsko-Budyšín-Zhořelec-Vratislav). Právně se jednalo o města zeměpanská, z čehož se odvíjel i vzájemný vztah mezi nimi a českým králem. Hornolužická města již v roce 1346 založila svaz landfrýdního typu, tzv. *Šestiměstí*, do něhož vstoupila i Žitava, tehdy ještě počítaná k Čechám. Ve srovnání s městy byla hornolužická šlechta méně kompaktní. Poměrně málo bylo držitelů rozsáhlejších panství označovaných jako páni (*Herren*), kteří navíc měli často statky i v Čechách, Míšeňsku či Slezsku. Početná byla drobná šlechta (*Ritter und Knechte*), většinou lenně vázaná k vyšší šlechtě. Zájmy měst a šlechty stály často ostře proti sobě, což vedlo k ustavičným sporům mezi nimi.²⁾

Dolní Lužice představovala nevelkou, poměrně chudou zemi, kterou Karel IV. koupil především jako strategické východisko pro expanzi do Braniborska. Po ztrátě této kurfiřtské země (1415) museli čeští králové naopak čelit pokusům braniborských markrabat ovládnout Dolní Lužici. Jiří z Poděbrad ji ale nakonec ubránil, byť s tím, že část země (oblast kolem Chotěbuzi) podrželi Hohenzollernové jako české léno. Hlavní slovo v zemi patřilo šlechtě, mezi níž bylo vedle rytířů (*Ritter und Knechte*) i několik držitelů větších statků (*Herren*). Zdejší zeměpanská města (Luckau, Guben, Lübben, Calau) nebyla ekonomicky ani politicky srovnatelná s hornolužickým Šestiměstím, o něco silnější pozice mělo duchovenstvo (zvláště kláštery Dubrilugk, Neuzelle).³⁾

V systému korunních zemí se Lužice ocitly mezi zeměmi, které náležely pod bezprostřední pravomoc českého krále, tudíž v jiné pozici než většina slezských knížectví

(2) K velkým držávám patřila panství Hoyerswerda-Vojerecy, Muskau-Mužakov, Königsbruck, která byla v bezprostředním lenním svazku k českému králi.

(3) K správnímu systému Dolní Lužice R. LEHMANN, *Geschichte*, s. 95nn.; Jan KAPRAS, *Právní dějiny zemí Koruny české*, II. díl, Praha 1913, s. 318. Braniborští Hohenzollernové se v Dolní Lužici zakupovali postupně: v r. 1442 koupili Chotěbuz (Cottbus, Khočbuz), Finsterwalde (Grabín), Senftenberg (Zlý Komorow), r. 1445 Piez (Picín), r. 1438 se pokusili získat od krále Albrechta Habsburského ochranu nad Dolní Lužicí a ovládnout zemské fojství prostřednictvím jeho držitelů, pánů z Polenze (1448-1451). Král Jiří se bez úspěchu snažil již 1453 zemi vykoupit, k dohodě dospěl až v r. 1462 smlouvou z Gubenu, podle níž byla Braniborsku přiznána jako česká léna panství Cottbus, Peiz, Teupitz (Tupice), Bernwald. Na území Dolní Lužice se snažili zachytit saští vévodové, kteří r. 1423 získali ochranu nad klášterem Dobrylug, který jim byl 1544 zastaven, ale již 1547 znova Ferdinandem odebrán a Sasku byl odprodán až 1624. Wettini r. 1477 koupili léno Sonnenwalde (Grožiščo), o něž se ale vedl za Ferdinanda I. spor, který se nakonec vyřešil v tom smyslu, že držitelé panství sice zůstali saskými many, ale počítali se k lužickým stavům, tj. odváděli spolu s nimi berni českému králi, měli právo účasti na sněmech. Do obdobného postavení se nakonec dostalo i panství Beeskow-Storckow, jež ale od r. 1575 náleželo jako české léno braniborským Hohenzollernům, kteří závazky ke Koruně odmítali plnit, k dohodě došlo až r. 1610.

vázaných k České koruně lenními sliby.⁴⁾ V praxi to znamenalo, že panovník výkon vlády v Lužicích svěřoval do rukou svého zástupce, kterého dosazoval dle své vůle a zpravidla ho vybíral z řad české šlechty. Vnitřní právní poměry a zvyklosti země ponechal víceméně nedotčeny. Tento systém prosazovaný Karlem IV. otevíral možnost jisté integrace podmíněné nezbytností styků příslušné vedlejší země s centrem zemské správy, s Prahou. Záležitosti korunních zemí vyřizovala česká kancelář, žádný nový úřad nevznikl. Radikální změnu přineslo období husitského hnutí a následných válek, jimiž se vztahy korunních zemí k Čechám značně narušily. Zcela se rozešly ve věci husitského učení, což mělo za následek i odlišný postoj k otázce obsazení trůnu. Sílíci české stavy se postavily proti králi, zatímco obě Lužice, stejně jako Slezsko, zůstaly Zikmundovi věrné a umožnily mu stát se českým králem sice bez Čech, ale za to nadpodstatnou částí zemí České koruny.⁵⁾ Zikmundův postup úspěšně zopakoval Matyáš Korvín, který se navíc pokusil o správní sloučení Lužic se Slezskem vytvořením společného úřadu zemského hejtmana sídlícího ve Vratislavi. V jeho kanceláři se také prosadilo pojmenování Lužice pro obě země s rozlišením na Oberland (*Lusatia superior*) a Niederland (*Lusatia inferior*), oproti dosavadnímu označení marka (země) budyšinská a zhořelecká pro Horní Lužici a Lužice pro Dolní Lužici. Správní sjednocení Lužic se Slezskem sice nepřežilo svého tvůrce (opakováný pokus Vladislava II. v letech 1504-1506 opět ztroskotal), ale v každém případě posílilo vztahy mezi Dolním Slezskem a Lužicemi, zvláště mezi Vratislaví a hornolužickým Šestiměstím.⁶⁾ Přesto vazby k České koruně zapomenuty nebyly a po roce 1490 se opět obnovily v podobě, jakou měly před Matyášovým nástupem.

Zachována ale zůstala i jistá zemská uzavřenost jednotlivých korunních částí, která se projevila i ve vývoji stavů vedlejších zemí, jež se formovaly víceméně samostatně a v poněkud jiných podmínkách než silné české stavy, které se zároveň považovaly za představitele celé České koruny a ve svých volebních kapitulacích na panovníkovi žádaly, aby zachovával její celistvost. Příslušnost ke Koruně nepopíraly ani stavy ostatních korunních zemí, nestály však o protektorství českých stavů, což jasně ukázaly při řešení obsazení trůnu v roce 1526, když na svých zemských sněmech Ferdinanda I. přijaly za českého krále, na rozdíl od českých stavů, které trvaly na svobodné volbě panovníka.⁷⁾ Stavovský zemský partikularismus v dalších letech spíše narůstal a byl

(4) Pokus o vytvoření samostatného vévodství lenně vázaného ke Koruně a drženého některým z Lucemburků padl smrtí Jana Zhořeleckého (+ 1396) a jeho jediným důsledkem byla ještě větší emancipace Zhořelecka uvnitř Horní Lužice.

(5) Po husitství se k Horní Lužici přičlenilo královské město Žitava s celým Žitavskem, které původně tvořilo samostatné fojství. Odlišnou správní organizaci měly i Kamenec a Lauban, což byl důsledek vývoje v letech (do pol. 14. stol.), kdy tato území nesdílela osudy Budyšinska a Zhořelecka.

(6) H. KNOTHE, *Urkundliche Grundlagen*, s. 277-280.

(7) Na sněmu ve Zhořelci se 27. 11. 1526 pro Ferdinanda I. vyslovily jednoznačně oba stavy, tj. Šestiměstí a „Ritterschaft in Ober Lausitz“; dolnolužické stavy uznaly Ferdinanda I. 17. 12. 1526 v Lübbenu. *Sněmy české I*, s. 112, 113-114.

překonán až na počátku 17. století, kdy stavovské korporace všech korunních zemí dospěly do podoby zhruba srovnatelné s českým prostředím.⁸⁾ Svěbytný vývoj stavovství v jednotlivých zemích se odrazil i ve formování zemských zřízení, která v průběhu 16. století postupně vznikala i v obou Lužicích. Vycházela z vžitých právních poměrů, které v obou zemích spočívaly na saském právu, do něhož se postupně promítly vlivy české, přenášené především zásahy panovníků.⁹⁾

Postavení Horní a Dolní Lužice v zásadě fixovaly panovnické konfirmace, v nichž nastupující král stvrdil všechna práva, svobody a zvyklosti země, a sliboval, že země uchová ve svazku České koruny. Král tyto závazky zpečetil zpravidla při přijetí holdu příslušné země. Od 2. poloviny 15. století v Horní Lužici podmiňovali stavové stejným slibem i přijetí králova zástupce, zemského fojta (*Vogt, Landvogt, advocatus, iudex provincialis; krajny bobot*, v Čechách označovaný též jako hejtman – *capitaneus*).¹⁰⁾ Až po složení přísahy zemi byl fojt přijat stavy v Budyšíně a následně ve Zhořelci, který si vybudoval značně suverénní postavení ve východní polovině země. Patrně zkušenosti s Matyášem Korvínem vedly i stavy Dolní Lužice k požadavku obdobného postupu, který si na počátku 16. století také prosadily. Hornolužický zemský fojt úřadoval v Budyšíně, který si zachoval postavení tradičního světského i církevního centra celé země. Vlastní sídlo správy, hrad Ortenburg, prošel úpravami za Matyáše Korvína a v dalších letech byl renesančně přestavěn.¹¹⁾ V Dolní Lužici obdobné přirozené zemské středisko správy neexistovalo a ustálilo se až za vlády Václava IV. v Lübbenu,

(8) K postavení Lužic v České koruně a stavovskému vývoji v 16. stol. naposledy Joachim BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*, (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte), München 1994.

(9) V souladu s nastíněným vývojem hornolužické stavovské společnosti se zájem o soupis právních norem a jejich výkladu objevil nejprve v městském prostředí, což dokazuje i nejstarší právní spis, vypracovaný na základě saského práva, Zhořelecká právní kniha (*Görlitzer Rechtsbuch*), napsaná již kolem roku 1300. Richard JECHT, *Ueber die Görlitz vorhandenen Handschriften des Sachsenspiegels und verwandter Rechtsquellen*, Görlitz 1906.

(10) K právním dějinám Elias Gottlob LEHMANN, *Corpus juris provincialis Marchionatus Lusatiae superioris*, Kirchen-, Policey-, Justitz-, Lehns, Steuer- und contributions- auch andere ad Statum Publicum gehörige Sachen des Marggraffthums Ober-Lausitz, Budišsin, Verlegte David Richter 1715; *Lusatia superior diplomatica*, daß ist Ober-Lausitzische Sammlung von verschidenen dieses Marggraffthums betreffenden auserlesenden auch zum Theil noch nie gedruckten Kayser- und Königl. Böhmisches Diplomaten Privilegien und andern wichtigen dokumenten von A.C. 1000 biß 1622, nebst nöthigem Summarien und Register dem Publico zum Besten an das Licht gegeben von Nicklas Sigismund von REDERN und Probishayn, Hirschberg, gedruckt bey Dietrich Krahen 1724; Benjamin Gottfried WEINART, *Rechte und Gewohnheiten der beiden Marggraffthümer Ober- und Nieder-Lausitz*, I-IV, Leipzig 1793 (pro právní vývoj v 16. stol. důležitý především I. díl). Přehled právních dějin Jan KAPRAS, *Prawne stawizny Hornjeje a Delnjeje Lužicy*, Budyšin 1916; TÝŽ, *Právní dějiny zemi Koruny české*, I.-II. díl, Praha 1913, passim.

(11) Při kostele sv. Petra působila kolegiální kapitula, která se udržela i po nástupu reformace.

který se za úřadování Jindřicha Tunkla z Brníčka (1509-1539) stal skutečnou fojtskou rezidencí.

Na obsazování ostatních správních úřadů měly v obou Lužicích rozhodující vliv zemské stavy. Týkalo se to již druhé nejvýznamnější funkce, zástupce zemského fojta (*podfojt, Untervoigt, Unterhauptmann, vicecapitaneus*, ale též pouze *Voigt*). Zřízení tohoto úřadu si mimo jiné vynutila i skutečnost, že král do Lužic jmenoval přední členy svého dvora, kteří pro jiné povinnosti pobývali častěji v Praze než v místě fojtského úřadu. Podfojty znala jak Dolní Lužice, tak Horní Lužice, kde byly dosazováni dva, zvlášť pro Budyšínsko a zvlášť pro Zhořelecko (označováni jako fojti, případně hejtmáni).¹²⁾

Ve struktuře stavovské společnosti a jejího zastoupení na zemských sněmech se Lužice lišily. Do podoby modelu čtyř stavů zastoupených čtyřmi hlasy dospěla na konci 15. století Dolní Lužice. Na zemském sněmu (poprvé 1414) zasedali páni, rytíři, preláti a města. Jednoznačně hlavní slovo na nich měla šlechta, naopak nejslabší článek představovala města. Sněmy se scházely nepravidelně, častěji v Lübbenu, kde jim od 1602 patřil vlastní dům; známá jsou též shromáždění jednotlivých stavů (*Versammlungen*). S šířením reformace upadl stav prelátský, který se v podstatě zúžil na přítomnost opata jediného zachovaného kláštera Neuzelle.¹³⁾

V Horní Lužici, díky silným městům, jež byla ještě na počátku 15. století evidentně nejvýraznějším nositelem zemského uvědomování, se na zemském sněmu zformovaly pouze dvě kurie.¹⁴⁾ Prvá z nich, označovaná jako *Land, Landschaft, Landstand*, zahrnovala pány, rytíře a preláty (minimalizováni po reformaci), druhou tvořila města (*Städte*), tj. zástupci Šestiměstí. Řádné celozemské sněmy (*wilkürliche Lantage*) se konaly třikrát do roka po neděli Oculi, po sv. Bartoloměji a sv. Alžbětě.¹⁵⁾ Na místě krále je svolával fojt; sněm měl právo přijímat krále a fojta, zákonodárná ustanovení (zemská zřízení), povolovat berni a zemskou hotovost; k závažným ustanovením dával král sankci. Kromě těchto sněmů se mohly svolat ad hoc sněmy mimořádné (*Ausserordentliche Lantage*), k jejichž konání bylo třeba královského souhlasu.

Kromě zmíněných sněmů mohly oba stavy konat samostatná shromáždění či schůzky (*Versammlunge*). Města se scházela pod předsednictvím Budyšína nejčastěji

(12) H. KNOTHE, *Urkundliche Grundlagen*, s. 265nn.

(13) Označení stavy se poprvé objevuje až 1498, zasedání zemského sněmu jsou známá od 1473. R. LEHMANN, *Geschichte*, s. 105, 187nn.

(14) Zdůrazňují to všichni historikové Horní Lužice, ze současných zvláště Karl Czok a Karlheinz Blaschke, kteří své názory shrnuli naposledy ve sborníku ke vzniku Šestiměstí: Karl CZOK, *Der Oberlausitzer Sechsstädte zwischen Bürgergeist, Königs- und Adels Herrschaft*, in: 650 Oberlausitzer Sechsstädtebund 1346-1996, (Mitteilungen des Zittauer Geschichts- und Museumsvereins 25), hg. v. G. Oettel u. V. Dudeck, Bad Muskau 1997, s. 9-16; Karlheinz BLASCHKE, *Der Oberlausitzer Sechsstädte als bürgerlicher Träger früher Staatlichkeit*, tamtéž, s. 17-27.

(15) Z oblasti kolem Budyšína a Löbau se jich účastnili rytíři osobně, z Kamence volení starší, ze Zhořelce, Žitavy a Lauban (Lubaň) zemští starší; z prelátů představitelé kolegiální kapituly sv. Petra v Budyšíně a klášterů cisterciáček Marienstern a Marienthal.

v Löbau na tzv. *Städtetage*. Jednalo se na nich ve třech skupinách; k prvé patřil Budyšín, Kameneč, Löbau, druhou tvořil Zhořelec a Lubaň, třetí Žitava. Šlechta pořádala obvykle jedenkrát do roka tzv. *Landtage*, svolávané podle krajů, tj. zvláště pro Budyšínsko a zvláště pro Zhořelecko. Každoročně se na nich volili tzv. *starší země* (*Landältere, Eldistin, Manne des Landes, seniores terrae, territorii, vasallorum*), jejichž počet se v 16. století ustálil na dvou osobách z každého kraje. Starší potvrzoval zemský fojt, tvořili jeho radu a spolu se zástupci měst seděli na zemském soudu.¹⁶⁾ Mohli též svolávat stavovský výbor (*Ausschuss*), volený sněmem také na jeden rok a složený ze dvou výborů, užšího (10 členů) a širšího (18-20 členů). Těmito institucemi šlechta vyvažovala značně silnou pozici Šestiměstí.

V Lužicích se nevedly desky zemské, publikovaná sněmovní usnesení však měla platnost zákona, podobně jako v Čechách zápisy v deskách.¹⁷⁾

Neméně důležitou byla pro chod země struktura soudních institucí. V Dolní Lužici představoval nejvyšší soudní instanci fojtský soud (*Landdinge, Landgericht, případně Hofgericht*), jemuž předsedal fojt nebo zemský soudce (*Landrichter*), přísedící byli vybíráni ze všech stavů, šlechty vyšší i nižší, prelátů a měst (od 1377). Od poloviny 15. století spadal pod zemského fojta i písař (*der Schreiber*), později označovaný jako kancléř.¹⁸⁾

Značně komplikované byly jurisdikční poměry v Horní Lužici. Jako nejvyšší stavovský soud zde působil nejvyšší zemský soud (*das Gericht von Land und Städten*, později označovaný jako *iudicium ordinarium*). Zasedal třikrát v roce v Budyšíně (v době konání sněmů) a jednou ve Zhořelci. Předsedal mu fojt, případně podfojt nebo zemský sudí (*Landgericht*) určený fojtem, který jmenoval i přísedící z řad šlechty a měšťanstva, a zasedali v něm i zemští starší. Pro celé markrabství řešil spory mezi stavy, mezi rytířskými many a městy, mezi městy navzájem, mezi šlechtou usídlenou v obvodu městského soudu a příslušným městem. Pro neměstské obyvatelstvo byly určeny ještě dva soudy – dvorský (*Hofgericht*), který náležel šlechtě ve věcech lenních a v záležitostech sporného i nesporného práva, a tzv. zemský soud (*Landgericht*), který vyřizoval záležitosti sedláků.¹⁹⁾ Soudy ve městech Šestiměstí se většinou označovaly jako

(16) V zemském zřízení z roku 1539 jsou uvedeni čtyři. Dříve jich bývalo šest.

(17) Protokoly z jednání zemských stavů jsou z větší části zachovány, stejně jako knihy soudů, kam byla zapisována i důležitější ustanovení a smlouvy, podobně jako do městských knih. Od 16. stol. byla usnesení sněmu vydávána tiskem. Materiály k jednání zemských sněmů (v opisech) jsou uloženy v budyšínském Státním archivu (Staatsarchiv Bautzen).

(18) R. LEHMANN, *Geschichte*, s. 101, 105. Lenní záležitosti řešil od doby Karla IV. nejvyšší soud (Gericht von Herren) před fojtem.

(19) H. KNOTHE, *Urkundliche Grundlage*, s. 313nn., který Hofgericht a Landgericht chápe jako oddělení zemského soudu, původně zvaného též fojtský soud. K jeho rozpadu došlo na počátku 15. stol. Pro srbské obyvatelstvo existovala ještě zvláštní srbská oddělení (*wendische Landgerichte*) v Budyšíně a ve Zhořelci. Udělování lén v zemi patřilo k důležitým aktům (privilegia pro Horní Lužici z let 1329, 1544, 1575; pro Dolní Lužici z let 1507, 1538, 1570). Lenní knihy (*Homagienbücher*) byly pro Horní Lužici vedeny od 1520, pro Dolní Lužici od 1527.

Erbgerichte a náležely před ně i rozsudky nad delikty, k nimž došlo v rámci městského obvodu, tzv. vikpildy (*Weichbilde*) a to i tehdy, když se jich dopustil zde usazený šlechtic. Kompetence těchto soudů se u jednotlivých měst poněkud lišily, což vyplývalo z jejich rozdílného historického vývoje. Zcela mimořádné postavení si do konce 15. stol. vydobyl zhořelecký soud, tzv. *vrchní královský soud ve Zhořelci* (*das königliche Gericht* nebo *die königliche Obergerichte*), na němž po roce 1467 získala převahu městská rada nad rychtářem (*der königliche Erbrichter*). Kořeny svébytnosti tohoto soudu sahají do doby existence zhořeleckého vévodství (1377-1396), což dokumentuje i rozložení příjmů ze soudních poplatků, z nichž – na rozdíl od ostatních měst – nenáleželo nic do městské pokladny, ale 2/3 patřily králi a 1/3 rychtáři.²⁰⁾ Zhořelec přesto lpěl na zachování postavení i názvu soudu, neboť mu zajišťovaly možnost bezprostředního jednání s králem.

Působnost zhořeleckého soudu vedla několikrát k ostrým střetům města s držiteli statků v jeho obvodu, s klášterem Marienstern a především se šlechtou. Např. v roce 1483 zhořeleckí zbrojnoši zatkli na panství pánů z Bibrštejna loupeživou bandu vedenou dvěma many frýdlantského pána, které spolu s ostatními Zhořeleckými bleskově odsoudili a oběsili. Sice následně uznali, že opominuli povinnost odeslat provinilé many do Frýdlantu, ale v obdobných praktikách pokračovali i nadále, dokonce i vůči ostatním městům (spor s Budyšínem). Proti svévolnosti Zhořelce se nakonec zemské stavy obrátily se stížnostmi na panovníka. Královo rozhodnutí, tzv. *Spruch König Wladislai*, je datováno 18. května roku 1497, a spadá tudíž do doby příprav tzv. Vladislavského zemského zřízení a jednání českých stavů s králem o obsazování zemských úřadů. Vladislav II. vymezil vrchnímu soudu ve Zhořelci právo soudu nejtěžších kriminálních deliktů porušujících zemský mír, tzv. *Sechs Stücke*, k nimž patřily vraždy, žhářství, loupeže, krádeže, zmrzačení a zrádovství. Z ostatních kriminálních přestupků měl zhořelecký soud právo bez ohledu na stav provinilců soudit pouze zranění, k němuž by došlo ve městě, ostatní přečiny, které by se udály mezi měšťanem a šlechticem nebo jeho sedlákem, stejně jako mezi šlechtici navzájem, měly nadále patřit před dvorský soud, drobné delikty poddaných měly spadat pod patrimonium. Uvádění tohoto ustanovení v život vyvolalo další stížnosti, a to i v ostatních městech, jež se cítila poškozena na svých hrdečních právech. Odpor budily především ukvapeně vynesené a provedené rozsudky. Zvláště křiklavý se v tomto směru stal zásah Zhořelce proti rytířům, kteří byli označeni za spolupachatele loupeže pokladu polského krále Zikmunda v roce 1510. Svůj zbrklý čin splatilo město vysokou pokutou a omluvou polskému i českému králi.²¹⁾ Šlechta si

V r. 1613 byla do obou Lužic poslána z Prahy komise, která měla zhotovit katalog lén, zřejmě pro přípravu nového lenního řádu, k jehož vytvoření již nedošlo. K lénům četné materiály ve Státním ústředním archivu v Praze (SÚA) ve fondu Hejtmanství německých lén, zvláště L 92/6, kart. 556, 557.

(20) Působil především v záležitostech porušování zemského míru, patrně v duchu někdejšího Femgerichtu, který si Šestiměstí prosadilo v pol. 14. stol. a který po roce 1419 zanikl. H. KNOTHE, *Urkundliche Grundlage*, s. 256.

(21) Za viníky loupeže byli označeni Jindřich Kragen z Harzu a Hans Maxen z Bulovky na frýdlantském panství; ve spojení s nimi měl být i Kryštof z Kottwitz, který byl zajat spolu

v této souvislosti vymohla na králi ustanovení (1510), které vymíňovalo pozdrzení rozsudku nad zemskými škůdci a přinášelo i rozšíření patrimoniálních pravomocí. Zhořelec se však nevzdal a za nemalých finančních obětí docílil nového královského mandátu (1514), který znamenal v podstatě návrat k rozhodnutí z roku 1497.²²⁾ Uvedené střety jistě ne náhodou připomínají obdobné konflikty odehrávající se v Čechách, o nichž byli v Horní Lužici nepochybně dobře zpraveni.

Kromě sporů jurisdikčních se mezi šlechtou a městy Horní Lužice, ostatně opět podobně jako v Čechách, rozpoutal boj o politické postavení v zemi a o hospodářská privilegia. V prvním bodě se jednalo především o postavení na zemském sněmu. Dosavadní paritu se hornolužická šlechta pokoušela zrušit rozšířením hlasů „země“ (*Landé*) na tři (páni, rytíři, preláti), podobně jako tomu bylo v Dolní Lužici. Její snaha ale byla zatím neúspěšná. Další ožehavou otázkou představovalo stanovení podílu na placení berní, které vycházelo z poměrového vymezení poplatků podle stavů. Problém byl v tom, že majetek měst a měšťanů se zvyšoval na úkor šlechtické držby, ale podíl na placení daní zůstával nezměněn.²³⁾ Šlechta tudíž chtěla, aby města jako držitel zemských statků také se zemským stavem „trpěla“ (tzv. *Mitleidung*). Další okruh sporných bodů byl ekonomického charakteru. K nejpalcivějším z nich, podobně jako v Čechách, patřilo porušování mílového práva a právo vařit a distribuovat pivo (tzv. *Bierfuhre*). V posledním případě nejednou stála proti sobě i města, především těžce nesoucí tvrdě prosazovaný monopol Zhořelce.

Obdobné Čechám bylo i vyústění zmíněných sporů. Hornolužická šlechta a města přistoupila na společnou dohodu, kterou uzavřely na obecném sněmu v roce 1524. Smlouva potvrdila zachování dvou hlasů, města však šlechtě částečně ustoupila v otázce mílového práva, když jí bylo potvrzeno, že i v prostoru míle smí na vlastních statcích k vlastní potřebě vařit i dovážet pivo, ponechat si stávající krčmy a řemesla; to opatření se dotklo především vrchnostenských městeček, ale částečně i vsí. Otázky soudní byl řešeny v duchu ustanovení z roku 1497, ale též v souladu se zájmy šlechty. K jejímu prospěchu měli být šlechtičtí delikventi i v případě nejtěžších zločinů předáni k exekuci nejvyššímu zemskému soudu, což zvyšovalo jeho odvolávací pravomoci, a ve věcech poddaných byly zvýšeny pravomoci vrchností. Co se odevzdávání berní týče, prosadila se opatření k zastavení nárůstu městského panství zdaňovaného v rámci měst. Již Vladislav II. Zhořelci sice potvrdil stávající držbu, ale veškeré nově koupené zemské statky měly „trpět se zemí“, jinými slovy jejich majitel byl povinen podílet se na berni

s bratrem Kašparem a Kragenovými pomocníky (sám Kragen utekl). Zajatci byli okamžitě postaveni před zhořelecký soud a za tři dny sřati, aniž by soudci vyčkali příjezdu zemského fojta. Podobný případ se odehrál v Budyšíně. Logickým důsledkem bylo pobouření šlechty.

(22) Magister Johannes HASS, *Görlitzer Rathsanalen*, E. E. Struve (ed.), *Scriptores Rerum Lusaticarum*, (Sammlung Ober- und Niederlausitzischer Geschichtschreiber), NF IV, s. 188-189, zapsal všech 14 bodů královského ustanovení z roku 1514. Zhořelec dokonce již 1502 získal confirmaci hrdelního práva – *Verzeichnis Obelausitzer Urkunden* III, 61a.

(23) Podíl byl naposledy určen 1474, a to tak, že stavy měly odvádět třetinu daní a města dvě třetiny.

odváděné šlechtou. V roce 1524 podobné ustanovení přijal Budyšín, Kamenec, Löbau a Lubaň. Pouze všechny statky ležící do okruhu půl míle kolem města měl podržet Budyšín nadále mezi městským zbožím a obdobné privilegium získala 1530 i města Kamenec a Löbau.²⁴⁾

Téměř vzápětí po nástupu Ferdinanda I. ale spory mezi šlechtou a městy znovu ožily. Záminkou se stalo potvrzení zemských privilegií, které se od nového krále očekávalo. Panovník však odmítl učinit tak v Budyšíně, neboť si nehodlal pro hold země přijet, ale žádal jeho složení v Praze. Při Ferdinandově korunovaci nařkl budyšínský hejtman Mikuláš z Gernsdorfu města, že prý za zády zemských stavů vystoupila s privilegii, která poškozují nejen stavy na cti, životě i zboží, ale odporují i královským regálům.²⁵⁾ Jménem stavů pak předložil Ferdinandovi stížnost na města s žádostí, aby privilegia šlechty i měst král potvrdil až po jejich prozkoumání. Tak začal několik let trvající zápas kolem obvyklé panovnické confirmace zemských zvyklostí a privilegií. Šlechta postupovala rychle s jejich předložením, zatímco města váhala. Až v roce 1530 situace dozrála k jednání, které se odehrálo v Praze za přítomnosti lužického fojta Karla z Münsterberka a českého kancléře Jana Pluha z Rabštejna. Šlechtici si objednali z Drážďan advokáta Dr. Breitenbacha, který svou solidností i výmluvností města přesvědčil, aby privilegia předložila.²⁶⁾ Výsledek šetření, tzv. 1. pražská smlouva (1530), ale vyzněl v neprospěch měst a jisté výhrady k ní měl i král. Vyjasnění mělo padnout v dalším kole jednání, na něž se pečlivě připravilo i Šestiměstí, které se obrátilo o pomoc na právníka Dr. Rebische, který byl městským písařem v Budyšíně a někdejšími královským rentmistrem ve Slezsku a Lužicích, stejně jako hledala radu v Čechách v české kanceláři a u měst. Nakonec za nemalých finančních obětí města dosáhla confirmace svých privilegií, jež Dr. Rebisch slavnostně přivezl zpět do Budyšína. Uzavření tzv. 2. pražské smlouvy (1534) tak znamenalo potvrzení pravomocí měst, včetně zhořeleckého soudu ve smyslu tzv. *Sechs Stücke*, s tou výjimkou, že pokud by delikventy byly osoby šlechtické, měl se vlastní soud odehrát před zemským soudem a před fojtem.²⁷⁾

Společné usnesení zemského sněmu v Budyšíně v roce 1538, tzv. Osm bodů (*Acht Artikel*), označované jako prvé zemské zřízení (*Landesordnung*), znamenalo další

(24) *Verzeichnis Obelausitzer Urkunden* III, 115a, 129 g; C. G. KÄUFFER, *Abriß*, III, s. 121.

(25) H. KNOTHE, *Urkundliche Grundlage*, s. 335nn.

(26) Podrobně vylíčil Magister Johannes HASS, *Görlitzer Rathsanalen*, s. 108nn.

(27) Confirmace privilegií obou Lužic byla v několika souborech opisů uložena i v české kanceláři, dnes v SÚA, např. fond LŽ III, inv. č. 15.9; fond SM, P 106, kart. 1759 -L 54 privilegia stavů Horní Lužice, L-55 soubor privilegií Dolní Lužice, nejstarší confirmace Ferdinanda I. z r. 1538. 2. pražská smlouva LŽ III, 10.9. Opisy privilegií jsou uloženy i v hornolužických městských archivech i v archivu centrálním, Staatsarchiv Bautzen, Oberamt 152, Bd. 131-153, kde je soubor privilegií českých králů od Jana Lucemburského po Rudolfa II.

krok ke kodifikaci zemských práv.²⁸⁾ Jeho články zatím zůstaly převážně u nařízení policejního charakteru. Najdeme mezi nimi opatření proti rouhačům, opilcům, nepoctivým krčmářům, šejdířům piva, tresty za smilství, cizoložství, nařízení týkající se oblečení sedláků, ohledně žebráků, potulných hudebníků, články o neposlušnosti dětí a poddaných, zneužívání nájemné čeledi, o výrobě borytu, rybníkářství. Na jarním sněmu 1539 stavy Horní Lužice usnesení rozšířily o dalších tzv. „pět starých“ bodů zemského zřízení. Ty se týkaly zachování dvou hlasů, způsobu konání sněmů, volby a kompetencí budyšínského a zhořeleckého hejtmana a sboru čtyř starších. Následujícího roku usnesení zemského sněmu potvrdil král (26. 7. 1539). Souhrn obou uvedených ustanovení představuje základ kodifikovaných zemských práv Horní Lužice. Všechna následující opatření z něho vycházela, doplňovala ho či upravovala.²⁹⁾

Po opětných stížnostech zasáhl král do situace v Horní Lužici znova, a to rozhodnutím z 8. února 1544, které vešlo ve známost jako „*decisio Ferdinandea*“.³⁰⁾ Na prvním místě Ferdinand I. konfirmoval listiny králů Jana Lucemburského a Václava IV. ohledně inkorporace Horní Lužice k České koruně. Další články se týkaly zachování současného počtu hlasů na hornolužickém zemském sněmu. Co se týče soudních pravomocí, potvrdil výrok Vladislava II. z roku 1497 a 2. pražskou smlouvu z roku 1534. Se stížnostmi se šlechta měla obrátit na fojta, případně na panovníka jako na poslední odvolávací instanci. Vyřešení nesrovnalostí s placením berní se odsouvalo na dobu po dokončení revize pozemkové držby, kterou měla provést nezávislá komise, jejímž úkolem bylo stanovit rozsah městského a šlechtického zboží. Zároveň měla města fojtovi předložit soupis svého původního zboží. Na základě těchto podkladů mělo být teprve rozhodnuto o výši berní a o poměru jejího odvodu mezi šlechtou a městy i mezi městy navzájem.³¹⁾ Co se hospodářských privilegií týče, Ferdinand odsunul konečně

(28) *Verzeichnis Obelausitzer Urkunden* II, s. 151; Benjamin Gottfried WEINART, *Rechte und Gewohnheiten der beiden Marggraffthümer Ober- und Nieder-Lausitz* I, Leipzig 1793, s. 76.

(29) Systematický přehled zemského práva sepsal až po polovině 16. stol. zhořelecký hejtman Jakub von Salza (1526-1589). V roce 1342 byl vydán též soudní řád (*Landerichtsordnung*) – SÚA, LŽ III, inv. č. 10.2.

(30) E. G. LEHMANN (ed.), *Corpus juris*, č. 23, s. 51-119; rozbor B. G. WEINART, *Rechte und Gewohnheiten*, I, s. 127-143.

(31) Jasně však Ferdinand stanovil, že držitelé statků Hoyerswerda-Vojerecy (pánové ze Šumburka), Muskau (Zikmund z Bibrštejna), Radmeritz (1519 prodali purkrabí z Donína na Grabštejně zhořeleckému měšťanovi Bernhartovi Berndovi) a Zawidow-Seidenberg (vlastnil Jáchym z Bibrštejna), kteří se dříve zdráhali platit berně spolu s celou zemí, mají tak do budoucna činit. Příslušné kvóty se ustálily na paritním poměru: 4/8 ze zemských statků, 2/8 z městských obvodů Budyšina, Kamnce, Löbau, 2/8 ze Zhořelce, Laubanu a Žitavy. Posledně jmenovaná města měla ještě navíc vypomoci odvodem 1/16 chudým zhořeleckým šlechticům. Podle ustanovení z roku 1544 se mělo vybírat 1,2 % z přiznaného majetku. Zároveň ale si stavy přitom vynutily revers, že tento způsob povolení berně, proti původnímu 1 % z přiznaného majetku, není na újmu jejich práv a svobod. Tento způsob vybírání daní trval do r. 1567, do zavedení podýmného (Rauchsteuer).

rozhodnutí na další jednání a požadoval podání konkrétních žalob na porušování stavu z roku 1524. Podklady měl shromáždit zemský fojt. Městu Zhořelci *decisio* potvrdila léna, která drželo od roku 1385. Hranic mezi Horní Lužicí a Čechami, tj. i hranic správních a soudních pravomocí, se týkalo prohlášení o příslušnosti Zawidowa (Seidenberg) k Horní Lužici, i když ho jeho majitelé páni z Bibrštejna zahrnovali do panství Frýdlant v Čechách. Další článek reagoval na postupující reformaci a sekularizaci církevního majetku. Nařizoval totiž odevzdání kostelních klenotů ze zrušených klášterů a luteranizovaných kostelů do rukou krále. *Decisio Ferdinandea* tedy v podstatě shrnovala status quo a řešení narůstajících problémů a napětí mezi šlechtou a městy zatím nechávala otevřené. Ferdinandův příklon ke šlechtě však byl evidentní a prokazovalo ho i současně vydané privilegium povolující bezdětnému držiteli prodej lenního statku, který by jinak spadl na komoru. Tohoto práva však mohl užít jen ten, kdo by byl schopen ve zbroji vsednout na koně a dostavit se před fojta (tzv. *Vorritt*).³²⁾

Příležitost k radikálnímu omezení Šestiměstí se dostavila nečekaně rychle a za značně pohnutých okolností. V době šmalkaldské války a prvního odboje českých stavů (1546-47) Šestiměstí těsně před rozhodnou bitvou u Mühlendorfu odvolalo, na rozdíl od hornolužické šlechty, svou hotovost z Ferdinandova ležení. Vítězný Habsburk pak zakolísání měst cíleně využil k jejich decimaci. V srpnu 1547 příkrým výnosem, tzv. *Citation*, potrestal Šestiměstí stejně razantně jako města česká, tzn. že je postihla ztráta všech privilegií, pozemkového majetku, byla odsouzena k vysokým pokutám, k placení dědičného posudného, atd. Důsledky těchto trestů (tzv. *Pönfall*) nejen poškodily ekonomický potenciál města a podlomily jejich politickou sílu, ale zasáhly i zemské pořádky v širším slova smyslu.³³⁾

Vedle zemského fojta byl ustaven ještě jeden úřad obsazovaný přímo králem, zemský hejtman (*Landeshauptmann*), nahrazující někdejšího podfojta. Podle českého vzoru byla země rozdělena do tří soudních okrsků (budyšínský, zhořelecký, žitavský), do čela těchto soudů (zvané též *Hofgerichte*) král jmenoval zemské soudce. Dosavadní systém soudních pravomocí zásadně narušilo i zřízení apelačního soudu v Praze, který se stal odvolací instancí nejen pro potrestaná města (definitivně tak zamezil jejich odvolávání se do Magdeburka), ale i pro zemské dvorské soudy (*Hofgerichte*). Posílení pozice šlechty mělo sloužit vyčlenění statků Hoyerswerda, Muskau a Königsbrück jako panských (*Herrengut*), k vytvoření skutečného panského stavu ale toto opatření stačit nemohlo. Města hlas na zemských sněmech ztratila, a byť se na ně záhy fakticky vrátila, nezastu-

(32) B. G. WEINART, *Rechte und Gewohnheiten*, I, s. 127nn.; H. KNOTHE, *Urkundliche Grundlage*, s. 356-357; znění privilegia *Vorritt* E. G. LEHMANN (ed.), *Corpus juris*, č. 24, s. 119-122. Ke sporům též materiály v SÚA, LŽ III, 10.10.

(33) Naposledy Lenka BOBKOVÁ, *Pönfall neboli Šestiměstí v protihabsburském odboji roku 1547*, in: P. Vorel (ed.), *Stavovský odboj roku 1547 – první krize habsburské monarchie*, Pardubice-Praha 1999, s. 41-64. K důsledkům porážky měst Ernst Heinz LEMPER, *Die vom Pönfall ausgelöste Krise der Oberlausitzer Sechsstädte und ihre Überwindung*, in: 1547- Pönfall der Oberlausitzer Sechsstädte (Kamenter Beiträge 2), hg. v. M. Herrmann, Kamenz 1999, s. 101-122; Erhard HARTSTOCK, *Auswirkungen des Pönfalls auf die wirtschaftlichen Verhältnisse der Sechsstädte*, tamtéž s. 85-100.

povala již samostatný stav. Spolu s postupným navrácením městských privilegií totiž Ferdinand I. již roku 1549 dovolil městům a měšťanům opět kupovat pozemkový majetek, respektive léna, později i svobodné statky. A jako držitelé zemských statků se pak mohli zúčastnit sněmu, nikoliv však v samostatné kurii „*Städte*“. Na sněmu měli místo pouze „*alle Landsassen von jedem Rittersitz und Landstandes*“, případně „*die von Städten*“.

V únoru 1549 získalo poselstvo hornolužických stavů od krále svolení konat zemský sněm, který měl vypsat zemský fojt na pondělí po nejbližší neděli Reminiscere. Zároveň Ferdinand slíbil přešetřit další žádost stavů týkající se údajného privilegia krále Jana Lucemburského, v němž mělo být řečeno, že Horní Lužici nezískal mečem, ale že se sama svobodně uchýlila pod ochranu České koruny.³⁴⁾ Listina prý byla omylem odvezena z Budyšina společně s městskými privilegii. Těžko říci, kterou z Janových listin měli na mysli, možná inkorporaci Zhořelecka (24. 5. 1329), nicméně vznesený požadavek je dokladem určitého znepokojení všech vrstev stavovské společnosti, která se začala obávat přílišného prosazování centrální moci. Tyto nálady se plně ozvaly v následujícím sporu stavů se zemským fojtem Kryštofem z Donína na Königsbrücku (fojtem 1549-1560), který byl sice evangelíkem, ale zároveň patřil k předním exponentům krále Ferdinanda I. v době stavovského odboje roku 1547.

Stížnost, kterou stavové v roce 1551 zaslali králi, je v podstatě souhrnem právních norem či ustálených zvyklostí, které dle jejich mínění fojt porušuje a nedodrží tak zemská práva. Donínovy přehmaty jsou vypočteny v 25 bodech (tzv. *gravamina*). Proti zájmu země i proti zemským ustanovením fojt údajně příliš často dlel mimo Horní Lužici, kde vůbec nejmenoval budyšínského hejtmana a zhořeleckého sice dosadil, ale vybral ho bez domluvy se šlechtickým stavem. Stavové svému zemskému fojtovi vyčítali, že nesvolává řádné sněmy, kancelář prý pracuje nedbale, některé výnosy vydává pozdě nebo vůbec ne a navíc neoprávněně zvyšuje taxy za vystavení písemností, stoupají soudní výlohy, nekoná se dvorský soud, což zamezuje jednání o lenních převodech, tvrdili, že fojt dopouští zaujatost a krutost v soudním líčení, porušuje procesní právo měst. Kryštof se pochopitelně bránil a domnělé „chyby“ vysvětloval králi, který se snažil zjednat pořádek, ale bez úspěchu. Fojt své praktiky zřejmě nezměnil a stavy naopak nemínily mlčet. V roce 1559 vyhotovily ještě preciznější stížnost o 108 bodech a předložily ji králi. Podstata žaloby zůstala zachována, pouze přečiny byly ve větší míře doloženy konkrétními příklady.³⁵⁾

Spor byl uzavřen až po Kryštofově náhlé smrti a to královským rozhodnutím, tzv. *Abhandlung*, z 20. listopadu 1561, které se vracelo k ustanovení z roku 1549

(34) Hanuš HÄRTEL, *Přinoški k tak mjenowanemu „Pönsfallej“ hornolužiskich šesciměstow*, *Lětopis*, Rjad B, *Historiski Lětopis III*, 1, 1958, s. 217-218.

(35) Obě stížnosti s rozbořem otiskl B. G. WEINART, *Rechte und Gewohnheiten*, I, s. 16-20. Stížnosti měst a země na Kryštofa z Donína, v *Ratsarchiv Görlitz, Varia 80* (stížnosti a odpovědi, též *Gravamina* stavů proti fojtovi 1558), *Varia 81* (nejdůležitější spisy shromážděné stavy); SÚA, LŽ III. K tomu C. G. KÄUFFER, *Abriß*, III, s. 246nn.

ohledně sněmů a zemských soudů.³⁶⁾ V roce 1562 stanovil Ferdinand I. nové taxy v kanceláři i u soudu, o dva roky později pak potvrdil nové složení zemského soudu (*judicium ordinarium*). To se ale již do rukou měst vrátila i pravomoc stíhat těžké zločiny „*na cestách*“, s tím že urození delikventi měli být předáni nejvyššímu zemskému soudu, tj. s omezením známým již z roku 1524 a z 2. pražské smlouvy. Toto opatření si zřejmě vyžádala situace, neboť předchozí panovníkův zásah do stávající struktury soudů vedl k jejímu zhroucení a následnému zvýšení zločinnosti.³⁷⁾

K určité podobě souhrnu zemských práv dospěla v 16. století i Dolní Lužice. Velmi důležité bylo pro ni ustanovení Ferdinanda I. z roku 1538 ohledně zemského soudu (*die Landgerichtsordnung*), který měl mít osm členů, z nichž dva museli být doktorem obojího práva. V čele měl stát zemský sudí, kterého zeměpán určil z 2-3 kandidátů, které šlechta vybrala ze svých řad. Zemský soud zasedal jednou ročně a soudil civilní pře, zatímco lenní a kriminální záležitosti se řešily před zemským fojtem. Ten byl též nejvyšší odvolací instancí v zemi.³⁸⁾ Významným úspěchem dolnolužických stavů bylo v roce 1598 získání privilegia, které jim dávalo právo navrhnout králi 2-3 osob z lužických pánů nebo rytířů, z nichž si panovník vybral zemského fojta.³⁹⁾ Správa země se tak dostala plně pod kontrolu dolnolužické šlechty.

Další doplňky k zemskému zřízení Horní Lužice vydal v roce 1582 Rudolf II. na základě ustanovení zemského sněmu, kde o něm jednali páni, preláti, rytířstvo a „*die von Städten*“ z markrabství Horní Lužice.⁴⁰⁾ Vydáno bylo pod názvem *Kaiserliche Landes Ordnung im Marggraffthumb Oberlausitz*. Většina článků se týkala opatření proti lichvě, splácení dluhů, postihu neplatičů a též pravidel zasedání budyšínského a zhořeleckého

(36) Rozbor Ferdinandova privilegia B. G. WEINART, *Rechte und Gewohnheiten*, I, s. 3-15. K tomu též instrukce, jimiž král opatřil nově nastupujícího zemského fojta, Jáchyma Šlika i zemského hejtmana Jan Schliebena (29. 12. 1561).

(37) H. KNOTHE, *Urkundliche Grundlage*, s. 408. Nejvyššímu zemskému soudu měl nadále předsedat fojt, přísedícím byl zemský hejtman, dále v něm seděli oba hejtmani, čtyři starší (*Landälteste*), po třech šlechticích z obou krajů, po dvou z měst Budyšín, Zhořelec a Žitava, po jednom z Kamence, Löbau a Lauban.

(38) R. LEHMANN, *Geschichte*, s. 189nn. Dolní Lužice sice uznala apelační soud, ale nebylo možné se k němu odvolat od lužického zemského soudu, vůči němuž byl poslední instancí jedině král. Právo *de non evocando et de non appellando* potvrdil Dolní Lužici 1570 Maxmilián II. a 1577 Rudolf II.

(39) R. LEHMANN, *Geschichte*, s. 186; J. G. WORBS (ed.), *Inventarium diplomaticum Lusatiae inferioris*, č. 1439. Přechodným stavem byla zástava úřadu fojta v Dolní Lužici, který Zikmund Lucemburský přenechal jeho dosavadnímu fojtovi a místnímu šlechtici Hanzi z Polenze, který zástavu držel v letech 1422-1448; po něm následoval až do gubinské smlouvy v r. 1462 markrabí braniborský.

(40) Rudolf II. ho potvrdil 18. 5. 1582 ve Vídni. Text vyšel tiskem současně se zemským zřízením z roku 1597 pod názvem *Kaiserliche landes Ordnung im Marggraffthumb Oberlausitz, Anno 1582*, *Gedruckt in der Königlichen Stadt Budissein durch Michael Wolrab 1597*, *Landesbibliothek Dresden, C4S.1.DC, 1582, Hist. Sax. F. 74.3, pag. 25-42.*

dvorského soudu (*Hofgericht*), který se měl v Budyšíně konat pravidelně třikrát do roka současně se zemským sněmem, soud ve Zhořelci se měl scházet dle potřeby a řídit se privilegií známými z tzv. *Abhandlung*, odvolání se mělo vést v zásadě k fojtovi, případně k císaři a jeho apelačním radům. V roce 1597 bylo vydáno další zemské zřízení confirmované Rudolfem II. a nazvané *Landes Ordnung*.⁴¹⁾ Skládalo se celkem z pěti kapitol. Prvá z nich pod trestem pranýřování zakazovala veškerá hanobení a kletby, které by se dotýkaly jména Božího, P. Marie a svatých, což mělo být zřejmě opatření ke zvýšení religiozity a patrně i vyjádření určité podpory zbylé katolické menšiny. Obsáhlý druhý paragraf zemského zřízení podrobně určoval pravidla konání obecných zemských sněmů, zasedajících třikrát v roce v tradičních termínech. Zúčastnit se jich měli rytíři a páni (*Landstände*) usedlí v kraji Budyšín a Löbau po jednom z jednoho statku, zástupci z kameneckého kraje, zemské stavy „*Fürstenthumbs Görlitz*“ (!), Žitavy a Laubanu, měly vyslat své starší, případně i více osob. Starší se měli dostavit nejméně jeden den před konáním sněmu, aby si mohli prostudovat propozici a srovnat své požadavky a předložit je nejpozději v den konání sněmu a to do 8. hodiny ráno. Záležitosti stavů se mohly předkládat ještě během dopoledne. Vše mělo být připraveno tak, aby mohl sněm jednat rychle a brzy skončit. Kdo by se nedostavil, stihla ho pokuta 20 tolarů; kdyby se tak ale stalo z vážných příčin, měl se písemně nebo prostřednictvím přítele omluvit. Použití termínu vévodství pro Zhořelec mělo snad svým způsobem ozřejmit a zdůvodnit velkou samostatnost Zhořelecka uvnitř Horní Lužice. Třetí kapitola se týkala poddaných a jejich dětí, respektive možnosti odchodu z panství. Podmínkou opuštění statku byl souhlas pána, který však pro toho, kdo hodlá odejít proto, aby se něco naučil a „viděl“, měla vrchnost vydat bezplatně a zajistit si tak jeho návrat. Další ustanovení se věnovala čeledi, jejího najímání a platů. Poslední oddíl obsahoval pravidla obchodu s borytem a ustanovení o rybníkářství.

Spolu se zněním zemských zřízení předložily hornolužické stavy císaři Rudolfu II. i sumu stížností na údajné ústrky z české strany. Tvrdily např., že je jim zabraňováno převzít dědictví v Čechách, že se pro ně zvyšují taxy při prodeji zboží v Čechách, že jsou odsouvány při apelacích, že fojt je příliš často mimo zemi. V těchto požadavcích již zaznívá snaha po zrovnoprávnění s českými stavy. Za poslední stupeň jejich emancipace můžeme označit požadavek zastoupení v centrálních úřadech Koruny, když na Matyáši II. v roce 1611 hornolužičtí stavové chtěli, aby byl úřad vicekancléře nebo sekretáře dvorské kanceláře obsazován rodilým Slezanem nebo Lužičanem, což naznačuje i jisté kontakty a cestu k sblížení jednotlivých korunních zemí na stavovské úrovni.⁴²⁾

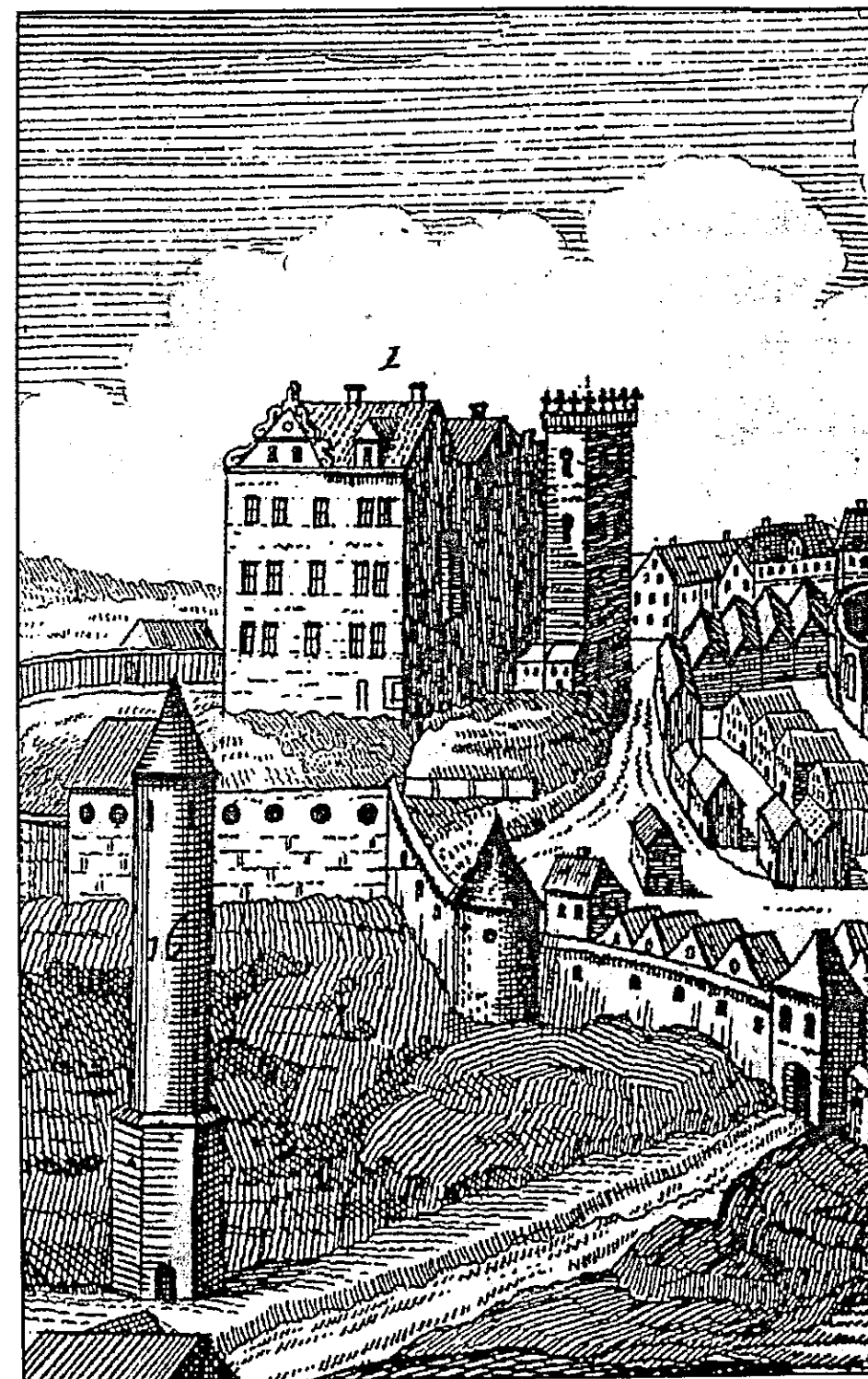
(41) Tamtéž, pag. 43-67. Rudolf usnesení potvrdil 6. 5. 1597 na Pražském hradě; vyhotoveno za kancléře Jířího z Martinic, vicekancléři Kryštof Želinský ze Sebužína a Jan Millner.

(42) C. G. KÄUFFER, *Abriß*, IV/1, s. 11-12. Další dodatky k zemským zřízením vyšly v r. 1624, 1636, tj. až po ovládnutí Lužic Saskem. K působnosti nejvyššího, tzv. řádného soudu (původně označovaného *das Gericht von Land und Städte*) byla vydána v roce 1611 samostatná ustanovení „*Confirmirte Amsordnung wie es im Markgrafthum Oberlausitz bei dem ordentlichen Gerich gehalten werden solle*“ (doplňováno 1612, 1624).

Během 16. století prošla stavovská společnost obou Lužic vývojem, na jehož konci stála jako stavovský reprezentant země šlechta. Prelátský stav zde sice zcela nezmizel, ale v důsledku reformace se stal početně zanedbatelným, a města byla vytlačena na okraj politického života země. V Dolní Lužici šlo v tomto směru o plynulý proces, neboť její města již mezi stavy vstupovala jako poměrně slabý článek, o to dynamičtějším vývoj zažila Horní Lužice. Na pozadí téměř permanentního zápasu Šestiměstí se šlechtou se formovala i kodifikace zemských práv. Za první fázi na cestě k vytvoření zemského zřízení lze považovat události z doby panování Jagellonců, uzavřené dohodami z roku 1524. Druhé období představují první dvě desetiletí vlády Ferdinanda I., během nichž došlo k proklamaci a první kodifikaci základních bodů zemského zřízení (1538-1539), doplněných výnosem Ferdinanda I. z roku 1544. Radikální zlom dosavadních poměrů nastal po roce 1547, kdy v důsledku opatření Ferdinanda I. proti Šestiměstí (tzv. *Pönfall*) města ztratila jako samostatný stav hlas na zemských sněmech. Následné úpravy zemských zřízení z doby Rudolfa II. zásadní změny již nepřinesly, rozšířeny byly především o předpisy policejní povahy, o ustanovení proti lichvě, o pohybu poddaných, o čeledi atd., obdobně jako tomu bylo i v Čechách. Srovnání zemských zřízení v jednotlivých korunních zemích by stálo za hlubší analýzy, která by mohla rozšířit poznatky o vazbách uvnitř České koruny, do jejíhož svazku se i obě Lužice až do roku 1635 nepřestaly počítat.

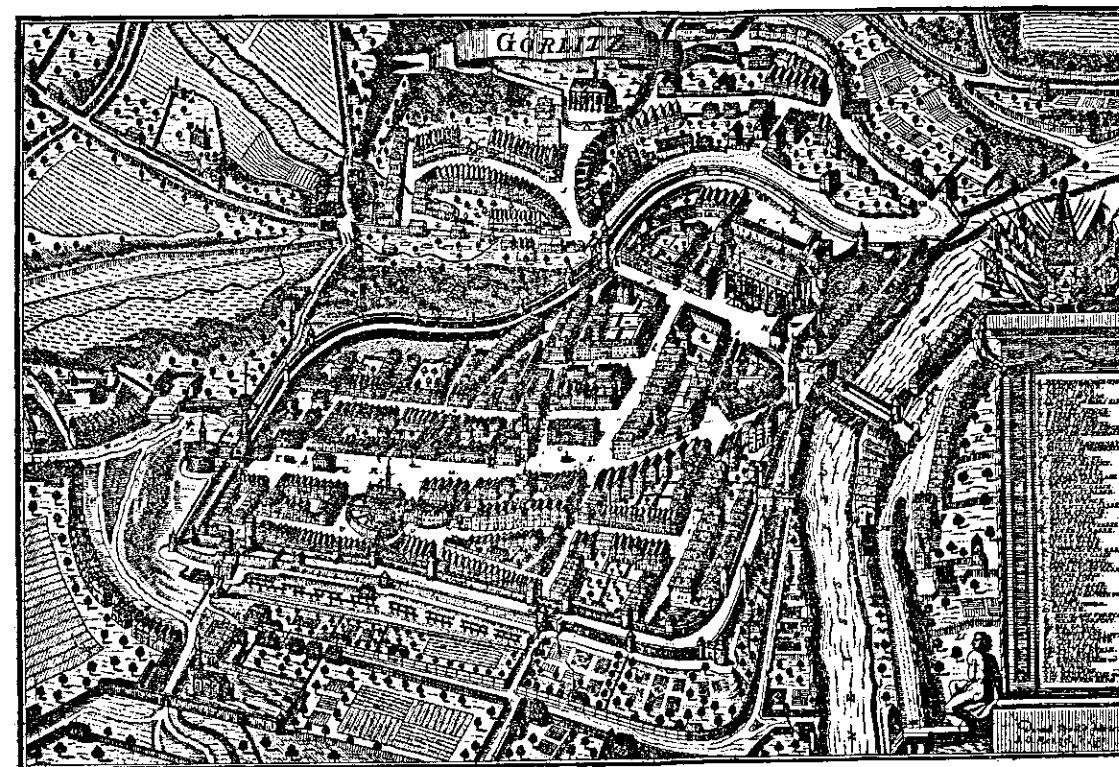
*Kaysersliche Landes Ordnung im Marggraffthums Oberlausitz
Anno 1582 Publiciret - titulní list.*

Hrad Ortenburg na vedutě Budyšína (výřez) z počátku 18. století.

Špice tzv. Reichenturm v Budyšíně, postavené za Rudolfa II.

Pohled na Zhořelec na vedutě z počátku 18. století.

Lenka Bobková

Die Landesordnungen und die Landstände
in der Ober- und Niederlausitz im 16. Jahrhundert

Zusammenfassung

Die Ober- und Niederlausitz gehörten seit dem 14. Jahrhundert zur Böhmisches Krone. Es handelte sich dabei um zwei eigenständige Länder, die eine unterschiedliche politische, gesellschaftliche und ökonomische Entwicklung durchliefen. Deren Eingliederung unter die sog. Nebenländer der Böhmisches Krone bedeutete keinen großen Eingriff in die inneren Verhältnisse, da beide Länder lediglich einen durch den König eingesetzten, zumeist aus den Reihen des böhmischen Adels stammenden Vertreter des Königs erhielten, der in beiden Lausitzen den Titel eines *Landvogts* trug, während die übrigen Verwaltungs- und Gerichtsinstitutionen ohne Veränderung weiter existierten. Die durch Karl IV. errichtete Ungeteiltheit der Böhmisches Krone wurde während der Hussitenkriege stark in Mitleidenschaft gezogen, als sich die Nebenländer nicht dem hussitischen Böhmen unterwarfen, sondern Sigismund als böhmischen König die Treue hielten. Eine ähnliche Situation trat am Ende der Regierung König Georgs von Podiebrad ein, als die Lausitzen, Schlesien und Mähren unter die Herrschaft des Matthias Corvinus gerieten. Dieser unternahm den Versuch einer administrativen Vereinigung Schlesiens und beider Lausitzen und in seiner Kanzlei begann man auch zwischen Oberland-Oberlausitz und Niederland-Niederlausitz zu unterscheiden. Nach dem Tode des Matthias Corvinus (1490) kehrten die Nebenländer unter die Rechtshoheit des böhmischen Königs Wladislaw II. Jagiello zurück. Parallel zu der angedeuteten staatsrechtlichen Entwicklung verlief in den einzelnen Ländern der Prozeß einer Emanzipation der Stände, der in der Durchsetzung der Landstände ohne klar fixierte Bindungen innerhalb der Krone seinen Höhepunkt fand. Dieser ständische Partikularismus wurde durch die Konföderation der Stände aller Kronländer im Jahre 1619 überwunden. Die ständischen Korporationen aller Länder durchliefen bis zu dieser Zeit eine Entwicklung, die unter dem Druck des herrscherlichen Zentralismus der machtpolitisch immer weiter aufsteigenden Habsburger zu einer Annäherung ihrer Struktur sowie ihrer programmatischen Identität führte. Im Verlaufe dieser Jahre wurden auch die Grundlagen für die Formulierung der Landesordnungen in beiden Lausitzen gelegt.

Charakteristisch für die Oberlausitz waren die fünf starken Städte Bautzen, Görlitz, Kamenz, Löbau und Lauban, die gemeinsam mit der noch immer königlichen Stadt Zittau im Jahre 1346 den sog. Sechsstädtebund gegründet hatten. Mit der Entstehung des Bundes verfolgten die Städte das Ziel, mit eigenen Kräften ihre Interessen nicht allein gegenüber „Landesschädlingen“ zu verfolgen, sondern zugleich auch gegenüber dem Adel in der Oberlausitz. Angesichts der Tatsache, daß es sich um königliche Städte handelte, wandten sich die Räte an den böhmischen König, der – vornehmlich aus fiskalischen Gründen – ein Interesse an wirtschaftlicher Prosperität der Kommunen sowie an einer politischen Stabilität im Lande hatte. Auf diese Weise

entstand in der Oberlausitz eine gesellschaftliche Polarität, die sich auch in der ständischen Repräsentation des Landes widerspiegelte. Auf den offiziellen landesweiten Zusammenkünften (*wilkürliche Lantage*), die dreimal jährlich stattfanden, institutionalisierte sich ein System mit lediglich zwei Gruppen von Stimmen – derjenigen des Adels (Herren, Ritter und Knechte) und der Prälaten – sog. *Land oder Landschaft, Landstand* – sowie derjenigen des Sechsstädtebundes bzw. der *Städte*. Der Landtag besaß das Recht, den König und den Vogt zu bestätigen, gesetzgebende Beschlüsse zu verkünden, Steuern und Landesaufgebot zu billigen; zu gewichtigen Verfügungen, einschließlich verschiedener Landesgesetze, erteilte der König seine Zustimmung.

Die Niederlausitz war ein relativ kleines, verhältnismäßig armes Land, in dem andererseits Adel, *Herren, Ritter und Knechte* über starke Positionen verfügten. Diese führten zudem das Wort auf den Landtagen, wo als eigenständige Kurie zudem noch *Prälaten* und landesherrliche *Städte* (Guben, Luckau, Lübben, Calau) vertreten waren, die weder wirtschaftlich noch politisch mit dem Oberlausitzer Sechsstädtebund konkurrieren konnten. Die Landtage kamen in unregelmäßigen Abständen zusammen (erstmalig 1414), am häufigsten in Lübben.

Als nicht minder wichtig für die Geschicke des Landes erwies sich die Struktur der Gerichtsinstitutionen, die vor allem in der Oberlausitz ziemlich kompliziert war. Landesweite Bedeutung besaß das oberste Landesgericht (*das Gericht von Land und Städten*, später auch als *iudicium ordinarium* bezeichnet); des weiteren gab es das *Hofgericht* für den Adel (Lehnsachen, Streitiges und nichtstreitiges Recht) sowie das sog. *Landgericht*, das die Bauern betreffende Angelegenheiten behandelte. Die Gerichte auf dem Territorium des Sechsstädtebundes wurden zumeist als Erbgerichte bezeichnet, vor denen man auch Urteile über Delikte fällte, die im Rahmen des sog. *Weichbildes* verübt wurden, und zwar auch, wenn dies einen hier niedergelassenen Ritter betraf. Die weitaus stärkste Position innerhalb dieser Gerichte nahm zweifellos das sog. *königliche Gericht* (auch *königliches Obergericht* genannt) ein. In der Niederlausitz war das *Landgericht* (*Landdinge*, mitunter auch *Hofgericht*) oberste Gerichtsinstitution, dem der Vogt oder der *Landrichter* vorsahen, während die Beisitzer aus allen Ständen kamen, also aus dem hohen und niederen Adel, den Prälaten sowie den Städten (seit 1377).

Dramatisch entwickelten sich die Beziehungen zwischen dem Adel der Oberlausitz und den Städten, die untereinander um die politische Vorherrschaft im Lande kämpften (Frage der Anzahl der Stimmen im Landtag), um Jurisdiktion, vornehmlich um das Exekutionsrecht des Görlitzer Gerichts bei schweren Verbrechen ohne Ansehen des Standes (sog. *sechs Stücke*, zu denen Mord, Brandstiftung, Raub, Diebstahl, Verstümmelung und Verrat gehörten), um wirtschaftliche Privilegien (Bannmeilenrecht, Brau- und Schankrecht, sog. *Bierfuhr*); einen politischen und ökonomischen Charakter wies auch der Streit um die Entrichtung von Steuern auf (sog. *Mitleidung*). Vor dem Hintergrund der angedeuteten Streitigkeiten spielte sich auch die Suche nach einer Kodifizierung der Landesordnungen ab. Als deren erste Phase kann die Zeit nach 1490 angesehen werden, die Verträge zwischen den Ständen im Jahre 1524 beendeten. Ihnen zufolge erhielten sich zwei Stimmen, die Städte machten freilich in der Frage des Bannmeilenrechts Zugeständnisse, als sie dem Adel gestatteten, auch innerhalb dieser Zone Bier zu brauen, einzuführen und auszuschenken sowie Handwerk zu betreiben.

Die Jurisdiktion des Görlitzer Gerichts bei Streitsachen blieb im Prinzip erhalten, lediglich zugunsten adeliger Delinquenten sollte im Falle schwerster Verbrechen die Exekution dem obersten Landesgericht zustehen, was dessen Rechtsgewalt in Fragen der Appellation erhöhte sowie die Rechtsgewalt der Obrigkeiten in deren Untertanen betreffenden Angelegenheiten stärkte. Zugeständnisse machten die Städte zudem auch in Steuerfragen, als sie sich verpflichteten, von neu erworbenen Gütern ebenso wie von Landbesitz Steuern zu entrichten, und zwar gemeinsam mit dem Adel.

Innerhalb der ersten beiden Jahrzehnte der Regierung Ferdinands I., in denen es in den Jahren 1538-1539 zur Proklamation und ersten Kodifizierung von grundlegenden Teilen der Landesordnung kam (sog. *Acht Artikel*, fünf Punkte der „alten Ordnung“), ergänzt durch einen Erlaß Ferdinands I. aus dem Jahre 1544 (*decisio Ferdinandi*). Auch damals blieb der städtische Stand sowie dessen Vertretung auf dem Landtag unangetastet. In der Frage des Strafrechts fand die Rechtsgewalt des Görlitzer Gerichts eine Einschränkung lediglich im Sinne einer Verzögerung der Exekution adeliger Delinquenten durch deren Überstellung an den Vogt. Die meisten Punkte der Landesordnung betrafen Maßnahmen polizeilichen Charakters.

Zu einer radikalen Veränderung der bisherigen Verhältnisse kam es nach dem Jahre 1547. Der siegreiche Habsburger nutzte die Situation zu einem harten Vorgehen gegen den Sechsstädtebund (sog. *Pönfall*), ähnlich wie gegen die königlichen Städte Böhmens, die an der Rebellion der böhmischen Stände beteiligt waren. In einem geharnischten Erlaß, der sog. *Citation*, entzog der König den Städten sämtliche Privilegien, den Grundbesitz, legte ihnen hohe Strafen auf u.ä. Faktisch sprach der König den Städten zugleich das Recht ab, an den Landtagsverhandlungen teilzunehmen. Ferdinand I. griff auch in die administrative Ordnung des Landes ein, als er die Zentralgewalt stärkte und die Verhältnisse in der Oberlausitz denen in Böhmen anpaßte. Neben einem Landvogt setzte er noch einen königlichen Amtsträger ein, den *Landeshauptmann*, und er teilte nach böhmischem Vorbild das Land in drei Gerichtsbezirke (Bautzen, Görlitz, Zittau) mit je einem vom König ernannten Landrichter. Appellationsinstanz für die städtischen Gerichte wurde, ebenso wie für die entstandenen *Hofgerichte*, das neu geschaffene Appellationsgericht in Prag. Nach 1549 gab Ferdinand I. zwar den Städten die Mehrzahl der Privilegien zurück und gestattete ihnen faktisch auch wieder an den Landtagen teilzunehmen, freilich nur aufgrund ihrer Funktion als Besitzinhaber von Land (neben dem Adel) und keineswegs als Stand in einer eigenständigen Kurie. Auf dem Landtag erhielten lediglich „alle Landsassen von jedem Rittersitz und Landstandes“, mitunter auch „die von Städten“ ihren Platz.

Im Jahre 1549 begann dann eine neue Etappe in der administrativen Ordnung der Oberlausitz, in der die Städte schließlich ihre entscheidende Basis verloren. Lediglich im Falle der gerichtlichen Rechtsgewalt gestand ihnen der König im Jahre 1562 das Recht, schwere Verbrechen „auf Wegen“ zu ahnden, erneut zu, und zwar dergestalt, daß adelige Delinquenten dem obersten Landesgericht übergeben werden sollten (mit der bekannten Einschränkung aus dem Jahre 1524). Diese Festlegung wurde offenkundig durch die äußeren Umstände hervorgerufen, da der Eingriff in die bestehenden Strukturen der Gerichte zu deren Zusammenbruch und einer nachfolgenden Zunahme der Verbrechensrate führte.

Weitere Ergänzungen im Hinblick auf die Landesordnung der Oberlausitz verfügte auf der Grundlage der Verfassung des Landtages aus dem Jahre 1582 Rudolf II. (*Kaiserliche Landes Ordnung im Marggraffthumb Oberlausitz*). Die Mehrzahl der Artikel besaß Polizeicharakter, betraf also auch die Rechtsgewalt des Bautzener und Görlitzer *Hofgerichts*. Eine weitere Landesordnung stammt aus dem Jahre 1597 und setzte sich aus insgesamt fünf Kapiteln zusammen, von denen das zweite den Regeln bei der Abhaltung der allgemeinen Landtage gewidmet war, während die weiteren Kapitel die Frage der Freizügigkeit der Untertanen, des Gesindes sowie Vorschriften beim Waidhandel und beim Fischen behandelte.

Zu mehr oder weniger teilweisen Proklamationen der Landesrechte kam es im 16. Jahrhundert auch in der Niederlausitz. Als wegweisend erwies sich hier die Verordnung Ferdinands I. aus dem Jahre 1538 im Hinblick auf das Landesgericht (*die Landgerichtsordnung*), das acht Mitglieder haben sollte, von denen zwei Doktoren beiderlei Rechts sein mußten. An der Spitze sollte demzufolge ein Landrichter stehen, den der Landesherr aus zwei oder drei vorgeschlagenen Kandidaten bestimmte, die wiederum der Adel aus seinen Reihen nominiert hatte. Das Landesgericht tagte einmal jährlich und behandelte Zivilstreitigkeiten, während Lehns- und Kriminalangelegenheiten vor dem Landvogt zur Sprache kamen. Dieser war zugleich die oberste Appellationsinstanz im Lande. Einen bedeutenden Erfolg der niederlausitzischen Stände bildete im Jahre 1598 die Gewährung von Privilegien, die diesen erlaubten, dem König zwei bis drei Personen aus den Reihen der Lausitzer Herren oder Ritter vorzuschlagen, von denen der Herrscher den Landvogt auswählte. Die Verwaltung des Landes geriet somit voll unter die Kontrolle des Adels in der Niederlausitz.

Gemeinsam mit der Fassung der Landesordnungen legten die Oberlausitzer Stände Kaiser Rudolf II. auch die Gesamtzahl der Gravamina über angebliche Demütigungen von Seiten der Böhmen. Die Beschwerdeführer glaubten u.a., daß ihnen verwehrt werde, ein Erbe in Böhmen anzutreten, daß man ihnen höhere Taxen beim Warenverkauf in Böhmen auferlege, daß sie bei Appellationen benachteiligt würden und daß der Vogt allzu oft außer Landes weile. In diesen Forderungen klingt bereits das Streben nach Gleichberechtigung gegenüber den böhmischen Ständen an. Als letzte Stufe ihrer Emanzipation kann die Forderung nach Präsenz in den zentralen Behörden der Krone angesehen werden: Im Jahre 1611 verlangten die Oberlausitzer Stände, daß das Amt des Vizekanzlers oder Sekretärs der Hofkanzlei von einem gebürtigen Schlesier oder Lausitzer besetzt werde, womit zugleich gewisse Kontakte sowie der Weg zu einer Annäherung zwischen den einzelnen Kronländern auf ständischer Stufe angedeutet werden.

Im Verlaufe des 16. Jahrhunderts erlebte die Ständegesellschaft in beiden Lausitzen eine Entwicklung, an deren Ende als ständischer Repräsentant des Landes der Adel stand, ähnlich wie dies in Böhmen der Fall war. Ein Vergleich zwischen den Landesordnungen in den einzelnen Kronländern verdient eine detailliertere Analyse, die die Kenntnis über die Bindungen innerhalb der Böhmisches Krone vertiefen würde, zumal beide Lausitzen bis zum Jahre 1635 dieser angehörten.

Lenka Bobková

Ustawy krajowe i stany krajowe na Łużycach Górnych i Dolnych w XVI wieku

Streszczenie

Łużyce Górne i Dolne stały się częścią składową ziem Korony Czeskiej w XIV wieku. Były to dwa samodzielne kraje, różniące się rozwojem politycznym, społecznym i ekonomicznym. Włączenie ich do tzw. inkorporowanych ziem Korony Czeskiej nie wiązało się z większą ingerencją w stosunki wewnętrzne, albowiem w każdym kraju znajdował się mianowany przez króla jego przedstawiciel, którego wybierała większość czeskiej szlachty, a na Łużycach nazywano go wójtem krajowym (*Landvogt*), natomiast pozostałe instytucje administracyjne i sądownicze pozostały bez zmiany. Jednolitość ziem Korony Czeskiej zbudowana przez Karola IV została poważnie naruszona w okresie wojen husyckich, kiedy to sąsiednie kraje nie przyłączyły się do husyckich Czech i pozostały wierne Zygmuntowi jako czeskiemu królowi. Podobna sytuacja nastąpiła u schyłku rządów króla Jerzego z Podiebradów, gdy Łużyce, Śląsk i Morawy znalazły się pod rządami Macieja Korwina. Ten dążył do administracyjnego zjednoczenia Śląska z Łużycami, zaś w jego kancelarii zaczęto rozróżniać Górne i Dolne Łużyce. Po śmierci Korwina (1490) ziemie sąsiednie znalazły się w kompetencjach czeskiego króla Władysława II. Jednocześnie z zarysowanym rozwojem prawnopañstwowym w poszczególnych ziemiach przebiegał proces uświadamiania stanowego, doprowadzając do przeforsowania stanowości krajowej, bez jasno ustalonych powiązań wewnątrz Korony. Ten partykularyzm stanowy został przewyciężony konfederacją stanów we wszystkich ziemiach Korony w 1619 roku. W korporacjach stanowych wszystkich ziemi do tego czasu dokonał się rozwój, który pod naciskiem centralizmu monarszego Habsburgów doprowadził do zbliżenia ich struktury i identyfikacji programowej. W tym czasie położono też podwaliny pod sformułowanie ustaw krajowych w Górnych i Dolnych Łużycach.

Dla Górnych Łużyc charakterystycznych było pięć silnych miast – Budziszyn, Zgorzelec, Kamjenc, Lubij, Lubań, które wspólnie z wówczas jeszcze królewskim miastem Żytawą utworzyły w 1346 roku związek miast, tzw. Związek Sześciu Miast. Powstanie tego związku było umotywowane dążeniem miast do obrony swych interesów własnymi siłami, nie tylko przeciwko osobom, które w bezpośredni sposób zagrażały posiadłościom ziemskim, ale też przeciwko górnołużyckiej szlachcie. Ze względu na to, że chodziło o miasta królewskie, rady miejskie zwracały się o pomoc do czeskiego króla, którego ze względów skarbowych, interesował ekonomiczny rozwój miast i stabilizacja w kraju. W ten sposób w Górnych Łużycach doszło do polaryzacji społecznej, co znalazło odzwierciedlenie w reprezentacji stanowej kraju. Na regularnych sejmach ogólnokrajowych (*wilkürliche Lantage*) mających miejsce trzy razy w roku przyjęto mianowicie system tylko dwóch głosów – szlachty (*Herren, Ritter und Knechte*) i prałatów, tzw. *Land* oder *Landschaft, Landstad* i Związek Sześciu Miast (*Šestiměstí*) lub *Städte*. Sejm miał prawo przyjmować króla i wójta, ogłaszać decyzje prawodawcze,

wyrażać zgodę na podatki i ziemską gotowość wojskową; w przypadku podejmowania ważniejszych decyzji, z różnymi rozporządzeniami krajowymi łącznie, moc prawną nadawał im król.

Łużyce Dolne były niewielkim, stosunkowo biednym krajem, gdzie przeciwnie silną pozycję miała szlachta, panowie (*Herren*) i rycerze (*Ritter und Knechte*). Ich głosy również najbardziej się liczyły na sejmach krajowych, gdzie w samodzielnych kuriach zasiadali jeszcze prałaci i miasta szlacheckie (Łukow, Gubin, Lubin, Kalawa), których pod względem ekonomicznym lub politycznym nie można było porównać z górnołużyckim Związkiem Sześciu Miast. Sejmy nie odbywały się regularnie (po raz pierwszy w 1414 roku), najczęściej w Lubinie.

Nie mniej ważna dla funkcjonowania kraju była struktura instytucji sądowych, która była szczególnie na Górnych Łużycach dość skomplikowana. Charakter ogólnokrajowy miał najwyższy sąd krajowy (*das Gericht von Land und Städten*, później określane jako *iudicium ordinarium*), następnie istniał sąd dworski (*Hofgericht*) dla szlachty (sprawy z zakresu prawa lennego, spornego i niespornego) i tzw. sąd ziemski (*Landgericht*), który zajmował się sprawami chłopów. Sądy w miastach należących do Związku Sześciu Miast określano zwykle jako *Erbgerichte* i należały do nich również wyroki w wykroczeniach, do których doszło w ramach tzw. obwodu miejskiego, tzw. *Weichbilde* i to także wówczas, o ile dopuścił się ich osiedlony tutaj szlachcic. Najsilniejszą pozycję miał tzw. *zwierzchni sąd królewski* w Zgorzelcu (*das königliche Gericht* lub *die königliche Obergerichte*). Na Dolnych Łużycach najwyższą instancją sądową był sąd krajowy (*Landdinge, Landgericht*, ewentualnie *Hofgericht*), któremu przewodniczył wójt lub sędzia krajowy (*Landrichter*), ławnicy byli wybierani ze wszystkich stanów, wyższej i niższej szlachty, prałatów i miast (od 1377).

W sposób dramatyczny rozwijał się stosunek pomiędzy szlachtą górnołużycką a miastami, które walczyły między sobą o przewagę polityczną w kraju (kwestia głosów na sejmie krajowym), o jurysdykcję, przede wszystkim o egzekucyjne prawo sądu zgorzeleckiego nad poważnymi przestępstwami bez różnicy stanu (tzw. *sechs Stücke*, do których należały morderstwa, podpalenia, włamania, kradzieże, okaleczenie i zdrada), o przywileje gospodarcze (prawo milowe, warzenie i wyszynk piwa, tzw. *Bierfuhrre*), o udział w płaceniu podatków miał charakter – spór ten miał charakter społeczno-ekonomiczny (tzw. *Mitleidung*). Na tle zarysowanych sporów postępował także proces tworzenia ustaw krajowych. Za pierwszą fazę tego procesu można uważać okres po 1490 roku, faza końcowa w tym procesie to umowy pomiędzy stanami z 1524 roku. Zgodnie z nimi zachowano dwa głosy, miasta ustąpiły jednak w kwestii prawa milowego, gdyż szlachcie zezwolono na warzenie i sprowadzanie piwa, a także na wyszynk również w obrębie mili, szlachta mogła też pozostawić sobie rzemiosła. Jurysdykcja spornego sądu zgorzeleckiego została w zasadzie zachowana, jedynie na korzyść szlacheckich delikwentów, także w przypadku najcięższych przestępstw, do czasu egzekucji, mieli oni być przekazani do najwyższego sądu krajowego, co zwiększało jego odwoławcze kompetencje, a w sprawach poddanych zwiększało kompetencje władzy zwierzchniej. Miasta poszły na ustępstwa również w kwestii płacenia podatków, zobowiązując się do płacenia ich z uzyskanych posiadłości ziemskich, tak samo jak z produktów krajowych, tj. razem ze szlachtą.

W okresie pierwszych dwudziestu lat rządów Ferdynanda I, doszło do proklamowania i pierwszej kodyfikacji podstawowych części ustawy krajowej (1538-1539, tzw. *Acht Artikel*, pięć punktów „*der alte Ordnung*”), którą uzupełniono rozporządzeniem Ferdynanda I z 1544 roku (*decisio Ferdinandeii*). Także wtedy stan mieszczan i ich udział w sejmie pozostały nietknięte. W kwestii prawa karnego kompetencje sądu zgorzeleckiego były ograniczone jedynie w sensie powstrzymania egzekucji w przypadku delikwentów o szlacheckim pochodzeniu i przekazania ich wójtowi. Większość punktów ustawy krajowej dotyczyła postanowień o charakterze policyjnym.

Radykalny przełom w dotychczasowych stosunkach nastąpił po 1547 roku. Zwycięski Habsburg wykorzystał sytuację do bezwzględnego działania przeciwko Związki Sześciu Miast (tzw. *Pönfall*), podobnie jak przeciwko czeskim miastom królewskim, które wzięły udział w czeskim buncie stanów. Surowym rozporządzeniem, tzw. *Citation*, król odebrał miastom wszystkie przywileje, majątki rolne, wymierzył im wysokie kary itd. Faktycznie odebrał im też prawo do zasiadania w sejmie krajowym. Ferdynand I ingerował również w porządek administracyjny kraju, gdzie wzmocnił władzę centralną i dostosował stosunki na Górnych Łużycach do sytuacji w Czechach. Obok wójta krajowego mianował jeszcze jednego królewskiego urzędnika, hetmana krajowego (*Landeshauptmann*) i zgodnie z czeskim wzorem podzielił kraj na trzy okręgi sądowe (budziszynski, zgorzelecki, żytański) na czele z mianowanymi przez króla sędziami krajowymi. Instancją odwoławczą dla sądów miejskich, tak samo jak w ten sposób powstałych sądów dworskich (*Hofgerichte*) stał się nowo powstały sąd apelacyjny w Pradze. Po 1549 roku Ferdynand I wprowadził przywrócił miastom większą część przywilejów i faktycznie pozwolił im też zasiadać w sejmie, ale jedynie z tytułu posiadania majątków ziemskich, tj. obok szlachty, ale nie jako stan w samodzielnej kurii. W sejmie mieli miejsce tylko „*alle Landsassen von jedem Rittersitz und Landstandes*”, ewentualnie „*die von Städten*”.

1549 rok zapoczątkował zatem nowy etap w porządku administracyjnym Górnych Łużyc, kiedy miasta ostatecznie utraciły swą decydującą pozycję. Jeżeli chodzi o kompetencje sądowe, to król przywrócił im jedynie w 1562 roku prawo do ścigania ciężkich przestępstw „*na drogach*”, pod warunkiem, że delikwenci o pochodzeniu szlacheckim zostaną przekazani najwyższemu sądowi krajowemu, tj. z ograniczeniem znany już z 1524 roku. Taka decyzja wpływała niewątpliwie z istniejącej sytuacji, albowiem ingerencja w istniejące struktury sądów prowadziła do ich załamania się i wskutek tego do zwiększenia przestępczości.

Kolejne uzupełnienia do ustawy krajowej Górnych Łużyc wydał, zgodnie z decyzją sądu krajowego z 1582 roku, Rudolf II (*Kaiserliche Landes Ordnung im Marggraffthumb Oberlausitz*). Większość artykułów miała charakter policyjny, dotyczyła też jednak kompetencji budziszynskiego i zgorzeleckiego sądu dworskiego (*Hofgericht*). Następna ustawa krajowa pochodzi z 1597 roku i składa się w sumie z pięciu rozdziałów, z których drugi poświęcony był zasadom odbywania się powszechnych sejmów krajowych, zaś następne rozdziały zagadnieniom przemieszczania się poddanych, służby, przepisom dotyczącym handlu urzetem i hodowli ryb w stawach.

Do mniej więcej częściowego proklamowania prawa krajowego w XVI wieku dojrzały też Dolne Łużyce. Dla Dolnych Łużyc ważne było postanowienie Ferdynanda I

z 1538 roku, dotyczące sądu krajowego (*die Landgerichtssordnung*), który miał się składać z ośmiu członków, z których dwaj mieli być doktorami obojga praw. Na czele miał stać sędzia ziemski, którego wybierał władca spośród 2-3 kandydatów, których zaproponowała szlachta. Sąd ziemski zasiadał raz w roku i zajmował się procesami cywilnymi, podczas gdy sprawy lenne i kryminalne rozwiązywano przed wójtem ziemskim. Ten był też najwyższą instancją odwoławczą w kraju. Znaczącym sukcesem dolnołużyckich stanów było uzyskanie w 1598 roku przywileju, który dawał im prawo do zaproponowania królowi 2-3 osób wywodzących się z lużyckich panów lub rycerzy, z których władca wybierał wójta ziemskiego. W ten sposób administracja kraju znalazła się w całości pod kontrolą dolnołużyckiej szlachty.

Razem z brzmieniem ustaw krajowych, górnołużyckie stany przedstawiły cesarzowi Rudolfowi II również sumę skarg na rzekome krzywdy z czeskiej strony. Twierdziły np., że uniemożliwia się im odbieranie spadków w Czechach, że dla nich podwyższone są taksy przy sprzedaży towarów w Czechach, że są odsuwani od apelacji, że wójt jest zbyt często poza krajem. W tych żądaniach uwidacznia się już dążenie do zrównania pod względem prawa ze stanami czeskimi. Za ostatni stopień emancypacji możemy uznać postulat do reprezentowania ich w centralnych urzędach Korony. W 1611 roku bowiem górnołużyckie stany zwróciły się do Macieja II z żądaniem, aby urząd wicekanclerza lub sekretarza dworskiej kancelarii był obsadzany przez rodowitego Ślązaka lub Łużyczanina, co świadczy o istnieniu pewnych kontaktów, a także o wkroczeniu na drogę zbliżenia się poszczególnych krajów Korony na poziomie stanów.

W ciągu XVI wieku w społeczeństwie stanowym na Górnych i Dolnych Łużycach dokonał się rozwój, w wyniku którego reprezentantem stanów w kraju stała się szlachta, czyli przebiegło to podobnie jak w Czechach. Porównanie ustaw krajowych w poszczególnych krajach ziem Korony Czech wymagałoby głębszej analizy, która mogłaby poszerzyć wiadomości na temat powiązań wewnątrz Korony, do której aż do 1635 roku, zaliczano zarówno Górne jak i Dolne Łużyce.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK

Praha 2001

KONFEDERACE Z ROKU 1619 VE VÝVOJI TERITORIÁLNÍ A NÁBOŽENSKÉ STRUKTURY ČESKÉ KORUNY

Josef VÁLKA

V českých dějinách je řada neuskutečněných nebo nedokončených projektů. Patří k nim i projekty „ústavní“. *Maiestas Carolina*, ústavní projekt feudální monarchie zajišťující silnou pozici panovníka, byl Čechy odmítnut.¹⁾ Mandát krále Jiřího z Poděbrad z roku 1464 o neoddělitelnosti Čech a Moravy do korpusu českého státního práva ani nevstoupil.²⁾ Také vrcholné dílo české stavovské politiky, Konfederace z roku 1619 ztroskotalo po roce sporné platnosti. Nedokončené nebo neuskutečněné ústavní projekty však nepatří do říše utopí. Jsou to nesmírně důležité texty pro dějiny českého politického a právního myšlení a vyjadřují reálné zájmy politických a společenských sil. Tyto dokumenty vznikají – podobně jako Vladislavské zřízení – v domácím prostředí a jsou pevně zakotveny v domácí politické a právní praxi. I neuskutečněné nebo oficiálně

(1) Moderní edici latinského textu s německým překladem pořídil a dosavadní literaturu zhodnotil Bernd-Ulrich HERGEMÖLLER (ed.), *Maiestas Carolina. Der Kodifikationsentwurf Karls IV. für das Königreich Böhmen von 1355*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 74, München 1995. Zevrubný soupis pramenů a literatury s. CLIII-CLXXXIII. Nejnovější zhodnocení František KAVKA, *Karel IV. Historie života velkého vladaře*, Praha 1988, s. 165n.

(2) Josef VÁLKA, *Moravský státoprávní epilog husitské revoluce*, Jižní Morava 25, 1989, s. 89-101.

nepřijaté ústavy byly v právní praxi zčásti používány. Maiestas Carolina byla přeložena do češtiny jako pomocná příručka českého zemského práva v době, kdy zákonodárství a politiku ovládli potomci těch pánů, kteří Maiestas odmítli. Na Moravě byla autoritativní příručkou zemského práva Tovačovská kniha, aniž by byla za zemskou ústavu oficiálně přijata. Také Konfederace z roku 1619 vychází z reálné situace, ovšem vstupuje v platnost v době stavovské revoluce, v osudové chvíli, kdy se rozhodovalo o povaze českého státu na prahu moderní doby na celá staletí. Málokterý jiný dokument vypovídá tak jasně o osudové křižovatce českých dějin na počátku moderny jako text Konfederace.

Nemohu se pokoušet o všestrannou analýzu Konfederace, protože bych musel opakovat to, co bylo řečeno. Odkazuji například na poslední rozbor, který provedl Joachim Bahlcke ve své práci z roku 1994, kde je citována a zhodnocena dosavadní literatura.³⁾ Upozorňuji na vysoké hodnocení Konfederace u Roberta Kalivody⁴⁾ a Karla Malého.⁵⁾ Moje poznámky se budou týkat v historické perspektivě pouze dvou komplexů problémů, které se snaží Konfederace řešit: 1) teritoriální konstrukce a integrity České koruny a 2) náboženského problému. Jsou to ovšem problémy zřejmě nejzávažnější a nejoriginálnější.

*

Výjimečnost Konfederace⁶⁾ spočívá již v tom, že je vůbec první ústavou, respektive „zřízením“ České koruny. Maiestas, Vladislavské zřízení a všechna zemská zřízení se

(3) Joachim BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*, München 1994. Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 3. Bahlcke zde poprvé komplexně formuluje a řeší problém struktury českého státu z historického i státoprávního hlediska. O Konfederaci pojednává na s. 400n. Uvádí úplný seznam pramenů a literatury, jak české, tak mezinárodní. Tato práce má pro dějiny českého státu v 16. a počátku 17. století základní význam.

(4) Robert KALIVODA, *Husitství a jeho vyústění v době předbělohorské a pobělohorské*, Studia Comeniana et Historica XIII/25, 1983, s. 3-44. Přetištěno in: Robert KALIVODA, *Husitská revoluce a J. A. Komenský*, Praha 1992, s. 9-60.

(5) Karel MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, Folia Historica Bohemica (dále FHB) 8, 1985, s. 63-88. V novější právněhistorické literatuře se Konfederaci zabývala zejména Karolina ADAMOVÁ, *K otázce konfедераčních snah v českém státě na počátku 17. století*, Právněhistorické studie 27, 1986, s. 57-96.

(6) Používám zde českého textu uveřejněného Františkem KAMENÍČKEM, *Zemské sněmy a sjezdy moravské*, II, Brno 1902, s. 649-694. Jsou zde uvedeny i zvláštní články ujednané s Moravany, Slezany a Lužičany. V citacích uvádím strany nebo čísla článků z této edice (K). V tomto příspěvku navazují na své starší studie, zejména Josef VÁLKA, *Morava ve stavovské konfederaci roku 1619 (Pokus o vytvoření paralelních církevních a politických struktur v Čechách a na Moravě)*, FHB 10, 1986, s. 33-34; TÝŽ, *Moravia and the Crisis of the Estates System in the Lands of the*

vztahují pouze na Čechy nebo jednotlivé země, nikoli na celou Českou korunu čili stát. Stavové se roku 1619 pokusili odstranit největší ústavní nedostatek českého státu a konečně převést dosud zemský základ ústavního práva na základ státní. Je to historický pokus vytvořit na začátku moderního státního vývoje z České koruny skutečný jednotný a suverenní stát a radikálně tak změnit dosavadní středověký feudální a lenní koncept české státnosti.

Lucemburkové završili teritoriální vývoj českého státu a dodali mu lesk „velmoci“, mezinárodní respekt a symboliku; nicméně nepokusili se o „Zlatou bulu“ tohoto státu, kterou Karel IV. prosadil v Říši a dal jí tak ústavu, která trvala několik století. Pravděpodobně chápal jako ústavu České koruny řadu listin z poloviny 14. století. Jsou v nich mimo jiné kodifikovány sekundogeniturní vztahy mezi českou a moravskou větví lucemburského rodu a lenní vazby knížat vedlejších zemí a českých lén na českého krále, jehož suverenita je ovšem vzhledem k tomu, že současně zastává hodnost císaře, neúplná, i když je leníkem sám sobě.⁷⁾ Institucionální lenní vazba českého krále na Říši ovšem trvala, a to suverenitu České koruny jako státu komplikovalo, ne-li znemožňovalo, pokud trval lenní systém. Je otázka, zda lenní stát nějakou ústavu státu potřebuje. Lenní stát není pevný teritoriální útvar, pro který se ústava tvoří. Panovník v lenním státě mohl jednotlivými zeměmi svého státu volně disponovat, což bylo největším nebezpečím pro teritoriální integritu České koruny. Vědomí teritoriální jednoty České koruny je u českých stavů daleko silnější než na panovnickém dvoře. Je to zřejmě zejména v době husitské revoluce, když král Zikmund zastavil roku 1423 Moravu svému zeti Albrechtu Habsburskému a čeští stavové pak trvali na navrácení markrabství pod českou správu při jednání v Jihlavě roku 1436.⁸⁾ Nové rozdělení správy České koruny nastalo dohodou krále Vladislava a Matyáše Korvína roku 1478/1479 formou dvojvládní. Teprve Konfederace jednoznačně proklamuje teritoriální jednotu státu Česká koruna a končí lenní zastavovací nebo zcizovací praxi.

Není třeba dokládat, že lucemburská Česká koruna byla teritoriálně koncipována jako systém osobních lenních vazeb knížat na českého krále. Tento systém

Bohemian Crown, in: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, red. R. J. W. Evans – T. V. Thomas, London 1991, s. 149-157.

(7) Josef VÁLKA, *Morava ve struktuře a historii českého lenního a stavovského státu*, in: *Moravský historický sborník (Moravica historica)*, Brno 1986, s. 22-45. O lenním principu v konstrukci českého státu František KAVKA, *Západoevropský lenní institut jako nástroj vnitřní královské politiky za posledních Přemyslovců a za Jana Lucemburského*, Český časopis historický (dále ČČH) 88, 1990, s. 225-251. Zde uvedena nejnovější literatura. O stavovství a struktuře českého státu v 15.-17. století studie Jaroslava PÁNKA, *Proměny stavovství v Čechách a na Moravě v 15. a v první polovině 16. století*, FHB 9, 1982, s. 179-217; TÝŽ, *Politický systém předbělohorského českého státu*, FHB 11, 1987, s. 41-101; TÝŽ, *K úloze byrokratické při přechodu od stavovství k absolutní monarchii*, in: *Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17.-18. století*, Praha 1991, s. 75-85; František ŠMAHEL, *Obrysy českého stavovství od konce 14. století do počátku 16. století*, ČČH 90, 1992, s. 161-187.

(8) Josef VÁLKA, *Cesta Moravy ke kompaktním. Studie k dějinám husitské revoluce na Moravě V, Jižní Morava* 24, 1988, s. 91-114.

zaručoval široké vládní a ústavní pravomoci v jejich zemích a posílil zemskou autonomii; způsobil, že vývoj politického systému, například střetnutí stavovství a absolutismu, se odehrával uvnitř zemí a nerovnoměrně. V 15. století se lenní systém zhroutil, a to nejen stavovskou revolucí, ale i vymíráním knížecích rodů. Stát se však nerozpadl. Jednak proto, že se stále obnovovala a symbolickou prestiž si udržela moc českého krále, dále proto, že katolická i husitská politická třída Českou korunu jako stát nepopírala, a proto, že byl tento stát zakotven v říšské ústavě a v evropském politickém vědomí. Důležitým, dosud málo probádaným faktorem překonávání krizi České koruny je také to, že u stavů českého království bylo státní vědomí a integrita České koruny pevně zakořeněny a českými stavy hájeny. A v neposlední řadě u některých vlivných panských rodů, jako byli Pernštejnové, našla koruna své zastánce i ve vedlejších zemích.⁹⁾ A pak je zde pevná tradice české korunní státnosti v českém kancléřství. Problém českého státu v době zemské stavovské autonomie spočíval v tom, jak se s ní Česká koruna vyrovná.

*

Konfederace z roku 1619 řešení přináší: nahrazuje středověkou vertikální lenní strukturu českého státu moderní horizontální strukturou svazku stavovských zemí, které si uchovávají svou vnitřní autonomii a „svobodu“, a současně jasně vymezuje a ústavně zaručuje jednotu státu, a to nikoliv suverenní vládou panovníka, ale ústavním garantováním této jednoty, pojištěné vojensky.

Konfederace především uzákoňuje volitelnost panovníka (K, čl. 22, 23). Ten sice zůstává symbolickou hlavou a reprezentantem státu, čili monarchistický princip je zachován v duchu prastaré české státní tradice, ale zavádí se zcela nová technika volby a korunovační procedury. Dosud volili českého krále jako vládce České koruny od první skutečné volby roku 1440 pouze čeští stavové a v duchu lenní tradice. Ostatní země pak Čechy zvoleného panovníka přijímali za svého „knížete“ a dali si potvrdit svá zemská práva. Nyní se mají na „volbě“ a korunovaci českého krále podílet všechny země České koruny (K, čl. 26). Mělo tak být navždy odstraněno úskalí asymetrie českého státu a všechna rezidua lenního systému. Každá volba krále České koruny samotnými Čechy vyvolávala v 15. a 16. století vždy těžkou krizi integrity a hrozbu rozpadu státního území. Několikrát se v protestech vedlejších zemí proti jejich neúčasti na volbě českého krále ozývají hrozby, že ze svazku České koruny vystoupí. Podle Konfederace mají volit krále všechny země společně a každá má mít jen jeden hlas (K, čl. 28). Vedlejší země však respektují dominující postavení českých stavů, a to tím, že Čechům přiznají dva hlasy, první a poslední, čímž Čechové volbu podstatně ovlivňují a rozhodují. Prvním a také posledním takto voleným králem byl Fridrich Falcký.

Konečně je do ústavy českého státu zaveden centrální stavovský orgán, totiž generální sněm všech zemí České koruny (K, čl. 27). Vliv dvora na vládu měl být omezen a nahrazen v zásadních rozhodnutích celokorunním sborem defenzorů, a to nejen

(9) Josef VÁLKA, *Politika a bezkonfesijní křesťanství Viléma a Jana z Pernštejna*, in: Pernštejnové v českých dějinách, Pardubice 1999, s. 173-186; TÝŽ, „Velcí Pernštejnové“ v politice a kultuře, Zprávy Státního památkového ústavu v Brně, 4, 2000, s. 21-36.

ve věcech náboženských, nýbrž i ve vojenství a při obraně ústavy (K, čl. 61 a 70). Příznačné pro realismus Konfederace je to, že uchovává instituci kancléře a České kanceláře (K, čl. 34) jako centrálního administrativního orgánu státu, přesto že byla od konce 16. století terčem kritiky stavů jako nástroj centralizace a absolutismu. Je to také výrazem pochopení nutnosti byrokratizace správy. Ve smyslu konfederace zemí je ovšem upraven statut České kanceláře. Má být personálně obsazována i zástupci vedlejších zemí a její činnost nesmí být v rozporu se zemskými právy a zřízeními (K, čl. 35). Pro vzájemné vztahy zemí České koruny a pro jejich vztah k centrální vládě jsou připojena obsáhlá samostatná ustanovení, navazující na intenzivní jednání mezi zeměmi v prvních dvou desetiletích 17. století, zejména na rok 1611.¹⁰⁾ Protože právě probíhá válka, věnuje Konfederace velkou pozornost vojenským záležitostem: společné obraně (K, čl. 29, 53) vojenským kontingentům jednotlivých zemí a společnému velení. Počítá se i se stálou domobranou, do které jsou začleněni a pro kterou jsou cvičeni i poddaní. Po válce nebo cvičení ovšem musí zbraně odevzdat (K, čl. 72). Zrušení poddanství nebo nevolnictví ještě na pořadu dne nebylo.

Pro integritu státu má klíčový význam článek 52, který znemožňuje jednotlivým zemím vystoupení z Konfederace. Zákonodárci měli nepochybně na mysli vystoupení z náboženských důvodů po nábožensky motivovaném politickém převratu. V tom případě by taková země měla být přinucena k návratu a jednotě vojenskou akcí. Reakce na nedávné převraty nebo pokusy o převrat tohoto typu je zde zřejmá.

Konfederace se pokouší i o podporu tendence vytvořit v rámci Koruny společné „občanské vědomí“. Tato snaha sice není nikde v textu explicitně vyjádřena, ale společný „my-pocit“ politické třídy České koruny je vyjádřen tím, že ústava nepokládá obyvatele vedlejších zemí (při respektování jejich zemských práv) za „cizozemce“ (K, čl. 11). Rovnoprávnost všech zemí, psychologický předpoklad společného státního vědomí, je vyjádřena formulací, že „jedna země nad druhou žádné vrchnosti sobě osobovati nemá“. To je potvrzení opakovaného požadavku stavů vedlejších zemí vůči Čechům a odstranění rezidua lenní mentality pokládající stavy vedlejších zemí na „many“ Českého království, reprezentovaného českými stavy.

Shrnuji tyto poznámky takto: články Konfederace o teritoriální a institucionální struktuře České koruny dokončují proces proměny feudální hierarchické struktury českého státu ve stavovskou federaci stavovských zemí. Jednotlivým zemím je ponechána plná vnitřní autonomie, ale základní funkce státu a suverenita se delegují na společného krále, defenzory (senát), generální sněm (parlament) a Českou kancelář, která se měla stát ústředním ministerstvem místo královské rady. Dvůr je vyřazen z politického rozhodování a zůstává mu ryze reprezentativní funkce. Nemá být vydržován z daní, nýbrž z výnosu královských panství. V případě dlouhého trvání by se český stát vyvíjel jako praeparlamentární federace. Odpovídalo by to – metaforicky řečeno – „nizozemské cestě“.

*

(10) F. KAMENÍČEK, *Zemské sněmy*, II, s. 669-694.

Není pochyb o tom, že tmelem, pevnou vazbou prolínající Konfederací, není ani panovník, ani nacionalita, ani kult sv. Václava a tradice, nýbrž náboženství (K, Úvod, s. 649-651, čl. 1, 2). Konfederace je aliancí stavů České koruny, kteří svrhli „tyrana“ a ujali se moci. Vítězná část politické třídy se definuje evangelickou vírou a svobodou víry. Každé ohrožení evangelické víry a svobody víry je nyní pokládáno za ohrožení státu (K, čl. 2). Přirozeně se vnučuje otázka, zda přináší Konfederace a její ústava vítězství konfesionalizace politiky v evangelické verzi a zda zde není popřena náboženská koexistence a české nadkonfesijní křesťanství politiků.¹¹⁾ Nestalo by se s katolíky totéž, co se stalo s evangelíky po Bílé hoře? Není to otázka ryze metahistorická. Stojí za zkoumáním, co v této věci vlastně ústava konfederace proklamuje.

Porovnejme zemské ústavy z hlediska jejich vztahu k náboženství: *Maiestas Carolina* je založena na katolické ortodoxii zajištěné inkvizicí jako státní institucí.¹²⁾ Pokud by byla v platnosti, byla by nástrojem legální likvidace husitství. Vladislavské zřízení se o náboženství nezmiňuje, ovšem koexistence katolíků a utrakvistů je v Čechách právně zajištěna v sněmovních usneseních z roku 1485 a na Moravě Tovačovskou knihou.¹³⁾ Praxe koexistence předbělohorské doby, která je dílem „politiků“ husitské i katolické strany, přežila všechny pokusy o katolickou restauraci a až do exploze německé reformace existuje v Čechách a na Moravě zvláštní náboženská situace, založená na „nadkonfesijním křesťanství“. To silně oslabilo proces „konfesionalizace“ a posílilo princip „svobody víry“. V polovině 16. století se situace radikálně změnila jednak proto, že naprostá většina etnicky a jazykově německého obyvatelstva českých zemí přijala různé reformované konfese a utrakvisté a čeští bratři získali sebevědomí a novou energii. Náboženský boj začíná v České koruně znovu a získává evropskou dimenzi.

Čechy a Morava přivykly kultuře náboženské koexistence natolik, že se nadále brání konfesionalizaci, ale musí hledat nové formy legitimizace, protože Kompaktáta již nebyla schopna vyjádřit novou situaci evangelíků a jejich návrat do papežské církve ztratil své opodstatnění. Reformace je také teologicky daleko radikálnější než čtyři články. Východisko z nové situace a záchranu koexistence nalézají v této době zemští

(11) Josef VÁLKA, *Die „Politiques“: Konfessionelle Orientierung und politische Landesinteressen in Böhmen und Mähren (bis 1630)*, in: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa*, red. J. Bahlcke, H.-J. Bömelburg, N. Kersken, Leipzig 1996, s. 229-242; TÝŽ, *Les politiques tchèques et moraves aux temps hussites*, in: *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale* (red. Ch. Delsol, M. Maslowski), Paris 1998, s. 135-151.

(12) Články o katolické víře, kacířích a státní inkvizici v úvodu zákoníku u B.-U. HERGMÖLLERA (ed.), *Maiestas Carolina*, I-V, s. 22-26.

(13) Winfried EBERHARD, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478-1530*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 38, München 1981, s. 56n. a další Eberhardovy studie, zejména *Reformatorische Gegensätze – reformatorischer Konsens – reformatorische Formierung in Böhmen, Mähren und Polen*, in: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa*, red. J. Bahlcke, H.-J. Bömelburg, N. Kersken, Leipzig 1996, s. 187-216; Jaroslav PÁNEK, *The Religious Question and the Political System of Bohemia before and after the Battle of the White Mountain*, in: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, red. R. J. W. Evans - T. V. Thomas, London 1991, s. 129-148.

stavovští politikové v požadavku „svobody víry“. Tento požadavek je vtělen do „zemských svobod“ a jeho potvrzování se stává součástí volebních kapitulací. Na Moravě, kde není dvůr, je princip „svobody víry“ realizován téměř v úplnosti.¹⁴⁾ Není pochyb, že v genezi a prosazování tohoto požadavku měla značný význam Jednota bratrská, její teologové a postupně i politikové. Již Jaroslav Goll označil manifest bratra Řehoře, adresovaný podkomořímu Jiřího z Poděbrad Vaňkovi Valečovskému z Kněžmostu (1461) za „apologii sepsanou na obranu svobody svědomí lidského ve věcech náboženských“.¹⁵⁾ Jednota předjímá již v polovině 15. století postoje radikální reformace, pro kterou je svoboda víry jedinou nadějí na přežití, pokud je v menšině.

Požadavek „svobody víry“ byl ovšem v době všeobecné konfesionalizace politiky v 2. polovině 16. století nerealizovatelný. Češi sami od něj odstoupili a snažili se prosadit evangelickou zemskou konfesi, což umožňovalo perspektivně vyhlásit tuto konfesi za obligátní. Jednota bratrská však hájila platnost svých „řádů“ pro své členy i v jejím rámci. Na Moravě se konfesionalizace v zemském měřítku neprosadila a byly zde pokusy vyhlásit konfesi jednotlivých panství nebo jejich skupin. Proto je zde „svoboda víry“ výraznější než v Čechách. Důsledným stoupencem „svobody víry“ je na Moravě Karel starší ze Žerotína, který téměř doslovně opakuje myšlenky bratra Řehoře o tom, že víra nesnese mesalianci s mocí. Jak problém „svobody víry“ řeší Konfederace?

Náboženství jsou věnovány (podobně jako v *Maiestas*) první články, ovšem problém náboženství celým textem prolíná. „To zjednocení předně pro obhájení náboženství učiněno jest“ (K, čl. 18, 652). Rozumí se České konfese (pro Čechy) a Augsburské konfese (pro Němce). Morava, která dosud zemské konfese neměla, má „mít právo podle znění českého a slezského majestátu ve všech jejích klausulích, punktích a artykulech svobodně náboženství provozovati“ (K, čl. 9). Ale také čteme článek: „Též jeden každý má na svobodě míti v kostele staré ceremonie dle svého svědomí a slova Božího zachovávatí nebo je opouštětí“ (K, čl. 10). Rozumí se přirozeně „katolické ceremonie“. Nikde není v této ústavě zmínka o potlačení katolické „víry“ a zavedení obligátních evangelických konfesí.

Poměr ke katolíkům je v čl. 45 Konfederace vyjádřen takto: „Ačkoliv stavové podobojí v nadepsaných zemích tolik tuto Konfederaci a defenzi činí, však nicméně stavové katolíci a lidé duchovní, když se nadepsaným způsobem k tomu, že majestáty a jiná potvrzení z strany náboženství, též i tuto unii držeti chtějí zaváží a pokojně bez škodlivých praktik proti podobojím chovati se budou, mají též v tomto sjednání obsažení býti a ochrany proti svým nepřítelům užítí“ (K, čl. 5).

Evangelíci stavové si pojišťují Konfederací politickou hegemonii ve státě. Všechny nejvyšší úřady mají být obsazovány evangelíky (K, čl. 16). Katolické církvi a eo ipso duchovnímu právu se zakazuje jakákoliv pravomoc nad evangelíky (K, čl. 15).

(14) Josef VÁLKA, *Dějiny Moravy, Díl 2. Morava reformace, renesance a baroka*, Brno 1995, s. 13n.

(15) Jaroslav GOLL, *Chelčický a Jednota v 15. století*, (ed. K. Krofta), Praha 1916, s. 100. Problémem „svobody víry“ ve staré Jednotě se zabývám ve studii *„Dialog bratra Řehoře s mocí mečovou“*, v tisku, Historický ústav AV ČR.

V podstatě je to završení potlačení církevního práva v civilních záležitostech, které zahájila husitská revoluce. Evangelíci mají ovládat městské rady ve všech královských městech, kde mají v obyvatelstvu většinu a mají proniknout do městských rad Plzně a Budějovic. Katolíci zůstávají v radách těch měst, kde mají v obyvatelstvu většinu. Pusté kláštery a kostely mají připadnout evangelíkům (K, čl. 6). Zachovány mají být tradiční katolické kláštery. Restrikce se týká jezuitů a nových řádů: jsou zakázány a jejich majetek zabaven a vymazán ze zemských desek (K, čl. 3-5).

Podmínkou občanství v konfederaci je tedy přísaha na ústavu, nikoliv obligátní konfese (K, čl. 13, 14). Evangelická většina si touto ústavou zajišťuje politickou hegemonii, ale soudím, že tradice české svobody víry a náboženské koexistence není likvidována. Jak by se věci dále vyvíjely, nelze říci. Nelze vyloučit ani možnost obligace evangelických konfesí, ani možnost analogie „nantského ediktu“ pro katolickou menšinu, ani možnost vývoje ke svobodě víry a toleranci. Všechny tyto cesty zůstávají otevřeny. Uzavírá je teprve Obnovené zřízení zemské. V ústavněprávním smyslu je vypracování a schválení Konfederace vrcholným činem české stavovské politiky a představuje jednu možnou variantu moderního společensko-politického a nábožensko-kulturního vývoje českých zemí.

Josef Válka

Die Konföderation aus dem Jahre 1619 in der Entwicklung der territorialen und konfessionellen Struktur der Böhmisches Krone

Zusammenfassung

Die Confoederatio Bohemica aus dem Jahre 1619, die der unvollendete Verfassungsentwurf des böhmischen Staates blieb, bildet ein einzigartiges Zeugnis für das politische Denken des protestantischen Adels Böhmens in einem Schicksalsmoment der neuzeitlichen tschechischen Geschichte. Im ersten Teil seiner Studie prüft der Autor die Art und Weise, mit der diese Verfassung die Frage der Einheit der Böhmisches Krone zu lösen versuchte. Ausgeschaltet wurde nämlich das Lehnsprinzip einer vertikalen Hierarchie des Staates, derzufolge die einzelnen Länder der Autorität des böhmischen Königs unterworfen waren, wobei das Lehnsprinzip eine ständige Gefährdung der Integrität der Böhmisches Krone als politisches Gebilde bedeutete und seit dem 15. Jahrhundert zu einem Anachronismus wurde. Demgegenüber führte die föderale Organisation autonomer gleichberechtigter Länder, die durch eine gemeinsame Verfassung und ein Zusammenwirken zwischen den zentralen Organen (König, Generallandtag, Defensoren, Böhmisches Kanzlei) und den Landesorganen (Landtage und Gerichte, Landesregierungen) garantiert wurde.

Im zweiten Teil seiner Studie analysiert der Autor die Bedeutung dieses Verfassungsentwurfs, der die Religionsfrage zu lösen versuchte, im Kontext der konfessionellen Entwicklung der Böhmisches Krone. Die protestantischen Stände sicherten sich bei der Besetzung der zentralen wie der Landesämter eine politische Hegemonie, ebenso wie in den Stadträten. Die Confessio Bohemica und das Augsburger Bekenntnis erhielten endgültig den Rang offizieller Konfessionen in den einzelnen Ländern der Böhmisches Krone. Dennoch garantierte dieses Bekenntnis den Katholiken deren „Glaubensfreiheit“, die gelten sollte, sofern diese einen Eid auf die neue Verfassung ablegten.

Die Böhmisches Konfession aus dem Jahre 1619 stellte den ersten Versuch hin zu einer Verfassung dar, basierend auf einem „vorparlamentarischen“ Geist: Sie sollte die Souveränität und Integrität des Staates absichern und zugleich die Autonomie der Länder der Böhmisches Krone garantieren, ebenso wie die traditionelle religiöse Koexistenz, wobei den Katholiken Glaubensfreiheit zugesichert wurde.

JOSEF VÁLKA

Josef Válka

Konfederacja z 1619 roku w rozwoju terytorialnej i religijnej struktury
Korony Czeskiej

Streszczenie

Konfederacja Czeska z 1619 roku, która pozostała nie urzeczywistnionym projektem konstytucyjnym państwa czeskiego, reprezentuje jedyne w swoim rodzaju świadectwo o politycznym myśleniu czeskiej szlachty protestanckiej w decydującym momencie nowożytnej historii Czech. W pierwszej części studium autor bada sposób, w jaki ta ustawa rozwiązywała problem jedności Korony Czeskiej. Eliminowała ona mianowicie lenną zasadę wertykalnego porządku w państwie, zgodnie z którym poszczególne kraje były podporządkowane autorytetowi czeskiego króla, przy czym zasada lenna oznaczała ciągłe zagrożenie integralności Korony Czeskiej jako formy politycznej i od XV wieku stała się anachronizmem. W porównaniu z tym, Konfederacja Czeska wprowadziła federacyjną organizację równoprawnych państw autonomicznych, która była zagwarantowana wspólną konstytucją i współdziałaniem organów centralnych (król, sejm generalny, defensorzy, czeska kancelaria) z organami krajowymi (sejmy krajowe i sądy, władza krajowa).

W drugiej części studium autor ocenia znaczenie tej konstytucji, która rozwiązywała kwestie religijne, w wyznaniowym rozwoju Korony Czeskiej. Protestanckie stany zapewniły sobie hegemonię polityczną, zajmując urzędy centralne i krajowe, tak samo jak rad miejskich. Czeskie i augsburskie wyznanie wiary stały się oficjalnymi wyznaniem wiary w poszczególnych ziemiach Korony. Nie były jednak uznane za obowiązkowe i katolicy nadal mieli „wolną wiarę“, zapewnioną wówczas, o ile złożyli przysięgę na nową konstytucję.

Czeska Konfederacja z 1619 roku jest pierwszą próbą o stworzenie konstytucji, opierającą się na „przedparlamentarnym duchu“: miała zapewnić suwerenność i integralność państwa z jednoczesną autonomią ziem Korony, a następnie tradycyjną religijną koegzystencją, przy czym katolikom zapewniała wolność religijną.

III.

ZÁKLADY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH PŘEDBĚLOHORSKÉ DOBY

*Die Grundlagen der verfassungsmäßigen
Ordnung in den böhmischen Ländern
in der Zeit vor 1620*

*Aspekty systemu konstytucyjnego
w ziemiach czeskich okresu
przed Białą Górą*

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK

Praha 2001

OCHRANA VLASTNICTVÍ VE VLADISLAVSKÉM ZŘÍZENÍ ZEMSKÉM

Karel MALÝ

I.

Právní záruky výkonu vlastnických práv představují i v právu moderním rozsáhlý komplex právních předpisů, zahrnujících jak normy ústavní (např. o nedotknutelnosti vlastnictví), předpisy práva občanského, popř. i ostatních právních disciplín (práva obchodního, směnečného a pod.), tak i práva trestního.

S jistou výhradou nebezpečného anachronismu možno říci, že podobnou situaci nalezneme i při rozboru obsahu Vladislavského zřízení zemského, při zkoumání, jakým způsobem se jeho autoři pokusili upravit, či lépe nalézt a definovat a zakotvit dosavadní právní ochranu vlastnických vztahů.

Jakékoliv srovnání s dobou dnešní je tu ovšem nemožné hned z několika důvodů.

Jak známo, Vladislavské zřízení zemské byla kodifikace, která nebyla výlučná, tj. připouštěla, dokonce výslovně, soudní nálezy jako pramen práva, stejně jako právní obyčej. Již touto skutečností je tedy dáno, že autoři se pokusili vybrat do textu jen takové normy, které měly buď zcela zvláštní důležitost politickou či zvláštní význam pro právní praxi. Ostatně ze samotné struktury Vladislavského zřízení zemského, jeho

systemu, který je uváděn v úvodním ustanovení,¹⁾ se zřetelně podává, že jednotlivá ustanovení budou podřazena obecným otázkám – trestním zárukám dodržování stavovské ústavy,²⁾ pravidlům procesu a postavení zemského soudu ve struktuře českého soudnictví, rozdělení zemských úřadů mezi stavy šlechtické, soudům městským, pravidlům vedení a významu zemských desek a veřejnému pořádku. Jinými slovy: při rozboru Vladislavského zřízení zemského musíme počítat s tím, že tento systém vedl k tomu, že jednotlivé právní předpisy jsou rozptýleny, nacházíme je tam, kde bychom je nečekali nebo naopak v souvislostech, které jsou mnohdy více než výmluvné, jak se ještě pokusíme ukázat.

Druhým problémem je samo pozdní středověké pojetí vlastnických práv či samotný pojem vlastnictví, tak jak se vyvíjel po celý feudalismus. Je třeba si uvědomit, že tu nejsme na pevné půdě římsko-právní konstrukce o neomezeném vlastnictví a setkáváme se s celou řadou podob vlastnictví k nemovitostem i jeho omezení, daných staršími tradicemi i počátky novověké proměny vlastnických vztahů, směřujících ke kapitalizaci hospodářských poměrů.

Stejně jako stavovské právo, tak i úprava vlastnických vztahů vycházela ze stavovsky strukturované společnosti. Vedle šlechtického vlastnictví přibýlo vlastnictví měšťanů a poddaných. Co do právní úpravy se nejen od sebe lišily formálně, ale, a to je zvláště důležité, i svým významem pro vytváření mocenské struktury společnosti. Nadto ovšem se leckdy tyto stavovské formy vlastnictví překrývaly – např. poddanské vlastnické vztahy byly podřazeny v podobě vrchnostenských oprávnění vlastnickému právu šlechty a města v sobě v podobě postranních práv zahrnovala i šlechtické vlastníky a naopak, měšťané se stávali i pozemkovými, vrchnostenskými vlastníky za hranicemi měst.

Ekonomický charakter ranně novověké společnosti nadto přiváděl v tržních vztazích (a nejen v nich) do vzájemných kontaktů celou tuto složitou strukturu. Na trhu se střetávali nejen šlechtici, disponující hospodářskými výsledky svých poddaných, s měšťany, kteří žili v prostředí svobodné pracovní síly, ale i sami poddaní, kteří prodávali přebytky svých selských hospodářství.

Právní předpisy zemského práva upravující a chránící vlastnictví tedy musely počítat se složitou strukturou šlechtického vlastnictví, zahrnujícího nejen vlastnictví svobodné, ale i lenní (manské), právní vztahy šlechty k jejich poddaným (a poddanskému majetku) včetně dispozičního práva s pracovní silou závislého selského obyvatelstva. Současně se tu v této době na přelomu 15. a 16. století vynořují nové problémy a hrozby, kterým se snaží právo čelit. Rozvoj obchodních vztahů, zvláště pak potřeba úvěru vyvolává nutnost čelit lichvě, zavést účinný postih dlužníků či vymahatelnost dluhu. Radikální opatření směřující k připoutání poddaných k půdě, zákazy svobodného pobytu jejich pracovní síly pak vedou k selským vzpourám, lokálně sice ojedinelým, v jejichž důsledku se však objevuje konflikt mezi vlastnickým právem šlechty na poddanské

(1) František PALACKÝ (ed.), *Zřízení zemské království českého za krále Vladislava r. 1500* vydané, Archiv český V, Praha 1862 (dále jen AČ V), s. 9-10.

(2) Tamtéž, s. 9: „...najprvé, proč by měl člověk čest ztratiti, hrdlo anebo statek...“.

gruntů a právními představami sedláků o jejich dispozičním právu vůči majetku, na kterém hospodaří.

II.

Z celé této složité problematiky lze (také s využitím dosavadních výsledků právně-historického zkoumání) poměrně snadno popsat trestně-právní ochranu vlastnických vztahů, tzn. jak byla začleněna do textu Vladislavského zřízení zemského. Spíše však než rozboru jednotlivých ustanovení, který byl již před lety publikován,³⁾ se pokusíme o zjištění rozsahu této ochrany a její systematickosti.

Jak se zdá, nejintenzivnější ochrana vlastnictví nemovitého byla zakotvena v podobě deliktu moci, který byl jako článek 408⁴⁾ zařazen příznačně pod nadpis „O cti ztracenie“. Obsah ustanovení zahrnuje tři trestná jednání. Prvým je násilné odejmutí statku, přičemž nebylo podstatné, zda se tak stalo při opovědi nepřátelství či nikoliv, a druhým pak žhářství. Význam ustanovení podtrhuje i obecný zákaz opovězení nepřátelství (tedy soukromých válek) i ustanovení o způsobu soudního řízení při obvinění z tohoto deliktu. Obžalovaný je tu donucen pod hrozbou úředního obeslání k osobní účasti při projednávání žaloby.

Tomuto ustanovení se blíží delikt odboje práva, spočívající v odmítnutí uposlechnout exekuční příkaz nejvyššího purkrabí k vydání prosouzeného statku (tzv. obranný list). Ve Vladislavském zřízení zemském se s tímto ustanovením setkáváme ve zcela jiné souvislosti, v čl. 21,⁵⁾ tedy v oddíle označeném „O soudu“, tedy mezi procesními normami upravujícími řízení na zemském soudu.

Ve stejném oddíle jako delikt moci však nalezneme i další ustanovení chránící vlastnictví. Je to tzv. Daliborův nále z roku 1497, uvedený tu pod čl. 415. Jeho vznik, obsah i další vývoj byl již několikrát podroben zkoumání.⁶⁾ Pozoruhodné je však zařazení čl. 415. Předchází mu čl. 413 a 414 o zárukách volby českého krále a za ním následuje čl. 416 o tzv. zrádných cedulích, tedy politické letákové agitaci. Není zřejmě pochyb o tom, že důvodem k zařazení není jen to, že ve všech případech jde o delikty stíhané trestem smrti, ani časová souvislost – čl. 414 pochází z roku 1497, čl. 416 z roku 1499. Spíše se zdá, že v době tak zjitřených spory mezi stavy šlechtickými a královskými městy se stal případ Daliborův výstražným případem ohrožení základu fungování hospodářského systému, tj. vrchnostenských oprávnění šlechty. To je zřejmě i důvod, proč nebyl čl. 415 zařazen k řadě ustanovení týkajících se poddaných a čeledínů, jak o tom ještě pojednáme.

(3) Srov. Karel MALÝ, *Trestní právo v Čechách v 15. a 16. století*, Praha, Univerzita Karlova 1989, zvl. kapitola IV., s. 119-165.

(4) AČ V, s. 8-265 (citujeme podle Palackého číslování v edici AČ V, s. 8-265).

(5) Tamtéž, s. 20-23.

(6) K tomu srov. zvl. K. MALÝ, *Trestní právo*, s. 144nn., kde jsou uvedeny prameny a literatura vztahující se k této otázce.

Druhou skupinou trestně-právních předpisů, týkajících se nemovitého vlastnictví, jsou ustanovení o pychu, zařazená pod oddíl „Pokuta peněz“.⁷⁾

Již samotné zařazení článku svědčí o tom, že jde o delikt menší intenzity. Čl. 444⁸⁾ definuje pych jako „uvázání“ se v cizí grunty, což vysvětluje dále jako bránění v užívání nemovitostí (např. tím, že se někdo zmocní selských gruntů) či způsobení škody na nemovitostech. Důvod k pŕihonu pro pych nastává tehdy, když škŕdce neuposlechne vlastníka a neustane ve svém jednání. Őalobci se adresuje výzva, aby v těchto případech nepoháněl z moci, které se delikt svou povahou blíží, ale z pychu.⁹⁾ Autoři Vladislavského zřízení zemského pojem „pychu“ však rozptýlili i do dalšího textu: dle čl. 445 je pychem i neoprávněný lov ryb,¹⁰⁾ za pych se považuje – zcela v souladu s čl. 444 – neoprávněné zasahování do vlastnických práv vrchnosti, na jejímž statku má šlechtic svého poddaného.¹¹⁾ Pychem však je i nevydání zajmutého dobytka (pro způsobenou škodu nebo proto, že dobytek byl hnán přes výslovnou záповěď vlastníka nemovitosti), přestože vlastník dobytka nabízí finanční náhradu.¹²⁾

Další skupinu tvoří trestně právní předpisy, které reagují na nebezpečí zneužití některých právních institutů.

Sem patří především neoprávněný vklad vlastnictví do zemských desek a rovněž i neoprávněná držba takového majetku.¹³⁾ Toto jednání bylo o to nebezpečnější, že se dotýkalo zemských desek, tedy instituce, která byla jedním z hlavních pilířů právní jistoty a zápis v zemských deskách byl nevyvratitelným důkazem vlastnictví.

Ustanovení – zřejmě z historické tradice – chrání nejprve statky královské a církevní a poté ostatní veřejnosti. Delikt předpokládá vědomé jednání pachatele a stíhá stejně i nabyvatele, který věděl, že nabývá neprávem. Současně ovšem se připouští vydržení takového statku za předpokladu, že nebude v zemských letech (3 roky a 18 neděl) napadeno. U tohoto vydržení se výslovně nevyžaduje, aby držitel byl přesvědčen o svém právu na nemovitost.

Svou povahou se blíží tomuto deliktu i další jednání. Dle čl. 406¹⁴⁾ je trestáno vymáhání dluhu již zaplaceného: pachatel je prohlášen za „úkladníka“ a jeho majetek propadá panovníkovi. Čl. 93¹⁵⁾ stíhá trestem smrti pachatele, který předstírá, že má

(7) AČ V, s. 213.

(8) Tamtéž.

(9) K tomu srov. K. MALÝ, *Trestní právo*, s. 122nn., kde je podán výklad o genezi tohoto deliktu.

(10) Srov. AČ V, s. 258.

(11) Tamtéž, s. 447.

(12) Tamtéž, čl. 447, s. 230-231.

(13) Tamtéž, čl. 439, s. 210.

(14) Tamtéž, s. 183-184.

(15) Tamtéž, s. 49.

peněžní pohledávky vůči dlužníkovi, který ručil za svůj dluh zástavou, aby tak zabránil exekuci na jeho majetek.

Pokud jde o ochranu vlastnictví movitého, nutno zdůraznit, že Vladislavské zřízení zemské neobsahuje výslovně ustanovení o deliktu krádeže a přenechává to platnému právu obyčejovému. Krádeže se však přesto týkají některá ustanovení: čl. 438¹⁶⁾ zakazuje kupování kradených věcí s tím, že pachatel bude trestán „jako zloděj“. Čl. 550¹⁷⁾ zakazuje židům kupování kradených věcí a zakazuje půjčovat peníze na kradené zástavy. Pachatel musel v takovém případě nejen vrátit kradenou věc a oznámit jméno zloděje, ale v případě odmítnutí mu hrozil trest smrti a konfiskace majetku.

Poslední z těchto ustanovení se týká lichvy. Dlouhý historický vývoj trestání lichvy, tj. půjčování peněz na úroky,¹⁸⁾ byl koncem 15. století ukončen legalizací 10 % úrokové míry nálezem zemského soudu z roku 1484. Lichvou, trestnou pro pachatele konfiskací půjčené sumy a prohlášením za psance a zločince, včetně ztráty cti, je pak půjčování peněz na úrok vyšší než 10 %.

Z dalších možných ohrožení šlechtického majetku bychom ve Vladislavském zřízení zemském očekávali trestnost zpronevěry, tedy neoprávněnou dispozici s majetkem svěřeným. Tento delikt, tak významný v právu městském,¹⁹⁾ však ve Vladislavském zřízení zemském nenalezneme, i když jinak před soudy šlechtickými se objevují velmi často pŕihony, resp. obeslání, pro věci „svěřené“.²⁰⁾ Nejde tu však o trestný čin a řízení o těchto nárocích patří k soukromoprávním sporům.

Z rozsáhlé trestně-právní ochrany šlechtického majetku zbývají však ještě předpisy o poddaných.

Nejprve jsou to ustanovení o povinnosti vydávání poddaných, která reagují na dvě výpovědi krále Vladislava z roku 1497,²¹⁾ kterému předchází čl. 291 o povinnosti vydávat čeledíny pod pokutou 10 - 20 hřiven stříbra.²²⁾ Rovněž čl. 292 stanoví pokutu za nevydání poddaných ve výši 20 hřiven a čl. 293 pak se spokojuje tím, že oprávněné vrchnosti dává právo pohánět „podlé práva a obyčaje království tohoto“.

Je obecně uznáváno, že tato ustanovení významně přispěla k připoutání poddaných k půdě a k posílení pozemkově-vrchnostenských vztahů.

Téže problematiky se týkají i další články: čl. 260²³⁾ upřesňuje, že při vydávání poddaného se současně vydává i statek, se kterým unikl své vrchnosti, a čl. 258²⁴⁾ pro-

(16) Tamtéž, s. 210.

(17) Tamtéž, s. 259.

(18) Srov. K. MALÝ, *Trestní právo*, s. 154-157.

(19) Tamtéž, s. 153.

(20) Tamtéž, s. 154.

(21) AČ V, čl. 292 a 293, s. 145-147.

(22) Tamtéž, s. 144.

(23) Tamtéž, s. 136.

(24) Tamtéž, s. 135.

hlašuje za neplatné propuštění poddaných z poddanství, pokud je učinil neoprávněný držitel poddanských vesnic.

Poměrně rozsáhle hovoří Vladislavské zřízení zemské o omezení práva poddaných k lovu. V čl. 534²⁵⁾ se jim povoluje jen lov ptáků sítěmi, sklopci a lepem, avšak jen s výslovným souhlasem vlastníka pozemku,²⁶⁾ což je obecná povinnost, týkající se každého, kdo by chtěl jezdit „s myslivostí“ na cizích pozemcích. Trestný je tu výslovně i návod. Myslivosti sedláků se týká i čl. 531,²⁷⁾ který zakazuje sedlákům, aby měli – a užívali – tenata. Ta musejí vydávat tomu, kdo je z toho usvědčí s tím, že v případě, že by pán provinilých sedláků jim nepřikázal tenata vydat, hrozí mu pokuta 20 kop grošů českých.

Nakonec je ještě třeba uvést významné ustanovení čl. 469,²⁸⁾ které patří mezi sloupy stavovského ústavního systému, neboť omezuje dispozici krále majetkem koruny. Základem článku je královský list z 12. listopadu 1499 vydaný v Prešpurku. Podle něho se potvrzují dosavadní (současná i dřívější) dispozice majetkem koruny včetně zástav majetku. Současně se však zakazují jakákoliv darování, přepisování peněžitých darů, prodlužování držby nemovitostí „přidáváním životů“, zastavování zámků, které jsou v držení panovníka.

Zastavení takového majetku je napříště možné jen se souhlasem sněmu („s radú a volí vše země a jináč nic“). Sankcí na porušení tohoto zákazu je neplatnost takového královského právního aktu – „... žádná moci mieti nemá a nebude nyní ani v budúcích casech.“

Tento zákaz se ovšem netýká manství, resp. dispozice krále s lény v Čechách.

Platnost ustanovení je v listu rozšířena i na ostatní země České koruny. Význam královského výroku je podtržen tím, že má být vložen mezi privilegia chovaná na Karlštejně.

Královský list se tedy dotýká šlechtického majetku jen nepřímo: potvrzuje staré držení či darování a omezuje přístup šlechty k získání zemských statků. Co je však mnohem podstatnější, je to, že stavové zde vystupují jako subjekty zemského (státního) vlastnictví a jim – stavovské obci – náleží právo o něm rozhodnout, a to na základě královny žádosti.

Jasně se tu rýsuje nejen proměna stavů v zemskou „obec“ a zemský sněm v parlamentní protiváhu královské moci, ale i zřetelný počátek sněmovní kontroly panovnické moci v tak důležitých otázkách, jakými je dispozice vlastnictví země.

Jak známo, zemský sněm rovněž v době stavovské disponoval i právem vyslovit souhlas se změnami lén zahraničních a měl právo i v době pobělohorské právem rozhodovat o územních změnách státu České koruny.

(25) Tamtéž, s. 251-252.

(26) Tamtéž, s. 253, čl. 537.

(27) Tamtéž, s. 250.

(28) Tamtéž, s. 224.

III.

Pokusíme-li se shrnout náš přehled trestně-právních předpisů Vladislavského zřízení zemského, které chrání vlastnická práva šlechty, docházíme k těmto závěrům:

1. *Předmětem této ochrany* je výkon vlastnických práv v širokém spektru oprávnění, ve kterém se realizují: jak vůči ostatní šlechtické veřejnosti, tak i vůči poddaným.

2. *Intenzita této ochrany* je závislá na stupni ohrožení majetku. Vede od deliktu moci, kterým mohl být oprávněný vlastník zbaven násilím možnosti své vlastnictví držet a užívat, k deliktu odboje, kterým byla porušena povinnost uposlechnout soudní nález, resp. exekuční nárok, až po drobná ohrožení jednotlivých konkrétních vlastnických práv (pych, výtržnost). Zvláštní místo tu – zřejmě i v dobovém kontextu – zaujímá Daliborův nález, tj. pokus o zbavení vlastníka panství jeho práv k selským gruntům i poddaným při využití selského povstání proti vrchnosti.

3. *Zařazení této trestně-právní ochrany* do textu Vladislavského zřízení zemského odvisí od řady okolností. Jednak od intenzity trestního postihu, tj. trestů ukládaných pachateli, jednak podle soudů pro delikty příslušných. Rozhoduje tu i úsek chráněných vztahů (např. myslivost, poddanské vztahy).

4. *Tato ochrana ve Vladislavském zřízení zemském* je jen částí obecného zemského práva. Vedle ní platí i nadále starší nálezy zemského soudu,²⁹⁾ stejně jako právní obyčej. Z tohoto hlediska se jeví Vladislavské zřízení zemské jako důležitý předěl, jako počátek dalšího zákonodárského vývoje, který skončil, pokud jde o jeho stavovský charakter, dobou předbělohorskou. Tím také úprava trestně-právní problematiky ve Vladislavském zřízení zemském vypovídá i o jeho povaze jako zákoníku zemského práva.

Širší zkoumání problematiky trestní ochrany vlastnických vztahů v české stavovské společnosti, včetně práva městského, a zejména pak konfrontace zákona a soudní praxe je již mimo rámec tohoto sdělení. Jak bylo již výše upozorněno, je tu možno odkázat na další badatelské příspěvky, mezi jiným i na knihu autora tohoto příspěvku – *Trestní právo v Čechách v 15. - 16. století*, která vyšla jako 2. vydání v roce 1989 v nakladatelství Karolinum v Praze.

(29) Tamtéž, čl. 473, s. 222.

Karel Malý

Der Schutz des Eigentums in der Wladislawschen Landesordnung

Zusammenfassung

Die Wladislawsche Landesordnung (künftig: WLO) bildete keine ausschließliche Kodifikation, denn sie enthielt nur einen Teil des Ständerechts, insbesondere jene Rechtsnormen, die entweder eine besondere politische Bedeutung besaßen oder aber für die Rechtspraxis von Gewicht waren. Dies führte zu einer gewissen Zersplitterung der das Eigentumsrecht regelnden Rechtsnormen. Darüber hinaus wurde der Gegenstand der Regelung – das Eigentumsrecht – innerhalb der Ständegesellschaft durch die soziale Zusammensetzung der Gesellschaft kompliziert.

Das (adelige) Landrecht mußte zudem eine komplizierte Struktur der Eigentumsrechte zum Ausdruck bringen, die nicht allein das freie Eigentum umfaßte, sondern zugleich auch die Lehnsbeziehungen, das Verhältnis des Adels zu seinen Untertanen. In die Regelung dieser Beziehungen drang damit auch die Gefahr bäuerlicher Erhebungen mit ein. Der Verfasser verweist anhand eigener älterer, dem Strafrecht gewidmeter Veröffentlichungen detailliert auf diese Fragen.

Im Text der WLO stoßen wir auf zahlreiche das Eigentumsrecht bedrohende Delikte: etwa das Delikt der Gewalt, des Widerstands, der Verfolgung, der Unterstützung aufständischer Untertanen, des Frevel, des Gütererwerbs durch ungerechtfertigten Eintrag in die Landtafeln. Eine besonders komplizierte Bedrohung des Eigentums bildete sodann die unberechtigte Einforderung einer Schuld, Wucher, Veruntreuung und Handel mit geraubtem Gut.

Die Ausübung obrigkeitlicher Rechte bedrohte des weiteren die Ablehnung, Gesinde und Untertanen auszuhändigen, die ungerchtfertigte Entlassung aus der Untertänigkeit und Eingriffe von Untertanen in das exklusive Jagdrecht des Grundbesitzers.

Als besonders bedeutsam wähnt der Autor die Regelungen über eine Einschränkung des Dispositionsrechts des Königs hinsichtlich des Kronbesitzes einschließlich der Verpfändungen dieses Besitzes. In diesen Einschränkungen bzw. der Disposition mit diesen bei Zustimmung des Ständelandtags erblickt er Autor einen deutlichen Hinweis auf eine parlamentarische Kontrolle der herrscherlichen Macht.

Seine Schlußfolgerungen hat der Verfasser in vier Punkten zusammengefaßt:

Gegenstand des Schutzes ist die Ausübung der obrigkeitlichen Rechte sowohl gegenüber Freien als auch gegenüber Untertanen.

Die Intensität dieses Schutzes ist abhängig von der Stufe der Bedrohung des Eigentums.

Im Text der WLO findet diese Regelung Aufnahme zum einen entsprechend der Stufe der Dringlichkeit (etwa bei Bauernaufständen), aber auch entsprechend der Agenda der für diese Delikte zuständigen Gerichte.

Dieser Schutz in der WLO ist Bestandteil des allgemeinen Landrechts.

Karel Malý

Ochrona własności we Władysławowskiej ustawie krajowej

Streszczenie

Władysławska ustawa krajowa nie reprezentowała wyłącznej kodyfikacji, albowiem zawierała tylko część praw stanowych, zwłaszcza te normy prawne, które miały bądź szczególne znaczenie polityczne albo były ważne w praktyce prawnej. To prowadziło do pewnego rozproszenia norm prawnych regulujących prawo własności. Oprócz tego przedmiot regulacji – prawo własności – w ramach społeczeństwa stanowego ze względu na jego skład społeczny był skomplikowany. (Szlacheckie) prawo krajowe musiało wziąć pod uwagę złożoną strukturę prawa krajowego, obejmującego nie tylko samą własność, ale równocześnie stosunki lenne i stosunki szlachty wobec poddanych. W celu szczegółowego zapoznania się z tematem autor odsyła do swoich wcześniejszych prac zajmujących się prawem karnym.

W tekście Władysławowskiej ustawy krajowej natrafiamy na liczne delikty zagrożające prawu własności: zwłaszcza delikt siły, buntu, wspierania zbuntowanych poddanych, delikt kradzieży, bezprawnego zapisu własności do ksiąg ziemskich. Szczególnie poważne zagrożenie własności stanowiło następnie bezpodstawne ściąganie długów, lichwa i handel rzeczami kradzionymi.

Patrymonialne działanie prawa było ponadto zagrożone odmową wydania parobków i poddanych, bezprawnym zwalnianiem z poddaństwa i ingerowaniem poddanych w wyłączne prawo myśliwskie właściciela gruntów.

Za szczególnie istotną uważa autor decyzję ograniczającą dyspozycyjne prawa króla w związku z jego majątkiem, z zastawieniem włącznie. Ograniczenie to, lub raczej rozporządzenie, które mogło zostać wydane za zgodą stanowego sejmiku krajowego, uważa autor za oczywisty dowód, świadczący o kontrolowaniu przez sejm władzy monarchy.

Autor przedstawia wnioski w czterech punktach:

1. Przedmiotem ochrony jest działanie władzy zwierzchniej tak wobec pozostałej szlachty, jak i wobec poddanych.

2. Intensywność tej ochrony zależy od stopnia zagrożenia majątku.

3. Włączenie ochrony karno-prawnej do tekstu Władysławowskiej ustawy krajowej związane jest ze stopniem konieczności tego posunięcia (zwł. w przypadku powstań poddanych) i odpowiada także przynależności sądu, który zajmuje się danymi deliktami.

4. Ochrona ta we Władysławowskiej ustawie krajowej jest częścią składową powszechnego prawa krajowego.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

PROCES V ZEMSKÝCH ZŘÍZENÍCH V 16. A NA POČÁTKU 17. STOLETÍ

Marta KADLECOVÁ

Pravidla českého procesního práva zemského a obdobně i moravského se vyvíjela v podobě právních obyčejů, později pak soudních nálezů a sněmovních usnesení, po staletí. Kodifikační pokusy českých panovníků ve 13., 14. a 15. století byly většinou neúspěšné.¹⁾ Součástí relativně plynulého vývoje procesního práva byla i první kodifikace českého zemského práva z roku 1500 – Vladislavské zřízení zemské.²⁾ Patří sem

(1) Jan KAPRAS, *Právní dějiny zemí koruny české*, I, Praha 1913, s. 42-43; Bohumil BAXA, *Dějiny práva na území republiky československé*, Brno 1935, s. 17; Václav VANĚČEK, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1975, s. 92-93; František ČÁDA, *Povšechné právní dějiny československé*, I, Brno, 1947, s. 48-51; František ČÁDA, *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným*, Praha 1937, s. XVII-XVIII; Josef MARKOV, *Přípravné procesní řízení v českém právu zemském XIII-XVII. století*, Bratislava 1930, s. 50.

(2) František PALACKÝ (ed.), *Zřízení zemské Království českého za krále Wladislawa roku 1500* vydané, Praha 1863 (dále jen VZZ).

i všechna další česká i moravská zemská zřízení,³⁾ vydaná v průběhu 16. století. Významným zásahem do zemského práva obou zemí byla pobělohorská kodifikace, české Obnovené zřízení zemské z roku 1627⁴⁾ a moravské Obnovené zřízení zemské z roku 1628,⁵⁾ inspirované zejména snahou posilnit královskou moc. Reforma se týkala zejména těch částí zemského práva, které můžeme nazvat právem státním, respektive ústavním. Změnilo se pochopitelně také procesní právo, avšak změny v něm z větší části jen předběhly přirozený vývoj, a nebyť „pobělohorského urychlení,“ pravděpodobně by se prosadily později. Proto nelze chápat zásah do vývoje procesního práva prostřednictvím OZZ za stejně nežádoucí jako do práva státního.

Proces předbělohorského období byl soukromoprávní a jednotný, nerozlišoval mezi spory ve věcech majetkových a trestních. V těch dobách byl útok proti soukromé osobě vnímán jako privátní problém napadeného a pachatele, do nějž stát nemá zasahovat. Ve sporech majetkových i trestních rozhodovali titíž soudci téhož soudu o vině, o trestu či o náhradě škody. Většina procesních pravidel byla shodná, a přesto, že se vyvíjela některá speciální pravidla⁶⁾ využívaná pouze v trestních kauzách, proces se až do druhé poloviny 18. století nerozdělil na civilní a trestní.⁷⁾ Při dokazování ve sporech trestní povahy⁸⁾ platila zásada očišťovací, tj. žalovaný byl oprávněn a současně

(3) České zemské zřízení z let 1530 neúplně, 1549, 1564; moravská zemská zřízení z let 1535, 1545 a 1604.

(4) Hermenegild JIREČEK, *Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království Českého*, Praha 1888 (dále jen Č-OZZ).

(5) Hermenegild JIREČEK, *Obnovené zřízení zemské dědičného markhrabství moravského*, Brno 1890 (dále jen M-OZZ).

(6) Karel MALÝ, *České právo v minulosti*, Praha 1995, s. 51-64; Jiří KLABOUCH, *Staré české soudnictví (jak se dříve soudívalo)*, Praha 1967, s. 236-240. V trestních věcech se oproti civilním sporům používala, např. opověď, soukromá vazba, žaloba ex officio, obeslání místo pŕuhonu. Nepoužívaly se řezané cedule, protože jejich hlavním smyslem bylo dosáhnout smír mezi stranami. V případech, kde byla prolita krev, se smíření nepředpokládalo. Také se nepoužívala tortura (vedle ordálů další iracionální důkazní prostředek). Šlechtici byli mučeni, jen když šlo o obvinění z politických deliktů, a řízení pak neprobíhalo na zemském soudu.

(7) J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 236-239.

(8) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 3-29; Josef MARKOV, *Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII.-XVII. století*, Praha 1967, s. 151-154. Byly to tyto případy: „nárok“, tj. žaloba pro krádež a loupež, „svod“, tj. vlastnická žaloba na vydání kradené věci, dále znásilnění a zabití člověka. Podmínkou platnosti či přípustnosti žaloby a povinnosti obviněného odpovědět na žalobu byla ve 13.-14. století „opověď“ protiprávního činu žalobcem nejprve sousedům a pak také úřadu zemských desek a následující zjištění škod a stop bezpráví „ohledáním“, které provedli komorníci na místě činu. Břemeno dokazování či „očišťování“ nesl, u uvedených činů, zásadně žalovaný. Proto bylo důležité, aby existoval prostředek zabráňující krivému či falešnému obvinění a tím byla „opověď“ a „ohledání“ na místě činu. Opověď byla obligatorní i u dalších činů jako: plenění, výboj, poškození štěpů, poranění kobyly, vybrání včel, skosení obilí, spasení louky, vykácení lesa, pobránění cenzu, únos ženy.

i povinen se z obvinění očistit.⁹⁾ V procesu byla široká soukromá iniciativa sporných stran jak při zahájení soudního řízení, tak i v jeho průběhu. Poškozený nebo jeho příbuzní zahajovali spor, obě strany se mohly spolu dohodnout, zda svůj spor předloží soudu nebo rozhodcům¹⁰⁾ a mohly již zahájené řízení kdykoliv zastavit uzavřením smíru. Přísloví „vůle stran právo láme“ jasně tento stav odráží. Soudní řízení bylo akuzací, tedy obžalovací („není-li žalobce, není soudce“), pokud nebyla podána žaloba, proces nemohl začít.¹¹⁾ V obžalovacím procesu nebylo rozdílu v právním postavení žalobce a obžalovaného. Dokud nebyl obžalovaný shledán vinným a odsouzen, byl považován za nevinného.¹²⁾ Dalšími charakteristickými rysy procesu byla veřejnost a ústnost, což

(9) J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 151-163. Dokud v 14.-15. století nevymizely ordály z důkazního řízení, očišťoval se obžalovaný především jejich pomocí. Ve sporech o nemovitosti a o věci movité a o dluhy rozhodovala o způsobech dokazování a o tom, která strana má přednostní právo k dokazování, buď dohoda stran nebo rozhodnutí soudu. Platila zásada, že dokazovat má jen jedna strana. Iracionální povaha důkazů vylučovala možnost protidůkazů. Soud nehodnotil výsledky důkazního řízení a omezoval se jen na konstatování, jaký byl formální výsledek provedeného důkazu. Ve sporech trestní povahy se ve 12.-13. století používaly ordály vodou, železem a soubojem. Subsidiárním způsobem očišťování byla přísaha s pomocníky (viz poznámka 16). Na rozhraní 13. a 14. století došlo v Čechách (na Moravě ne) ke změně. Ve sporech o nemovitost, věci movité a o dluhy se uplatnilo pravidlo, že každá ze stran může dokazovat svoje tvrzení, takže tatáž teze mohla být předmětem důkazu jedné strany a protidůkazu jejího odpůrce. V těchto sporech se dokazovalo přísahou svědků, jejichž počet kolísal podle toho, co bylo předmětem sporu. Pokud se oběma stranám podařilo přísahou svědků dokázat svá tvrzení, soud nemohl spor rozhodnout. Tento paradoxní postup se v českém právu udržel až do 17. století.

(10) Václav VANĚČEK, *Prameny k dějinám státu a práva v Československu*, Praha 1974, Statuta Konrádova, s. 43, čl. 13 (slubní soud).

(11) J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 155-169; Pavla BURDOVÁ, *Desky zemské*, Sborník archivních prací, 43, 1993, s. 347-439; J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 71-72. Žalobu předcházel pŕuhon, který uskutečňoval sám žalobce či původ a předvolával jím svého protivníka k soudu. Byl to projev soukromé iniciativy žalobce, i když se posléze prováděl prostřednictvím úředních poslů (pŕuhončích, komorníků, soudních sluhů). Původně se v pŕuhonu uvádělo jen jméno poháněného, místo jeho pobytu a jaké má statky, protože jen na ty, které tam byly vyjmenovány, se pak mohla vést exekuce. Nemuselo se uvádět, čeho se bude žaloba týkat, protože pro soud bylo závazné jen to, co žalobce před soudem přednesl. Teprve koncem 13. století se začalo i v pŕuhonu aspoň rámcově uvádět, o čem bude spor, a posléze i důkazy, kterými bude nárok prokazován. Písemná formulace žaloby, resp. žalobního nároku, byla povinností žalobce (VZZ, s. 33, čl. 47) a její nedostatek, zjištěný na začátku přelíčení, byl důvodem k zastavení řízení. Zformulování žalobního nároku podle žalobního formuláře a jeho zápis do kvaternů pŕuhoných neznamenal, že tím bylo skutečně zažalováno; byla to jen příprava k němu. Skutečně bylo zažalováno až teprve tehdy, když byla žaloba ústně přednesena na začátku přelíčení.

(12) K. MALÝ, *České právo*, s. 51-64; J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 236-238. Dokonce i osoby obžalované z nejtěžších zločinů byly většinou souzeny na svobodě a mohly se v průběhu řízení od soudu vzdát. Jejich osobní účast byla zajišťována právními prostředky (např. stanné právo, možnost prohlášení za psance). V trestním sporu bylo nutné zajistit osobu

byl následek původního projednávání sporů všech svobodných lidí na výročních setkáních s panovníkem. Ústnost byla nezbytností v převážně negramotné společnosti, kde se i obyčejové právo tradovalo ústně a zprvu jen výjimečně bylo písemně zaznamenáno. Pro soud bylo rozhodující pouze to, co bylo před ním prosloveno spornými stranami a svědky.¹³⁾ Řízení ovládala zásada **projednací** spočívající v nestranné pozici soudců, kteří při přelíčení pouze dohlíželi na dodržování procesních pravidel stranami sporu a podle toho či vina byla v důkazním řízení prokázána, soudci konstatovali výsledek a vynesli rozsudek. Tento proces byl až do poloviny 15. století **ordálový**, protože hlavním důkazem byly boží soudy.¹⁴⁾ Při veřejném potvrzování výsledku ordálu, chápaném jak projev Boží vůle, byla zainteresována církev římsko-katolická. Nárůst případů, kdy ordál prokázal nevinu viníka,¹⁵⁾ začal ohrožovat věrohodnost církve a podporoval právní nejistotu. Bylo třeba zabránit diskreditaci Boha, církve i jejího duchovenstva. Proto, když byl v roce 1343 vydán zákaz účasti duchovních při provádění ordálů, postupně z důkazního řízení vymizely. Díky tomu Vladislavské zřízení zemské zakotvilo už jen přísahu, která však pozbyla ordálový charakter.¹⁶⁾ Během 13. a 14. století se jako další

obžalovaného, aby na něm mohl být vykonán trest, bez toho by se řízení minulo účinkem. Zpočátku se používala soukromá vazba žalobcem, který pak žalovaného eskortoval k soudu. Ne každý poškozený toho však byl schopen, např. vůči mocnějšímu pachateli. V 16. století bylo možné požádat o uvěznění žalovaného na náklady žalobce, šlechtic se většinou zavazoval na svou čest a víru, že se k přelíčení dostaví.

(13) Princip ústnosti prošel od 12. do 17. století pozvolnými změnami díky růstu nepřímé písemnosti, tj. některých písemných úkonů, jejichž množství se zvolna zvětšovalo – písemný pŕuhon, písemná žaloba, písemný záznam svědeckých výpovědí, písemný záznam dokazování, písemné zachycení hlavních bodů přelíčení atd.

(14) K. MALÝ, *České právo*, s. 53-57; J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 314-322; J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 103-163. Ordály se uskutečňovaly v různých formách, např. ohněm, železem, vodou, soubojem, losem, přísahou atd. Byl to iracionální důkazní prostředek, kterým sporné strany za použití přírodních sil a s odvoláním na vševedoucnost a všudypřítomnost Boží, dokazovaly pravdivost svých tvrzení. Podle tehdejšího pojetí měl Bůh pomoci tomu, kdo byl v právu, přestát často velmi dramatickou a dokonce život ohrožující situaci (např. souboj) a tím soudcům i ostatním přihlížejícím dát najevo, kdo má pravdu a kdo je vinen. Namísto zjištění objektivní pravdy bylo ponecháno řešení otázky viny vyšší moci, což byla ve skutečnosti náhoda. V důkazním řízení dominovaly různé druhy ordálů včetně přísah stran a očistníků. Vedle nich se výjimečně používal důkaz výpovědi svědka jen v případech přistižení pachatele při činu, nebo jednalo-li se o skutečnost v obci všeobecně známou, o svědectví úředních osob o tom, co se stalo v jejich přítomnosti, případně se obě sporné strany dohodly, že sporná otázka bude vyřešena svědectvím osoby pozvané stranami za svědka.

(15) J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 53-57, 103-150, 314-322. Mnoha způsoby dodatečně vycházelo najevo, že výsledek ordálu a tím i verdikt soudu byl nesprávný. Dostatečná otrlost přísahajícího stačila k tomu, aby bezchybně proslovil přísahu, a ačkoliv přísahal křivě, splnění formálních podmínek přísahy způsobilo, že se stala nenapadnutelnou a křivopřísežník tak prokázal svou nevinu.

důkazní prostředky začaly používat zápisy v zemských deskách nebo jiné věrohodné listiny, důkaz úředním svědectvím často v písemné formě a vedle důkazu přísahou svědka, resp. očistníka se vyvinul důkaz výpovědi svědka pod přísahou.¹⁷⁾ Podobně jako se racionalizovalo důkazní řízení, nezůstaly ani další charakteristiky předbělohorského procesu beze změn. Šíře soukromé iniciativy při zahajování soudního řízení byla postupně doplňována, resp. omezována stíháním některých deliktů z úřední moci.¹⁸⁾ Teprve díky Obnoveným zřízením zemským došlo ke zrychlení tohoto trendu a soukromá žaloba v trestních věcech se stala výjimkou. Zanikla ústnost a veřejnost soudního řízení.

(16) J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 103-150 a 174-188. Jedním z nejdůležitějších a nejrozšířenějších důkazních prostředků v středověkém soudním řízení byla přísaha, a to přísaha strany a přísaha svědků a očistníků. Příklad byla původně slavnostním prohlášením, v němž strana nebo svědek přivolávali na sebe trest nadpřirozených sil pro případ, že by jejich tvrzení nebylo pravdivé. Při provádění přísah musela být dodržována řada formalit a nedodržení kterékoliv znamenalo, že strana prohrála spor ve prospěch protistrany. Obě strany se musely k přísaze dostavit osobně. Zastoupení nebylo přípustné. Formule přísahy byla koncipována podle znění žaloby, resp. podle znění odpovědi odpůrce. Pokud šlo o očistníky, omezoval se obsah jejich přísahy na ujištění, že přísaha strany resp. svědků je „pravá a ne křivá“. Rozlišovala se přísaha „se zmatkem“ a přísaha „bez zmatku“. Příklad se zmatkem byla přísně a nebezpečně formalistická. Příkladující měl z paměti a bez chyby opakovat formuli přísahy, kterou mu úředník třikrát přečetl. Když se zmýlil, nebo porušil jinou formalitu, mohl se dvakrát opravit, ale když se i po třetí dopustil chyby, tzv. „zmátl“ přísahu, prohrál spor. Formule přísahy byla vlastně slavnostním opakováním žaloby. Žalobce potvrzoval přísahou její obsah a žalovaný musel její obsah přísežně popřít. Protože se přísaha musela pronést z paměti, byla těžkým a riskantním důkazem, takže strana, již byla přísaha soudem uložena, někdy raději volila souboj. Už od konce 13. století se charakter ordálové přísahy pozvolna měnil. Byly odstraněny přísné a nebezpečné formality, místo dlouhé přísahy „se zmatkem“ byla zavedena zkrácená přísaha. VZZ, s. 119-124. V článcích 207-219 VZZ jsou uvedeny různé druhy přísah, od přísah zemských úředníků zavazujících se vykonávat čestně svůj úřad „pravdu vésti a křivdu tupiti“, přísah soudců a přísedících zemského a komorního soudu a členů královské rady, přes přísahy zmíněných soudců a úředníků, pokud přísahají jako svědkové některé sporné strany, kteří se zavazují vypovídat pravdivě, „že to věrně a pravě poviem, a to ani pro přiezeň, ani pro nepřiezeň...“, až k přísahám sporných stran „bez zmatku“, které byly považovány za poslední důkaz. VZZ tady uvádí několik případů, kdy bylo umožněno přísahat oběma sporným stranám. Pokud jedna z nich nechtěla přísahat, ztratila při ve prospěch strany, která přísahu neodmítla, pokud přísahaly obě strany bezchybně, znamenalo to nerozhodný výsledek - „A když oba zpravie, tehdy ta pře mezi nimi mine bez všech škod, ...“. Také viz poznámka 9.

(17) J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 174-198.

(18) Karel MALÝ, *Trestní právo v Čechách v 15. a 16. století*, Praha 1979, s. 15-18, 54-60. Odedávna bylo ex officio stíháno kacířství. Od 12. století přestal být útok proti panovníkovi chápán jako útok na soukromou osobu a stal se útokem proti státu, který panovník reprezentoval. Proto byl stíhán z úřední povinnosti. Až do zakotvení *crimen laese maiestatis* – deliktu urážky panovníka – v zemském zřízení z roku 1549 byl tento delikt upraven obyčejovým právem. Stíhání z úřední povinnosti mělo širší záběr a směřovalo také proti zemským škůdcům, opovědníkům a silničním lupičům.

Odstraněn byl také akuzační charakter procesu a nahradila jej zásada inkviziční, tj. vyhledávací.¹⁹⁾ Zahájit trestní stíhání pak bylo možné i na základě anonymního udání nebo pouhého podezření. Proces v Obnovených zřízeních zemských charakterizovala inkvizice a oficialita a pod vlivem recepce práva římsko-kanonického také písemnost a tajnost soudního řízení. Veřejně se vyhlášoval jen rozsudek.

*

Už bylo zmíněno, že reforma zemského práva zavedená oběma OZZ nebyla pro procesní právo takovým zvratem jako pro oblast ústavního práva. Například pokud jde o zavedení písemnosti soudního řízení, vidíme, že ústní a veřejný proces již ve 14.-16. století obsahoval řadu písemností. Většinou to byly písemné záznamy o předchozím provedení procesních úkonů ústní formou před úředníky buď v úřadu zemských desek, jak tomu bylo v případě útoku, pŕuhonu,²⁰⁾ relace o jeho doručení, ústní výpovědi svědka či opisu jím předložené listiny, nebo na jiném místě, například v případě opovědi a ohledání.²¹⁾ Existovala také v písemné formě podávaná svědectví úředních osob, jako byli úředníci zemských či královských úřadů, městských úřadů a také orgánů církevní správy.²²⁾ Předmětné úkony patřily převážně do přípravné etapy procesu a realizovaly

(19) K. MALÝ, *České právo*, s. 143-149; J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 240-242. Veřejná iniciativa v trestním stíhání byla poprvé připuštěna téměř v celé šíři soudních trestních činů i tam, kde zůstávala v konkurenci s veřejnou žalobou ještě subsidiárně přípustná soukromá žaloba. Třebaže obě OZZ nevyklučovala soukromé žaloby a v řadě případů jim dávala prioritu, jejich ustanovení znamenala důležitý krok na cestě rozdělení procesu a vytvoření samostatného trestního řízení odlišného od řízení civilního. Úplně bylo akuzační řízení v trestních věcech odstraněno roku 1768.

(20) Viz poznámka 11; J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 94. Termín *útok* souvisí s pojmem „utéci se k deskám“ nebo „k úředníku“. V 16. století znamenal útok oznámení úmyslu původu úřadu zemských desek, že chce žalovat uvedenou osobu, což bylo písemně zaznamenáno. Cílem bylo získat přednostní právo žalovat soupeře. Získal ho ten, kdo první oznámil svůj úmysl a současně jej doprovázel požadavkem na komorníka k doručení pŕuhonu a potom ještě týž den vložil pŕuhon, tj. žalobní nárok, s uvedením jména doručujícího komorníka do register komorního starosty. Existoval také ústní útok prováděný okamžitě po vynesení soudního nálezů v místnosti soudu, který však do konce 15. století vymizel. Pro těsnou souvislost oznámení úmyslu žalovat s vkladem pŕuhonu do register býval útok ztotožňován s pŕuhonem. Odrazilo se to také v používání obou termínů promiskue. Platila zásada, že vůči jedné osobě je možné vést jen jednu žalobu, a to pro jedinou věc (výjimkou bylo zabití, kdy původ mohl současně pohánět obviněného „o hlavu“ a „o přihlavní peníze“), nebyl přípustný souběžný pŕuhon žalovaného proti žalobci.

(21) Viz poznámka 8.

(22) J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 174-176. Písemné svědectví bylo původně úředním svědectvím předloženým soudu v písemné formě. Význam spočíval v tom, že přísaha ordální povahy tady odpadala. V písemném svědectví, stejně jako v ústním svědectví úřední osoby, už nebyla stěžejní

se v časovém předstihu, který byl poměrně dlouhý, protože český i moravský zemský soud zasedaly přibližně ve čtvrtletních intervalech.²³⁾ Potřeba dlouhodobě a věrohodně fixovat informaci o provedení procesních úkonů v etapě přípravného řízení až do projednání sporu před soudem podporovala rozvoj nepřímé písemnosti. Uplatnily se však také jiné činitele, například písemné zaznamenávání svědeckých výpovědí v přípravném řízení pravděpodobně souviselo s potřebou ušetřit čas na přelíčení. Nehledě na to, že bylo pro sporné strany méně nákladné zaplatit cestu svědků k úřadu zemských desek a zpět, než je vydržovat několik dní v místě zasedání soudu.

Sledováním vývoje písemné formy některého procesního úkonu je možné demonstrovat růst významu písemnosti v ústním procesu zemského práva. Procesním úkonem, který musel být proveden a bez něhož soudní řízení nemohlo proběhnout, byl pŕuhon. Do konce 13. století byl pŕuhon formálním předvoláním žalovaného k soudu, prováděný žalobcem osobně a ústně za přítomnosti svědků. Byl to akt mimosoudní a zůstal jím i poté, když se ustálila zásada (13. století), že žalobce má doprovázet při pŕuhonu komorník z úřadu zemských desek, na kterého doručování pŕuhonů brzo zcela přešlo. V téže době se začaly dělat první písemné záznamy, nebo spíše poznámky pro potřeby úředníků o doručovaných pŕuhonech.²⁴⁾ Až později (koncem první poloviny 14. století), když vznikla v úřadu zemských desek stálá funkce komorního starosty, staly se zápisy pŕuhonů obsírnější. Komorní starosta jednak žalobcům poskytoval komor-

přísaha, nýbrž její výpověď o skutečnostech, podepřená slavnostním odvoláním na úřední přísahu.

(23) Gustav FRIEDRICH, *Rukověť křesťanské chronologie*, Praha 1934, s. 32-36. Zemský soud český zasedal čtyřikrát ročně v tzv. suchých dnech neboli kvatembrech (*quatuor tempora*), 2-3 týdny podle toho, kolik bylo třeba rozhodnout sporů. Termíny moravského zemského soudu byly stanoveny podobně, až do poloviny 17. století zasedal zemský soud dvakrát v Brně a dvakrát v Olomouci.

(24) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 42-43. Mimosoudní povaha pŕuhonu vyplývala z toho, že jeho iniciátorem nebyl úřad zemských desek či soud, nýbrž žalobce, kterému byl na jeho žádost a za určitý poplatek zřízenec úřadu propůjčen. Pŕuhončí byl úřední osoba, ale pŕuhon prováděl jménem původu a podle jeho pokynů. Ještě ve 14. století nebyl pŕuhončí povinen po svém návratu k úřadu podat zprávu o tom, jak pŕuhon doručil. Pokud bylo třeba dosvědčit doručení pŕuhonu před soudem (jen na návrh žalovaného, který vedl odpor proti pŕuhonu), bylo povinností původu zajistit, aby se „jeho“ pŕuhončí dostavil k soudnímu roku spolu s ním. Tamtéž, s. 76 – „Víme totiž, že v době starší (v některých soudech – jako např. v zemském soudě opavském, v českém dvorském soudě a v manském soudě olom. biskupství, dokonce ještě ve století XV.) byl „pŕuhon“ vložený do desk vlastně jen stručnou poznámkou (hlavně pro paměť úředníků) o tom, že strana žádala, aby její soupeř byl k soudu k určitému roku předvolán.“ Jako pŕuhon se označoval zápis i samotný akt předvolání k soudu. „Tato terminologie uplatnila se tak, že tímtož termínem byl označován zápis do pŕuhonných kvaternů i v době pozdější, kdy „pŕuhon“ musel už obsahovat žalobu (žalobní nárok p. a.) v úplném znění a kdy právě její text se stal jeho nejdůležitější součástí.“

níky²⁵⁾ na doručení pŕuhonů, jednak vedl evidenci pŕuhonů ve speciálních registrech nazývaných komorníci či pŕuhonná.²⁶⁾ V těchto registrech zapsané pŕuhony musely obsahovat údaje o tom, kdo koho pohání, jaký je původův žalobní nárok,²⁷⁾ datum soudního roku, k němuž se měl žalovaný dostavit, a jména komorníků, kteří pŕuhon doručovali. Po návratu komorníků se podle jejich výpovědi do týchž register zapsalo, jak proběhlo doručení pŕuhonu, případně jeho nedoručení. Pŕuhon se většinou doručoval třikrát²⁸⁾ a po každé musel být určen termín soudního roku, až po třetím doručení byl pŕuhon perfektní a původovi i žalovanému vznikla povinnost osobně se dostavit k soudu ve stanoveném termínu.²⁹⁾ Písemný zápis o správně doručeném pŕuhonu v registrech komorníci byl podkladem pro pokyn starosty k přepisu pŕuhonu do kvaternů pŕuhonných,³⁰⁾ které vedl

(25) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 56-60; P. BURDOVÁ, *Desky*, s. 400-401. U pražského zemského soudu byl ve 13.-14. století kompetentní k vydávání komorníků na pŕuhony nejvyšší komorník, v době jeho nepřítomnosti sudí nebo místokomorník a posléze jeden ze starších pŕuhončích – starší komorník. Na konci první poloviny 14. století vznikla v úřadu zemských desek stálá funkce komorníciho starosty, který byl nadřízeným komorníků (soudních sluhů či poslů) a na požádání původům tyto komorníky vydával k doručení pŕuhonu. V 15.-16. století bylo v jeho rukou také přijímání útoků a pŕuhonů od stran, k čemuž vedl registra pŕuhonná či komorníci. Komorníci starostové nepatřili k menším zemským úředníkům, kteří tvořili menší zemský soud, byli ustavováni z rytířského stavu a malby jejich erbů jsou také v úřední místnosti zemských desek na Pražském hradě.

(26) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 61-62; P. BURDOVÁ, *Desky*, s. 400-410. Pŕuhonná registra byla původně považována za pomocné úřední knihy, avšak od roku 1563 byla zařazena k zemským deskám. Do konce 16. století byly záznamy starosty komorníciho přepisovány do pŕuhonných kvaternů. Odtud se potom předčítala žaloba při zahájení přelíčení. Tyto kvaterny byly vedeny do roku 1600 a potom až do roku 1635 se pŕuhony zapisovaly jen do pŕuhonných register starostových, která nabyla stejné platnosti jako kvaterny pŕuhonné. Změnou podle Č-OZZ z roku 1627 byly pŕuhony zrušeny a nahrazeny obesláním.

(27) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 49-50. Pravděpodobně v poslední čtvrtině 13. století vzniklo pravidlo, že současně s požadavkem na vydání komorníka má původ přesně formulovat svůj žalobní nárok, tj. o co konkrétně chce vést spor, a nechat jej vložit do zemských desek.

(28) J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 164-166. V českém právu ve sporech o důležité věci, jako byly svobodné statky nebo dluhy přes 100 kop gr., a u závažných deliktů (hlava, únos, násilí) se pohánělo třikrát. Každý pŕuhon zněl k jinému termínu a teprve poslední byl pokládán za „zavinutý“, tj. závazný.

(29) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 199-203. To nebyl jediný právní důsledek doručení pŕuhonu. Pŕuhon přerušoval promlčení práva, spor zahájený pŕuhonem nabyval povahy „*litis pendentis*“ a tím bylo vyloučeno podat nový pŕuhon o tentýž předmět, pohnaný měl právo domáhat se, aby byl spor soudem rozsouzen a původ získal přednostní právo k případné exekuci na tom majetku žalovaného, který byl pŕuhonem zavázán.

(30) Termín kvatern označuje svazek či knihu zemských desek, viz Bohuslav ROUČKA – Vladimír RŰŽIČKA, *Pracovní heslář českého právněhistorického terminologického slovníku*, Praha 1975, s. 268; VZZ, s. 20-21, čl. 21 – „*a tu dostoje pŕovod vyhlášení svého puohonu, stojí-li pohnaný, má sobě pŕovod žalobu ve dsky vložit u písaře desk zemských menších,...*“, s. 69-71, čl. 136

písař menších zemských desek. Byl však také pokladem pro vysvědčování pŕuhonů, což se odehrávalo vždy najednou při zahájení soudního roku. Zemský řečník vyhlášoval pŕuhony podle seznamu připraveného komorníciho starostou, který mu přitom se svými registry asistoval. Postupně byli vyvoláváni všichni původové a pohnaní „*stojí-li k svému právu*“. Přítomné strany nahlas odpovídaly „*stojím*“. Nepřítomnost měla pro každou stranu sporu jinak závažné právní následky.³¹⁾

Přepis pŕuhonu do pŕuhonných kvaternů menších zemských desek se musel uskutečnit ještě v rámci první etapy procesu a byl velice důležitý pro jeho další pokračování.³²⁾ Při přepisu byly z pŕuhonu odstraněny údaje o doručujících komorníciho a datech soudních roků, a pokud nebyl už v původní verzi pŕuhonu, musel být připojen seznam důkazních prostředků, jimiž žalobce mohl prokázat svůj nárok.³³⁾ Žalobce se v této fázi přípravného řízení svým pŕuhonem ještě na soud přímo neobracel a soud nezkoumal, zda takový pŕuhon může být základem soudního projednání sporu, nebo má-li být zamítnut. Původ nebyl jeho obsahem vázán ani vůči soudu, ani vůči žalovanému. Mohl jej v zemských deskách opravovat a doplňovat až do chvíle „prožalování“, tj. ústního přednesení žaloby před soudem.³⁴⁾ Docílit neměnnosti a závaznosti písemného textu pŕuhonu vzhledem k žalovanému ještě před ústním přednesením u soudu umožňovala „viza“, tj. písemná poznámka o shlednutí písemného textu žalovaným.³⁵⁾

Na začátku přelíčení za přítomnosti obou sporných stran na pokyn nejvyššího zemského soudce přečetl „zemský řečník“ žalobu z pŕuhonných kvaternů.³⁶⁾ Tím došlo

– „*A když se komorníci s puohonu vratie, tehdy starosta má registra, v které puohony zapisuje, má dáti písaři menších desk zemských; a týž písař má každý puohon ve dsky puohonné vepsati.*“

31) VZZ, s. 68-71, čl. 136; J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 172-174. Nepřítomnost žalobce způsobila zrušení pŕuhonu, žalobce ztratil termín, ale mohl pohánět znovu. Pokud se nedostavil žalovaný, ztratil při, protože soud podle „stanného práva“ rozhodl kontumačně ve prospěch žalobce.

(32) VZZ, s. 33, čl. 47 – „*Nalezli vuobec za právo: nevložili žaloby prvé než jeho pře k slyšení přijde, tehdy jemu ten puohon zdvižen bude.*“

(33) VZZ, s. 33, čl. 48 – „*nesrovnáli se jemu žaloba s puohonem, ten puohon bude jemu zdvižen.*“

(34) Ze zásady ústnosti řízení vyplývalo, že pro soud bylo závazné jen to, co před ním bylo stranami sporu (případně jinými k tomu oprávněnými osobami) ústně předneseno. Před soudem přednesená žaloba byla závazná a nebyla přípustná žádná další změna. Také viz poznámka 11.

(35) VZZ, s. 92, čl. 161. Uvedený článek VZZ zmiňuje vizu v souvislosti s poplatky, které za její vložení bylo třeba zaplatit. J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 55. Institut vize vznikl nepochybně už ve 13. století. Po vložení vize nemohl žalobce text pŕuhonu měnit a také termín soudního roku byl pevně fixován. Viza měla obdobné účinky jako prožalování. Její užívání bylo kompromisem mezi ústností žaloby a povinností žalobce přesně formulovat svůj žalobní nárok ještě před doručením pŕuhonu. V 16. století se viza začala vytrácet a na jeho konci úplně vymizela. Důvodem byl rozvoj nové formy předvolání žalovaného k soudu, obesláním.

(36) J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 68-74. Žalobu musel původně přednést sám žalobce, a to z paměti. Nesměl se zmýlit, oprava byla nepřipustná. Když byly koncem 13. století zřízeny zemské desky, pŕuhonné kvaterny (někdy se užívá termín žalobní či soudní knihy), do kterých

k „prožalování“ a začalo vlastní líčení pře, obvykle končící soudním nálezem. Souběžně se čtením žaloby zapsal menší písař do zemských desek složení soudu, jména a tituly všech přítomných soudců počínaje králem, byl-li přítomen, aby se vědělo, kdo v předmětném sporu vynesl nález.

Text zapsaný v kvaternech zemských desek a označovaný jako pŕuhon se ústním přednesem stal žalobou. Ačkoliv pŕuhon v zemských deskách a přednesená žaloba byly obsahově totožné, nebo měly být (čl. 48 VZZ), terminologicky byly odlišeny. Pŕuhon zapsaný v kvaternech zemských desek byl nejprve „ještě nezveřejněnou žalobou“ (možnost úprav) a po přečtení u soudu byl tentýž text chápán jako „žaloba zapsaná v zemských deskách“, žádná změna prosloveného textu už nebyla možná. Oba zápisy pŕuhonu (v registrech i v kvaternech) měly důležitou funkci. Podle nich se dalo zjistit, zda žalobce neudělal chyby umožňující žalovanému, namítne-li je včas, zbrzdít nebo zastavit řízení. Chyby mohly být jak v doručovaném pŕuhonu, tak i v pŕuhonu přepsaném do zemských desek. Bylo proto v zájmu původu, aby se takovým chybám, které mohly jeho snahu o dosažení spravedlnosti ohrozit nebo úplně zmařit, pokud možno vyhnul. Od okamžiku, kdy se stalo pro původu povinností formulovat žalobní nárok ihned při vkladu pŕuhonu do register,³⁷⁾ začali původové používat při koncipování svého nároku jednak žalobní formuláře,³⁸⁾ jednak placenou odbornou pomoc znalců procesního práva, „řečníků“.³⁹⁾ Přicházeli potom k úřadu zemských desek s písemně „na ceduli“ zkoncipovaným pŕuhonem, který starosta komorníci pouze opsal do svých register.⁴⁰⁾

se zapisovaly žaloby, ustálila se také zásada, že přednesená žaloba musí přesně souhlasit s textem zapsaným do pŕuhonných kvaternů. Z toho vyplývalo velké nebezpečí pro žalující stranu. Platila totiž také další zásada, že prohlášení učiněné před soudem není možné ani odvolat ani opravit. Byl to jeden z projevů přísného formalismu řízení, nezbytný vzhledem k pasivní úloze soudců v procesu. K podstatnému zmírnění došlo ve 13. století tím, že si strana mohla vzít řečníka, protože každé jeho prohlášení vázalo stranu, jen pokud je mlčky nebo výslovně schválila. Žalobce tak měl možnost odvolat nebo opravit prohlášení učiněné řečníkem. Asi v polovině 15. století bylo zmíněné nebezpečí prakticky odstraněno tím, že žalobu četl před soudem soudní orgán později zvaný „zemský řečník“ nebo na Moravě „volavčí“.

(37) V Čechách koncem 13. století, na Moravě asi o sto let později.

(38) J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 185. Někdy ve druhé polovině 13. století byly zavedeny pro žaloby podle jednotlivých druhů sporů přesné a stručné formuláře, do nichž strana vepsala svůj petit. Předepsané formule chránily soud před mnohomluvností stran, které se nedovedly jasně a jednoznačně vyjádřit ani odlišit podstatné od nepodstatného. Strany byly nuceny s pomocí znalců práva žalobu jasně formulovat a klasifikovat ji do příslušného typu.

(39) Josef MARKOV, *Řečník a poručník*, Bratislava, 1937, s. 3-9, 24-26. Řečník vystupoval v řízení vedle procesní strany a mohl pouze „vést slovo“ své strany na rozdíl od „poručníka“, který byl procesním zástupcem sporné strany a mohl na základě jejího zmocnění „vést spor“ místo ní. U řečníka se předpokládaly odborné znalosti, kdežto u poručníka ne. Bylo pravidlem, že vedle poručníka „vedl slovo“ řečník. Řečník byl právním poradcem a pomocníkem strany při vedení sporu. K jeho ustanovení bylo třeba svolení soudu. U žalobce začínala jeho činnost zpravidla už při koncipování žalobního nároku a jeho vložení do zemských desek. Velmi odpovědná byla činnost řečníka před soudem, kde měl ubránit právo svého klienta a také sobě,

Zajímavým písemným procesním institutem souvisejícím s poháněním byly „řezané cedule“, nebo také „cedule poselství“.⁴¹⁾ V 15. a 16. století existovaly určité spory, ve kterých se budoucí žalobce obracel mimosoudně na eventuálního žalovaného buď s napomenutím, aby napravil spáchanou křivdu, nebo aby obdržel jasnou odpověď na určité otázky. Nejprve převažoval první účel řezaných cedulí, tj. dosáhnout přátelského a mimosoudního narovnání případného sporu, a teprve později převážily prvky procesní směřující k co nejpřesnějšímu formulování sporných otázek. Ve sporech hrdelních se řezané cedule nepoužívaly. V případech, kde byla jejich výměna mezi stranami obligatorní,⁴²⁾ neposlání poselství znamenalo pro žalobce neúspěch ve sporu. Žalobce musel před soudem dokázat (polovinou řezané cedule), že žalovaného před pŕuhonem obeslal o totéž, o co ho potom pohnal. Proto formulace jeho nároku v řezané ceduli musela být stejná jako formulace žalobního nároku v pŕuhonu. Zásada o shodě mezi pŕuhonem zapsaným v pŕuhonných kvaternech zemských desek a ústně přednesenou žalobou před soudem byla v 16. století doplněna tak, že vyžadovala shodu textu poselství s pŕuhonem. Řezaná cedule se vlastně stala východiskem soudního přelíčení. Shledal-li soud na návrh žalované strany rozpor mezi poselstvím a pŕuhonem, musel zastavit řízení pro neplatnost pŕuhonu.

Pŕuhon se z ústně prováděného procesního úkonu vyvinul v písemný úkon. První byla jeho písemná podoba v konceptu, s nímž přišel původ ke starostovi a žádal o vydání komorníka na doručení pŕuhonu. Starosta do svých register koncept žalobce přepsal.⁴³⁾ Další písemná podoba vznikla souběžně se zápisem do pŕuhonných register a byla na „ceduli“, kterou s sebou nesli komorníci a mohli ji poháněnému nechat, nebo

protože jeho odměna byla závislá na vítězství ve sporu. Nicméně nejdůležitější na jeho činnosti před soudem byl fakt, že každé jeho prohlášení vázalo stranu jen potud, pokud ho výslovně nebo mlčky schválila. Tímto způsobem byla změkčena přísná zásada, že to co bylo jednou před soudem řečeno, nemůže být ani modifikováno ani odvoláno.

(40) J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 158-159; J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 60-61, 73-74. Praxe, která vznikla ze snahy žalujících stran zajistit si bezchybný pŕuhon a co nejsnazší průchod svého práva, byla v polovině 16. století v Čechách právně zakotvena jako jejich povinnost.

(41) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 29-38. Název pochází z toho, že text byl psán dvakrát na tentýž list papíru, který byl pak rozřezán na dvě poloviny, jednu strana poslala svému soupeři a druhou si nechala pro svou potřebu. V moravském procesním právu se řezané cedule nepoužívaly až do reformy OZZ.

(42) VZZ, s. 145, čl. 292. V tomto článku VZZ předepisovalo poselství v případě vydání zaběhlých poddaných. J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 30-33. Dále se v 16. století cedule posílaly v případech pychu, zhanění, nářku cti, pobrání obilí cizími poddanými, zastavení krčmy, výhrůžek, výtržnosti, vydání statku, zaplacení dluhu, splnění smlouvy, zaplacení úroků z držení dvora atd. V praxi se posílaly řezané cedule ve více případech, než které předpokládala zemská zřízení. Na přelomu 16. a 17. století se ustálila praxe posílat je téměř vždy, pochopitelně s výhradou hrdelních sporů.

(43) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 61-62; také viz poznámka 25.

mu umožnit její opis.⁴⁴⁾ Následující písemnou podobu půhon získal poté, když byla do register zapsána relace o úspěšném doručení půhonu a starosta dal „dohnaný půhon“ přepsat do půhoných kvaternů menších zemských desek.⁴⁵⁾ Mezi všemi prepisy musela být zachována shoda ve formulaci nároku původu. Bez písemné formy půhonu by soud mohl jen obtížně zjistit, zda námitky žalovaného jsou opodstatněné. Pokud soud shledal rozdíl mezi půhonem a žalobou, později také mezi poselstvím a půhonem, řízení zastavil. Pro žalobce to většinou znamenalo jenom zdržení, protože mohl znovu začít pohánět a zopakoval-li přípravné řízení bez předchozí chyby, měl šanci na úspěšné prosazení svého práva soudním nálezem. Záleželo na důkazním materiálu. Mohlo se však stát, že vzniklé zdržení bylo příliš dlouhé a než byl do register vložen nový půhon, uplynula promlčecí lhůta (3 roky a 18 neděl). Soud pak musel, namítal-li žalovaný promlčení, takový půhon opět „zdvihnout“.

V 15. století se začala vedle půhonů uplatňovat nová písemná forma předvolání k soudu – obeslání,⁴⁶⁾ které bylo rychlejší, jednodušší a nemuselo se doručovat třikrát jako půhon. Rozdíl mezi obesláním a půhonem spočíval v tom, že na místo původu v obeslání přikazoval žalovanému přímo soud, aby se v uvedeném termínu k němu dostavil. V 16. století byla stručná žaloba podle žalobního formuláře opuštěna a žalobci odůvodňovali svůj žalobní návrh mnohem obsírněji. Takto formulované žaloby byly v plném znění připojovány k obeslání, a to se časem přeneslo i k půhonům. Díky tomu pomalu mizel rozdíl mezi obesláním a půhonem, avšak obeslání v praxi převážila. Půhony se staly v Čechách tak vzácné, že v roce 1596 se přestaly vést půhonné kvaterny menších zemských desek.⁴⁷⁾

Trend vzrůstající nepřímé písemnosti soudního řízení v 16. století sílil. Začaly se písemně zaznamenávat podstatné body ústního dialogu sporných stran před soudem.⁴⁸⁾ Tento záznam vedl místopisář a zemský řečník zaznamenával průběh dokazování a jednotlivé důkazy. Oba své zápisy souhrně prezentovali soudcům před „panským potazem“, tj. poradou soudu o nález, aby jim osvěžili paměť a připomněli důležité údaje, které si nemohli spolehlivě zapamatovat.

Můžeme říci, že zemské právo procesní dlouhodobě směřovalo k úplné písemnosti.

*

Proces se stal písemným podle zásady „quod non est in actis, non est in mundo – co není ve spisech, neexistuje“ reformou zemského práva v kodifikaci z roku 1627-1628

(44) J. MARKOV, *Přípravné řízení*, s. 56; VZZ, s. 68-69, čl. 136 „starosta komorníčí bez omylu v témž puohonu týmž komorníkuom vydaným slovo od slova napsati má“.

(45) VZZ, s. 68-71, čl. 136 „tehdy starosta komorníčí má registra, v které puohony zapisuje, má dáti písari menších desk zemských...“.

(46) J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 155; J. MARKOV, *Kapitoly*, s. 177-198.

(47) Viz poznámka 26.

(48) J. KLABOUCH, *Staré české soudnictví*, s. 184-186.

nazvané *Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhmen*, a *Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Margrafthums Mähren*, neboli Obnovená zřízení zemská.⁴⁹⁾

Zavedení písemného procesního řízení si v první řadě vyžádalo reorganizaci první a druhé etapy řízení, tj. přípravy a líčení pře. Dokazování, které až dosud bylo součástí přelíčení, se muselo kvůli tajnému zasedání soudu bez účasti sporných stran i svědků připravit v písemné podobě a veškerá činnost s tím spojená se musela přesunout do přípravného řízení. Ve stavovském ústním procesu musela žalující strana⁵⁰⁾ v přípravném řízení převážně ve spolupráci s menšími zemskými úředníky v kanceláři zemských desek zajišťovat důkazní materiál, který pak byl na přelíčení ústně prezentován. Soud řídil dialog mezi spornými stranami a dohlížel nad prováděním připravených důkazů. Podle OZZ sporné strany tento dialog musely uskutečnit písemně za pomoci menších zemských úředníků. Muselo být proto stanoveno, kolikrát může strana žalující i strana žalovaná v tomto dialogu vystoupit (excepce, replika, duplika, triplika), jaké musí být náležitosti těchto vystoupení, jaké a kdy může strana vést námitky či odpory buď proti vadám předložených písemností, nebo proti žalobnímu nároku, v jakých lhůtách se musí jednotlivé písemnosti doručovat do kanceláře zemských desek a protistraně, za jakých podmínek a která strana může žádat o odklady, resp. prodloužení stanovených lhůt, kdy a jaké důkazy mohou strany vést s excepčí, s replikou a také později s duplikou a triplikou, kdy to už nebylo běžně přípustné, jsou-li možné výjimky, kdy dojde k publikaci svědomí, tj. zveřejnění důkazního materiálu pro obě procesní strany atd. Tím samozřejmě došlo k významnému prodloužení první etapy řízení. Pro úspěšné vedení pře od začátku až k rozsudku⁵¹⁾ a jeho realizaci se stalo nezbytné zastoupení stran řečníky, OZZ pro Čechy o nich mluví jako o prokurátorech.

V nových podmínkách písemného řízení bylo nutné přesně dodržovat stanovený postup a obsahové i formální náležitosti všech písemností. Musely být dodrženy všechny lhůty, nejen vlastní. Kontrola plnění lhůt druhou spornou stranou byla důležitá s ohledem na „inrotulaci“, tj. sbalení spisu a jeho vypravení k soudu. Vedení sporu bez pomoci prokurátorů bylo skoro nemyslitelné a riskantní, strana práva neznalá bez odborné pomoci měla jen nepatrnou naději vyhrát svůj spor. Řízení v majetkových sporech přešlo téměř zcela do rukou prokurátorů přesto, že jejich ustanovení nebylo obligatorní podmínkou pro vedení sporu.⁵²⁾ Zájmy advokáta a jeho klienta byly protichůdné. Advokátovi šlo o co nejdelší soudní řízení, protože úměrně délce vzrůstal jeho honorář. Naopak sporná strana chtěla řízení co nejkratší, ukončené rozsudkem v její prospěch. Advokát však měl výhodu znalosti všech detailů a fines, takže snadno dokázal řízení komplikovat a protahovat, aniž mu v tom jeho klient mohl zabránit. Výsledkem

(49) Viz poznámka 4 a 5.

(50) Od okamžiku „dohnání“, tj. perfektního doručení půhonu, tak mohl činit i žalovaný.

(51) Č-OZZ, čl. D L. Zemský soud nesměl vydávat nálezy, mohl pouze vynášet ve jménu krále „vejpovědi“, tj. rozsudky.

(52) Č-OZZ, čl. B XLVIII a následující.

byla „abusivní praxe“, tj. svévolné protahování procesu způsobující, že i vyhrané spory byly z hlediska nákladů spíše Pyrrhovým vítězstvím.

Degenerace písemného procesu, desetiletí táhnoucí se spory, byly nepochybně nežádoucí jevy, avšak písemný proces měl i pozitivní momenty. Když byl v přípravné etapě shromážděný materiál inrotulován a odeslán k zemskému soudu, soudci měli velmi usnadněné rozhodování. Byly jim předloženy přesně formulované otázky provázené pečlivě seřazenými důkazy pro i proti. Mohli rozhodovat relativně snadno a také rychle. Kompletní písemný materiál umožňoval revidovat případné chyby v rozhodování soudu. Předtím to nebylo možné, protože písemné záznamy nezachycovaly všechno, a hlavně, proti nálezům většího zemského soudu, z nichž některé měly povahu precedentů, nebylo přípustné se odvolat. Byl to sice projev svrchovanosti soudní moci, nicméně možnost odstranit chyby, jichž se může dopustit a dopouští se každý soudcovský sbor, je evidentním pokrokem ve vývoji soudního řízení. Obě Obnovená řízení zemská zakotvila možnost revize rozsudků zemského soudu.⁵³⁾

Reformu uskutečněnou „obnovením“ dosavadních zemských zřízení nelze chápat jako konec českého zemského práva včetně práva procesního. Obnovená zřízení zemská byla přijata jako jeden z nástrojů k upevnění absolutismu a obsahují významná omezení stavovských práv. Zavedení písemnosti procesního řízení v této kodifikaci však nemá stejný význam. Svým způsobem jde o nešťastnou shodu okolností, protože jak už jednou bylo řečeno, trend k písemnosti procesu byl již dlouho zřejmý a patrně by k takové změně došlo bez ohledu na stavovské povstání a jeho výsledek. Pro písemný proces v OZZ byl vzorem proces římsko-kanonický, který byl přizpůsoben dosavadní praxi zemských soudů a respektoval některé staré procesní instituce. Důkazem pro to mohou být některé termíny, které byly v mnoha případech zachovány byť s pozměněným významem. Například „stanné právo“, podle OZZ když žalovaný ve stanovených lhůtách nevyhověl požadavkům obeslání či půhonu, tj. neposlal odpověď na řádně doručenou žalobu, nepožádal o odklad a po předání spisů k zemskému soudu nepředložil relevantní omluvu svého jednání, ani nejmenoval svého poručníka nebo prokurátora, obdržel žalobce výhodu stanného práva.⁵⁴⁾ Soud vyhlásil rozsudek po prozkoumání skutkového stavu ve spisech. V nových podmínkách stanné právo působilo proti svévolnému prodlužování soudního řízení, a ne jako nástroj k zajištění osobní účasti stran na přelíčení.

(53) Č-OZZ, čl. F LXXIV a následující; M-OZZ, čl. L II, 222-230.

(54) Č-OZZ, čl. D XXXIII-D XLII; M-OZZ, čl. 189-198.

Obnovené zřízení zemské pro České království – druhé vydání z roku 1640, titulní list (Ústřední knihovna Právnické fakulty MU v Brně).

Des Königreichs Böhaimb. 165

einrathen / nicht weniger Lob- vnd rühmlichen seyn soll / als denen / welche bey denen Mündlichen Processen vor diesem gar auß der Land Rechts Besizer Bänden auffsehen / vnd auff begehren der Partheyen Rath geben müssen / Wir auch endlich wollen / daß alle die / so sich zuvor bey denen Gerichten mit procurir- vnd advociren gebrauchen lassen / oder also beschaffen seyn / daß sie sich ins künfftig brauchen lassen möchten / einem jeden / so es von ihnen begehrt / vmb die hiroben gesetzte Solaria , in ihrer Muttersprach nach dieser Unserer Ordnung zuadvociren vnd zuprocuciren verbunden seyn sollen : Mit dieser außtrücklichen bedrohung / daß / auff welchen es erwisen wurde / daß er sich dessen vertwiderete / derselbe die Zeit seines Lebens weder in vnserm Erb Königreich Böhaimb / noch andern Vnsern Königreichen vnd Ländern weder zum procurir- noch advorciren gelassen werden soll. Diesem nach vnd weil sich ihrer viel finden möchten / so sich der Advocaten halber entschuldigen / vnd die Sach dardurch zuverlängern geluffen ließen / Als sol diese Entschuldigung / da nicht andere mehr vnd wichtigere impedimenta darzu können / keines wegs zugelassen oder gestattet werden.

Von Urtheil vnd Rechts-

Sprüchen / auff Erkantnuß der Sache so gesprochen werden.

D. XLII.

Und demnach nunmehr von Urtheil vnd Rechtsprüchen zuhandlen / so auff Erkantnuß ergeben / darzu aber vorgehende fleißige Relation der Gerichtes Aken vordien / So ist es zwar vor diesem bey denen Mündlichen Processen also gehalten

Obnovené zřízení zemské pro České království – druhé vydání z roku 1640, list 165 (Ústřední knihovna Právnické fakulty MU v Brně).

16 Declaratorien vnd Novellen vber die

vnd Länder durch die sürgerangene Rebellion gesetzet / auch in was vnbeschreiblichen Vnkosten dardurch Vnser Hochlöblich: Erbhaus eingeführet worden : Dannenhero zu desto mehrer conservirung des status publici vnd dempffung der Vngetrewen Vnterthanen Kühnheit / so haben Wir solche vor Jahren ergangene Resolution hiemit erneuern vnd in ein öffentliches Befah bringen lassen wollen / Setzen vnd ordnen diesennach / wann einer auß Vnsern Zuntwohuern vnd Vnterthanen wieder Vns als Könige zu Böhaimb / Vnsere Erben Nachkommende Könige / oder Vnsern Königlichen Standt oder den Statum publicum vnd also in primo capite Criminis laesa Majestatis sich einer solchen Rebellion theilhaftig machen thete / welch vielen gemein vnd durch Kriegsmacht gedempffet vnd besritten werden müste / das in solchem faal neben des delinquenten allodial Güttern / zugleich die possedirte Fideicomis vnd Lehengüter / sie seyen gleich für einen Stamm allein oder ganze familien gewidmet / ohne vnterscheidt dem Königl. Fisco verwürcket vnd verfallen sein sollen. Da aber jemandt sich in einer solchen sach vergrieffe / welche zwar in das primum caput laesa Majestatis hineinlieffe / jedoch derley kostbahren Kriegszwang nicht bedürffte / so soll der Königl. Fiskus allein den Vsum fructu der von dem Delinquenten besessenen fidei commis. vnd Lehengüter so lang gemessen vnd behalten / als lang der Delinquent im leben ist.

Aa. XXV.

Jeweiln auch öffters Actiones bey den Gerichten fürkommen / bey welchen Vnser Königl. Fiskus interessirt, So werden Vnsere Ober- vnd Vntergericht jedesmahls auff solch Vnser Fiscalisches Interesse eiserige auffacht haben / vnd demselben zu prajuditz nichts sürgerhen lassen.

Deklaratoria a Novely. Dodatky k Obnovnému zřízení zemskému pro České království ve vydání z roku 1640 (Ústřední knihovna Právnické fakulty MU v Brně).

Marta Kadlecová

Der Prozeß in den Landesordnungen im 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts

Zusammenfassung

Die Normen des böhmischen und mährischen Landrechts bildeten sich über Jahrhunderte hinweg in Gestalt rechtlicher Gewohnheiten heraus, später dann in Form von Gerichtsurteilen und Landtagsabschieden. Die Wladislawsche Landesordnung aus dem Jahre 1500 stellt die erste Kodifikation des böhmischen Landrechts dar, darin eingeschlossen natürlich das Prozeßrecht. Diese Kodifikation vom Beginn des 16. Jahrhunderts hielt den aktuellen Stand in puncto Prozeß fest, der der damaligen Gerichtspraxis entsprach. In der kontinuierlichen Entwicklung der Gerichtsführung, die in drei Etappen verlief (1. Vorbereitung, 2. Verhandlung, 3. Exekution), bedeutete die erste Kodifizierung des Landrechts keine grundlegende Wende, ebenso wie alle nachfolgenden schriftlichen Fixierungen im 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts. Als Meilenstein in der Entwicklung des böhmischen und mährischen Landrechts kann – freilich keineswegs in positiver Hinsicht – die Verneuerte Landesordnung (VLO) aus dem Jahre 1627 angesehen werden (für Mähren: 1628). Diese beiden Kodifikationen reformierten das böhmische und mährische Landrecht mit dem Ziel, die Macht des Königs durch eine Beschneidung der Ständegewalt zu stärken. Dies zeigte sich insbesondere im Bereich des staatlichen bzw. des breiteren öffentlichen Rechts. Die Änderungen im Prozeßrecht hingegen entsprachen mehr oder weniger einem langjährigen Entwicklungstrend.

Bis dato gab es lediglich den in tschechischer Sprache geführten mündlichen, akusativen Prozeß mit einem breiten Maß an privater Initiative der streitenden Parteien. Der einheitliche, untrennbar vom Zivil- und Strafrecht getrennte Prozeß, in dem der Delinquent seine Unschuld insbesondere mit Hilfe von Gottesurteilen beweisen mußte (etwa bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts) und in dem die Verhandlungsführung des Gerichts vom Grundsatz der Erörterung geprägt war, wurde am Ende des 17. Jahrhunderts reformiert. Die WLO verankerte Schriftlichkeit und Nichtöffentlichkeit der Prozeßführung, was Veränderungen insbesondere in der Etappe der Vorbereitung hervorrief, in die sich – von der Verhandlung vor dem Gericht selbst – die Beweisaufnahme verlagerte. Das Gericht erhielt für die Behandlung ein versiegeltes Schriftenbündel, das genau formulierte Fragen enthielt, die wiederum sorgfältig aneinandergereichte Beweise für Pro und Contra aufführten. Nach deren Studium konnten die Richter relativ leicht eine Entscheidung fällen. Das Urteil wurde öffentlich verkündet. Auch wenn das Beschuldigungsprinzip erst im Jahre 1768 vollständig seine Gültigkeit verlor, wurde es in der WLO in hohem Maße gemeinsam mit der Privatinitiative bei der Eröffnung der Gerichtsverhandlung eingeschränkt. Auf dem Gebiet der Strafverfolgung trat erstmals das Übergewicht einer amtlichen Initiative in Kraft, also der Grundsatz des Offiziellen. Privatklage wurde in der WLO nicht unterbunden und bei einigen Straftaten hielt sich eine Konkurrenz zwischen privater und amtlicher Anschuldigung. Bei einer Reihe von Fällen wurde jedoch die Anklage ex officio präferiert.

Dieser Zustand stellte einen wichtigen Schritt auf dem Wege zu einer künftigen Aufteilung des Prozesses in einen Straf- und einen Zivilrechtsprozeß dar. Mit der Ausweitung des Einflusses der amtlichen Gewalt im Gerichtsverfahren war selbstverständlich die Einführung des inquisitorischen, d.h. ermittelnden Grundsatzes verbunden. Das althergebrachte Privileg des böhmischen und mährischen Landgerichts, beruhend auf einer größeren Inappellativität seiner Urteile, galt fortan nicht mehr. In der WLO wurde die Möglichkeit einer königlichen Revision seiner Urteile verankert. Das Landesgericht „fand fortan nicht mehr das Recht“ und seine Urteile erhielten den Charakter von Präzedenzfällen, darüber hinaus wurden alle Urteile der Halsgerichtsbarkeit erst nach Zustimmung des Herrschers vollstreckt. Die Korrektur fehlerhafter Gerichtsentscheidungen stellte unbestritten einen Fortschritt gegenüber dem bisherigen Zustand dar und ermöglichte eine genaue schriftliche Aufzeichnung der strittigen Problematik sowie ein Vorgehen bei der Entscheidung des Gerichts. Mit dem Grundsatz der Mündlichkeit hing auch die althergebrachte Regel hinsichtlich der Führung des gesamten Gerichtsverfahrens in tschechischer Sprache zusammen. Es verschwand die Exklusivität des Tschechischen, das eine gleichberechtigte Stellung gegenüber dem Deutschen besaß. Es entstand die Möglichkeit, das gesamte schriftliche Verfahren in einer der beiden Sprachen zu führen, entscheidend war die Sprache des Widersachers.

Die durch die „Erneuerung“ der bisherigen Landesordnungen realisierte Reform des Landrechts ist nur als Ende des böhmischen bzw. mährischen Landrechts, eingeschlossen das Prozeßrecht, zu verstehen. Keineswegs alle in das Prozeßrecht integrierten Veränderungen, zum Beispiel dessen Schriftlichkeit, gehörten zu den Instrumenten, die den Absolutismus festigten und die ständischen Rechte einschränkten. Die Entwicklungstendenz hin zu vollständiger Schriftlichkeit der Prozeßführung erwies sich als langwierig und hätte sich früher oder später auch so durchgesetzt. Wir können daher feststellen, daß der verlorene Kampf der böhmischen und mährischen Stände um die Macht hinsichtlich der Einführung der Schriftlichkeit sowie weiterer Veränderungen im prozessualen Landrecht diese Tendenz nur beschleunigte.

Der durch die Wladislawsche Landesordnung kodifizierte Prozeß beinhaltete Gottesstrafen bereits nicht mehr als Beweismittel. Als Beweis dienten hingegen Eintragungen in den Landtafeln sowie weitere glaubwürdige Urkunden, Schriftzeugnisse von Amtsträgern; neben dem Eid gereinigter Zeugen wurde als Beweis eine unter Eid geleistete Zeugenaussage zugelassen. Die Zeugenaussage fand nicht vor dem tagenden Gericht statt, sondern wurde hier lediglich schriftlich verlesen, aufgrund eines Eintrags, den der Schreiber auf Wunsch der streitenden Partei der Schreiber an den Landtafeln bereits zuvor vorgenommen hatte. Persönlich sagte der Zeuge vor dem Gericht nur in Ausnahmefällen aus. Diese aus Sicht des Grundsatzes der Mündlichkeit ein wenig paradox anmutende Tatsache belegt die Entwicklung der indirekten Schriftlichkeit im Prozeßrecht. Die Wladislawsche Landesordnung unterschied zwischen Vorladung und Beschuldigung und forderte bei beiden die Schriftform. Auch wenn die Schriftlichkeit der Beschuldigung obligatorisch war, wurde deren Sinn dank des herrschenden Grundsatzes der Mündlichkeit erst durch die mündliche Vorbringung zu Beginn der Verhandlung erfüllt. Die Wladislawsche Kodifikation fixierte auch die Regel, derzufolge es nicht zu einem Widerspruch zwischen schriftlichem Eintrag der Vorladung sowie mündlich

vorgetragenem Beschuldigung zu Beginn der Verhandlung kommen durfte. Sofern dies geschah und der Beschuldigte diese Tatsache ablehnte, mußte das Gericht die Verhandlung einstellen.

Marta Kadlecová

Proces w ustawach krajowych w XVI
i na początku XVII wieku

Streszczenie

Zasady czeskiego i morawskiego prawa krajowego przez wiele stuleci rozwijały się w formie zwyczajów prawnych, później natomiast w formie orzeczeń sądowych i uchwał sejmowych. Władysławowska ustawa krajowa z 1500 roku jest pierwszą kodyfikacją czeskiego prawa krajowego, oczywiście łącznie z prawem procesowym. Kodyfikacja ta, z początku XVI wieku, uchwyciła aktualny stan procesu odpowiadający ówczesnej praktyce sądowniczej. Biorąc pod uwagę rozwój postępowania sądowego, które dzieliło się na trzy etapy (1. postępowanie przygotowawcze, 2. przewód sądowy, 3. egzekucja), można stwierdzić, że pierwsza kodyfikacja ustawy krajowej nie stanowiła zasadniczego zwrotu, tak samo jak wszystkie następne kodyfikacje z XVI i początku XVII wieku. Za punkt zwrotny w rozwoju czeskiego i morawskiego prawa krajowego, bynajmniej nie w sensie pozytywnym, uważa się odnowioną ustawę krajową (Obnovené zřízení zemské - OZZ) z 1627 roku (dla Moraw z 1628 roku). Kodyfikacje te zreformowały czeskie i morawskie prawo krajowe, doprowadzając do wzmocnienia władzy królewskiej i ograniczenia władzy stanów. Przejawiło się to zwłaszcza w sferze państwowego prawa krajowego czy mówiąc szerzej prawa publicznego, jednakże zmiany w prawie procesowym, mniej więcej, odpowiadały długotrwałemu trendowi rozwojowemu.

Dotychczasowe rozprawy sądowe były prowadzone jedynie w języku czeskim, miały charakter ustny, publiczny, oskarżycielski i dopuszczały duże zaangażowanie się osób prowadzących spór. Sam proces, nie zróżnicowany na cywilny i karny, w którym oskarżony musiał udowodnić swoją niewinność zwłaszcza za pośrednictwem sądu bożego (mniej więcej do połowy XV wieku) i w którym postępowaniem sądowym kierowała zasada rozpatrzeniowa, został w końcu lat dwudziestych XVII wieku zreformowany. Odnowiona ustawa krajowa wprowadziła pisaną formę procesu i jego tajność, co wywołało zmiany przede wszystkim na etapie postępowania przygotowawczego, do którego z postępowania przed sądem przesunięto udowadnianie. Sąd otrzymywał do rozpatrzenia zamknięte akta, zawierające dokładnie sformułowane pytania, uzupełnione starannie zestawionymi dowodami za i przeciw. Po ich przestudiowaniu sędziowie mogli stosunkowo łatwo zdecydować. Wyrok ogłaszano publicznie. Aczkolwiek zasada oskarżycielska została całkowicie usunięta dopiero w 1768 roku, to w odnowionej ustawie krajowej została w dużej mierze ograniczona razem z osobistym zaangażowaniem się stron sporu przy otwieraniu postępowania sądowego. W sferze ścigania karnego po raz pierwszy zdobyła przewagę inicjatywa urzędowa, czyli zasada oficjalności. Oskarżenie prywatne nie było w odnowionej ustawie krajowej, zakazane, a w przypadku niektórych czynów karalnych zachowano konkurencję pomiędzy oskarżeniem prywatnym i urzędowym. W większości sytuacji preferowano jednak oskarżenie *ex officio*. Był to ważny krok na drodze ku wyróżnieniu procesu

karnego i cywilnego. Z rozszerzeniem wpływu mocy urzędowej w postępowaniu sądowym wiązało się oczywiście wprowadzenie zasady inkwizycyjnej, tj. zasady wyszukującej. Przeszła obowiązywać stary przywilej czeskiego i morawskiego tzw. większego sądu krajowego, polegający na bezapelacyjności jego wyroku. Odnowiona ustawa krajowa dopuszczała królewską rewizję orzeczenia sądu. Sąd krajowy już na przyszłość „nie znajdował prawa“, a jego wyroki straciły charakter precedensów, natomiast wszystkie wyroki gardłowe można było wykonać dopiero po zaaprobowaniu ich przez władzę. Ingerowanie w błędne decyzje sądu było bez wątpienia postępem w stosunku do dotychczasowego stanu i umożliwiło szczegółowe, pisemne uchwycenie spornej problematyki i sposobu podejmowania przez sąd decyzji. Z zasadą ustną związana była również stara zasada dotycząca prowadzenia całego postępowania sądowego w języku czeskim. Zanikła ekskluzywność języka czeskiego, z którym zrównano język niemiecki. Pojawiła się możliwość prowadzenia całego postępowania pisemnego w jednym z dwóch języków, decydujący był język strony przeciwnej.

Reformy prawa krajowego, urzeczywistnionej „odnowieniem“ dotychczasowych ustaw krajowych, nie można traktować jako końca czeskiego czy morawskiego prawa krajowego, łącznie z prawem procesowym. Bynajmniej nie wszystkie zmiany wprowadzone do prawa procesowego, np. jego pisemna forma należały do narzędzi umacniających absolutyzm i ograniczających prawa stanowe. Tendencja rozwojowa zmierzająca do nadania całemu postępowaniu sądowemu postaci pisemnej była oczywiście procesem długofalowym i z całą pewnością wcześniej czy później zostałaby przeforsowana. Możemy zatem powiedzieć, że przegrana walka czeskich i morawskich stanów o władzę polityczną, jedynie przyspieszyła wprowadzenie formy pisanej postępowania sądowego i innych zmian w krajowym prawie procesowym.

Proces skodyfikowany Władysławowską ustawą krajową już nie uznawał jako środka dowodowego sądu bożego. W udowadnianiu winy wykorzystywano zapiski zawarte w księgach ziemskich i inne wiarygodne dokumenty, pisemne zeznania osób urzędowych, a oprócz przysięgi świadków oczyszczających stosowano jako dowód zeznanie świadka pod przysięgą. Zeznanie świadka nie odbywało się przed posiedzeniem sądu, ale było przed nim jedynie odczytane z pisemnego zapisu, który na życzenie strony prowadzącej spór już wcześniej przygotował pisarz ziemski. Świadek osobiście zeznawał przed sądem jedynie w wyjątkowych sytuacjach. To z punktu widzenia zasady ustnej, poniekąd paradoksalne zjawisko świadczy o rozwoju niebezpośredniego wprowadzenia formy pisanej do prawa procesowego. Ustawa Władysławowska wyróżniała „půhon“ (tj. specjalną instytucję, służącą do otwierania postępowania sądowego) i oskarżenie; w obu przypadkach wymagana była forma pisemna. Aczkolwiek pisemna forma oskarżenia była obowiązkowa, to dzięki panującej zasadzie ustnej nabierało ono sensu, dopiero po ustnym przedłożeniu na początku rozprawy sądowej. Władysławowska kodyfikacja utrzymywała również zasadę, zgodnie z którą nie mogło dojść do sprzeczności pomiędzy zapisem „půhonu“, a ustnie przedstawionym oskarżeniem na początku przewodu sądowego. O ile tak by się stało, a oskarżony temu by się sprzeciwiał, sąd musiał przerwać postępowanie.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK

Praha 2001

PODDANÍ A JEJICH PRÁVNÍ POSTAVENÍ V ZEMSKÝCH ZŘÍZENÍCH DOBY PŘEDBĚLOHORSKÉ V ČECHÁCH

Ladislav SOUKUP

Poddanství, člověčenství, poddaný – sedlák, čeledín, kmetična jsou výrazy, které nalézáme na mnoha místech textu všech redakcí zemských zřízení.¹⁾ Poddaný, člověk, jedinec, resp. poddaní jako sociální jednotka jsou chápáni v zemských zřízeních převážně jako skupina osob náležející k určité konkrétní vrchnosti. Jejich personální příslušnost je dána lokálně – místem pobytu, ve kterém užívají části vrchnostenské rustikální půdy pro vlastní i pánovu potřebu.

Poddaný je v kodexech zemského práva uváděn jako objekt právní úpravy v souvislosti s právní regulací a ochranou rozmanitých zájmů privilegovaných členů feudální společnosti, především příslušníků vyšší a nižší šlechty.²⁾

(1) K tomu srovnej např. články 282, 284, 285 a 290 Vladislavského zřízení zemského (dále jen VZZ) – Archiv český V, Praha 1862, s. 141nn.; dále např. články 171, 201 a 202 Zemského zřízení z r. 1530 (dále jen ZZ 1530) – Codex iuris Bohemici (dále jen CIB) IV/I, Praha 1882, s. 63 a 82.

(2) V krátkém příspěvku se v obecné charakteristice právních poměrů poddaných nevyhne jistému zjednodušení. Snažíme se postihnout hlavní problémy s vědomím existence ojedinělých výjimek.

Problematiky chování a jednání poddaných se dotýká nebo ji přímo upravuje, a to často negativním vymezením, množstvím příkazů a zákazů hmotněprávní i procesněprávní povahy. Jednotlivá ustanovení jsou převážně kasuistická, rozptýlená v původním textu Vladislavského zřízení zemského i v dalších redakcích zákoníka šlechtického práva. Jsou adresována stavům a stavovským i státním institucím. Mají zajistit jednotný postup při řešení kolizních situací mezi vrchnostmi v poddanských otázkách veřejnoprávní povahy. Jde zejména o represe kriminální aktivity poddaných, ale též o náznaky její prevence. Mnohá ustanovení zemských zřízení mají řešit majetkové otázky, zejména ochranu vlastnictví feudálů před útoky poddaných. Směřují také k ochraně proti útokům na samotné poddané, poněvadž i škoda způsobená sedláku znamená pro jeho vrchnost majetkovou újmu.

Důsledná klasifikace charakteru „poddanských“ ustanovení na čistě veřejnoprávní nebo soukromoprávní není zpravidla možná, neboť podle svého účelu náleží do obou právních sfér, i když v konkrétních případech jedna z nich svým významem často převažuje nad druhou. Rovněž tak považovat poddaného za pouhý objekt práv nelze bez výhrady.

V majetkoprávních předpisech zemských zřízení nalézáme konstrukce, v nichž se u poddaných připouští a předpokládá částečná, tedy omezená, právní subjektivita. Zemská zřízení v otázkách vlastnického práva šlechty uznávají poddaného za tzv. uživatelského vlastníka půdy. Vlastnictví šlechty je samozřejmě nadřazeno vlastnickým vztahům poddaných sedláků (tyto vztahy jsou od šlechtického vlastnictví odvozeny).³⁾

Hospodářské a majetkové zájmy šlechty jsou určující pro pojetí poddanského obyvatelstva jako pracovní síly nezbytné pro práci na dominikální půdě i pro hospodaření na rustikálu. K jejich udržení u vrchnosti, tedy proti nedovolenému odchodu sedláků, jsou namířeny články 291, 292 a 293 Vladislavského zřízení zemského, které řeší navrácení uprchlíků původní vrchnosti a posilují osobní závislost poddaných na jejich pánech.⁴⁾ Předpokládá se, že šlechtičtí vlastníci budou navzájem respektovat práva na jim příslušející poddané, kteří odejdou k jiné vrchnosti. Čeled' a lidé zběhlí z dědin nemají být bráni pod ochranu cizími vrchnostmi, nýbrž mají být bez odporu vydáni původnímu pánovi. Povinnost vydat uprchlého sedláka jeho vrchnosti je zde vztahována samozřejmě na příslušníky obou šlechtických stavů, ale i na měšťany, neboť právě do měst směřovali často uprchlíci z poddanských vesnic, hledající mezi městkým obyvatelstvem záchranu před pronásledováním a osvobození od roboty či rostoucího znevolňování.

Stranou zůstává trestněprávní aspekt útěků poddaných jako hrubé porušení dobového veřejného pořádku. Potrestání je ponecháno vrchnosti.

Útěky poddaných a jejich pronásledování s cílem získat je zpět původní vrchnosti byly natolik častým jevem, že opatření proti nim bylo uzákoněno ještě před vydáním Vladislavského zřízení zemského. Jeho článek 291 naznačuje, že o zběhlé, imigrující

(3) Hlubokou analýzu právní ochrany feudálního vlastnictví podal Karel MALÝ, *Trestní právo v Čechách v 15.-16. století*, Praha, UK 1979, 2. vydání 1989.

(4) VZZ, s. 144 a 145.

sedláky měli vlastníci půdy zájem a poskytovali jim ochranu zřejmě ve snaze získat je jako schopnou pracovní sílu. Vrchnosti umožňovaly svým poddaným pracovat mimo území svých panství. Pro kontrolu pohybu uvolňovaných pracovníků jim vydávaly průvodní listy. Jejich napodobeniny bývaly případně využívány pro zakrytí útěků některých poddaných. Zaštitění uprchlíka před pronásledováním vydáním nepravého průvodního listu, umožněním dalšího útěku nebo vůbec jeho nevydání mohlo být soudně trestáno pokutou 10–20 hřiven stříbra.⁵⁾ Pokud uprchlý čeledín unikl před pronásledováním, jeho dočasný ochránce za to neodpovídal. O závažnosti a početnosti případů zbíhání poddaných ke konci 15. století svědčí podrobnější zákonná úprava této problematiky. Povinnost vydat uprchlé sedláky původní vrchnosti je dále rozpracována a poněkud omezena. Týká se jednak těch, kteří odešli od své vrchnosti před válkou Jiřího z Poděbrad s Matyášem Korvínem, dále těch, kteří utekli před méně než 18 roky. Nucený návrat k původní vrchnosti se nevztahoval na ty, kteří byli pronásledováni pro své náboženské přesvědčení, „...těch lidí, kteřížby pro wieru byli wybnáni, těch nemá wydáváno býti.“⁶⁾ Podle další úpravy z roku 1497 převzaté do čl. 293 Vladislavského zřízení zemského měli být vráceni původní vrchnosti uprchlíci, kteří se usazovali ve městech a rovněž i selské ženy provdané na jiné grunty bez pánova souhlasu. Ovdovělé kmetičny tedy nesměly opustit panství své vrchnosti proti její vůli ani z důvodu uzavření manželství. Toto ustanovení bylo pak přebíráno do všech dalších redakcí zemských zřízení.⁷⁾

Vydávání uprchlých sedláků původní vrchnosti mělo podle ustanovení z roku 1549 respektovat pravidla soudního procesu, jinak se jednalo o nedovolený únos vlastního poddaného, na něhož pán pozbýval nárok.⁸⁾

Zběhlý poddaný často odcházel k nové vrchnosti i s majetkem. Čl. 260 Vladislavského zemského zřízení opravňoval původního pána, k němuž se musel sedlák vrátit, k restituci majetku, s nímž poddaný odešel. Případný přírůstek si mohl, ale nemusel, ponechat dočasný, nový pán.⁹⁾

Velkou důležitostí pro poddané mělo ustanovení o jejich propuštění z poddanského svazku potvrzované propouštěcím – vejhostním listem. Forma propuštění se podle pozdější úpravy zahrnuté do zákoníka z roku 1549 zjednodušila. Písemný doklad o propuštění poddaného jeho pánem mohl být nahrazen ústním projevem, stvrzeným podáním ruky.¹⁰⁾

(5) VZZ, čl. 292, s. 145.

(6) Tamtéž.

(7) Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949, s. 108; VZZ, čl. 293, s. 147; Zemské zřízení z r. 1549 (dále jen ZZ 1549), CIB IV/I, Praha 1882, čl. I 28, s. 269; Zemské zřízení z r. 1564 (dále jen ZZ 1564), CIB IV/I, Praha 1882, čl. M 28, s. 629.

(8) ZZ 1549, čl. I 19, s. 266.

(9) VZZ, s. 136.

(10) ZZ 1549, s. 267.

Zajímavou skupinou ustanovení zemských zřízení, chránících i majetkové zájmy a výsadu šlechty v monopolu na lovení zvěře na jejich pozemcích, je delikt pytláctví. Článek 531 Vladislavského zemského zřízení v této souvislosti výslovně zakazuje sedlákům bez zvláštního povolení držet pasti – tenata k chytání zvěře.¹¹⁾ Efektivitu zákazu zajišťuje opatření o tom, že neoprávněně držená tenata připadnou tomu, kdo poddaného udá. Následující článek 534 Vladislavského zemského zřízení v této souvislosti výslovně zakazuje opět sedlákům myslivost i na jejich vlastních gruntech.¹²⁾ Nesměli lovit ručnicemi, kušemi, tenaty, do vykopaných jam ani jinak. Jen na zvláštní povolení své vrchnosti mohli poddaní chytat ptáky. Sedlákům také hrozil postih i při neoprávněném výkonu myslivosti jejich vrchností. Mohli být uvězněni, když jako honci svému pánovi nadháněli zvěř při lovu na cizích pozemcích. Každého takto vězněného měla vrchnost vyplatit jednou kopou grošů českých.¹³⁾

Z „poddanských“ ustanovení zemských zřízení, která mají převážně veřejnoprávní povahu, uveďme na prvním místě články o vzpourách poddaných.¹⁴⁾ Odmítání poslušnosti, popření autority vrchnosti pestrými formami projevů odporu ohrožovalo základy feudální společnosti, porušovalo veřejný pořádek. Selské vzpoury představovaly útoky na majetek, život i zdraví šlechty. V útocích na vlastnictví feudálů ovšem můžeme nalézat i soukromoprávní aspekty. Především článek 415 Vladislavského zřízení zemského se týká poddaných jako aktérů vzbouření proti vrchnosti.¹⁵⁾

Ustanovení bylo do Vladislavského zřízení zahrnuto podle nálezu zemského soudu obecné povahy vydaného roku 1497 ve známém případě Dalibora z Kozojed.¹⁶⁾ „Lidé poddaní“ – vzbuřenci proti vrchnosti jsou zde uváděni jako vedlejší činitel. Hlavním cílem je ochrana vlastnických práv šlechty, snaha zamezit opakování Daliborova případu, tedy využití selské vzpoury proti jedné vrchnosti k získání panského majetku vrchností druhou, pod jejíž ochranu i se „statkem“ by vzbuřenci přešli. Tento delikt považuje zákoník za velmi závažný, stanoví za jeho vědomé, úmyslné spáchání výslovně trest smrti.

Pokud by odbojní sedláci odňali pánovi majetek, budou samozřejmě potrestáni. Jak dovozuje K. Malý, zemské právo nepovažuje odbojné jednání poddaných proti jejich vrchnosti za delikt majetkové povahy.¹⁷⁾ Tzv. „zprotivení“ porušující základy právního a společenského uspořádání má nepochybně povahu veřejnoprávní. Jde však o vztah mezi vrchností a poddaným sedlákem. Jeho řešení z hmotněprávního i procesního hlediska

(11) VZZ, s. 250.

(12) Tamtéž, s. 251.

(13) Tamtéž.

(14) K tomu viz Karel MALÝ, *Vznik trestněprávních ustanovení zemských zřízení o poddanských vzpourách*, Universitas Carolina, Iuridica, vol. 2, No. 2, Praha 1956, s. 139-156.

(15) VZZ, s. 194.

(16) K. MALÝ, *Vznik trestněprávních ustanovení*, s. 146.

(17) Tamtéž, s. 148.

nespadá již do práva šlechtického. Zemské zřízení se dále zabývá jen majetkovým aspektem věci – navrácením původnímu vlastníku.

Redakce zemského zřízení z roku 1530 podobné ustanovení vůbec neobsahuje. Naproti tomu zákoník z roku 1549 potrestání vzbouřených sedláků už řeší podrobněji, také včetně postihu feudálních vrchností, které by selskou vzpoudu podporovaly.¹⁸⁾

Formulace týkající se nežádoucí aktivity předmětu našeho zájmu, tedy selského obyvatelstva, začíná téměř shodně s původním zněním ve Vladislavském zřízení. „*Kdyžby se lidé poddaní pánu svému zprotivili a statek jemu jeho odjali...*“, ale pokračuje dál a podrobněji označuje jednání vzbuřenců „... *než jakž koli se proti pánu svému vyzdvihli, chtějí jemu škodu nebo něco zle učiniti...*“. Trestná činnost poddaných je tedy označována jednak jako „zprotivení“, vzpoura sedláků spojená s útokem na majetek jejich vrchností, jednak jako „vyzdvížení“. Ve druhém případě se jedná o méně závažnou a mnohotvárnou delikvenci neposlušných poddaných včetně stížností na vrchnost.¹⁹⁾ Potrestání sedláků je zde uvedeno v tehdy obvyklé obecné úpravě a jeho konkrétní aplikace je ponechána na uvážení vrchnostenského soudce.

Následující redakce zákoníka zemského práva pocházející z roku 1564 převzala tuto úpravu v doslovném znění do článku K 52.²⁰⁾

O poddaných se zmiňuje zákoník zemského práva také v souvislosti s uplatňováním trestní jurisdikce vrchnosti nad jejími poddanými. Stíhat a trestat poddaného, který spáchal trestný čin, náleželo jeho vlastní vrchnosti. K odchylkám od této zásady mohlo dojít, byl-li sedlák stíhán za delikt směřující proti majetku nebo osobě jiného feudála. Vladislavské zřízení zemské tuto situaci řeší v čl. 538.²¹⁾ Zadržení cizího poddaného pro trestnou činnost (zlodějství, pomoc přímému pachateli) má být oznámeno jeho vrchnosti, která si zadrženého může vyžádat a sama jej potrestat. Nevyžádaný delikvent měl být potrestán vrchností, která jej dopadla nebo jej mohla předat nejbližšímu soudnímu místu (popravě). Pokud byl poddaný zadržen na opevněném panském sídle – hradě – jeho vlastník měl rovněž povinnost jej vydat, jinak sám odpovídal za škodu trestnou činností poddaného způsobenou.

Uprostřed otázek veřejného práva má nepochybně své místo ochrana života a zdraví poddaných, respektive delikty směřující proti jejich životu a zdraví. Usmrčení poddaného zemská zřízení příliš pozornosti nevěnují. Až článek R 36 kodifikace z roku 1549 nařizuje peněžitý trest 300 kop grošů tomu šlechtici, který by zabil poddaného a neprokázal oprávněnost svého jednání, tedy že zabil v sebeobraně.²²⁾ Pán usmrčeného poddaného měl ze zaplacené sumy dát dvě třetiny pozůstalým (manželka, děti) a zbývajících sto kop grošů si měl ponechat. Pokud by vrchnost pozůstalým stanovenou

(18) ZZ 1549, čl. V 1, s. 410.

(19) K. MALÝ: *Vznik trestněprávních ustanovení*, s. 150.

(20) ZZ 1564, s. 598.

(21) VZZ, s. 253.

(22) ZZ 1549, s. 350nn.

a zaplacenou sumu 200 kop grošů českých nevyplatila, tito poddaní si mohli vybrat jiného pána, který by jim stanovenou pokutu jako náhradu škody od vraha vymohl.

Stejný článek upravuje také zabití jednoho poddaného druhým. Pán usmrčeného sedláka má zajistit a podle okolností potrestat morděře, eventuálně jej odevzdat nejbližšímu soudnímu místu.

Ve druhé polovině 16. století byla do zákoníka šlechtického práva zahrnuta specifická problematika postihu poddaných, kteří by si bezdůvodně stěžovali na svou vrchnost. Byla vyvolána poměrně častými žádostmi sedláků o nápravu poměrů na panstvích.²³⁾ Potrestání autorů, resp. předkladatelů nepodložených „suplikací lidí robotných selských“ i jejich případných rádců, nařizoval článek O 2 Zemského zřízení z roku 1564.²⁴⁾ Stížnosti poddaných na jejich pány byly ovšem poměrně častým jevem už dříve.

Některá ustanovení šlechtického procesního práva počítají s účastí poddaných při soudním projednávání sporů mezi šlechtici. Tak Zemská zřízení z roku 1549 upravují předvolání, tedy „postavení“ poddaného před tribunál zemského soudu jeho vrchností.²⁵⁾

Těživé podmínky života poddaných, jak je částečně odrážejí připomínaná ustanovení jednotlivých redakcí zákoníka šlechtického práva v 16. století, se dlouhou dobu neměnily k lepšímu, zůstávaly stejné až do 18. století, kdy selskému obyvatelstvu přinesly částečné úlevy známé robotní patenty.

(23) K. KROFTA, *Dějiny selského stavu*, s. 143nn.

(24) ZZ 1564, s. 644.

(25) ZZ 1549, čl. C 13, s. 175.

Ladislav Soukup

Die Leibeigenen und ihre Rechtsstellung in den böhmischen Landesordnungen in der Periode vor der Schlacht am Weißen Berg

Zusammenfassung

Leibeigenschaft, Erbuntertänigkeit, höriger Bauer, Knecht, sind die oft vorkommenden Ausdrücke, die wir in allen Redaktionen der böhmischen Landesordnungen des 16. Jahrhunderts an mehreren Stellen vorfinden können. Der Leibeigene, der erbuntertänige Mensch als Person resp. die Hörigen als soziale Einheit, werden in den Bestimmungen der Landesordnung überwiegend als eine Gruppe von Menschen verstanden, die zu einer bestimmten Grundherrschaft schollengebunden sind.

Der hörige Bauer wird in den Kodifikationen der Landesordnungen nur im Zusammenhang mit der rechtlichen Regulierung und dem Schutz der verschiedensten Interessen der privilegierten Mitglieder der Stände, als ein Objekt rechtlicher Regelungen und Maßnahmen angeführt. Die einzelnen Bestimmungen befassen sich direkt mit der Problematik der Verhaltens- und Handlungsregeln der Bauern, wurden aber ebenfalls durch viele Verfügungen und Verbote materiellrechtlichen oder prozessrechtlichen Charakters negativ abgegrenzt. Diese Bestimmungen sind überwiegend kasuistisch formuliert und unsystematisch im Text angeführt.

Die an die Stände und die ständischen und staatlichen Institutionen adressierten Bestimmungen sollen ein einheitliches Vorgehen bei Kollisionssituationen zwischen den Grundherrschaften in öffentlichrechtlichen Angelegenheiten der Hörigkeit sichern.

In der Regel ist eine konsequente Klassifikation des Charakters, der die hörigen Bauern betreffenden Artikel, ihre Einteilung in rein öffentlichrechtliche oder privatrechtliche Anordnungen nicht möglich. Ihr Zweck ist in beiden Rechtssphären begründet, obwohl ihre Bedeutung für eine der beiden Sphären oft überwog. Ebenfalls ist es nicht möglich, ohne Vorbehalt alle Hörigen nur als ein Objekt von Rechten zu betrachten.

Die Wirtschafts- und Vermögensinteressen des Adels sind bestimmend für die Eingliederung aller untertänigen Bauern in die Gruppe der notwendigen Arbeitskräfte zur Bebauung des herrschaftlichen und die Bewirtschaftung des bäuerlichen Bodens.

Da die Bauern oft auch mit ihrem Eigentum zu einer neuen Herrschaft abzogen, ermöglichte Artikel 260 der Wladislawschen Landesordnung ihrer Herrschaft, zu welcher sie zurückkehren mußten, ebenfalls eine Restitution des vom Bauern mitgenommenen Eigentums. Der vorübergehende neue Herr konnte nur den eventuellen Zuwachs behalten.

Eine interessante Gruppe von Bestimmungen der Landesordnungen zum Schutz der Vermögensinteressen und Privilegien des Adels im Jagdmonopol bildete die Wilderei. Die Landesordnung von 1500 verbietet in diesem Zusammenhang im Artikel 531 den Bauern ausdrücklich, ohne besondere Bewilligung den Besitz von Fallen und Fangnetzen zum Wildfang.

Unter den Bestimmungen der Landesordnungen mit öffentlich-rechtlichem Charakter, welche die untertänigen Bauern betreffen, können wir an erster Stelle die

Artikel über die Bauernaufstände (Revolten) anführen. Mit den Bauern als Akteuren der gegen die Herrschaft gerichteten Revolten befasste sich besonders Artikel 415 der Wladislawschen Landesordnung. Die neue Landesordnung von 1549 erweiterte die Vorschriften über die Bauernaufstände in mehreren Details, eingeschlossen die Strafverfolgung von Personen, die den Aufstand bzw. die Revolte unterstützen.

Dem zweifellos im Mittelpunkt des öffentlichen Rechts stehenden Schutz des Lebens und der Gesundheit bzw. den gegen sie gerichteten Delikten widmen die Landesordnungen im Bezug auf die Tötung von Untertanen keine besondere Aufmerksamkeit. Erst der Artikel R 36 der Landesordnung von 1549 enthält eine Geldstrafe von 300 Schock Groschen. Ebenfalls wird hier eingehend die Gerichtszuständigkeit in einem Verfahren gegen den Mörder eines hörigen Bauern geregelt.

Die kurz angeführte Regelung der Rechtsstellung der Untertanen änderte sich nach dem Sieg der Habsburger am Weißen Berg nicht. Eine Revision der böhmischen Landesordnung im Sinne der absolutistischen Regierungsformen Ferdinands II. wurde in der „Verneuertem Landesordnung für das Königreich Böhmen“ von 1627 durchgeführt. Die Bestimmungen über die hörigen Bauern blieben gänzlich unberührt. Erst die Robot-Patente und der aufgeklärte Absolutismus der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts brachten eine Besserung ihrer Stellung.

Ladislav Soukup

Poddani i ich sytuacja prawna w ustawach krajowych w okresie przed bitwą pod Białą Górą

Streszczenie

Poddaństwo, człowieczeństwo, poddany-chłop, służący to wyrazy, które znajdujemy w wielu miejscach we wszystkich redakcjach czeskich ustaw krajowych w XVI wieku. Poddany, człowiek, jednostka, ewent. poddani jako jednostka społeczna, w postanowieniach ustaw krajowych są traktowani przeważnie jako grupa osób, należąca do określonej konkretnej władzy zwierzchniej.

Poddany jest wymieniany w kodeksach prawa krajowego w związku z regulacją prawną i ochroną różnych interesów uprzywilejowanych członków stanów jako przedmiot opracowania prawnego i przedsięwziętych kroków. Poszczególne decyzje bezpośrednio poruszają problematykę zasad zachowywania się i postępowania poddanych, często poprzez negatywne wyznaczenie granic za pośrednictwem szeregu nakazów i zakazów, o charakterze prawnomajątkowym i prawnoprosocym. Decyzje te są przeważnie kazuistycznie sformułowane i niesystematycznie rozproszone w tekście.

Postanowienia te są skierowane do stanów i instytucji stanowych, i państwowych w celu zapewnienia jednolitego postępowania w sytuacjach kolizyjnych między zwierzchnikami w publicznoprawnych sprawach poddanych.

Zazwyczaj nie jest możliwa konsekwentna klasyfikacja charakteru decyzji dotyczących poddanych na wyłącznie publicznoprawne i prywatnoprawne. Biorąc pod uwagę ich cel, to należą one do obydwu sfer prawnych, chociaż swym znaczeniem często jedna ma przewagę nad drugą. Nie jest również możliwe traktowanie bez zastrzeżeń poddanych tylko jako obiektu prawnego.

Gospodarskie i majątkowe interesy szlachty są decydujące dla pojmowania społeczeństwa poddańczego jako siły roboczej, niezbędnej do pracy na gruncie dominikalnym i do prowadzenia gospodarki na gruncie rustykalnym.

Ponieważ poddani, często także razem ze swym majątkiem przechodzili pod zwierzchnictwo nowego pana, artykuł 260 Władysławowskiej ustawy krajowej umożliwiał ich panom, do których musieli wrócić, również restytucję majątku, z którym poddani odeszli. Chwilowy nowy pan mógł sobie jedynie pozostawić ewentualny przyrost.

Interesującą grupą decyzji ustaw krajowych, chroniącą interesy majątkowe i przywileje szlachty w monopolu na polowania, jest delikt kłusownictwa. Ustawa krajowa z 1500 roku zakazuje w tej sprawie w artykule 531 poddanym posiadanie, bez specjalnego pozwolenia, pułapek na łapanie zwierzyny.

Z postanowień ustaw krajowych o charakterze publicznoprawnym, dotyczących poddanych, na pierwszym miejscu możemy wymienić artykuły o buntach poddanych. Poddanych jako aktywnych uczestników buntu przeciwko władzy zwierzchniej dotyczy artykuł 415 Władysławowskiej ustawy krajowej. Nowa ustawa krajowa z 1549

roku zawierała już bardziej szczegółowe przepisy dotyczące pozycji poddanych, łącznie z ujęciem osób, popierających bunt.

Wśród kwestii prawa publicznego niewątpliwie zwracano uwagę na ochronę życia i zdrowia, ewent. delikty skierowane przeciwko życiu i zdrowiu. Jednak zabiciu poddanego ustawy krajowe nie poświęcają zbyt wiele uwagi. Dopiero artykuł R 36 ustawy krajowej z 1549 roku mówi o karze pieniężnej w wysokości 300 kop groszy. Przyjęto również poprawkę przynależności sądowej w postępowaniu przeciwko zabójcy poddanego.

Związła poprawka pozycji prawnej poddanych po zwycięstwie Habsburgów pod Białą Górą nie zmieniła się. Rewizja czeskiej ustawy krajowej w sensie absolutystycznej formy rządów Ferdynanda II doszła do skutku w odnowionej ustawie krajowej Królestwa Czech z 1627 roku. Decyzje dotyczące poddanych zostały zupełnie nie zauważone. Dopiero patenty pańszczyźniane i absolutyzm oświeceniowy w drugiej połowie XVIII wieku przyniosły poprawę ich sytuacji.

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH (1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

ZUR RELIGIONSPROBLEMATIK IN DER BÖHMISCHEN LANDESVERFASSUNG DER REFORMATIONSEPOCHE

Winfried EBERHARD

In den Darstellungen zur Verfassungsgeschichte wird die Kirche im allgemeinen nur am Rande berücksichtigt,¹⁾ da sie scheinbar durch ihre universale Bindung an das Papsttum, die Exklusivität des kanonischen Rechts sowie die Immunität des geistlichen Standes einen Sonderbereich bildete, der sich nicht in die Verfassungsstruktur der europäischen Reiche und Länder eingliedern ließ. In der Realität jedoch stellte auch in der Epoche vor der Konfessionalisierung und vor dem Staatskirchentum des 18. Jahrhunderts nicht nur die hohe Geistlichkeit mit ihrer Herrschaft über weltliche Güter, sondern auch die Kirche eines Landes als solche ein Subsystem innerhalb der politisch-

(1) Otto BRUNNER, *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, Göttingen 1968². – Fritz HARTUNG, *Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1969⁹. – Hans K. SCHULZE, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, 2 Bde., Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1985. – Peter MORAW, *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung – Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490*, Frankfurt/M.-Berlin 1989. – Anders bei Otto PETERKA, *Rechtsgeschichte des böhmischen Länder in ihren Grundzügen dargestellt*, 2 Teile, Reichenberg 1928-1933 und bei Karl KROESCHELL, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. 2. (1250-1650), Opladen 1980⁶.

rechtlichen Verfassungswirklichkeit der Reiche und Länder seit der Christianisierung dar. Nur ausnahmsweise freilich wurde das Verhältnis dieses Subsystems zum Ganzen einer Verfassung schriftlich fixiert, im allgemeinen scheint man den geistlichen und kirchlichen Teil eines Landes für einen Sonderbereich des kanonischen Rechts zu halten. Solche Ausnahmen waren etwa das Wormser Konkordat nach dem Investiturstreit, die Pragmatische Sanktion von Bourges (1438) und das französische Konkordat von 1516 oder das Wiener Konkordat (1448),²⁾ schließlich auch die verschiedenen Religionsfrieden oder Toleranzdekrete der Reformationsepoche – durchweg also nur Fälle, in denen das Verhältnis zwischen Kirche und Staat in besonderen Fragen einer Rechtsregelung bedurfte, für die kanonisches und weltliches Recht nicht genügten. Solche Bestimmungen über das Verhältnis des kirchlichen Subsystems zur weltlichen Herrschaft oder zur Gesamtgesellschaft wurden offenbar nur immer dann notwendig, wenn in Konfliktfällen dieses Verhältnis in die Krise geriet. Daher häufen sich diese Bestimmungen oder Vereinbarungen im Spätmittelalter, als die weltliche Herrschaft die Kirche ihres jeweiligen Landes und ihre Ressourcen zunehmend für ihre Herrschaftsziele, das „Gemeinwohl“ zu funktionalisieren, sie zur Landeskirche zu gestalten suchte. Zu jenen spätmittelalterlichen Konfliktfällen und Krisenmomenten im Verhältnis zwischen geistlicher und weltlicher Gewalt, Kirche und Staat, gehörte in ganz eminenter Weise die hussitische Reformation und Revolution. Auch sie erstrebte unter anderem im Grunde eine von der päpstlichen Jurisdiktion unabhängige Landeskirche, nachdem ihre universalen Reformansprüche gescheitert waren. Da trotz langer Kämpfe eine solche reformierte Landeskirche flächendeckend für ganz Böhmen und Mähren sich als nicht durchsetzbar erwies, war man auf den Verhandlungsweg mit den alten Gewalten, mit der römischen Kirche und dem Kaiser, angewiesen. Auch dieser Konflikt führte also zu einem Konkordat.

Zu jenen oben erwähnten Beispielen von Verhältnisbestimmungen des Subsystems Kirche zur Gesamtgesellschaft innerhalb einer Landesverfassung gehören daher auch die bekannten Basler Kompaktaten, die die böhmischen Stände 1436 annahmen und damit die heiße, revolutionäre Phase des Konflikts beendeten. Diese Vereinbarung war notwendig geworden durch die anders nicht lösbare Krise, in die das Verhältnis zwischen Kirche und Land durch die Revolution geraten war.³⁾ Sie bildete dann auch bis 1620 die strukturelle Grundlage für die Stellung der Religion in der böhmischen Verfassungswirklichkeit. Strukturell: D. h. mit den Kompaktaten begann die immer wieder neu zu findende Lösung des religiösen Dissenses, der die Einheit und Handlungsfähigkeit

(2) Bezeichnenderweise berücksichtigt eine klassische, französische Verfassungsgeschichte zum 16. Jahrhundert die Kirche nur im Zusammenhang mit dem Konkordat von 1516. Gaston ZELLER, *Les institutions de la France au XVIe siècle*, Paris 1948, S. 345-369.

(3) František ŠMAHEL, *Husitská revoluce III*, Praha 1993, S. 296-319. – Winfried EBERHARD, *Der Weg zur Koexistenz: Kaiser Sigmund und das Ende der hussitischen Revolution*, Bohemia 33, 1992, S. 1-43. – DERS., *Konflikt und Integration: Die Dynamik in den Ergebnissen der Hussitenrevolution*, Studia Comeniana et historica 22, 1992, S. 31-56, hier: S. 35-40. – *Jihlava a basilejská kompaktáta*. Sborník příspěvků z mezinárodního symposia Jihlava 26. - 28. června 1991, Jihlava 1992.

der Gesamtgesellschaft gefährdete und die Funktionsfähigkeit der Landesverfassung störte. Auch um 1500 und für lange Zeit noch im 16. Jahrhundert erfüllten die Kompaktaten die Aufgabe, die friedliche Koexistenz von Katholiken und Hussiten im Lande zu legitimieren. Die Kompaktaten beendeten zwar religiöse Gegensätze und Konflikte nicht endgültig, aber sie gaben doch die grundsätzliche Richtung an, in der bei neuen Konflikten und fortschreitender Dissensentwicklung neue, modifizierte Lösungen zu finden waren, d. h. in Richtung von garantierter konfessioneller Koexistenz und Gleichberechtigung. Wiewohl die Kompaktaten keinen Bestandteil der „Wladislawschen Landesordnung“ bildeten, die ja ohnehin kirchliche Sachverhalte nur beiläufig erwähnt, stellten sie bereits seit 1436 – und erneut bekräftigt 1485 – gleichsam die Grundordnung für das konfessionelle Zusammenleben dar. An ihrer Interpretation und Funktion schieden sich jedoch die Geister.

Die Tatsache, daß die Kompaktaten den konfessionellen Dualismus begründeten und sicherten, war nämlich keineswegs selbstverständlich, ja vom Rechtsstandpunkt aus gesehen sogar widersinnig. Die Kompaktaten im eigentlichen Sinne – die Konzilsvereinbarung, die in Iglau 1436 beschworen wurde – sollten nämlich den Weg zur Kircheneinheit eröffnen, mit der Variante des Laienkelchs in den Gemeinden, in denen er bislang Brauch war. Dieses Ziel der Kircheneinheit wurde nicht nur von katholischer Seite verfolgt, sondern auch die Utraquisten erstrebten eine einheitliche Kirchenverwaltung in Böhmen und Mähren mit einem gewählten Erzbischof an der Spitze. Dieser sollte mit seinen Suffraganen in Leitomischl und Olmütz für den gesamten Klerus zuständig sein und katholische ebenso wie utraquistische Priester weihen.⁴⁾ Der Grund dieses Ziels ist letztlich das utraquistische Verständnis von der universalen Kirche, an der auch die Utraquisten teilzuhaben beanspruchten und die sie durch Reform zu ihrer eigentlichen Aufgabe und ihrem biblischen Vorbild zurückführen wollten. Die prinzipielle Vorstellung der Kircheneinheit erklärt schließlich auch den Kuttenberger Landtagsbeschuß von 1485, Stände und König sollten beim Papst einen Modus vivendi für die Kirche in Böhmen erwirken,⁵⁾ und schließlich die Verhandlungen und Gesandtschaften, die 1493, 1513 und 1525 eine Übereinkunft mit Rom suchten.⁶⁾ Daher wurde der Kuttenberger Religionsfrieden zunächst auch als Interim für 30 Jahre verstanden.⁷⁾ Offenbar hoffte man dabei immer noch auf eine künftige Kircheneinheit im Lande.

Das die Kircheneinheit legitimierende Verständnis der Kompaktaten vertraten vor allem die sog. Alt-Utraquisten, da sie den Utraquismus als Teil der allgemeinen Kirche verstanden und daher die apostolische Sukzession und somit die Notwendigkeit der bischöflichen Priesterweihe besonders betonten. Gerade sie suchten daher durch die oben genannten Verhandlungen mit Rom zwischen 1493 und 1525 die Wiederbesetzung

(4) W. EBERHARD, *Der Weg zur Koexistenz*, S. 26.

(5) *Archiv český IV*, Hrsg. von František PALACKÝ, Praha 1846, S. 513.

(6) Winfried EBERHARD, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478-1530*, München Wien 1981, S. 64f., 80, 101f., 182-186.

(7) *Archiv český IV*, S. 512 u. 514.

des Prager Erzbischofsstuhles zu erreichen. Auch die auf Kircheneinheit und Abwehr von religiösen Neuerungen ausgerichtete Religionspolitik König Ferdinands I. stützte sich auf dieses Verständnis der Kompaktaten.⁸⁾ Nach der Erneuerung des Prager Erzbistums 1561 drängten daher auch die Utraquisten ebenso wie Ferdinand den Erzbischof, die utraquistischen Priester zu ordinieren. Trotz fehlender päpstlicher Erlaubnis weihte Anton Brus von 1563 bis zum päpstlichen Verbot von 1568 tatsächlich mehrfach utraquistische Priesterkandidaten.⁹⁾ Ebenso förderten Ferdinand I. und später Rudolf II. die Unterstellung der Utraquisten unter die Jurisdiktion der Prager Erzbischöfe und Olmützer Bischöfe, bis schließlich das utraquistische Konsistorium 1581 die erzbischöfliche Jurisdiktion gleichsam als schützende Autorität anerkannte.¹⁰⁾

Für die kirchliche Verfassungswirklichkeit Böhmens wurde jedoch nicht in erster Linie dieses Verständnis der Kompaktaten maßgeblich, das sich auf den Text der Konzilsvereinbarung bezog, daher auf Kircheneinheit zielte und in diesem Sinne auch von katholischen Königen beschworen werden konnte. Maßgeblich wurde vielmehr vor allem die funktionale Auffassung der Kompaktaten als Instrument der Legitimation des Utraquismus in seiner bestehenden Form und in seinem autonomen Selbstbewußtsein. Diese Richtung sah den Utraquismus auch als Teil der allgemeinen Kirche, deren Haupt jedoch Christus allein und deren alleinige Norm die hl. Schrift ist, so daß dem Papst nicht zu gehorchen ist, wenn er etwas anordnet, das dieser Norm widerspricht, etwa die als Häresie betrachtete Kommunion unter einer Gestalt.¹¹⁾ Die darauf beruhende Auffassung von der Eigenständigkeit der utraquistischen gegenüber der römischen Kirche wurde vor allem bestärkt durch den Begriff der „compactata duplicia“,¹²⁾ die Vereinbarung nicht nur mit dem Konzil, sondern auch und vor allem die mit Kaiser Sigismund (kaiserliche Kompaktaten). Dieses Selbstverständnis kennzeichnete bereits die Richtung Jan Rokycanas, dann vor allem die utraquistischen Stände im Kampf um

(8) Winfried EBERHARD, *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*, München 1985, S. 209-212, 217-220.

(9) Ferdinand HREJSA, *Dějiny křesťanství v Československu V*, Praha 1948, S. 326f., 337, 339, 353, 356, 359. – S. STEINHERZ, *Eine Denkschrift des Prager Erzbischofs Anton Brus über die Herstellung der Glaubenseinheit in Böhmen (1563)*, in: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 45, 1907, S. 162-167. – František KAVKA – Anna SKÝBOVÁ, *Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepcie habsburské rekatolisace Čech. Počátky obnoveného arcibiskupství 1561-1580*, Praha 1969, S. 184-188. – Winfried EBERHARD, *Entwicklungsphasen und Probleme der Gegenreformation und katholischen Erneuerung in Böhmen*, in: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 84, 1989, S. 235-257.

(10) F. HREJSA, *Dějiny křesťanství V*, S. 290. – Stanislav ZELA, *Náboženské poměry v Olomouci za biskupa Marka Kuena (1553-1565)*, Olomouc 1931, S. 103-107.

(11) W. EBERHARD, *Konfessionsbildung*, S. 63f. und 72. – Zur utraquistischen Ekklesiologie Josef MACEK, *Víra a zbožnost jagellonského věku*, Praha 2001, S. 52-65.

(12) *Manualník M. Václava Korandy*. Hrsg. von Josef TRUHLÁŘ, Praha 1888, Nr. XLIX, S. 156.

die Selbstbehauptung und Autonomie des Utraquismus vor 1485 und in den Jahren nach der Wladislawschen Landesordnung, schließlich 1549 in der Ablehnung rekatholisierender Synodenbeschlüsse und auch in der Auseinandersetzung um die *Confessio Bohemica* 1575.¹³⁾

Die Betonung der sog. „kaiserlichen Kompaktaten“ bedeutete inhaltlich die lokale Exklusivität der Kelchkommunion und damit die Koexistenz zweier getrennter kirchlicher Obödienzen und Konfessionen. Sie bedeutete weiter die Legalität des Laienbesitzes von Kirchengut, die Autonomie der geistlichen Jurisdiktion für Böhmen-Mähren in der Rechtsprechung und in der Ämterbesetzung – wie sie dann auch in die Wladislawsche Landesordnung einging, die in Art. 459 Landfremde vom Zugang zu geistlichen Würden in königlichen Klöstern ausschloß – schließlich die Wahl der Bischöfe durch die Stände und die dogmatische Beschränkung der Obödienz gegenüber Papst und Konzil auf den „Egerer Richter“ (hl. Schrift als Norm).¹⁴⁾ Nachdem die Einsetzung eines Bischofs gescheitert war, bedurfte es aber auch einer eigenen Organisation, um die inhaltliche und jurisdiktionelle Eigenständigkeit des Utraquismus zu stärken. Sie etablierte sich, als die Stände 1437 eigenmächtig zwei Administratoren und ein Konsistorium wählten, das nach dem Tod des Konzilslegaten Philibert erhalten blieb und nach dem Friedensschluß von Olmütz und Buda 1478 erneuert wurde.¹⁵⁾ Administrator, Konsistorium, Dekane und Pfarreien bildeten eine eigene Kirchenstruktur mit gesonderter geistlicher Jurisdiktion neben der vorhandenen katholischen Struktur, deren Pfarreien und Dekanate der Jurisdiktion des Prager Domkapitels unterstanden, das als Konsistorium und dessen Dekan und Propst als meist päpstlich bestätigte Administratoren fungierten. Eine Zusammenführung wäre nur durch einen Erzbischof möglich gewesen, wie es – wie oben dargestellt – dann gelegentlich nach 1561 von katholischer Seite erfolglos versucht wurde. Eine besondere Stabilität erhielt die Eigenständigkeit der utraquistischen Kirchenverfassung dadurch, daß man 1478 neben der geistlichen auch eine ständische Kirchenleitung wählte, „Defensoren“ wie sie dann später seit 1531 genannt wurden.¹⁶⁾

Die Rechtsauffassung der „doppelten Kompaktaten“ mit dem entsprechenden Autonomieverständnis bestätigte dann der Kuttenberger Religionsfrieden. Neu war an ihm nicht, daß er die Religionsfreiheit der Pfarrgemeinden gegenüber den Grundherren verkündete, neu war allenfalls, daß auch das Individuum, der Untertan, die freie Wahl

(13) W. EBERHARD, *Konfessionsbildung*, S. 48-53 u. 98-100. – Der utraquistische Ständetag von 1549 in: *Sněmy české od leta 1526 až po naši dobu II (1546-1557)*, Praha 1880, S. 604-618.

(14) W. EBERHARD, *Der Weg zur Koexistenz*, S. 26 u. 29-32. – F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce III*, S. 307-311. – Zum „Egerer Richter“: *Soudce smluvený v Chebu*. Sborník příspěvků přednesených na symposiu k 550. výročí, Cheb 1982.

(15) W. EBERHARD, *Der Weg zur Koexistenz*, S. 38. – DERS., *Konfessionsbildung*, S. 48-50.

(16) Ebenda, S. 50. – Zur katholischen Kirchenverwaltung Jaroslav KADLEC, *Přehled českých církevních dějin I*, Řím 1987, S. 300 u. 314.

seiner Kirche erhielt.¹⁷⁾ Folgeschwer war aber vor allem, daß der Kuttenger Religionsfrieden jene spezifische funktionale Auffassung der Kompaktaten fixierte, die den Utraquisten Autonomie garantierte und die dadurch zu einem Bestandteil der Landesordnung wurde. Sie brachte damit eine Dynamik in die religiöse Ordnung des Landes, die den religiösen Pluralismus förderte, statt die Einheit und Stabilität der Kirchenverfassung zu bewahren. Denn die öffentliche Religionsfreiheit der Pfarrgemeinden und der Individuen in Verbindung mit diesem Autonomieverständnis ermöglichte später auch die Legimitation der Brüder und Lutheraner als „přijímající pod obojí spůsobou“. Dies wurde für die utraquistische Kirche und für die utraquistischen Stände zum Problem des 16. Jahrhunderts. Da nämlich der Religionsfrieden zum einen nur den äußeren, organisatorischen Status der utraquistischen Kirche – in Abgrenzung zur katholischen – zu garantieren vermochte, nicht jedoch ihre innere Disziplin und Einheit, und da er überdies die individuelle konfessionelle Option begünstigte, förderte er die Differenzierung des Utraquismus. Die individuelle konfessionelle Option vermochten nämlich vor allem die adeligen Grundherren wahrzunehmen und über das Patronatsrecht auf ihre Gemeinden zu übertragen – freilich im Widerspruch zum Kuttenger Religionsfrieden. Unter dem doppelten Druck der Konkurrenz durch die Böhmisches Brüderunität und des Luthertums, die der Adel rezipierte, konnte die utraquistische Kirche ihr Dissensmonopol auf Dauer ebensowenig aufrechterhalten wie ihre Einheit, die ja ohnehin seit 1436 bereits die Spannung zwischen den beiden Konzeptionen der Kompaktaten auszuhalten hatte.

Dieses Problem wachsender konfessioneller Pluralität unter der Norm des Religionsfriedens betraf jedoch nicht nur die utraquistische (und die katholische) Kirche in Böhmen und Mähren, sondern auch die politische Lebens- und Handlungsordnung des Landes, da die nichtkatholischen Stände in mehrere Konfessionsparteien zerfielen, deren Legitimität und deren gegenseitiges Verhältnis zum politischen Problem wurden. Diese zunehmende Differenzierung forderte daher auch die Landesordnung zu Veränderungen heraus bis zum Majestätsbrief von 1609 und zur Confoederatio Bohemica von 1619. Sie wurde aber auch zum Problem für die politische Einheit und Handlungsfähigkeit der Ständegemeinde.¹⁸⁾ Daher muß nun auf die zweite strukturelle Grundlage der kirchlichen Ordnung Böhmens hingewiesen werden: neben der doppelten Funktion der Kompaktaten war dies die Funktion der Stände, insbesondere in der utraquistischen

(17) W. EBERHARD, *Konfessionsbildung*, S. 56f. – DERS., *Entstehungsbedingungen für öffentliche Toleranz am Beispiel des Kuttenger Religionsfriedens von 1485*, in: *Communio Viatorum* 29, 1986, S. 129-154. – Zum Religionsfrieden und seinen Folgen auch J. MACEK, *Víra a zbožnost*, S. 395-405. – František ŠMAHEL, *Pax externa et interna. Vom Heiligen Krieg zur erzwungenen Toleranz im hussitischen Böhmen (1419-1485)*, in: A. Patschowsky – H. Zimmermann (Hrsg.), *Toleranz im Mittelalter*, Sigmariningen 1998, S. 221-273, hier: S. 270-272.

(18) Anna SKÝBOVÁ, *K politickým otázkám dvojvěří v Českém království doby před-bělohorské*, in: *Husitský Tábor* 4, 1981, S. 145-157, hier: S. 155f.

Mehrheitskirche. Sie lag einerseits in der Genese, andererseits in der Verfassung der Kirche begründet.¹⁹⁾

Zunächst waren die Stände die entscheidenden Akteure im Prozeß der Konsolidierung und Selbstbehauptung des hussitischen Utraquismus. Sie hatten in den Kompaktatenverhandlungen die zentralen Grundanliegen des Hussitismus durchgesetzt, sie sicherten den Utraquismus in seiner Eigenständigkeit durch die Unterstützung Jan Rokycanas seit 1441, sie verteidigten ihn nicht nur militärisch im „zweiten Hussitenkrieg“ Georgs von Poděbrad, sondern auch durch politischen Widerstand gegen Beeinträchtigungen durch den katholischen Adel und den König vor 1485 sowie in den ersten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts.²⁰⁾ Am aktivsten erwiesen sich dabei seit 1478 vor allem diejenigen, die von der Durchsetzung des Hussitismus am meisten für ihren politischen Aufstieg profitiert hatten, die Ritter und Städte. Deren Korporationen, deren Autonomie und deren politische Beteiligung an Landtag, Landesämtern und Landrecht waren ja im revolutionären Prozeß der Selbstverteidigung des Hussitismus erst entstanden – ebenso wie die ständischen Institutionen selbst, Landtag und Kreisverfassung.²¹⁾ „Defensor fidei“ war also zunächst die Gemeinschaft der utraquistischen Stände.

Aber nicht nur im Prozeß der Konsolidierung, der Selbstbehauptung und der Defension eines eigenständigen Utraquismus neben der katholischen Landeskirche, sondern auch im Aufbau der utraquistischen Kirchenverfassung nahmen die Stände an Basis und Spitze die letztlich entscheidende Position ein. Adelige Grundherren und Stadträte verwalteten die Pfarreien nach Art des ehemaligen Eigenkirchenrechts, setzten die Pfarrer ein und besoldeten sie aus dem von ihnen kontrollierten Vermögen der Pfarreien (záduší).²²⁾ Auf diese Weise suchten Adelige und Städte ihre Herrschaften im Widerspruch zum Religionsfrieden auch konfessionell zu vereinheitlichen – sowohl auf utraquistischer als auch auf katholischer Seite.²³⁾ Die utraquistischen Ständetage, die sich bis 1525 ohne königliche Einberufung versammeln konnten, wählten die geistliche Kirchenleitung, Administrator und Konsistorium, abgeleitet vom Majestätsbrief Kaiser

(19) W. EBERHARD, *Konfessionsbildung*, S. 112-115.

(20) Ebenda, S. 46-72, 78-88, 98-102 u. 116-119. – František ŠMAHEL, *Obrysy českého stavovství od konce 14. do počátku 16. století*, *Český časopis historický* 90, 1992, S. 161-187, hier besonders S. 174.

(21) DERS., *Das böhmische Ständewesen im hussitischen Zeitalter: Machtfrage, Glaubensspaltung und strukturelle Umwandlungen*, in: H. Bookmann (Hrsg.), *Die Anfänge der ständischen Vertretungen in Preußen und seinen Nachbarländern*, München 1992 (Schriften des historischen Kollegs 16), S. 219-246. – Jiří KEJŘ, *Anfänge der ständischen Verfassung in Böhmen*, ebenda, S. 177-217, hier: S. 211-217. – Winfried EBERHARD, *The Political System and the Intellectual Traditions of the Bohemian Ständestaat from the Thirteenth to the Sixteenth Century*, in: R. J. W. Evans – T. V. Thomas (Hrsg.), *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London 1991, S. 23-47.

(22) Zur Laienverwaltung der Pfarreien J. MACEK, *Víra a zbožnost*, S. 138-159.

(23) Zur ungebrochenen Bedeutung des Patronatsrechts trotz des Kuttenger Religionsfriedens, A. SKÝBOVÁ, *K politickým otázkám dvojvěří*, S. 150f.

Sigismunds, der die Wahl des Erzbischofs den Ständen überlassen hatte. Dabei spielte die Stadt Prag eine besondere Rolle, da aus den Reihen ihrer Pfarrer und der Universitätsmagister die Mehrheit des Konsistoriums bestand und da die Konsistoriumswahl von den Ständen sogar oft den Prager Ratsherren überlassen wurde. Die Defensores, ein gewählter Ausschuss aus Adeligen und Prager Stadträten, fungierten nicht nur nach außen als Schutzinstanz gegenüber König und Katholiken, sondern auch nach innen als Kontrollinstanz.²⁴⁾ Und schließlich entschieden die utraquistischen Ständetage unter Teilnahme von Geistlichen auch über theologische oder jurisdiktionelle Konflikte und gaben den geistlichen Synoden Leitlinien vor, bestätigten ihre Beschlüsse oder verwarfen sie.²⁵⁾

Aus dieser Stellung der Stände in der utraquistischen Kirchenordnung wird es verständlich, daß die politische und kirchliche Landesverfassung insbesondere in der utraquistischen Kirche eng verknüpft waren. Die Stände verfügten mit ihrer kirchlichen Position gegenüber dem König erstens über einen erweiterten Inhalt ständischer Freiheiten und zweitens über eine vertiefte, religiöse Legitimation für den monarchisch-ständischen Dualismus. Es ist daher selbstverständlich, daß dieser Dualismus in erster Linie von den nichtkatholischen Ständen getragen wurde.²⁶⁾ (Dem widerspricht die royalistische Einstellung der utraquistischen Stände im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts nicht, da sie in dieser Zeit das Königtum nicht gegen eine ständische, sondern gegen eine oligarchische Regierung stützten.)

Der Utraquismus bildet somit geradezu die konfessionelle Gestalt der politischen Rolle und des politischen Selbstbewußtseins der Ständemehrheit – also gleichsam die religiöse Spiegelung ihrer in der Wladislawschen Landesordnung fixierten Position. Daher wurden die konfessionellen Gegensätze unter den Nichtkatholiken seit der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts ständepolitisch zunehmend problematisch.²⁷⁾ Zwar deklarierten die Brüderunität und die Lutheraner sich ebenfalls als „přijímající pod obojí spůsobou“, aber um 1540 waren die theologischen Spannungen zwischen Brüdern und Utraquisten, Brüdern und Lutheranern unübersehbar – ganz abgesehen von den

(24) Unterbrochen war die ständische Funktion der Defensores zwischen 1547 und 1575. Kamil KROFTA, *Boj o konsistoř pod obojí v letech 1562-1575 a jeho historický základ*, Český časopis historický 17, 1911, S. 28-57, 178-199, 283-303 u. 383-420, hier: S. 190f.

(25) Zu dieser Rolle der böhmischen Stände in der „Konfessionalisierung“ Winfried EBERHARD, *Zur reformatorischen Qualität und Konfessionalisierung des nachrevolutionären Hussitismus*, in: F. Šmahel (Hrsg.), *Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter*, München 1998 (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 39), S. 213-238, hier: S. 231-234. – Beispiele für die geistliche Richtlinienkompetenz der Stände: Die Ausarbeitung der „Lichtmeßartikel“, eines neuen Programms des Utraquismus, wurde 1523 von einem Ständetag in Auftrag gegeben, W. EBERHARD, *Konfessionsbildung*, S. 139; 1549 verwarf ein Ständetag einen utraquistischen Synodenbeschuß, s. u. Anm. 30. – Nur auf den konfessionellen Ständetagen war die Geistlichkeit faktisch noch als Korporation vertreten.

(26) A. SKÝBOVÁ, *K politickým otázkám dvojvěří*, S. 148 u. 155.

(27) Ebenda, S. 148. – Sie erkannten dies 1547 selbst, s. u. Anm. 30.

Gegensätzen zwischen den Alt- und Neutraquisten.²⁸⁾ Ständepolitisch war die Situation dadurch noch verschärft, daß Lutheraner und Brüderadel im Landtag eigene Parteien bildeten und der Brüderadel 1537 aus der utraquistischen Ständerversammlung ausdrücklich ausgeschlossen worden war.²⁹⁾

Nach dem Prinzip jeder Landesordnung mußte jedoch den Ständen – wie dem König aus seiner Sicht – an einer möglichst breiten funktionierenden Grundlage für politisches Handeln gelegen sein. Konsensbildung und Integration waren eine politische Notwendigkeit. In ihrem Reformentwurf für die Landesordnung während des Aufstandes von 1547 kritisierten die Stände daher gleich zu Beginn die von den Theologen verursachten Gegensätze unter ihnen.³⁰⁾ Diese Gegensätze waren dann auch eine zentrale Ursache für die mangelnde Motivation, Solidarität und Entschiedenheit dieses Aufstands, d. h. für die gemeinsame Handlungsfähigkeit der Stände.

Diese Erfahrung verwies die nichtkatholischen Stände auf den Weg einer neuen Solidarisierung und Konsensfindung, der 1575 zur *Confessio Bohemica* führte.³¹⁾ Dieser Weg hatte schließlich einen neuen kirchlichen Dualismus zur Folge, der mit dem Majestätsbrief 1609 endgültig zur Verwirklichung kam. Es ging hier nämlich um einen katholisch-evangelischen Dualismus auf neuer Ebene, nicht mehr auf der Ebene der Kompaktaten, auf die man 1567 offiziell verzichtet hatte.³²⁾ Die neue Ebene bildete der Zusammenschluß der nichtkatholischen Richtungen – außer den Kompaktaten-Utraquisten (Altutraquisten), die die ständepolitische Basis aber weitgehend verloren³³⁾ – in einer allmählich zusammenwachsenden Ständepartei. Für den neuen religiösen Dualismus besaß die *Confessio Bohemica* eine ähnlich grundlegende Funktion wie die Kompaktaten für den katholisch-utraquistischen Dualismus, auch wenn dieses Bekenntnis vom König vorerst nur mündlich und faktisch anerkannt und die geforderte Kirchenordnung erst 1609 durchzusetzen war.

(28) W. EBERHARD, *Monarchie und Widerstand*, S. 116-118, 154-169, 249-263, 388-390, 396f.

(29) Ebenda, S. 100-106 u. 238-246.

(30) *Sněmy české*, II, S. 150.

(31) Winfried EBERHARD, *Reformatorische Gegensätze – reformatorischer Konsens – reformatorische Formierung in Böhmen, Mähren und Polen*, in: J. Bahlcke – H.-J. Bömelburg – N. Kersken (Hrsg.), *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.-18. Jahrhundert*, Leipzig 1996, S. 187-215, hier: S. 196-201.

(32) Ferdinand HREJSA, *Česká konfesse, její vznik, podstata a dějiny*, Praha 1912, S. 218.

(33) Gegen die These von der Schwäche des Alt-Utraquismus wandte sich verschiedentlich Zdeněk V. DAVID, *The Plebeianization of Utraquism: The Controversy over the Bohemian Confession of 1575*, in: Z. V. David – D. R. Holton (Hrsg.), *The Bohemian Reformation and Religious Practice*, Vol. 2, Prague 1998, S. 127-158, hier: S. 128-139. – DERS., *A Cohabitation of Convenience: The Utraquists and the Lutherans under the Letter of Majesty, 1609-1620*, in: *The Bohemian Reformation and Religious Practice*, Vol. 3, Prague 2000, S. 173-214.

Dieser Weg zu einem neuen kirchlichen Dualismus war freilich nicht nur eine Folge der negativen Erfahrung mit den religiösen Gegensätzen zwischen den Nichtkatholiken, sondern er war auch eine Folge der Tatsache, daß das Königtum seit Ferdinand I. vor allem nach 1547 eine zunehmend aktive Rolle in der Kirchenordnung des Landes spielte. Politisch vergleichsweise unerheblich waren dabei noch die Ausweisung der Brüder und der Druck auf die nordwestböhmischen Lutheraner durch Vorladungen des Statthalters.³⁴⁾ Entscheidender für die Veränderung der seit 1436 gewachsenen kirchlichen Ordnung war es, daß der König nun – mit formaler Zustimmung der Stände – das utraquistische Konsistorium einsetzte und seit 1554 auch utraquistische und katholische Defensoren ernannte, seit 1571 ganz ohne Beteiligung der Stände.³⁵⁾ Die dabei bevorzugten Alt-Utraquisten entsprachen dem politischen Ziel Ferdinands, den Kompaktaten-Utraquismus als Instrument zur Eindämmung des Protestantismus und zur Union mit der katholischen Kirche zu nutzen. Dieses Konzept scheiterte, da das „königliche Konsistorium“ seine Autorität bei Gemeinden und Ständen verlor.³⁶⁾ Seine Jurisdiktion erreichte Ende des 16. Jahrhunderts nur noch schätzungsweise 200 Gemeinden – ebenso viele wie dem katholischen Konsistorium unterstanden – von insgesamt etwa 1200 Gemeinden.³⁷⁾

Neben der Bindung der offiziellen utraquistischen Kirchenverwaltung an den König entstand der Druck zur Solidarisierung der Lutheraner, Neu-Utraquisten und Brüder auch aus der Erneuerung der katholischen Kirchenverwaltung seit 1561 und aus der Vermehrung strategischer katholischer Zentren in den Orden, am Hof des Erzbischofs – wiewohl dieser seine Metropolitangewalt nicht mehr realisieren konnte – und in der Nuntiatur.³⁸⁾

Das Dilemma der Utraquisten, die dem Konsistorium nicht mehr folgten, war es demgegenüber, daß ihnen ein Verwaltungs- und Jurisdiktionszentrum – wie den Lutheranern von Anfang an – ebenso fehlte wie eine Ausbildungsstätte. Charakteristisch wurde daher für die Jahrzehnte bis 1609 die wachsende Bindung an ausländische reformatorische Zentren. Die politisch notwendige evangelische Konsensbildung kam jedoch trotz des fehlenden Zentrums schrittweise voran, in Abgrenzung zur wachsenden katholischen Formierung.

(34) Klement BOROVIČ (Hrsg.), *Jednání a dopisy konsistoře katolické a utraquistické*, Praha 1868-1869 (Monumenta historiae Bohemica 5), Nr. 707, 711, 713-15, 718-720, 722-747.

(35) K. KROFTA, *Boj o konsistoř*, S. 191-193.

(36) Zdeněk V. David sieht dagegen in den Städten eine stabile Basis für den Alt-Utraquismus und das Konsistorium, das er als Bastion der wahren utraquistischen Tradition und ihrer Distanz gegenüber Rom interpretiert, s. o. Anm. 33.

(37) Eduard WINTER, *Tausend Jahre Geisteskampf im Sudetenraum*, Salzburg-Leipzig 1938², S. 184 u. 189.

(38) Zu Ferdinands Politik der katholischen Erneuerung unter königlicher Prärogative W. EBERHARD, *Entwicklungsphasen und Probleme der Gegenreformation*, S. 236-240.

Die *Confessio Bohemica* und die danach wieder mögliche ständische Defensorenwahl stellten daher einen bedeutenden Schritt zu einer neuen gemeinsamen Kirchenordnung der Nichtkatholiken dar – auch wenn die Brüderunität in diese Konfession nicht integriert war, sondern Brüder und Utraquisten sich nur gegenseitig als rechtgläubig anerkannten. Immerhin bildeten aber der Adel der Brüder und die Stände der Utraquisten eine Religionspartei, die mehr als vor 1547 nach außen gemeinsam agierte.³⁹⁾ Seit 1575 stand nun eine ständische Konfession mit ständischer Spitze (Defensoren) einer gleichsam königlichen Konfession (Katholiken und Alt-Utraquisten) gegenüber und erzwang schließlich 1609 auch ihre eigene Kirchenverwaltung mit paritätischem Konsistorium, in das nun auch die Brüderunität integriert war. Diese nun endlich durchgesetzte Kirchenordnung nach dem Majestätsbrief Rudolfs II. und dem katholisch-evangelischen „Ausgleich“ gab nicht nur Konsistorium und Universität in evangelische Hände und bestätigte die Kompetenz der Defensoren (je 8 aus jedem der drei Stände), sondern sie erneuerte auch das Recht der Evangelischen zur Einberufung von Ständeversammlungen – ein wichtiges Forum für ihre weitere Formierung und Konsensfindung bis 1618.⁴⁰⁾ Erstmals sollte nun die Kirchenordnung, wie sie aus dem Majestätsbrief erwuchs, auch in den Text der allgemeinen Landesordnung aufgenommen und so abgesichert werden. Die neue Redaktion der Landesordnung, die man gleich 1609 in Angriff nahm, wurde jedoch vor dem Ständeaufstand von 1618 nicht mehr abgeschlossen.⁴¹⁾

Die Regelung des Verhältnisses zwischen Katholiken und Utraquisten von den Kompaktaten 1436 bis zum katholisch-evangelischen „Ausgleich“ 1609 in einer Koexistenzordnung ebenso wie der Solidarisierungsprozeß der nichtkatholischen Richtungen seit 1547 implizierten ein hohes Maß von Toleranz, d. h. eine notwendige Bereitschaft zu gemeinsamem politischem Handeln bei Anerkennung von religiösem Dissens. Dieser Entwicklungsprozeß einer notwendigen und politisch erkämpften konfessionellen Toleranz, genauer: Koexistenz, bildete daher ein besonderes Element der religiösen Ordnung Böhmens. Auch das neue Konsistorium aus Vertretern der *Confessio Bohemica*, Brüder und Alt-Utraquisten war ein Gremium der ökumenischen Kooperation und Toleranz, nicht des konfessionellen Zentralismus oder der konfessionellen Verschmelzung.⁴²⁾ Daher lebten unter den evangelischen Ständen das Prinzip und die Erfahrung von Konsens, Kompromiß und Koexistenz weiter, auch wenn die Gegensätze immer wieder aufbrachen. Als Konsensgrundlage galt im neuen, gemischt-konfessionellen evangelischen Konsistorium der Grundsatz: Einheit in den wesentlichen Prinzipien des Glaubens, Freiheit in den Adiaphora (z. B. Gottesdienst).

(39) F. HREJSA, *Česká konfesse*, S. 270f., 420, 424, 467-480.

(40) Ebenda, S. 443-467 zum Majestätsbrief und zum Ausgleich.

(41) Julius GLÜCKLICH, *Nová redakce zemského zřízení království českého z posledních let před českým povstáním*, Brno 1936 (Spisy filosofické fakulty Masarykovy University v Brně 41), S. IX, XVf., XXVf., XXVIII, XXXIX-XLI und S. 36-41.

(42) Z. V. DAVID, *A Cohabitation of Convenience*, S. 185-188. – Zu den Gegensätzen ebenso wie zur Toleranz 1609-1619: ebenda S. 180-188.

Auch im Verhältnis zwischen katholischen und evangelischen Ständen kam dieses Prinzip – erstmals wieder seit 1485 in einer öffentlichen Vereinbarung – im „Ausgleich“ von 1609 zum Durchbruch, als die katholischen Stände, angeführt von einer Gruppe von „Politikern“,⁴³⁾ die Religionsfreiheit des Majestätsbriefs anerkannten. Die Orientierung am Grundsatz einer notwendigen Koexistenz sprach dann auch aus den Bestimmungen des Konföderationsvertrags von 1619.⁴⁴⁾ Öffentliche Toleranz ist zwar auch eine Frage der geistig-moralischen Einstellung und der intellektuellen Diskussion. In erster Linie entscheidet sie sich aber auf der Ebene der rechtlich-politischen Organisation, da öffentliche Toleranz ja Freiheit im Dissens, gemeinsames politisches Handeln und eine sichere Ordnung gewährleisten soll. Unter den gegebenen Umständen der protestantischen Offensive im Ständeaufstand von 1618-1620 hat die Confoederatio Bohemica dafür Beachtliches geleistet. Sie wies zwar die Jesuiten als fremde Räte aus, beschränkte die katholischen Orden auf die bereits bestehenden, sah keine Besitzrestitution an Klöster und Stifte vor, beschränkte Benefizienverleihungen auf Inländer (wie 1436 und 1500) und behielt die obersten Landesämter ebenso wie die Bürgermeisterämter den Evangelischen vor;⁴⁵⁾ und in bislang katholisch dominierten Städten verloren die Katholiken das Ratsmonopol. Das alles war aber aus der Situation verständlich, in der die evangelischen Stände sich genötigt sahen, sich behaupten zu müssen. Erstaunlich ist dagegen, daß die Stände keine einheitliche evangelische Konfessionalisierung anstrebten. Der katholische Gottesdienst blieb ausdrücklich zugelassen, funktionierende Klöster und Orden blieben bestehen, der Zugang zu Bürger- und Meisterrechten und zum Stadtrat war auch für Katholiken möglich (außer in Prag und in den mehrheitlich evangelischen Städten), ebenso zu unteren Landesämtern,

(43) Zu diesem Begriff, der die Überordnung politischer über konfessionelle Interessen andeutet, Josef VÁLKA, *Die „Politiques“: Konfessionelle Orientierung und politische Landesinteressen in Böhmen und Mähren (bis 1630)*, in: J. Bahlcke – H.-J. Bömelburg – N. Kersken (Hrsg.), *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.-18. Jahrhundert*, Leipzig 1996, S. 229-241.

(44) *Documenta Bohemica Bellum Tricennale illustrantia II: Der Beginn des Dreißigjährigen Krieges. Der Kampf um Böhmen. Quellen zur Geschichte des Böhmisches Krieges (1618-1621)*, Hrsg. von Miroslav TOEGEL, Josef POLIŠENSKÝ u.a., Prag 1972, Nr. 419, S. 151-165, hier: S. 153-158. – Zur Confoederatio Bohemica neuerdings vor allem Joachim BAHLCHE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*, München 1994, S. 430-445. – Rudolf STANKA, *Die böhmische Konföderationsakte von 1619*, Berlin 1932 (Historische Studien 213). – Winfried BECKER, *Ständestaat und Konfessionsbildung am Beispiel der böhmischen Konföderationsakte von 1619*, in: D. Albrecht u. a. (Hrsg.), *Politik und Konfession*, Festschrift für Konrad Reppen, Berlin 1983, S. 77-99. – Karel MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, in: *Folia Historica Bohemica* 8, 1985, S. 63-83. – Zu den mährischen Sonderartikeln Josef VÁLKA, *Morava ve stavovské konfederaci roku 1619 (Pokus o vytvoření paralelních církevních a politických struktur v Čechách a na Moravě)*, in: *Folia Historica Bohemica* 10, 1986, S. 333-346.

(45) *Documenta Bohemica*, II, S. 153-155, Nr. 4-6, 11, 16, 18.

sofern die katholischen Bewerber sich verpflichteten, die Religionsfreiheit und die Konföderation einzuhalten.⁴⁶⁾

Der konfessionelle Dualismus und die konfessionelle Koexistenz stellten 200 Jahre lang eine beständige Herausforderung dar für die kirchliche Verfassung, d. h. auch für die politische Funktionsfähigkeit des Landes. Die Möglichkeit, konfessionelle Koexistenz funktionsfähig zu organisieren und zu sichern, bildete aber auch eine positive praktische Erfahrung der böhmischen Länder. Man mag es bedauern, – und zwar für die europäische politische ebenso wie für die kirchliche Entwicklung, – daß eine Erfahrung mit der Funktionsfähigkeit der Konföderationsordnung praktisch nicht mehr möglich war.

Die langfristige Entwicklung der böhmischen Religionsordnung vom 15. bis frühen 17. Jahrhundert war durch folgende Faktoren grundlegend charakterisiert:

1. Der religiöse Dualismus bildete seit der hussitischen Revolution bis 1620 eine ständige Herausforderung für die Landesordnung. Dieses Problem verschärfte sich noch, als der katholisch-hussitische Dualismus sich seit Ende des 15. Jahrhunderts durch die Brüderunität und im 16. Jahrhundert durch das Luthertum zum konfessionellen Pluralismus entwickelte. Die Herausforderung bestand in der Notwendigkeit, über den konfessionellen Gegensätzen die politische Einheit und Handlungsfähigkeit des Landes zu gewährleisten: das Zusammenwirken von Ständen und König, die Funktionsfähigkeit der Landtage, des Landrechts und der Landesämter zur Wahrung des Friedens im Inneren und der Landesinteressen nach außen – in der Sprache der Zeit: Eintracht, Frieden, Gemeinwohl.

2. Mit dem religiösen Dualismus verband sich der ständepolitische Dualismus. Die Stände besaßen eine religiös-kirchliche Funktion für ihre jeweiligen Konfessionen, deren politische Träger und Garanten (*defensores fidei*) sie waren. Dies galt zunächst vor allem für die utraquistische Kirche, dann aber faktisch auch für die Brüderunität und die Lutheraner, deren adelige Protektoren und Ständeparteien ihre konfessionellen Anliegen vertraten. An der Stabilität der konfessionellen Subsysteme der Gesellschaft waren die Stände entschieden interessiert, da in der Religion ihrem politischen Selbstbewußtsein, ihrer oppositionellen Dynamik und insgesamt der dualistischen Ständeverfassung eine vertiefte Legitimation und eine zusätzliche Motivation zur Verfügung stand. Religionsfreiheit war ein Bestandteil der Ständefreiheiten. Daher stabilisierte sich durch die Stände auch der religiöse Dualismus und Pluralismus, der Gegensatz zwischen königlicher Konfession und ständischer Konfession.

3. Um die Einheit und Handlungsfähigkeit des Landes zu wahren (s. o. 1.), wurden gegensätzliche Lösungswege eingeschlagen. Das Königtum – von Sigismund über Wladislaw bis Ferdinand I. –, aber unter gewissen Bedingungen auch der Altutraquismus, versuchte politisch immer wieder die kirchliche Einheit unter katholischer Jurisdiktion zu wahren oder zurückzugewinnen. Diese Lösung scheiterte an der Stärke der genannten ständischen Interessen. Die Alternative, die die Zeit von 1436 bis 1619 prägte, bestand in der immer wieder neuen Suche nach funktionierenden

(46) Ebenda, Nr. 10-14, 19.

Lösungen, um einerseits den religiösen Dualismus aufrechtzuerhalten und andererseits das friedliche Zusammenleben und die politische Handlungsfähigkeit und Kooperation der Ständegesellschaft zu gewährleisten. Diese Lösungen führten von den Kompaktaten (1436) – in ihrer funktionalen, utraquistischen Auffassung – über den Kuttenberger Religionsfrieden (1485) bis zur Confessio Bohemica (1575) und zu dem diese garantierenden Majestätsbrief Rudolfs II. (1609). Dieser Lösungsprozeß erneuerte einerseits immer wieder den konfessionellen Dualismus – sei es im Ausschluß der Brüdergemeinden aus dem Religionsfrieden von 1485, sei es in der Integration der evangelischen Stände in der Confessio Bohemica. Andererseits zeitigten diese Lösungen auf immer neuer Ebene konfessionelle Koexistenzregelungen, die zu Grundlagen der Landesverfassung wurden, d. h. zur Basis friedlichen Zusammenlebens. Der Organisationsgrad und die institutionellen Garantien der konfessionellen Koexistenz steigerten sich dabei überdies von 1436 bis 1609.

4. Aus dem langfristigen konfessionellen Dualismus sowie aus jenen Kämpfen um dessen politische Lösung entstand eine ebenso dauerhafte Koexistenzverfahren, die gewissermaßen zu einer politischen Toleranzkultur führte. Diese bestand gewiß nicht in einem verbreiteten aufgeklärten Toleranzdenken, sondern in der Notwendigkeit und Einsicht, daß das Wohl des Landes (obecné dobré), seine politische Einheit, seine ständepolitischen Interessen und die Handlungsfähigkeit der Ständegemeinde Vorrang genießen sollten vor den konfessionellen Einzelinteressen und vor den Zielen eines konfessionellen Monismus. Aus dieser an der politischen Notwendigkeit orientierten Toleranzkultur dürften letztlich auch die Koexistenzregelungen der Confoederatio Bohemica (1619) zu verstehen sein.

Winfried Eberhard

Náboženská politika v českých zemských zřízeních období reformace

Shrnutí

V pojednáních o ústavní historii je církev zohledňována zpravidla jen okrajově, což je zdánlivě dáno jejím zvláštním postavením, výlučností kanonického práva a imunitami duchovního stavu. Ustanovení týkající se vztahu církve a světské vlády, resp. celé společnosti, se objevují souběžně s vážnými konflikty a krizemi, a proto se taková ustanovení a dohody nakupily v pozdním středověku, jak tomu bylo v případě husitské reformace a revoluce. Ta mimo jiné v podstatě usilovala o samostatnou zemskou církev, jejíž plošné prosazení pro celé Čechy a Moravu však bylo neuskutečnitelné. Také tento konflikt vedl k úpravě vztahů církve ke společnosti v rámci zemského zřízení v podobě Basilejských kompaktát (1436), která představovala až do roku 1620 strukturální základ pro postavení vyznání v českých ústavních poměrech a zajišťovala mírovou koexistenci katolíků a husitů.

Ačkoliv Kompaktáta nebyla součástí Vladislavského zřízení zemského, které se ostatně církevních záležitostí dotýkalo jen okrajově, představovala od roku 1436, resp. 1485, takřka základní normu pro konfesijní soužití. Kompaktáta měla zajistit církevní jednotu, sledovanou nejen katolíky, ale i utrakvisty, kteří požadovali jednotnou církevní správu v čele se zvoleným arcibiskupem, na což také navazovalo usnesení kutnohorského zemského sněmu z roku 1485, následné hledání dohody s Římem (1493, 1513, 1525) i snahy o znovuoživení pražského arcibiskupského stolce.

Z hlediska církevních poměrů v Čechách bylo důležité chápání Kompaktát jako instrumentu pro uznání utrakvismu v jeho stávající podobě a v jeho nezávislém sebeurčení. Toto specifické funkční pojetí Kompaktát zakotvil i kutnohorský náboženský mír, zaručující utrakvistům autonomii, která se tak stala součástí zemského zřízení. Náboženská svoboda farních obcí i jedinců v návaznosti na tuto autonomii později umožnila legitimitu Jednoty bratrské a luteránů. Náboženská svoboda byla součástí stavovských svobod a z toho důvodu se prostřednictvím stavů stabilizoval také náboženský dualismus a pluralismus, protiklad mezi královskou konfesí a stavovskou konfesí.

Vzrůstající konfesijní pluralita na základě náboženského míru se týkala nejen církve, ale také politického života a uspořádání země, protože nekatolické stavy se rozpadly na několik konfesijních stran, jejichž legitimita a vzájemný poměr se staly politickým problémem. Tato diferenciaci vyžadovala změny v zemském zřízení a byla překážkou pro politickou jednotu a akceschopnost stavovské obce.

V procesu konsolidace husitského utrakvismu hrály rozhodující roli stavy, a to především rytíři a města, kteří z prosazování husitismu získali nejvíce pro svůj politický vzestup. Z toho vyplývala úzká vazba mezi politickým a církevním zřízením, zejména s ohledem na utrakvismus, který představoval konfesijní vyjádření politické úlohy a sebevědomí stavovské většiny. Zkušenost ze stavovského povstání roku 1547 vedla nekatolické stavy k České konfesí (1575) a k novému katolicko-evangelickému dualismu,

realizovanému Majestátem Rudolfa II. z roku 1609. V novém náboženském dualismu sehrála Česká konfese podobnou roli jako Kompaktáta pro katolicko-utrakvistický dualismus.

Z dlouhodobého konfesijního dualismu, jakož i ze zápasů o jeho politické řešení, vznikla trvalá zkušenost, vedoucí do určité míry k politické kultuře tolerance. Ta nepochybně nespočívala v rozšířeném uvědoměném tolerančním myšlení, ale v potřebě a uznání, že dobro země (obecné dobré), její politická jednota, její stavovsko-politické zájmy a akceschopnost stavovské obce, by měly mít přednost před jednotlivými konfesijními zájmy. Na kultuře tolerance, usměrňované politickými potřebami, byla také založena pravidla koexistence v České konfederaci (1619).

Winfried Eberhard

Polityka religijna w českich ustawach krajowych w okresie reformacji

Streszczenie

W rozprawach zajmujących się historią konstytucjonalizmu Kościół jest zazwyczaj traktowany marginesowo, co jest rzekomo spowodowane jego wyjątkową pozycją, wyłącznością prawa kanonicznego i nietykalnością stanu duchownego. Decyzje dotyczące stosunku Kościoła i władzy świeckiej, ewent. całego społeczeństwa, pojawiają się równolegle z poważnymi konfliktami i kryzysami, i dlatego takie decyzje i porozumienia nagromadziły się w okresie późnego średniowiecza, jak to miało miejsce w przypadku reformacji i rewolucji husyckiej. Ta między innymi w zasadzie dążyła do utworzenia niezależnego Kościoła krajowego, co nie było jednak możliwe do przeprowadzenia w całych Czechach i na Morawach. Konflikt ten również prowadził do zmiany stosunków Kościoła wobec społeczeństwa w ramach ustawy krajowej w formie tzw. porozumienia zawartego w Bazylei (*Basilejská kompaktáta*, 1436), które aż do 1620 roku reprezentowało strukturalne podstawy określające pozycję wyznania w českich stosunkach konstytucyjnych i zapewniało pokojową koegzystencję katolików i husytów.

Aczkolwiek porozumienie to nie było częścią składową Władysławowskiej ustawy krajowej, która zresztą poruszała sprawy Kościoła w sposób marginalny, to od 1436 roku, ewent. od 1485 roku stanowiło, rzec by można, podstawową normę współżycia wyznaniowego. Porozumienie zawarte w Bazylei miało zapewnić jedność Kościoła, do czego dążyli nie tylko katolicy, ale też utrakwiści, domagając się jednolitej administracji kościelnej na czele z wybranym arcybiskupem, do czego także nawiązywała decyzja sejmu krajowego w Kutnej Horze z 1485 roku, następnie szukanie porozumienia z Rzymem (1493, 1513, 1525) i dążenie do ponownego obsadzenia praskiej siedziby arcybiskupa.

Z punktu widzenia stosunków kościelnych w Czechach ważne było pojmowanie tegoż porozumienia jako instrumentu zapewniającego uznanie utrakwizmu w jego obecnej postaci i w niezależnym samostanowieniu. To jego specyficzne funkcyjne rozumienie umocnił też pokój religijny zawarty w Kutnej Horze, zapewniający utrakwistom autonomię, która stała się w ten sposób częścią składową ustawy krajowej. Wolność religijna gmin parafialnych i jednostek w nawiązaniu do tej autonomii umożliwiła następnie legalność Braci Czeskich i luteran. Wolność religijna była częścią składową wolności stanowej i z tego powodu za pośrednictwem stanów ustabilizował się także dualizm i pluralizm religijny, sprzeczność pomiędzy królewskim a stanowym wyznaniem wiary.

Narastający pluralizm wyznań wiary zgodnie z pokojem religijnym dotyczył nie tylko Kościoła, ale również życia politycznego i porządku w kraju, ponieważ stany niekatolickie rozpadły się na kilka grup wyznaniowych, których legalność i wzajemne stosunki stały się problemem politycznym. Zróżnicowanie to wymagało zmian w ustawie krajowej i było przeszkodą w zachowaniu jedności politycznej i operatywności gminy stanowej.

W procesie konsolidacji husyckiego utrakwizmu decydujące znaczenie miały przede wszystkim stany, zwłaszcza rycerze i miasta, którzy forsując husytyzm uzyskali najwięcej w umocnieniu swojej pozycji politycznej. Z tego wynikało ściśle powiązanie między systemem politycznym i kościelnym, z uwzględnieniem zwłaszcza utrakwizmu, który reprezentował wyznaniowe wyrażenie roli politycznej i pewności siebie większości stanowej. Doświadczenia z powstania stanów z 1547 roku prowadziły stany niekatolickie do *Czeskiego wyznania* (1575) i do nowego katolicko-ewangelickiego dualizmu, urzeczywistnionego przez *List Majestatyczny Rudolfa II* z 1609 roku. W nowym dualizmie religijnym, czeskie wyznanie wiary odegrało podobną rolę jak porozumienie z Bazylei dla dualizmu katolicko-utrakwistycznego.

Długofalowy dualizm wyznaniowy, jak też walka o jego polityczne rozwiązanie, przyniosły trwałe doświadczenie prowadzące, w pewnym sensie, do politycznej kultury tolerancji. Ta bez wątpienia nie polegała na zwiększeniu świadomego myślenia tolerancyjnego, ale wynikała z potrzeby i uznania, że dobro kraju (dobro ogólne), jego jedność polityczna, jego interesy stanowo-polityczne i zdolność do działania gminy stanowej, powinny mieć pierwszeństwo przed poszczególnymi interesami wyznaniowymi. Na kulturze tolerancji, ukierunkowanej potrzebami politycznymi, opierają się też zasady koegzystencji w Czeskiej Konfederacji (1619).

VLADISLAVSKÉ ZŘÍZENÍ ZEMSKÉ

A POČÁTKY ÚSTAVNÍHO ZŘÍZENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH

(1500-1619)

Uspořádali Karel MALÝ a Jaroslav PÁNEK
Praha 2001

EDICE ZEMSKÝCH ZŘÍZENÍ A ÚSTAVNĚ HISTORICKÝCH PRAMENŮ K DĚJINÁM ČESKÝCH ZEMÍ V RANÉM NOVOVĚKU (1500-1619)

Petr K R E U Z

Cílem tohoto příspěvku je podat stručný přehled tištěných vydání (edici) zemských zřízení a dalších pramenů k ústavním dějinám Čech a Moravy v letech 1500-1619 a zamyslet se nad otázkou, jak v budoucnu postupovat při zpřístupňování těchto pramenů formou *vědeckých edicí*.

I. Dobová vydání

a) Čechy

První kodifikace českého zemského práva, *Vladislavské zřízení zemské* (dále VZZ), jejíž 500. výročí vydání jsme si v roce 2000 připomněli, vznikla v době, která byla pro její další rozšíření velmi příznivá. Na rozdíl od všech předcházejících právních knih a dalších soupisů zemského práva, *Knihou rožmberskou* počínaje a *Všehrdovými* *Knihami devaterými* konče, mohlo být a bylo při šíření VZZ využito knihtisku.

K objevu knihtisku došlo, jak známo, v polovině 15. století v Mohuči, z Porýní do Čech však tento vynález pronikl teprve v 70. letech 15. století, tedy přibližně

čtvrtstoletí před vydáním VZZ.¹⁾ Tisk VZZ se tak zařadil mezi pouhých 44 dosud známých dochovaných prvotisků (inkunábulí) českého původu.²⁾

Tisk Vladislavského zřízení zemského byl dokončen dne 18. července 1500 v Praze na Starém Městě.³⁾ Byl pořízen v tiskárně tzv. Tiskaře Pražské bible.⁴⁾ Tato tiskárna pracovala na Starém Městě pražském od roku 1488 a její činnost lze více méně souvisle sledovat až do počátku 16. století.⁵⁾ Soudě podle počtu dochovaných prvotisků, byla uvedená tiskařská dílna největší tiskárnou z těch, které v Praze a zřejmě i v celých Čechách do konce 15. století působily (z celkového počtu 44 tak či onak dochovaných prvotisků českého původu jich zde bylo vytištěno celkem 17).⁶⁾

Tisk VZZ sestává celkem ze 150 listů, z nichž první dva listy (fol. 1r-2v) a poslední strana (fol. 150v) nejsou potiskeny. I když počet pořízených výtisků VZZ není možné být i jen přibližně určit,⁷⁾ lze ho snad odhadnout nanejvýš na několik málo set výtisků.⁸⁾ V každém případě se do současné doby dochovalo pouze 5 exemplářů, z toho jen 2 úplné.⁹⁾ Úplné exempláře jsou v současné době uloženy v Národní knihovně České republiky v Praze (dále NK ČR)¹⁰⁾ a v Knihovně Národního muzea v Praze (dále KNM),¹¹⁾

(1) Nejstarším tiskem pořízeným v Čechách nebyla s největší pravděpodobností Trojanská kronika, jak se domnívalo starší bádání (které její vydání kladlo již do roku 1468), nýbrž zřejmě latinský tisk Synodálních statut arcibiskupa Arnošta z Pardubic (*Arnestus archiepiscopus Pragensis: Statuta synodalia*), vydaný v dubnu roku 1476 v Plzni (viz k tomu zvl. Emma URBÁNKOVÁ, *Soupis prvotisků českého původu*, Praha 1986, zvl. s. XIV-XV a 215-216; TÁŽ, *Nejstarší prvotisky českého původu*, in: *Knihy a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*, Praha 1970, s. 15-59).

(2) Z těchto 44 zcela, neúplně nebo ve zlomcích (popř. v opisech) dochovaných prvotisků je 39 prvotisků jazykově českých a pouze 5 prvotisků latinských (E. URBÁNKOVÁ, *Soupis prvotisků*, s. VIII).

(3) E. URBÁNKOVÁ, *Soupis prvotisků*, s. 108-109; Ivan MARTINOVSKÝ, *Vladislavské zřízení zemské*, Diplomová práce na Katedře pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 1975, s. 23.

(4) E. URBÁNKOVÁ, *Soupis prvotisků*, zvl. s. 108 a 222-225. – Pokusy o identifikaci Tiskaře Pražské bible, které byly v minulosti provedeny, nejsou zcela přesvědčivé – srov. tamtéž, s. 222.

(5) Tamtéž, s. 222.

(6) Tamtéž, zvl. s. 41-118 a 222-225.

(7) Tamtéž, s. XIV.

(8) Za konzultaci k otázce nákladu prvotisků i za četné další cenné rady a konzultace při vypracování tohoto příspěvku vyjadřuji tímto dík kolegovi PhDr. Kamilu BOLDANOVÍ z Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny České republiky v Praze.

(9) E. URBÁNKOVÁ, *Soupis prvotisků*, s. 111-112; I. MARTINOVSKÝ, *Vladislavské zřízení zemské*, s. 402, pozn. 9.

(10) NK ČR, sign. 43 F 56 (dříve Lobkovická knihovna v Praze).

(11) KNM, sign. 25 D 6 ex. 1 (dříve Lobkovická knihovna v Březnici).

přičemž oba dva pocházejí původně z lobkovické knihovny. Ze tří neúplných exemplářů VZZ jsou dva uloženy v KNM¹²⁾ a jeden v Moravském zemském archivu v Brně (dále MZA).¹³⁾ Jeden další exemplář, který je ovšem již od 20. let 19. století deperditní, je znám pouze z literatury.¹⁴⁾

Také Svatováclavská smlouva z roku 1517,¹⁵⁾ první dodatek k VZZ, byla vydána krátce po svém uzavření samostatně tiskem. Známý jsou dokonce dva tisky Svatováclavské smlouvy.

První z nich byl vytištěn v Praze na Starém Městě u Mikuláše Konáče, a to pravděpodobně v roce 1517.¹⁶⁾ Tisk sestává celkem z 12 listů a dochoval se v jediném exempláři, který je uložen v NK ČR.¹⁷⁾

Druhý tisk Svatováclavské smlouvy byl vytištěn v roce 1517 v Praze. Jediný známý exemplář, uložený v první polovině 19. století v lobkovické knihovně, je v současné době deperditní.¹⁸⁾

Jako samostatný tisk byl vydán i další dodatek k VZZ – *Zřízení o ručnicích* z roku 1524.

Zřízení o ručnicích bylo vydáno tiskem v roce 1524 bez uvedení místa vydání.¹⁹⁾ Tisk sestává ze 4 listů a dochoval se v jediném exempláři, který je uložen v NK ČR.²⁰⁾

(12) Tamtéž, sign. 25 D 6 ex. 2 a 25 D 6 ex. 3 (tzv. Šafaříkův exemplář).

(13) MZA, sign. G 21 III/ 526 přív.

(14) Na základě zprávy Josefa Dobrovského je známo, že jeden exemplář VZZ měl ve své knihovně v 70. letech 18. století vídeňský archivář Rosenthal. Podle názoru Emmy Urbánkové (E. URBÁNKOVÁ, *Soupis prvotisků*, s. 93-94 a 112) šlo patrně o exemplář, který počátkem 19. století vlastnil senátor Novosilcov ve Varšavě; součástí tohoto exempláře byl vedle VZZ také (nyní pouze v opise) dochovaný tisk sněmovního usnesení z r. 1497 (srov. tamtéž; a Josef VOLF, *Po stopách prvotisku: Nálezové sněmu obecního z r. 1497*, *Časopis Národního muzea* 102, 1928, s. 27-33). – Ivan Martinovský ve své diplomové práci s odkazem na sdělení Emmy Urbánkové (I. MARTINOVSKÝ, *Vladislavské zřízení zemské*, s. 1 a 402, pozn. 5) uvádí, že Dobrovský měl „k dispozici výtisk zřízení tehdy chovaný v pražské Univerzitní knihovně“, který je dnes nezvěstný. Protože však Emma Urbánková tento exemplář ve svém soupise neuvádí, mám za to, že se jedná o tentýž shora uvedený deperditní exemplář.

(15) Obecně ke Svatováclavské smlouvě viz zvl. Karel MALÝ, *Svatováclavská smlouva – třídní kompromis mezi šlechtou a městy z r. 1517*, *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica* 1, 1955, s. 195-222; Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)* 3. *Města*, Praha 1998, zvl. s. 359-372.

(16) *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Red. Zdeněk TOBOLKA a František HORÁK, II. *Tisky z let 1501-1800*, Praha 1939-1967 (dále jen *Knihopis II.*), č. 15.533 – *Smlúva všech tří stavuo[v] Svatováclavského sněmu ve dsky vložená...*

(17) NK ČR, sign. 65 E 8155.

(18) *Knihopis II.*, č. 15.534 – *Svolenie a smlúva všech tří stavuo[v] při sněmě, kterýž držán byl vo svatým Václavě na Hradě pražském.*

(19) *Knihopis II.*, č. 17.469.

Tisk Zřízení zemského (dále ZZ) z roku 1530, jehož součástí je také Svato-václavská smlouva, byl dokončen 17. září 1530 v Praze na Starém Městě v tiskárně Pavla Severýna.²¹⁾

Tisk čítá celkem 160 listů. V současné době je známo celkem 35 exemplářů, z toho tři neúplné.²²⁾

Není známo, že by Smlouva a hory a kovy z roku 1534 byla vydána jako samostatný tisk.²³⁾

Tisk Zřízení zemského z roku 1549 byl dokončen 10. května 1550 v Praze v tiskárně Jana Kosořského z Kosoře nákladem místopisáře Království českého Oldřicha Humpolce z Prostiboře a na Lochovicích.²⁴⁾

Tisk sestává celkem z 219 listů a má 5 různých variant daných odchylkami na titulním listu, v sazbě a v pravopisu, v uspořádání rejstříku a ve výzdobě.²⁵⁾ V současné době jsou známy více než tři desítky dochovaných exemplářů.²⁶⁾

Zřízení zemské z roku 1564 vyšlo tiskem dvakrát.

Tisk prvního vydání ZZ z roku 1564 byl dokončen 30. srpna 1564 v tiskárně Jiřího Melantricha z Aventýna na Starém Městě pražském nákladem nejvyššího písaře Království českého Volfa z Vřesovic.²⁷⁾

(20) NK ČR, sign. 65 E 2112.

(21) *Knihopis II.*, č. 2445.

(22) Tamtéž; *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Založil Zdeněk V. TOBOLKA. Pokračovali František HORÁK a Bedřiška WIZDÁLKOVÁ, I-IV, Praha 1994-1998 (dále jen *Knihopis-dodatky*), č. 2445.

(23) *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*, I. [1526-1545], Praha 1877, s. 387-395 (Urovnání, kteréž Ferdinand I. se stavem panským a rytířským i také Pražany na sněmu království českého o hory a kovy v témž království učinil - 30. III. 1534). - Z usnesení sněmů konaných v roce 1534 vyšel pouze tisk vybraných artykulů ze sněmu uzavřeného na počátku března 1534 nazvaný *O berni králi Jeho Milosti od stavuov Království českého svoleno a o jiné artykuly týmž sněmem zavřené*, čítající pouhých 8 listů - viz *Knihopis II.*, č. 279; a *Knihopis-dodatky*, č. 279. Tento tisk je dochován ve dvou exemplářích. Součástí exempláře uloženého v Národní knihovně (NK ČR, sign. 65 E 2327) je také jediný dochovaný tisk poměrně významného normativního právního aktu ustavněprávního charakteru, a to *Zřízení o komorním, hejtmanském i dvorském soudu* krále Ferdinanda I. z května 1534 (viz *Knihopis II.*, č. 17.471). Formou edice ho zpřístupnil Josef Vítězslav ŠIMÁK (ed.), *Zřízení o komorním, hejtmanském a dvorském soudu z r. 1534*, Sborník věd právních a státních 9, 1909, s. 291-293.

(24) *Knihopis II.*, č. 14.316.

(25) Tamtéž.

(26) Vedle celkem 34 exemplářů (z toho 1 neúplný) uváděných v *Knihopise II.*, č. 14.316, se mi podařilo zjistit ještě jeden exemplář tohoto tisku, který je uložen v Univerzitní knihovně v Lipsku, sign. neuvedena (srov. níže pozn. 39).

(27) *Knihopis II.*, č. 14.317.

Tento tisk sestává včetně rejstříku (zpracovaného Sixtem z Ottersdorfu) z 277 (247 + 30) listů. V současné době je známo více než pět desítek dochovaných exemplářů tohoto tisku.²⁸⁾

Druhé vydání ZZ z roku 1564 bylo pořízeno v roce 1594 u Daniela Adama z Veleslavína.²⁹⁾

Tento tisk sestává včetně rejstříku z 275 (247 + 28) listů. V současné době je známo přibližně třicet dochovaných exemplářů tohoto tisku.³⁰⁾

Spis (traktát) Jakuba Menšíka z Menštejna, místosudího království Českého (od roku 1601 královského prokurátora a v letech 1603-1613 purkrabího Pražského hradu), *O mezech, hranicích, soudu a rozepři mezní* byl vydán tiskem roce 1600.³¹⁾ Uvedený tisk byl pořízen na Starém Městě pražském v tiskárně dědice Jana Šumana.³²⁾

Tisk sestává ze 160 listů. V současné době je známo 15 exemplářů (z toho 3 neúplné).³³⁾

Německý překlad ZZ z roku 1564³⁴⁾ byl vydán poprvé tiskem až v roce 1604³⁵⁾ ve Frankfurtu nad Mohanem u tiskaře Johanna Spieße v překladu kadaňského měšťana

(28) Tamtéž - celkem je v Knihopise evidováno 52 exemplářů (z toho 3 neúplné).

(29) *Knihopis II.*, č. 14.318.

(30) Tamtéž - celkem je v Knihopise evidováno 29 exemplářů.

(31) Příslušné sněmovní usnesení *O soudu mezním*, obsahující rozhodnutí o vytištění spisu Jakuba Menšíka a o připojení tohoto spisu ke Zřízení zemskému, viz v edici *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*, X. 1600-1604, Praha 1900, zvl. s. 57-58.

(32) *Knihopis II.*, č. 5505 - *O mezech, hranicích, soudu a rozepři mezní i příslušenství jich v Království českém sepsání Jakuba Menšíka z Menštejna na Mokeropsech a Vonoklasech, místosudího Království českého*.

(33) Tamtéž.

(34) *Knihopis II.*, č. 4671 - *Beheimische LandOrdnung Sampt erneunerten [!] reformierten Artickeln vnnd [!] Satzungen von der Wahl, Digniteten unnd Befreyungen Königlicher Majestätt auch Bergkwercke, Müntz vnd Juden-Ordnung deß weitberühmbten Königreich Beheimen wie dieselbige durch weiland den Vnuberwindlichsten Fürsten und Herrn Herrn Ferdinandum Römischen Keyser ec. vnd Beheimischen König ec. Christmildter Gedächtnuß auff gemeinem Landtag im Jar 1565 [!] mit Verwilligung der Stände dessen Königreichs auffgerichtet vnd bestättiget worden: Jetzundt auß der Beheimischen Sprach denen so derselben vnerfahren vnd deren Kron unterthänig auch den benachbarten Völkern so sich dessen Rechtens gebrauchen zu Nutz in die Teutsche Sprache ubersetzet: Auch mit angeheffter Erklärung dero Beheimischem Wörter vnd Phrasium, so in dieser Landordnung begriffen vnd mit einem ordentlichen Register gezieret. Durch Petrum Sturba Bürgern zu Cadan. Deßgleichen Wahrhaftige jedoch kurtze Chronik vnd Geschichtbeschreibung aller vnd jeder solches Königreichs Hertzogen Fürsten vnd Königen so dasselbe von Anfang dessen Fürstenthumbs biß auff jetzige vnser Zeit regiert haben: Deren löbliche Thaten Kriege Schlachten Victorien Regierung Leben vnd Todt Auch verzeichnuß deß Ertzbisthumns Prag Bisthummen Klöster Stifte Schlösse Stätte Märcke vnd Dörffer desselbigen Königreichs. Männiglichen hobes vnd nidern Stands Personen zu sonderm Wolgefallen auß allerhand bewährten Geschichtbüchern vnd Chronicken Insonderheit aber auß AEneae Sylvij Historia Bohemica, durch einen Liebhaber der Historien*

Petra Štěrby (zemř. 1591); překlad byl ovšem pořízen již v roce 1566.³⁶⁾ Přímou součástí uvedeného frankfurtského tisku z roku 1604 je vedle německého překladu ZZ z roku 1564 také stručný německý výtah z českých kronik, především z kroniky Eneáše Silvia Piccolominiho.³⁷⁾

Frankfurtský tisk překladu ZZ z roku 1564 sestává (bez titulního listu a úvodu) z 394 stran a dvou stran s nadpisem *Verdolmetschung etlicher Beheimischer Wörter*.³⁸⁾ Výtah z českých kronik čítá 107 stran. Dochováno je nejméně 41 exemplářů tohoto tisku (převážně v německých knihovnách) – jejich přesnější počet však není prozatím znám.³⁹⁾

kürtzlich zusammen getragen. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn durch Johann Spieß. M.DCIV. (srov. též NK ČR, sign. 25 B 279).

(35) Relativně pozdní pořízení tisku německého překladu ZZ lze snad objasnit tím, že poptávka po německém textu ZZ začala výrazně stoupat až ke konci 16. století – k tomu srov. též z jiného pohledu (zejm. v souvislosti s tisky německého překladu Koldínova zákoníku) František HOFFMANN, *O překladech a rozšíření Koldínových Práv městských*, in: Karel Malý (ed.), *Městské právo v 16.-18. století v Evropě*, Praha 1982, s. 257-266.

(36) V tisku je uvedeno *Sturba*, což vzniklo patrně chybným prepisem českého *Sstierba*. – Petr Štěrba (od r. 1569 ze Štěrbic) se narodil na přelomu let 1517 a 1518 v Pelhřimově. Po univerzitních studiích se usídlil v etnicky převážně německé Kadani (zakoupil se zde v dubnu 1548), kde působil zpočátku jako písař, od 50. let zasedal s přestávkami v městské radě, v roce 1564 se poprvé stal primasem; navzdory tomu, že byl luterán a aktivně se podílel i na vzniku České konfese, působil v letech 1583-1590 v Kadani jako královský rychtář. Zemřel 2. září 1591. Překlad ZZ z roku 1564 do němčiny dokončil nejspíše již v květnu 1566. Kromě toho Štěrba v roce 1580 přeložil jako první do němčiny také Koldínův zákoník – tento překlad však tiskem nevyšel a dochoval se pouze v několika opisech. Štěrba s největší pravděpodobností přeložil poprvé do němčiny také výtah z Koldínova zákoníku (tzv. *Sumu*), a to v roce 1584. – Speciálně k Štěrbovým překladům, zejm. pak k překladu ZZ z r. 1564 Jan KAPRAS, *Štěrbov výklad českých terminů právnických*, Sborník věd právních a státních 10, 1910, s. 125-128. – K osobnosti Petra Štěrby zejm. Josef DOBIÁŠ, *Dějiny královského města Pelhřimova a jeho okolí*, III-2, Praha 1954, zvl. s. 455-459; a F. HOFFMANN, *O překladech*, zvl. s. 257 a 261-262. – Za některé informace uvedené v této poznámce jsem zavázán díkem Dr. Petru RAKOVI, pracovníku Státního okresního archivu Chomutov se sídlem Kadani.

(37) Srov. výše pozn. 34.

(38) Srov. výše pozn. 34 a 36.

(39) *Knihopis II.*, č. 4671, eviduje pouze 5 exemplářů tohoto tisku (z toho 1 neúplný) uložených v českých knihovnách; *Knihopis-dodatky*, č. 4671 eviduje dalších 9 exemplářů (z toho 4 neúplné) a 1 již známý exemplář (NK ČR, sign. 25 B 267) označuje za neúplný. – V zahraničních knihovnách se mi prostřednictvím internetových rešerší provedených dne 20. XI. 2000 v on-line knihovních databázích Südwestdeutscher Bibliotheksverbund (dále SWB) (www.bs-bw.de) a Karlsruher Virtueller Katalog (dále KVK) (www.uni-karlsruhe.de/kvk) podařilo zachytit ještě následující exempláře tohoto tisku: Universitätsbibliothek (dále UB) Freiburg im Breisgau, sign. MK 90/51-C2393/C2396; UB Heidelberg, sign. 89 MA 246-C2393/C2396; Badische Landesbibliothek Karlsruhe, sign. neuvedena; UB Konstanz, sign. 6 bub 42/b41; UB Mannheim, sign.

Druhé vydání Štěrbova německého překladu ZZ z roku 1564 bylo pořízeno v roce 1617 v Lipsku u tiskaře a knihkupce Henninga Grosse mladšího.⁴⁰⁾ Lipské vydání německého překladu je obsahově téměř shodné a svou vnější formou pak velmi podobné vydání frankfurtskému. Také v případě lipského vydání je přímou součástí tisku shora uvedený německý výtah z českých kronik (*Beheimische Chronica*), v němž se však na titulní straně uvádí rok vydání 1616.⁴¹⁾

Lipský tisk překladu ZZ z roku 1564 sestává (bez titulního listu a úvodu) z 389 stran, 2 stran s nadpisem *Verdolmetschung etlicher Beheimischer Wörter* a 3 stran s rejstříkem kapitol a erraty.⁴²⁾ Výtah z českých kronik (bez titulního listu a předmluvy) čítá 82 číslovaných stran. Dochováno je nejméně 15 exemplářů tohoto tisku (z větší části opět v zahraničních knihovnách) – jejich přesnější počet však není prozatím znám.⁴³⁾

b) Morava

Před započítáním vlastního výkladu o dobových vydáních zřízení zemských na Moravě pokládám za užitečné předeslat, že první moravský tisk nesoucí název *Zřízení*

Fiche O542-C2393/C2396; UB Tübingen, signatury p 1 G 1800/C2393, p 1 G 1800/C2394, p 1 G 1800/C2395, p 1 G 1800/C2396, Ha III 99.2; Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, sign. 40/50020-C2393/C2396; Pfälzische Landesbibliothek Speyer, sign. MF 275/C2393/C2396; Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sign. 1.Fi.485-C2393/C2396; UB Leipzig, sign. neu.; Bergakademie Freiberg – Universitätsbibliothek, sign. p 98.2394 4; Bibliothèque Nationale de France, sign. FRBNF33753861 (2 exempláře); Bayerische Staatsbibliothek München, sign. neu.; UB München, sign. neu.; Staats- und Stadtbibliothek Augsburg, sign. neu.; Landesbibliothek Coburg, sign. neu.; Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena, sign. neu.; Universitäts- und Landesbibliothek Halle, sign. neu.; Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (dále HAB), sign. A: 62.46 Jur. 2o (1); UB Greifswald, sign. neu.; UB Rostock, sign. neu.; Niedersächsische Landesbibliothek Hannover, sign. neu.

(40) *Knihopis II.*, č. 4672 – *Beheimische LandOrdnung Sampt erneunerten [!] reformierten Artickuln vnd Satzungen ...* (dále viz výše pozn. 34) ... aber aus *Aeneae Sylvij Historia Bohemica*, durch einen Liebhaber der Historien kürtzlich zusammen getragen. Leypzig bey Henning Grossen dem Jüngern Buchhändlern zu finden. M.DC.XVII. (srov. též NK ČR, sign. 25 C 130).

(41) Srov. výše pozn. 40.

(42) Srov. tamtéž.

(43) *Knihopis II.*, č. 4672, eviduje pouze 2 exempláře tohoto tisku uložené v českých knihovnách (oba v NK ČR); *Knihopis-dodatky*, č. 4672, zachycuje dalších 5 exemplářů (nacházejících se shodou okolností rovněž jen v českých knihovnách). – Na základě shora uvedených on-line databází (viz výše pozn. 39) se mi podařilo podchytit ještě tyto exempláře uvedeného tisku: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sign. neu.; UB Leipzig, sign. neu.; Bibliothèque Nationale de France, signatury FRBNF33753695 (2 exempláře) a FRBNF31416600; Bayerische Staatsbibliothek München, sign. neu.; UB Augsburg, sign. neu.; Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar, sign. neu.; Universitäts- und Landesbibliothek Halle, sign. neu.; HAB, sign. M: Gm 4o 88 (1).

byl vydán již v roce 1516.⁴⁴⁾ V tomto případě se ovšem jedná tištěné vydání usnesení tříkrálového sněmu v Olomouci⁴⁵⁾ ze 6. ledna 1516, které je zároveň nejstarším dochovaným tiskem usnesení moravského zemského sněmu.⁴⁶⁾ Tisk byl pořízen v Litomyšli v tiskárně Pavla Olivetského z Olivetu.⁴⁷⁾

Shora uvedený tisk z roku 1516 se dochoval v jediném neúplném exempláři, čítajícím 14 listů, v konvolutu uloženém v MZA.⁴⁸⁾

Tištěné vydání nejstaršího **Zřízení zemského Markrabství moravského** (tzv. znojemskeho) z roku 1535⁴⁹⁾ byl pořízeno nákladem nejvyššího písaře Markrabství moravského Otmar z Nepomuka. Tisk byl dokončen 30. června 1535 v tiskárně Kašpara (Aorga) Prostějovského v Lulči.⁵⁰⁾

Tisk sestává z titulního listu, ze 154 číslovaných listů textu a z 15 nečíslovaných listů rejstříku (celkem tedy 170 listů).⁵¹⁾ V současné době je známo 6 dochovaných exemplářů, uložených výhradně v domácích knihovnách a archivech.⁵²⁾

Nelze zcela vyloučit, že existoval ještě jeden tisk nejstarší redakce moravského **Zřízení zemského z roku 1535** – ten měl být vytištěn v srpnu 1544 v Praze v tiskárně Jana Hada.⁵³⁾ Tento tisk však uvádí pouze Josef Jungmann a pokud přece jen existoval, nedochoval se ani v jediném exempláři.⁵⁴⁾

Tisk druhé redakce **Zřízení zemského Markrabství moravského** (dále MZZ) z roku 1545, pořízený nákladem Matyáše z Hartunkova, místodržícího nejvyššího písařství Markrabství moravského, byl dokončen 5. ledna 1546 v Olomouci v tiskárně Jana Olivetského z Olivetu.⁵⁵⁾ Tato redakce byla výhradně počínem moravských stavů a byla vydána bez souhlasu krále Ferdinanda I.⁵⁶⁾

(44) *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným*. Vydal, úvodem a poznámkami opatřil František ČÁDA, Praha 1937 (dále jen F. ČÁDA (ed.), MZZ), s. XXII-XXIII, včetně pozn. 30.

(45) F. Čáda poznamenává, že termín *zřízení* je zde použit v plurálu, a ukazuje tak patrně na jednotlivá usnesení olomouckého sněmu – tamtéž, s. XXIII.

(46) Tamtéž, s. XXII, pozn. 31.

(47) *Knihopis II.*, č. 17.474.

(48) MZA, sign. G 21 III/ 526 přív. (srov. též výše pozn. 13). – Srov. též *Knihopis II.*, č. 17.474; F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. XXII, zvl. pozn. 30.

(49) *Knihopis II.*, č. 17.475.

(50) Tamtéž. – Detailně F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. L-LIV.

(51) *Knihopis II.*, č. 17.475; F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. LI-LIV.

(52) *Knihopis II.*, č. 17.475.

(53) *Knihopis II.*, č. 17.476.

(54) Tamtéž.

(55) *Knihopis II.*, č. 14.315; F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. LV.

(56) Podrobněji F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. LV-LVI.

Tisk sestává z titulního listu, ze 144 číslovaných listů textu a z 8 nečíslovaných listů rejstříku (tj. celkem 153 listů).⁵⁷⁾ Je známo 12 dochovaných exemplářů, nacházejících se převážně v domácích knihovnách a archivech.⁵⁸⁾

Redakce MZZ z roku 1562, která se z podstatné části (a to i výslovně v titulu) vrací k nejstarší, znojenské redakci MZZ z roku 1535,⁵⁹⁾ byla vydána opět nákladem místodržícího nejvyššího písařství Markrabství moravského Matyáše z Hartunkova; tisk byl pořízen roku 1562 v Olomouci v tiskárně Jana Günthera.⁶⁰⁾

Celý tisk sestává sice ze 178 listů, avšak pro tisk bylo použito pouze 131 listů (2 úvodní listy, 110 listů textu a 19 listů rejstříku), zbývající listy byly ponechány prázdné, zřejmě pro přípisky.⁶¹⁾ Je známo celkem 12 dochovaných exemplářů, nacházejících se převážně v domácích knihovnách.⁶²⁾

Tisk poslední předbělohorské redakce MZZ z roku 1604 byl vyhotoven opět v Olomouci, a to ještě téhož roku v tiskárně Jiříka Handle.⁶³⁾

Tisk sestává ze 131 + 1 listů (2 úvodní listy, 147 listů textu, 8 listů rejstříku a jeden list přílohy).⁶⁴⁾ V současné době je známo nejméně⁶⁵⁾ 28 dochovaných exemplářů (z toho 1 neúplný), uložených převážně v domácích knihovnách a archivech.⁶⁶⁾

c) Konfederace stavů České koruny

Konfederace stavů České koruny z 31. července 1619⁶⁷⁾ (Společná úmluva mezi Čechy, Moravany, Slezany a Lužičany), jejíž originální rukopisná vyhotovení jsou

(57) *Knihopis II.*, č. 14.315 – *Práva a zřízení Margrabství moravského v nově nařízené a impri-mované Léta Páně 1545*.

(58) Tamtéž.

(59) F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. LXI-LXVII.

(60) Tamtéž, zvl. s. LXII-LXIV; *Knihopis II.*, č. 17.477 – *Zřízení zemské, kteréž se předešle v Znojmě stalo s povolením jeho milosti Císařské i z poručení všech čtyř stavův Margrabství moravského, znovu tištěné Léta Páně 1562*.

(61) Detailně F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. LXII-LXIII. – Srov. též. *Knihopis II.*, č. 14.315.

(62) *Knihopis II.*, č. 17.477.

(63) *Knihopis II.*, č. 17.478 – *Zřízení zemské Markrabství moravského s povolením jeho milosti Císařské et cetera a s poručení všech čtyř pánův stavův znovu vytištěné Léta Páně 1604*. – Srov. též F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. LXIV.

(64) *Knihopis II.*, č. 17.478.

(65) Srov. F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. LXIV, pozn. 5.

(66) *Knihopis II.*, č. 17.478.

(67) Ke Konfederaci stavů České koruny z r. 1619 nejnověji detailně Joachim BÄHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*, München 1994, s. 400-445. – Z dalších, starších i novějších prací viz zvl. Karolina ADAMOVÁ, *K otázce konfedačních snah v českém státě na*

v současné době uložena v 6 exemplářích (2 exempláře v českém jazyce a 4 exempláře v jazyce německém) ve fondu Archiv České koruny ve Státním ústředním archivu v Praze,⁶⁸⁾ byla vydána tiskem v době českého stavovského povstání – pokud se mi podařilo zjistit – celkem čtyřikrát, z toho jednou v českém jazyce v rámci tisku artykulů pražského generálního sněmu konaného v červenci a srpnu 1619⁶⁹⁾ a třikrát samostatně v německém jazyce;⁷⁰⁾ kromě toho byl vydán také výtah z německé verze **Konfederace**.⁷¹⁾

České znění **Konfederace** bylo vydáno v rámci tisku artykulů generálního sněmu stavů České koruny konaného v Praze v červenci a srpnu 1619.⁷²⁾ Tisk byl dokončen na Starém Městě pražském v tiskárně Samuela Adama z Veleslavína již 10. září 1619.⁷³⁾

Tisk čítá titulní list, 194 stran textu, 7 stran rejstříku, 3 strany errat a závěrečný list s impressem (tj. celkem 104 listů).⁷⁴⁾ Je známo 15 dochovaných exemplářů, uložených převážně v domácích knihovnách a archivech.⁷⁵⁾

počátku 17. století, *Právněhistorické studie* (dále PHS) 27, 1986, s. 57-96; TÁŽ, *K otázce přijetí České konfederace pražským generálním sněmem v roce 1619*, PHS 30, 1989, s. 55-69; Winfried BECKER, *Ständestaat und Konfessionsbildung am Beispiel der böhmischen Konföderationsakte von 1619*, in: *Politik und Konfession. Festschrift für Konrad Repgen zum 60. Geburtstag*, Hrsg. von Dieter Albrecht, Hans Günter Hockerts, Paul Mikat und Rudolf Morsey, Berlin 1983, s. 77-99; Bedřich JENŠOVSKÝ, *O stavovských konfederacích v českém povstání (Poznámky diplomatické)*, in: *K dějinám československým v období humanismu. Sborník prací věnovaných Janu Bedřichu Novákovi k šedesátým narozeninám*, Praha 1932, s. 495-505; Karel MALÝ, *Změny státního zřízení v českém stavovském povstání*, *Folia Historica Bohemica* (dále FHB) 8, 1985, s. 63-88; Hermann PALM, *Die Conföderation der Schlesier mit den Böhmen im Jahre 1619 in ihren nächsten Folgen*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 8, 1868, s. 267-318; Rudolf STANKA, *Die böhmischen Conföderationsakte von 1619*, Berlin 1932 (reprint Vaduz 1965); Josef VÁLKA, *Morava ve stavovské konfederaci roku 1619 (Pokus o vytvoření paralelních církevních a politických struktur v Čechách a na Moravě)*, FHB 10, 1986, s. 333-349.

(68) Státní ústřední archiv v Praze, fond Archiv České koruny, inventární číslo 2327-2332 – citováno podle *Documenta Bohemica Bellum Tricennale illustrantia*. Tomus II. Der Beginn des Dreißigjährigen Krieges. Der Kampf um Böhmen. Quellen zur Geschichte des Böhmischen Krieges (1618-1621), Praha 1972 (dále jen *Documenta Bohemica II.*), s. 151.

(69) Viz níže pozn. 72-75.

(70) Viz níže pozn. 76-79.

(71) Viz níže pozn. 80-82.

(72) *Knihopis II.*, č. 389 – *Tito artykulové při generálním sjezdu, kterýž držán byl na Hradě pražském v outerý po památce svatě Máří Magdalény a zavřín v sobotu po památce Stěti svatého Jana, vše léta 1619, uvážení, zavříní a z nařízení jich milosti všech tří pánův stavův Království českého vytištěni jsou. V Starém Městě pražském u Samuele Adama z Veleslavína.* – Text české verze **Konfederace** je zde na s. 8-57 (tj. fol. B1v-H2r) – srov. např. NK ČR, sign. 54 C 152.

(73) *Knihopis II.*, č. 389.

(74) Tamtéž.

(75) Tamtéž; *Knihopis-dodatky*, č. 389.

Německé znění **Konfederace** bylo vytištěno samostatně v roce 1619 rovněž ve staroměstské tiskárně Samuela Adama z Veleslavína. Tento tisk sestává z 20 listů.⁷⁶⁾

Další zjištěný samostatný tisk německého znění **Konfederace** byl porizen rovněž roku 1619 pod týmž titulem jako shora uvedený tisk *Veleslavínův*⁷⁷⁾ v hornoslezském Břehu (Brzeg, Brieg) u tiskaře Caspara Siegfrieda. Tisk čítá celkem 18 listů.⁷⁸⁾

Německé znění **Konfederace** bylo vytištěno (pravděpodobně v roce 1619) také v hornolužickém Budyšině.⁷⁹⁾

Další údajný tisk německé verze **Konfederace** nacházející se v rozsáhlejším tisku, který pořídil v roce 1619 v Praze tiskař Paul Sessel, nepřináší ve skutečnosti celý německý text **Konfederace**, nýbrž pouze výtah z **Konfederace** rozdělený do pouhých 84 článků, navíc nezřídka různě pospojovaných, nebo i textově modifikovaných.⁸⁰⁾ Celý tisk sestává celkem z 20 listů.⁸¹⁾ Zmíněný výtah z **Konfederace** v něm zabírá 12 listů.⁸²⁾

(76) *Confoederation des Königreichs Böhm [!] mit den incorporirten Ländern, als Mähren, Schlesien, Ober und Nieder Lausitz. Geschehen bey gehaltener General-Zusammenkunft auffm Prager Schloß den 31. Julii, Anno 1619. Gedruckt in der Alten Stadt Prag, bey Samuel Adam von Weleslawin.* – Tento tisk není evidován v Knihopise, v NK ČR se nachází ve dvou exemplářích, a to pod sign. 22 K 677 a v konvolutu pod sign. 64 E 4172. – V zahraničních knihovnách se mi podařilo zjistit (srov. výše pozn. 39) následující exempláře tohoto tisku: Bayerische Staatsbibliothek, sign. 4 Eur. 403.8; HAB, signatury A: 244.4 Quod. (5), A: 255/2 Quod. (5), A: 52 Pol. (12), S: Alv.: Lh 159 (4); Universitäts- und Landesbibliothek Halle, sign. Pon Vc 3712, QK; UB Rostock, sign. Re-4571(3).9; Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena, sign. 4 Bud.Theol.231(8); Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar, sign. 4° XII : 196, a sign. 7.1:38. – Celkem 5 exemplářů uložených v Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, signatury neuv., a 2 exempláře uložené v Bayerische Staatsbibliothek, signatury 4 Eur. 403.8, 4 Eur 352.4, které jsem neměl k dispozici, nelze bez nahlédnutí do těchto tisků s jistotou ztotožnit s uvedeným tiskem.

(77) *Confoederation des Königreichs Böhm [!] ... (dále viz výše pozn. 76) ... 1619. Nachgedruckt in der Fe. Stadt Briegk, bey Caspar Sigfried MDCXIX.* – Viz též výše pozn. 76.

(78) Tento tisk není evidován v Knihopise, v NK ČR se nachází v jediném exempláři, a to v rozsáhlém konvolutu pod sign. H 1228.

(79) *Abdruck der Confoederation des Königreichs Böhm [!] mit den incorporirten Ländern ..., Bautzen s. a. [1619].* – Tento (v Knihopise rovněž neevidovaný) tisk, který jsem neměl k dispozici, je uložen v Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sign. neuv.

(80) *Copien deren zwischen den Böhmischen Ständen und Incorporirten Landen vff revision der Schlesischen Abgesandten im Jüngstverschienenem Julio verglichener Puncten und Confoederation Articul. Wie dann Etlicher das Königreich Böhmen insonderheit betreffender vnd dessen Regimentswesen anreichenden Ordinantzten. Beneben Einer an ChurMeyntz von den Directoren der Cron Böheimb abgefertigten Ersuchungsschrifft das Ihre Churf. Gn. K. Ferdinandum vor keinen MitChurfürsten erkennen. Sondern Sie die Directores zum Kayserlichen Wahltag erfordern wolle. Dem günstigen Leser zu sonderbahren gefallen in Druck verfertigt. Gedruckt zu Prag bey Paul Sessel, Im Jahr 1619.* – Tento tisk není evidován v Knihopise, v NK ČR se nachází v jediném exempláři, a to pod sign. 22 F 1247. – V zahraničních knihovnách se mi podařilo zjistit (srov. výše pozn. 39) další 3 exempláře tohoto tisku, a to v Sächsische

Údajný latinský překlad *Konfederace*,⁸³⁾ jenž měl být dílem malostranského měšťana a písaře Mistra Jakuba Včelína (Jacobus Vcelinus Lstiboreus),⁸⁴⁾ vytištěný v roce 1619 v tiskárně Paula Sessela (Sessia) v Praze, je ve skutečnosti (navzdory svému titulu) pouze souborem oslavných spisů napsaných u příležitosti uzavření stavovské konfederace a následného zvolení Fridricha Falckého českým králem na generálním sněmu v létě 1619.⁸⁵⁾ Tisk je opatřen autorovou dedikací Friedrichovi Falckému a předmluvou Mistra Jana Campana.⁸⁶⁾ Tento tisk sestává celkem z 48 listů.⁸⁷⁾

II. Moderní edice

a) Čechy

První moderní edicí zemských zřízení byla edice *Vladislavského zřízení zemského*, kterou publikoval **František Palacký** v 5. svazku *Archivu českého*.⁸⁸⁾

Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sign. neuv.; v UB Tübingen, sign. Fo XIIa 262.4; v knihovně Historického institutu Univerzity ve Stuttgartu (Historisches Institut – Universität Stuttgart), sign. p Tg 510 sekr.

(81) NK ČR, sign. 22 F 1247. Zavádějící je tedy údaj v *Documenta Bohemica II.*, s. 151, kde se uvádí, že tento tisk přináší německé znění *Konfederace*.

(82) NK ČR, sign. 22 F 1247.

(83) Tento chybný údaj uvádí edice *Documenta Bohemica II.*, s. 151 – srov. též níže.

(84) K osobnosti M. Jakuba Včelína (nar. ve Lstiboři na Českobrodsku pravděpodobně někdy v 90. letech 16. století, od r. 1614 studoval na pražské univerzitě, r. 1617 mistr, od r. 1618 měšťan Menšího Města pražského, v letech 1617-1622 malostranský písař, ve 20. a 30. letech písař a posléze kancléř Starého Města pražského) viz zvl. *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*. Založili Antonín TRUHLÁŘ a Karel HRDINA. Pokračovali Josef HEJNIC a Jan MARTÍNEK (dále jen *Rukověť*), 5. díl, Praha 1982, s. 447-450.

(85) *Unio Bohemica sive Confoederatio inter Regnum Bohemiae et vicinas provincias Moraviam Silesiam Lusatiam pro libertate, Ut Regionis Ita & Religionis sub utraq[ue] Conservanda & tuenda In Regia Arce Pragensi 31. Julii, Anno 1619. Bono cum deo inita, ore voce & fidei Sacramento, sine omni aequivocatione, pacta, instituta et sancte confirmata. In Confoederatorum Posteritatis futurae memoriam non intermorituram, Tenuiori Minerva metrice adumbrata. A M. Jacobo Wczelino Lstiboreno, Cive & Grammat[ic]o [sic] Micro-Pragensi. Pragae, Typis Pauli Sessii, Typographi Academici.* – Tento tisk není evidován v Knihopise, v NK ČR se nachází ve dvou exemplářích, a to pod sign. 22 K 662 a v konvolutu pod sign. 50 F 90. – Další dochované exempláře tohoto tisku viz *Rukověť*, 5. díl, s. 449. – Podrobně k obsahu *Unio* tamtéž, zvl. s. 449-450.

(86) Např. NK ČR, sign. 22 K 662, fol. A1v-A2r, resp. A2v-A3v. – Srov. též pozn. 85.

(87) Např. NK ČR, sign. 22 K 662.

(88) František PALACKÝ (ed.), *Zřízení zemské království českého za krále Wladislava r. 1500* vydané, Archiv český V., Praha 1862, s. 5-266.

Edice VZZ⁸⁹⁾ byla na dobové úrovni a „... Palackého ediční technika spočívala v tom, že editor se z dochovaných pramenů (tisky, rukopisy) pokusil zrekonstruovat podle svého názoru optimální znění, přičemž někdy v poznámkách upozornil na významnější odchylky nebo doplňky v použitých pramenech.“⁹⁰⁾ Palacký zpočátku používal pouze tištěné vydání VZZ z roku 1500. Teprve po vydání 17 sešitů edice VZZ objevil v lobkovické knihovně v Roudnici a v Archivu hlavního města Prahy dvě rukopisné varianty VZZ, k nimž přihlédl ve zbývající části zmíněné edice (od čl. 263).⁹¹⁾ Paralelně s českým textem vydal Palacký na základě rukopisu uloženého v Rakouské národní (tehdy Dvorské) knihovně ve Vídni latinský překlad VZZ,⁹²⁾ který pořídil Racek (Roderik) Doubravský⁹³⁾ pro potřeby Ferdinanda I. a který byl králi věnován po jeho příjezdu do Čech roku 1527.⁹⁴⁾ Z Doubravského překladu také vychází číslování článků v Palackého edici, neboť články v původním tištěném vydání VZZ číslovány nebyly.⁹⁵⁾ Doubravského překlad však není shodný s původním tištěným textem VZZ z roku 1500, nýbrž obsahuje řadu doplňků a změn: Zatímco text VZZ z roku 1500 obsahoval pouhých 527 článků, sestává Doubravského překlad (a tedy i Palackého edice) z 562 článků – dalších 35 článků tedy vzniklo mezi lety 1500-1527.⁹⁶⁾ Tyto doplňky otiskl Palacký petitem a zpětně je přeložil do češtiny, přičemž zčásti přihlédl k muzejním dodatkům k VZZ a k ZZ z roku 1530.⁹⁷⁾

Ve stručném, třístránkovém úvodu ke své edici vyzdvihl Palacký význam VZZ, a to mj. i srovnáním s *Knihou Tovačovskou* a *Verböczyho Tripartitem*. Dále uvedl základní životopisná data spoluautorů VZZ, přičemž větší pozornost věnoval pouze

(89) Stručnou, nicméně výstižnou charakteristiku Palackého edice VZZ podává I. MARTINOVSKÝ, *Vladislavské zřízení zemské*, s. 4-5. Z této práce také z větší části vychází následující výklad.

(90) Tamtéž, s. 4.

(91) Tamtéž (srov. též Palackého „Konečné připomenutí“ v závěru edice VZZ – F. PALACKÝ (ed.), *Zřízení zemské*, s. 266).

(92) Österreichische Nationalbibliothek Wien, Cod. Nr. 3269.

(93) K osobnosti Racka (Roderika) Doubravského nepodrobněji *Rukověť*, 2. díl, Praha 1966, s. 84-88; srov. též F. PALACKÝ (ed.), *Zřízení zemské*, s. 6-7. – Racek (Rodericus) Dubravus (Dubravus, Doubravský) z Doubravy se narodil v Plzni, pravděpodobně na počátku 70. let 15. století. Od roku 1489 studoval na univerzitě v Lipsku, poté od r. 1494 studoval práva a rétoriku na univerzitě v Boloni, později pobýval krátce i na univerzitě v Padově. V r. 1500 byl na univerzitě v Boloni promován na doktora práv. Záhy poté se vrátil do Čech a od počátku 16. století působil v Praze. Byl rozhodným katolíkem a stoupencem Zdeňka Lva z Rožmitálu. V posledních desetiletích svého života shromáždil značný nemovitý majetek v Praze i na venkově. Zemřel v srpnu 1548.

(94) I. MARTINOVSKÝ, *Vladislavské zřízení zemské*, s. 4.

(95) Tamtéž, s. 106-107.

(96) Tamtéž, s. 107.

(97) Tamtéž, s. 4.

Albrechtu Rendlovi z Oušavy, kterého právem považoval za hlavního autora uvedené kodifikace. Svou pozornost zaměřil ovšem Palacký také na Racka Doubravského.⁹⁸⁾ Poté Palacký provedl ještě rámcové srovnání českého originálu VZZ s Doubravského latinským překladem a uvedl prameny, z nichž čerpal. Úvod vlastní edice VZZ pak tvoří Doubravského latinská dedikace překladu VZZ králi Ferdinandovi I.⁹⁹⁾

Z pohledu dnešního uživatele působí v Palackého edici rušivě zejména užívání dvojitého *w* a dvojhlásky *au*. Způsob transkripce se pochopitelně dosti liší od transkripčních pravidel užívaných v současnosti. Jako metodicky problematické se dnes může jevit nejen doplňování nových článků do původního textu VZZ na základě latinského překladu Racka Doubravského, nýbrž i samotné paralelní vydání Doubravského textu.

Zřízení zemská z let 1530, 1549 a 1564 vydali Hermenegild a Josef Jirečkové v jednom svazku v rámci ediční řady Codex iuris Bohemici.¹⁰⁰⁾

ZZ z roku 1530 zde bylo vydáno in extenso. Oproti dobovému tisku ZZ z roku 1530, který obsahoval (stejně jako předtím tisk VZZ) pouze nečíslované články,¹⁰¹⁾ text Svatováclavské smlouvy a rejstřík, přináší edice tři podstatné změny a doplňky: Za prvé jsou jednotlivé články ZZ z roku 1530 v edici očíslovány (č. 1-212).¹⁰²⁾ Za druhé byl do edice jako „přídavek“ zařazen text Zřízení o ručnicích z roku 1524, vydaný podle dobového tisku,¹⁰³⁾ a – to za třetí – v závěru edice doplňuje konkordance článků VZZ a ZZ z roku 1530.¹⁰⁴⁾

ZZ z roku 1549 bylo ve shora uvedeném svazku rovněž vydáno in extenso,¹⁰⁵⁾ s výjimkou textu Svatováclavské smlouvy (čl. Z.1-Z.31 ZZ z roku 1549), kde editoři odkázali na text ZZ z roku 1530.¹⁰⁶⁾ Závěr edice přináší konkordanci článků ZZ z roku 1530 a ZZ z roku 1549¹⁰⁷⁾ a obsah.¹⁰⁸⁾

(98) F. PALACKÝ (ed.), *Zřízení zemské*, s. 5-7.

(99) Tamtéž, s. 8.

(100) *Codex iuris Bohemici* (dále *CIB*), Tomus IV. Pars 1. Sectio 1.: Práva a zřízení zemská Království českého z let 1530, 1549 a 1564, Praha 1882. – Viz též *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*. K vydání zpořídili Josef JIREČEK i Hermenegild JIREČEK, Praha 1882 (dále jen *Zřízení zemská*).

(101) *Zřízení zemská*, s. VI.

(102) Tamtéž, s. 3-90.

(103) Tamtéž, s. 105-109.

(104) Tamtéž, s. 125-128 – *Porovnání zřízení zemských z l. 1500 a 1530*.

(105) Tamtéž, s. 129-491.

(106) Tamtéž, s. 442-444.

(107) Tamtéž, s. 492-494 – *Porovnání Zřízení Zemských z r. 1530 a 1549*.

(108) Tamtéž, s. 495-496.

Ze **ZZ z roku 1564** vydali výše jmenovaní editoři pouze ty články a jejich části, které se v této redakci ZZ objevily nově, nebo byly tak či onak pozměněny. U ostatních článků, tj. těch, které nedoznaly oproti předcházející redakci ZZ žádné textové změny, byla otištěna jen úvodní slova a dále bylo odkázáno na příslušný shodně znějící článek ZZ z roku 1549. Kromě toho v edici ZZ z roku 1564 odkazovali editoři také na analogické, byť rozdílně znějící články ZZ z roku 1549.¹⁰⁹⁾ Z těchto důvodů nemusela být k edici ZZ z roku 1564 připojena konkordance článků ZZ z roku 1549 a ZZ z roku 1564.

Úroveň edice zřízení zemských z let 1530, 1549 a 1564, pořízené H. a J. Jirečkovými, odpovídá době svého vzniku. Podle mého názoru je tato edice poměrně dobře použitelná i pro současného badatele. Poněkud rušivě zde nicméně působí užívání dvojhlásky *au*. Způsob transkripce se dosti liší od současných transkripčních pravidel. Mnohdy dosti odlišná od současných pravopisných pravidel je rovněž větná interpunkce. Orientaci v uvedené edici značně ztěžuje nedostatečný pomocný aparát. Rejstříky byly převzaty z dobových vydání a žádné další nebyly sestaveny, a tak prakticky jedinou pomůckou vypracovanou editory jsou konkordance VZZ a ZZ z roku 1530,¹¹⁰⁾ resp. ZZ z roku 1530 a ZZ z roku 1549.¹¹¹⁾

Edice *Smlouvy a hory a kovy* z roku 1534 byla pořízena v rámci prvního svazku ediční řady Sněmy české, a to jak v českém znění, tak v dobovém německém překladu.¹¹²⁾ Editoři přitom vycházeli z rukopisných předloh.

Moderní edici spisu **Jakuba Menšíka z Menštejna O mezech, hranicích, soudu a rozepří mezní** z roku 1600 pořídil v rámci ediční řady Codex iuris Bohemici Hermenegild Jireček, a to v roce 1883 ve svazku, v němž je vydáno pět spisů (nebo vybraných částí spisů) českých právníků z druhé poloviny 16. a z počátku 17. století.¹¹³⁾ Menšíkův spis byl vydán in extenso.¹¹⁴⁾ Editor přitom vycházel z tisku pořízeného v roce 1600.¹¹⁵⁾ O úrovni edice Menšíkova spisu platí mutatis mutandis totéž, co bylo výše řečeno o edici zřízení zemských ze 16. století.

Při výkladu o moderních edicích zemských zřízení a dalších pramenů k dějinám českého ústavního práva z let 1500-1619 se nelze nezmínit (byť to přesahuje časový záběr tohoto příspěvku) o tom, že první edici nejvýznamnější české středověké právní knihy, tj. *Knih devaterých Viktorina Kornelia ze Všehrd*, vydal v roce 1841 Václav

(109) Tamtéž, s. 497-703.

(110) Viz výše pozn. 104.

(111) Viz výše pozn. 108.

(112) Viz výše pozn. 23.

(113) *CIB*, Tomus IV. Pars 5. Scripta juris consultorum saec. XVI. (Spisy právníků století XVI.), Praha 1883. – Viz též *Spisy právnícké o právu českém v XVI-tém věku*. Vydal Hermenegild JIREČEK, Vídeň 1883 (dále jen *Spisy právnícké*).

(114) *Spisy právnícké*, s. 148-218.

(115) Tamtéž, s. V-VI. – Srov. též výše pozn. 31-33.

Hanka (s předmluvou F. Palackého).¹¹⁶⁾ Hankova edice ovšem trpí dvěma dosti zásadními nedostatky: Za prvé tehdejší cenzura zakázala otištění několika míst Všehrdova díla a za druhé je tato edice zatížena četnými transkripčními omyly a nepřesnostmi; Hanka navíc vycházel jen z malého počtu dochovaných rukopisů.

Další, již zcela úplné vydání Všehrdova díla pořídil v roce 1874 v rámci ediční řady Codex iuris Bohemici H. Jireček.¹¹⁷⁾

Pozoruhodným edičním počinem a dosud zřejmě nejkvalitnější edicí pramene k českým ústavním dějinám doby předbělohorské je edice návrhu nové redakce zřízení zemského z počátku 17. století, kterou zpracoval ve 30. letech 20. století Julius Glücklich.¹¹⁸⁾ V rozsáhlé úvodní studii¹¹⁹⁾ sleduje editor poměrně detailně snahu o zpracování a následné vydání a vytištění nové redakce zřízení zemského, které lze kontinuálně sledovat již od 70. let 16. století až do roku 1620. Glücklich ve své edici vychází ze tří předloh, z nichž první je opisem ZZ z roku 1564 s rukopisnými doplňky, druhá tiskem ZZ z roku 1564 (jedná se o Velešlavínův tisk z roku 1594) s vevázanými listy obsahujícími rukopisné doplňky a třetí je tiskem ZZ z roku 1564 (jde ovšem o Melantrichův tisk z roku 1564), který je rovněž proložen vevázanými listy s rukopisnými doplňky; posledně jmenovaný exemplář byl majetkem Václava Budovce z Budova. Editor podal detailní popis a rozbor všech těchto tří předloh.¹²⁰⁾

Samotná Glücklichova edice je zpracována velmi pečlivě a přehledně (a to i po stránce typografické). Každý jednotlivý článek vlastní edice je opatřen odděleně značnými věcnými a textově kritickými poznámkami.¹²¹⁾ Vedle rozsáhlého a solidně zpracovaného rejstříku¹²²⁾ tvoří závěrečnou část Glücklichovy edice též přehled článků přejatých do návrhu ZZ ze sněmovních usnesení,¹²³⁾ přehled nadpisů oddílů a článků návrhu, jež se liší od titulů příslušných sněmovních článků,¹²⁴⁾ a fotografická příloha.

(116) Václav HANKA (ed.), *Viktorina Kornella ze Všehrd. Kniha devatery o právech a súdech země české*, Praha 1841.

(117) CIB, Tomus III., Pars 3. Všehrd. Kniha devatery, Praha 1874. – Viz též M. Viktorina ze Všehrd *O právech země české. Kniha devatery*. Vydání nové, kteréž upravil a přídavky opatřil Hermenegild JIREČEK, Praha 1874.

(118) Julius GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce zemského zřízení Království českého z posledních let před českým povstáním*, Brno 1936.

(119) Tamtéž, s. III-LXXXIII.

(120) Tamtéž, s. XVI-XXXIX.

(121) Tamtéž, s. 1-476.

(122) Tamtéž, s. 487-565.

(123) Tamtéž, s. 477-482.

(124) Tamtéž, s. 483-486.

b) Morava

Moderní a dosud vyhovující edici MZZ zpracoval a v roce 1937 vydal František Čáda.¹²⁵⁾ Čáda ve své edici zpřístupnil nejstarší, znojenskou redakci MZZ z roku 1535 paralelně s redakcí MZZ z roku 1562, která se sice z podstatné části vracela ke znění znojenské redakce MZZ,¹²⁶⁾ nicméně obsahovala některé odchylky a přinášela také deset zcela nových článků (čl. 140-149).¹²⁷⁾

Čádovo paralelní vydání redakcí MZZ z roku 1535 a 1562 lze označit za vcelku promyšlené pojetí edice MZZ už proto, že obě uvedené redakce platily více než půl století (tj. v letech 1535-1545 a 1562-1604).¹²⁸⁾

V rozsáhlé úvodní studii F. Čáda sleduje řadu otázek tak či onak souvisejících s problematikou kodifikace zemského práva na Moravě.¹²⁹⁾ Nejprve se zabývá problematikou moravských landfrýdů, Tovačovskou knihou, sněmovními usneseními a jejich tisky.¹³⁰⁾ Dále obšírně popisuje okolnosti a průběh přípravy nejstaršího MZZ z roku 1535, zejména práci sněmovní kodifikační komise.¹³¹⁾ Poté sleduje další osudy MZZ až do roku 1562, přičemž je chápe jako výsledek dlouholetého zápasu stavů s panovníkem, v němž po dočasném úspěchu stavů v podobě „stavovské“ redakce MZZ z roku 1545 (vydané bez souhlasu Ferdinanda I.) dosáhl vydáním redakce MZZ z roku 1562 posléze konečného úspěchu panovník.¹³²⁾ Poměrně značný prostor věnoval Čáda také popisu jednotlivých tisků, jmenovitě sněmovnímu tisku z roku 1516¹³³⁾ a tiskům jednotlivých redakcí MZZ.¹³⁴⁾

Každý jednotlivý článek paralelně vydaných textů redakcí MZZ z roku 1535 a 1562 je opatřen velkým počtem věcných poznámek (z nichž mnohé nabývají takřka podoby samostatných exkurzů), textových poznámek (týkajících se mj. dílčích rozdílů ve znění vydaných redakcí MZZ), odkazů na prameny a literaturu, vysvětlivek a rozmanitých glos.

(125) F. ČÁDA (ed.), *MZZ* (viz též výše pozn. 44).

(126) Tamtéž, zvl. s. V-VIII a LXVII-LXX.

(127) Tamtéž, zvl. s. LXIII-LXIV a s. 195-203.

(128) Tamtéž, zvl. s. VII.

(129) Tamtéž, s. XVII-LXX.

(130) Tamtéž, s. XVIII-XXVI.

(131) Tamtéž, s. XXVI-LI.

(132) Tamtéž, s. LIV-LXII.

(133) Tamtéž, s. XXII-XXIII. – Srov. též výše pozn. 45-47.

(134) F. ČÁDA (ed.), *MZZ*, s. LI-LIV (tisk MZZ z r. 1535 – srov. též výše, zvl. pozn. 49 a 50), LV (tisk MZZ z r. 1545 – srov. též výše, zvl. pozn. 55 a 56) a LXII-LXIV (tisk MZZ z r. 1562 – srov. též výše, zvl. pozn. 59 a 60).

Přílohu Čádovy edice tvoří tři pečlivě zpracované rejstříky: rejstřík chronologický,¹³⁵⁾ rejstřík jmenný (tj. rejstřík osobních a místních jmen)¹³⁶⁾ a rejstřík věcný.¹³⁷⁾

Byť to poněkud překračuje časový a věcný záběr tohoto příspěvku, pokládám za užitečné se zmínit také o dosavadních edicích nejvýznamnějších moravských právních knih, tj. *Knihy Tovačovské* a *Knihy Drnovské*.

Právní knihu Ctibora Tovačovského z Cimburka (*Knihu Tovačovskou*), pocházející z 80. let 15. století, vydal poprvé v roce 1858 K. J. Demuth¹³⁸⁾ podle rukopisu uloženého u moravských zemských desk.¹³⁹⁾ O deset let později vydal *Knihu Tovačovskou*, již na základě většího počtu předloh, V. Brandl.¹⁴⁰⁾ Třebaže je Brandlova edice vesměs podstatně kvalitnější než edice Demuthova, je přesto beznadějně zastaralá, neboť ani zdaleka neodpovídá současným nárokům kladeným na edici historického pramene.¹⁴¹⁾

Právní knihu Ctibora Drnovského z Drnovic (*Knihu Drnovskou*), pocházející z 20. let 16. století, vydal tiskem roku 1868 V. Brandl,¹⁴²⁾ a to na základě dvou dochovaných exemplářů uložených tehdy v brněnském muzeu, resp. v MZA.¹⁴³⁾ Pro úplnost je třeba dodat, že v rámci této edice vydal Brandl také shora uvedený¹⁴⁴⁾ nejstarší dochovaný tisk usnesení moravského zemského sněmu z roku 1516.¹⁴⁵⁾

c) Konfederace stavů České koruny

První moderní edici českého znění textu *Konfederace stavů České koruny* z 31. července 1619 realizoval koncem 60. let 19. století vydáním *Paměti Viléma Slavaty*

(135) Tamtéž, s. 207-211.

(136) Tamtéž, s. 212-223.

(137) Tamtéž, s. 224-245. – Obě (Čádou vydané) redakce MZZ byly opatřeny nepříliš dokonalým dobovým rejstříkem označeným shodně jako čl. 139 – viz tamtéž, s. 187-194.

(138) Karel Josef DEMUTH (ed.), *Knihy Tovačovská aneb pana Ctibora z Cimburka a z Tovačova, zemského hejtmana markrabství Moravského, sepsání obyčejů, řádů a zvyklostí starodávných a práv markrabství Moravského*, Brno 1858.

(139) F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. XX.

(140) Vincenc BRANDL (ed.), *Knihy Tovačovská aneb pana Ctibora z Cimburka a z Tovačova paměť obyčejů, řádů a zvyklostí starodávných a řízení práva zemského v Markrabství moravském*, Brno 1868.

(141) Totéž ostatně platilo již v první polovině 20. století – srov. F. ČÁDA (ed.), MZZ, s. XX.

(142) *Knihy Drnovská*. Kritickými i věcnými poznámkami opatřenou vydal V. [Vincenc] BRANDL, Brno 1868 (= Monumenta rerum Bohemico-Moravicarum et Silesiacarum. Sectio II. Leges et statuta. Liber I.).

(143) Tamtéž, s. II-VI.

(144) Viz výše pozn. 45-47.

(145) *Knihy Drnovská*, s. 107-112.

Josef Jireček.¹⁴⁶⁾ Christian d'Elvert vydal in extenso shora uvedený¹⁴⁷⁾ pražský tisk (pořízený u tiskaře Paula Sessela)¹⁴⁸⁾ obsahující mj. 84-článekový výtah z německého znění *Konfederace*.¹⁴⁹⁾ Doposud nejkvalitnější samostatnou edici české verze *Konfederace* zpracoval na základě několika rukopisných předloh v r. 1902 František Kameníček.¹⁵⁰⁾ Nejnovější edice německého znění *Konfederace* vyšla v r. 1972 ve druhém dílu edice *Documenta Bohemica Bellum Tricennale illustrantia*.¹⁵¹⁾

III. K problémům a perspektivám budoucího vydávání Vladislavského zřízení zemského a dalších pramenů k ústavním dějinám českých zemí v raném novověku

Potřeba vydání nových kritických edic Vladislavského zřízení zemského i dalších pramenů k českým a moravským ústavním dějinám doby jagellonské a předbělohorské, jež by nahradily nevyhovující zastaralé edice, většinou z druhé poloviny 19. století, se jeví jako velmi naléhavá již přinejmenším po několik posledních desetiletí.

Tato potřeba je dána především tou skutečností, že nároky kladené na edici (nejen raně novověkého) historického pramene ve 20. století oproti století předcházejícímu výrazně stouply. To však s sebou zároveň přináší mj. jeden závažný problém: Zatímco totiž pro Františka Palackého či Hermenegilda a Josefa Jirečkovy byly jejich výše citované edice zemských zřízení a dalších pramenů k českým ústavním dějinám záležitostmi „pouhých“ několika měsíců ediční práce, představuje nyní nová edice těchto pramenů – má-li splnit všechny standardní nároky, které na ni v současné době jsou a musí být kladeny – práci pro tříčlenný kolektiv na několik let (či pro jedince přinejmenším na celé jedno desetiletí). Do jisté míry je dokonce na místě položit si otázku, zda „pyšní, mladí a skvěle vyškolení historici počátku [20. – pozn. P.K.] století“ nezablokovali řadu pramenných edic právě nepřiměřeným zvyšováním nároků na jejich dokonalost.¹⁵²⁾ Nových edic pramenů tudíž přibývá jen pozvolna, což nás nutí stále užívat „poměrně běžně sto až stopadesát let staré edice našich ‚hloupých‘ ... před-

(146) Josef JIREČEK (ed.), *Paměti nejvyššího kancléře Království českého Viléma hraběte Slavaty*, Díl I.-II., Praha 1866-1868. – Konfederaci viz tamtéž, díl II., s. 202-212.

(147) Viz výše, zvl. pozn. 80.

(148) Christian d'ELVERT, *Beiträge zur Geschichte der Rebellion, Reformation, des dreißig-jährigen Krieges und der Neugestaltung Mährens im siebzehnten Jahrhundert*, Brünn 1867 (= Schriften der historisch-statistischen Sektion der k. k. m. schl. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, Band 16), s. 28-49.

(149) Tamtéž, s. 29-41. – Srov též výše pozn. 80.

(150) František KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské*, Díl II., Brno 1902, příloha č. 32, s. 649-669.

(151) *Documenta Bohemica II.*, s. 151-165 (Nr. 419).

(152) Uvedenou otázku si klade Jiří PEŠEK, *Problém kontinuity v historické práci 19. a 20. století*, *Minulostí Západočeského kraje* 33, 1998, s. 95-100, zvl. s. 98.

chůdců".¹⁵³⁾ Jinými slovy řečeno: Současný editor historických pramenů za svůj život i při sebevětším úsilí a pracovním nasazení nově vydá jen zlomek textů, které v 19. století zpřístupnili (podle současných kritérií většinou již ve zcela nevyhovujících edicích) naši nejvýznamnější editoři (J. Emler, V. Brandl, J. Čelakovský ad.).

Po tomto obecném úvodu si na závěr svého příspěvku dovoluji několik – veskrze dílčích a subjektivních – poznámek a úvah o tom, jakým způsobem a v jaké podobě by mělo být v (relativně blízké) budoucnosti vydáno VZZ, případně i další prameny k dějinám českého ústavního práva v raném novověku.

Je vcelku nepochybné, že zpracování nové edice VZZ by mělo být úkolem pro několik badatelů. Tento kolektiv musí být nejméně dvoučlenný, v ideálním případě tříčlenný. Pokud by úkolem editorů nebylo pouhé vydání VZZ, ale i dalších pramenů k dějinám ústavního práva, mělo by jít o kolektiv poměrně kompaktní a dlouhodobě stabilní, tj. měl by být složen spíše z badatelů mladší a „mladší střední“ generace. Je velmi žádoucí, aby v editorském kolektivu byli zastoupeni různě orientovaní badatelé, tj. alespoň historik a právní historik. Tím by mělo být zajištěno nejen co nejširší uchopení daného úkolu, ale i okamžitá oponentura případných rozdílných názorů či přístupů jednotlivých členů editorského kolektivu.

Budoucí editoři se musí při zpracování edice VZZ vypořádat v zásadě s několika okruhy problémů a otázek, které jsou spolu vzájemně úzce provázané, a tudíž neoddělitelné. Jedná se v první řadě o problém vlastní podoby edice a dále o otázku použité ediční techniky. Edice by zároveň měla poskytnout prostor pro souhrnné zhodnocení historického významu VZZ a zařadit je (mj. srovnáním s dalšími, obsahově příbuznými a časově blízkými prameny) do celkového kontextu vývoje českého práva ve středověku a v raném novověku.

Podle mé představy by mělo být VZZ vydáno in extenso na základě dochovaných tisků a s přihlédnutím k dobovým opisům. Později doplněné články, tak jak se objevují v latinském překladu Racka Doubravského, stejně jako samostatné dodatky (tj. Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích) by bylo vhodné vydat sice v rámci této edice, avšak odděleně od vlastního původního textu VZZ.

Edici VZZ by měl ovšem zahajovat rozsáhlý úvod. V něm by měla být nejen detailně přiblížena použitá ediční metoda a způsob řešení případných problémů, s nimiž se editoři během své práce budou nuceni vypořádat, ale měl by přinášet také (již výše zmíněné) zhodnocení významu VZZ a jeho zařazení do celkového kontextu vývoje českého práva. Jinými slovy: Mělo by jít nejen o úvod edičně technický, ale zároveň i o plnohodnotnou historickou a právněhistorickou studii monografického a syntetického charakteru. Příprava takovéto studie si samozřejmě sama o sobě vyžádá mnoho badatelského úsilí, a to navzdory tomu, že dosavadní bádání již k poznání a zhodnocení významu VZZ v mnoha ohledech výrazně přispělo.

Co se týče historického zhodnocení VZZ, zůstává nejzávažnějším a zcela nepominutelným dílem diplomová práce Ivana Martinovského,¹⁵⁴⁾ z níž, žel, byly tiskem publi-

(153) Tamtéž, s. 98.

(154) I. MARTINOVSKÝ, *Vladislavské zřízení zemské* (jako pozn. 3).

kovány jen některé dílčí, byť zřejmě svým odborným přínosem nejvýznamnější části.¹⁵⁵⁾ Z Martinovského publikovaných studií do značné míry vychází ve své syntéze jagellonské epochy v pasáži věnované událostem kolem přípravy, vydání a prosazení VZZ také Josef Macek.¹⁵⁶⁾ Co se týče poznání VZZ jakožto významného pramene k dějinám českého práva, je třeba vedle výše uvedených prací I. Martinovského zmínit alespoň ještě studii Jiřího Veselého, která přináší srovnání VZZ a Zůstání prešpurského,¹⁵⁷⁾ a exkurs diplomové práce Jana Pelanta o českých sněmech v letech 1471-1500, v němž autor mimo jiné vyhodnotil údaje o době vzniku nálezů zemského soudu, které byly posléze zařazeny do VZZ.¹⁵⁸⁾

Vlastní text VZZ musí být zpřístupněn s ohledem na platné a osvědčené ediční zásady pro vydávání pozdně středověkých a raně novověkých historických pramenů,¹⁵⁹⁾ především pak na zásady transkripční.¹⁶⁰⁾ Text by měl být vybaven textově kritickými poznámkami, jichž by však neměl být nepřiměřeně vysoký počet. Totéž platí o případných věcných poznámkách a vysvětlivkách. Samostatným problémem je číslování článků VZZ.

Pomocný aparát edice VZZ by měl tvořit především detailní věcný, resp. terminologický rejstřík,¹⁶¹⁾ který by se měl ovšem vztahovat pouze k vlastní edici, popř. k jejím shora naznačeným doplňkům. Jako další velmi žádoucí součást pomocného aparátu k edici VZZ přichází v úvahu zejména konkordance VZZ a Zůstání prešpurského, jakož i VZZ a ZZ z roku 1530. Zajímavý by byl rovněž chronologický přehled nálezů zemského soudu (zachycených původně v deskách zemských), které byly zařazeny do VZZ.

Na závěr těchto úvah nelze než zopakovat to, co bylo řečeno na začátku: Nové vydání VZZ je naléhavým úkolem české – nejen právní – historiografie, k jehož naplnění je třeba přistoupit co možná nejdříve.

(155) Ivan MARTINOVSKÝ, *Okolnosti vzniku Vladislavského zřízení zemského*, Ústecký sborník historický, 1979, s. 107-132; TÝŽ, *Zápas o uznání Vladislavského zřízení zemského*, Ústecký sborník historický, 1983, s. 133-171.

(156) J. MACEK, *Jagellonský věk 3.*, s. 334-343.

(157) Jiří VESELÝ, *Příspěvky ke kritice právních pramenů šestnáctého století. II. Zůstání prešpurské*, Praha 1935.

(158) Jan PELANT, *České zemské sněmy v letech 1471-1500*, Diplomová práce na Katedře československých dějin a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 1960. Exkurs: Vladislavské zřízení zemské, s. 304-314. – Srov. též Jan PELANT, *České zemské sněmy v letech 1471-1500*, Sborník archivních prací 31, 1981, s. 340-417.

(159) Srov. např. Jiří DAŇHELKA, *Směrnice pro vydávání starších českých textů*, Husitský Tábor 8, 1985, s. 285-301.

(160) Viz zvl. Jaroslav KAŠPAR, *Úvod do novověké latinské paleografie*, 1. sv., Praha 1987³, s. 157-161; *Zásady přepisování (transkripce) novějších textů*, in: Archivní příručka, Praha 1965, s. 170-177.

(161) Do jisté míry příkladný je z tohoto hlediska rozsáhlý rejstřík k edici Julia Glücklicha (J. GLÜCKLICH (ed.), *Nová redakce*, s. 487-565) a rejstříky k Čádově edici MZZ (F. ČÁDA (ed.), *MZZ*, s. 207-245).

Petr Kreuz

Die Editionen der Landesordnungen und die verfassungsrechtlich-historischen Quellen zur Geschichte der böhmischen Länder in der frühen Neuzeit (1500-1619)

Zusammenfassung

Der vorliegende Beitrag bietet eine Übersicht zu den gedruckten Ausgaben (Editionen) der Landesordnungen und weiterer Quellen zur Verfassungsgeschichte der böhmischen Länder in den Jahren 1500-1619. Die Ausführungen bestehen dabei aus drei Teilen:

Im ersten Teil des Beitrags präsentiert der Autor einen Überblick zu allen Editionen böhmischer Landesordnungen (LO) aus dem Zeitraum 1500-1619 (also der sog. Wladislawschen /WLO/, der Landesordnungen aus den Jahren 1530, 1549 und 1564, der Ausgaben der deutschen Übersetzung der LO von 1564 aus den beiden ersten Jahrzehnten des 17. Jh.) und der Drucke weiterer verfassungsrechtlicher Texte, die einen Bestandteil der LO bildeten (d.h. der sog. St.-Wenzels-Verträge, der Verfügung über den Besitz von Gewehren und der Schrift des Jakob Menšík von Menštejn), und zwar einschließlich näherer Angaben zu den einzelnen Editionen bzw. Drucken. Des weiteren bietet der Vf. eine Übersicht der einzelnen Drucke der Mährischen Landesordnung (MLO, d.h. der MLO aus den Jahren 1535, 1545, 1562 und 1604) sowie der Drucke der tschechischen und deutschen Fassung der Konföderation der Stände der Böhmisches Krone vom 31. Juli 1619, eingeschlossen wiederum detaillierte Ereignisse zu den einzelnen Ausgaben bzw. Drucken.

Der zweite Teil des Beitrags liefert eine Übersicht zu den modernen Editionen der böhmischen und mährischen Landesordnungen, der Ständekonföderation aus dem Jahre 1619 sowie weiterer Quellen zur Geschichte des Verfassungsrechts der böhmischen Länder aus der Jagiellonenzeit und der Epoche vor der Schlacht am Weißen Berg, angefertigt im 19. und 20. Jh. (also insbesondere der Edition der WLO durch František Palacký im Archiv český 1862, der Edition der LO aus den Jahren 1530, 1549 und 1564, der durch Hermenegild und Josef Jireček in den achtziger Jahren des 19. Jh. in den Codex juris Bohemici aufgenommenen Schrift des Jakob Menšík, der durch Julius Glücklich 1936 vorgenommenen Edition des Entwurfs der Neuredaktion der LO aus dem Zeitraum unmittelbar vor dem böhmischen Ständeaufstand, der parallelen Edition der MLO von 1535 und 1562, erstellt durch František Čáda 1937, sowie der Editionen der tschechischen und deutschen Fassung der Konföderation aus dem Jahre 1619).

Im dritten Teil seines Beitrags unternimmt der Autor den Versuch, einige Forderungen zu skizzieren, die eine wissenschaftliche Neuedition der WLO erfüllen müsste; eine solche könnte die mittlerweile veraltete Edition F. Palackýs ersetzen. Eine kritische Neuauflage der WLO zählt, so der Vf., zu den dringenden Aufgaben der tschechischen Historiographie (und zwar nicht allein der Rechtsgeschichte), die möglichst bald in Angriff genommen werden sollte.

Petr Kreuz

Edycje ustaw krajowych i źródeł konstytucyjno-historycznych dotyczące dziejów ziem czeskich we wczesnym okresie nowożytności (1500-1619)

Streszczenie

Artykuł zawiera przegląd wydrukowanych wydań (edycji) ustaw krajowych i innych źródeł odnoszących się do historii ziem czeskich w latach 1500-1619. Składa się z trzech części:

W pierwszej części dodatku podano przegląd wszystkich wydań ustaw krajowych (zemských zřízení /ZZ/) w okresie od roku 1500 do roku 1619 (tj. Władysławskiej ustawy krajowej (Vladislavské zřízení zemské /VZZ/), ustaw krajowych z lat 1530, 1549 i 1564, wydanie niemieckiego przekładu ustawy krajowej z 1564 roku z pierwszych dwudziestu lat XVII wieku) i druków innych tekstów konstytucyjno-prawnych, które stały się częścią ustawy krajowej (tj. szczególnie Umowa św. Wacława, ustawa o broniach palnych i traktat Jakuba Menšíka z Menštejna), razem ze szczegółowymi informacjami o poszczególnych wydaniach, ewent. drukach. Następnie zamieszczono tu przegląd poszczególnych druków morawskich ustaw krajowych (moravské zřízení zemské) z lat 1535, 1545, 1562 i 1604 i druków w czeskiej i niemieckiej wersji językowej konfederacji stanów Korony czeskiej z 31 lipca 1619, znowu łącznie ze szczegółowymi informacjami o poszczególnych wydaniach, ewent. drukach.

Drugą część dodatku tworzy przegląd współczesnych edycji czeskich i morawskich ustaw krajowych, konfederacji stanów z 1619 roku i innych źródeł odnoszących się do historii prawa konstytucyjnego ziem czeskich w okresie rządów Jagiellonów i wieku przed bitwą pod Białą Górą, sporządzonych w XIX i XX wieku (tj. zwłaszcza edycja Palackiego Władysławskiej ustawy krajowej w serii Archiv český /1862/), edycje ustaw krajowych z lat 1530, 1549 i 1564 i traktatu Jakuba Menšíka sporządzone w ramach Codexu juris Bohemici przez Hermenegilda i Josefa Jirečkův (w latach osiemdziesiątych XIX wieku), edycje Juliusza Glücklicha propozycji nowej redakcji ustawy krajowej z ostatnich lat przed czeskim powstaniem stanów (1936), paralelne edycje morawskich ustaw krajowych z 1535 i z 1562 roku opracowane przez Františka Čádu (1937) i edycje konfederacji z 1619 roku w czeskiej i niemieckiej wersji językowej).

W trzeciej części dodatku autor starał się zarysować niektóre wymagania, które powinna spełniać projektowana, nowa naukowa edycja Władysławskiej ustawy krajowej; edycja ta miałaby zastąpić już całkowicie nie zadowalającą edycję F. Palackiego. Nowe krytyczne wydanie Władysławskiej ustawy krajowej jest według autora pilnym zadaniem czeskiej – nie tylko prawnej – historiografii, do którego należy przystąpić możliwie jak najszybciej.